

**UNIWERSYTET KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ
W KRAKOWIE**

SZKOŁA DOKTORSKA

DYSCYPLINA: FILOZOFIA

Jana Lewińska

ROZPRAWA DOKTORSKA

**Reideologizacja we współczesnej Rosji:
konceptje, dyskursy, narracje (2012-2024)**

**Promotor: prof. dr hab.
Adam Sawicki**

Kraków 2025

**UNIVERSITY
OF THE NATIONAL
EDUCATION COMMISSION, KRAKOW**

DOCTORAL SCHOOL

DISCIPLINE: PHILOSOPHY

Jana Lewińska

DOCTORAL DISERTATION

**Reideologization in Contemporary Russia:
Concepts, Discourses, and Narratives (2012–2024)**

**Supervisor: prof. dr hab.
Adam Sawicki**

Kraków 2025

Streszczenie

Niniejsza rozprawa poświęcona jest analizie procesów reideologizacji w Rosji w latach 2012–2024, przeprowadzonej na podstawie badań nad dyskursem ideologicznym, obejmujących nie tylko analizę przekazu oficjalnego, lecz także identyfikację aktorów uczestniczących w jego wytwarzaniu.

Naczelnym celem pracy jest identyfikacja oraz analiza wewnętrznego dyskursu ideologicznego współczesnej Rosji w perspektywie panoramicznej. Praca ma charakter interdyscyplinarny i realizowana jest w ujęciu krytyczno-analitycznym, z uwzględnieniem kontekstu historycznego. Priorytetem badawczym jest analiza źródłowa. Badanie opiera się na szerokim korpusie źródeł oficjalnych oraz ideowych.

Podstawową metodą badawczą jest empiryczna i krytyczna analiza praktyk dyskursywnych, uzupełniona o elementy morfologicznej analizy ideologii.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział pierwszy ma charakter teoretyczny i poświęcony jest pojęciu ideologii oraz kategoriom reideologizacji i dezideologizacji, a także przedstawieniu własnej perspektywy analitycznej. Rozdział drugi obejmuje analizę aparatów ideologicznych państwa oraz identyfikację osiowego dyskursu ideologicznego. Rozdział trzeci dotyczy identyfikacji aktorów działających poza strukturami państwowymi oraz analizy wytwarzanej przez nich ideologii. Rozdział czwarty koncentruje się na analizie kluczowych ideologów oraz ich projektów ideologicznych. Rozdział piąty poświęcony jest mechanizmom instrumentalizacji koncepcji intelektualnych w procesie legitymizacji dyskursu ideologicznego.

W Zakończeniu przedstawiono syntetyczne wnioski badawcze, sformułowane zgodnie z celami i pytaniami badawczymi. Przeprowadzona analiza pozwoliła wyodrębnić podstawowe osie współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji, wskazując na dominującą logikę etatyzmu oraz irredentyzmu, które stanowią ramę interpretacyjną dla pozostałych narracji ideologicznych.

Abstract

This dissertation is devoted to the analysis of processes of reideologization in Russia between 2012 and 2024, conducted on the basis of research into ideological discourse, encompassing not only official narratives but also the identification of actors involved in their production.

The primary aim of the study is to identify and analyze the internal ideological discourse of contemporary Russia from a panoramic perspective. The dissertation is interdisciplinary in nature and is carried out within a critical-analytical framework, with due consideration given to the historical context. Particular emphasis is placed on panoramic source-based analysis. The study is based on a broad corpus of official and ideological sources.

The principal methodological approach consists of empirical and critical analysis of discursive practices, supplemented by elements of the morphological analysis of ideology.

The dissertation is composed of five chapters. The first chapter is theoretical in nature and addresses the concept of ideology as well as the categories of re-ideologization and de-ideologization, and presents the author's analytical perspective. The second chapter focuses on the analysis of state ideological apparatuses and the identification of the axial ideological discourse they produce. The third chapter addresses the identification of actors operating outside state structures and the analysis of the ideology produced by them. The fourth chapter concentrates on key ideologues and their ideological projects. The fifth chapter examines the mechanisms through which intellectual concepts are instrumentalized in the process of legitimizing ideological discourse.

The concluding section presents the principal research findings, formulated in accordance with the research objectives and questions. The analysis demonstrates that the contemporary ideological discourse in Russia is structured around dominant logics of statism and irredentism, which function as interpretative frameworks for other ideological narratives.

Spis treści

Wstęp.....	7
Rozdział I. Ideologia i reideologizacja: ujęcia teoretyczne i ramy analizy badawczej	15
1.1. Pojęcie ideologii w wybranych perspektywach badawczych.....	15
1.1.1. Historia pojęcia <i>ideologii</i> (ujęcie Tracy’ego i Marksa).....	17
1.1.2. Pojęcie ideologii w XX wieku (wybrane koncepcje)	21
1.2. Dezideologizacja i reideologizacja – perspektywy teoretyczne	38
1.2.1. Dezideologizacja	38
1.2.2. Reideologizacja	41
1.3. Ramy interpretacyjne badań własnych.....	44
Rozdział II. Ideologiczne aparaty państwa we współczesnej Rosji jako przestrzeń reprodukcji dyskursu ideologicznego	46
2.1. Aparat religijny	47
2.1.1. Rosyjski Kościół Prawosławny	47
2.1.2. Islam w Rosji.....	59
2.1.3. Mniejszościowe wspólnoty religijne	64
2.2. Aparat edukacyjny.....	65
2.2.1. Edukacja przedszkolna	68
2.2.2. Edukacja szkolna.....	72
2.2.3. Szkolnictwo wyższe	93
2.3 Aparat kulturowy	99
2.3.1. Muzea: na przykładzie parku <i>Rosja – moja historia</i>	99
2.3.2. Oświata: na przykładzie Rosyjskiego Towarzystwa <i>Znanie</i>	103
2.3.3. Miejsca pamięci: na przykładzie Rosyjskiego Towarzystwa Wojskowo-Historycznego .	106
2.4. Aparat informacyjno-cyfrowy.....	110
2.5. Aparat rodzinny.....	118
2.6. Aparat związkowy	123
2.7. Aparat polityczny oraz prawny	126
2.7.1. Wymiar polityczny	126
2.7.2. Wymiar prawny.....	129
Podsumowania	136
Rozdział III. Podmioty wytwarzania dyskursu ideologicznego	140
3.1. Think tanki i fora ekspercko-analityczne jako aktorzy kształtowania rosyjskiej narracji geopolitycznej	141
3.1.1. Rosyjska Rada Spraw Międzynarodowych (RSMD)	142
3.1.2. Rada ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej (SWOP).....	145
3.1.3. Rosyjski Instytut Studiów Strategicznych (RISI).....	150
3.1.4. Wałdajski klub dyskusyjny	157
3.2. Kluby i sieci ideologiczne o orientacji neoimperialnej	161

3.2.1. Klub Izbarski.....	161
3.2.2. Cargrad.....	168
3.3. Instytucje cerkiewno-państwowe (na przykładzie Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego).....	174
3.4 Studium przypadku: wydarzenia o charakterze filozoficzno-ideologicznym	183
Podsumowania	191
Rozdział IV. Współcześni ideolodzy rosyjscy: wybrane sylwetki.....	194
4.1. Uwagi wstępne: aktorzy reideologizacji i rola Putina jako metanarratora.....	195
4.2. Siergiej Karaganow	198
4.3. Aleksander Dugin.....	206
4.4. Aleksander Prochanow	217
4.5. Aleksander Szczipkow	223
Podsumowania	232
Rozdział V. Instrumentalizacja tradycji intelektualnych w dyskursie ideologicznym Rosji	234
5.1. Filozoficzne ramy i ich funkcja w przekazie ideologicznym.....	236
5.2. Wybrane koncepcje w retoryce Putina: ku problemowi instrumentalizacji.....	244
5.2.1. Pasjonarność (Gumilow)	244
5.2.2. Cywilizacja rosyjska (Danilewski).....	247
5.2.3. Kwitnąca złożoność (Leontjew)	249
5.2.4. Patriotyzm (Iljin).....	252
5.2.5. Ocalenie narodu (Sołżenicyn)	255
5.2.6. Państwowość (różni myśliciele)	258
5.2.7. Konserwatyzm (Bierdiajew i in.)	262
Podsumowania	264
Zakończenie	267
Bibliografia	281

Wstęp

Na początku należy podkreślić, że praca nad niniejszą dysertacją została rozpoczęta jeszcze przed rokiem 2022. Jednak w toku badań aktualność podejmowanej problematyki wyraźnie wzrosła. Współczesne procesy reideologizacji w Rosji nabierają coraz bardziej wyrazistego i systemowego charakteru, a aktywna artykulacja ideologii staje się szczególnie zauważalna po inwazji Rosji na Ukrainę¹. Dlatego analiza tych procesów wydaje się dziś nie tylko uzasadniona, lecz także konieczna.

Zainteresowanie poruszaną tematyką jest dostrzegalne zarówno w środowisku akademickim, jak i wśród analityków, dziennikarzy oraz ekspertów. Przemiany ideologiczne są ściśle powiązane nie tylko z transformacjami życia społeczno-politycznego współczesnej Rosji, lecz także wpływają na szersze procesy geopolityczne. Badania w tym obszarze napotykają jednak trudności wynikające z wysokiej wrażliwości politycznej oraz emocjonalnego kontekstu analizowanych zagadnień.

Pomimo intensywnego zainteresowania tą problematyką, kwestia istoty ideologii we współczesnej Rosji nadal spotyka się w badaniach z rozbieżnymi ocenami. Wciąż brakuje jednoznacznego rozumienia jej konceptualnego rdzenia i osi przewodniej: co dokładnie należy rozumieć pod pojęciem „wartości tradycyjnych”? Do jakich narracji historycznych odwołuje się współczesny dyskurs ideologiczny? Jak istotny jest wpływ dyskursu religijnego? Jaką rolę odgrywa tradycja filozoficzna? Kto pełni funkcję głównego producenta dyskursu ideologicznego? I w końcu: jak możemy określić samą ideologię? Wszystkie te i wiele innych aspektów wciąż pozostają dyskusyjne. Częściowo omawiana tematyka ma charakter paradoksalny: z jednej strony można odnieść wrażenie, że została już wystarczająco zbadana, a co więcej — że powszechnie uważa się ją za dobrze rozpoznaną; z drugiej — wciąż obserwuje się niedostatek jasnego rozumienia jej treściowego rdzenia: tego, co dokładnie zostaje zakodowane w tekstach źródłowych i oficjalnych komunikatach, jakie idee są w rzeczywistości artykułowane oraz w jaki sposób strukturyzują one pole ideologiczne.

¹ Ze względu na fakt, iż rozprawa koncentruje się na analizie praktyk dyskursywnych, konieczne jest wstępne doprecyzowanie stosowanej terminologii. W pracy stosowana jest terminologia zgodna z dominującym obiegiem międzynarodowym, w tym pojęcia takie jak „inwazja”, „wojna”, „aneksja Krymu” oraz „okupowane terytoria”. Jednocześnie należy zaznaczyć, że w oficjalnym dyskursie Federacji Rosyjskiej funkcjonują odmienne konstrukty leksykalne, m.in. „specjalna operacja wojskowa” (SVO), „przyłączenie Krymu” czy „nowe” lub „historyczne terytoria”. Pojęcia te traktowane są w niniejszej pracy jako przedmiot analizy dyskursu. Ich współwystępowanie oraz funkcjonowanie w odmiennych porządkach narracyjnych wskazuje na istnienie konfrontacji na poziomie języka. Zjawiska te stanowią przedmiot licznych analiz badawczych, a także są odnotowywane w wybranych dokumentach i raportach międzynarodowych.

Zob. m.in. zob. m. in. *Ukraine, „war” versus „special military operation”: why words matter in international law*, FIDH International Federation for Human Rights 24.08.2022. <https://www.fidh.org/en/region/europe-central-asia/ukraine/ukraine-war-versus-military-operation> [dostęp: 10.09.2024].

Aktualność niniejszego badania wynika z faktu, że brak jednoznacznego rozumienia istoty współczesnej rosyjskiej ideologii czyni koniecznym jej analizę w szerokim, panoramicznym kontekście. Przedstawione badanie stanowi próbę krytyczno-analitycznego ujęcia opisanych procesów, opartego przede wszystkim na analizie źródeł pierwotnych. Priorytet „analizy źródłowej” umożliwia skupienie się na identyfikacji mechanizmów wytwarzania i funkcjonowania współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji. W pewnym sensie jest to próba uchylenia „kulis” i udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób władze rosyjskie zwracają się do własnego społeczeństwa oraz jaką ideologię konstruują w ramach polityki wewnętrznej.

Obiekt badań — procesy reideologizacji we współczesnej Rosji.

Przedmiot badań — wewnętrzny dyskurs ideologiczny Rosji, kształtowany przez różnych aktorów zarówno na poziomie instytucjonalnym, jak i personalnym.

Ramy chronologiczne badania obejmują lata 2012–2024, co wiąże się z kadencjami prezydenckimi Władimira Putina oraz aktywizacją procesów reideologizacji w Rosji. Możliwe byłoby również przyjęcie jako punktu odniesienia wydarzeń geopolitycznych, jednak z uwzględnieniem wewnątrzpolitycznego aspektu problemu wybrano właśnie tę zasadę. Należy przy tym podkreślić, że wskazane ramy mają charakter umowny, ponieważ reideologizacja posiada dłuższą historyczną genezę.

Cel badania — identyfikacja i analiza wewnętrznego dyskursu ideologicznego współczesnej Rosji (2012–2024) w perspektywie panoramicznej. W tym celu w pracy podejmuje się następujące **zadania badawcze**:

- Zidentyfikować osie ideologicznego dyskursu poprzez analizę państwowych aparatów ideologicznych (w ujęciu Louisa Althussera).
- Zbadać dyskursywne i narracyjne praktyki aktorów uczestniczących w kształtowaniu znaczeń ideologicznych poza bezpośrednimi strukturami państwa.
- Określić kluczowych autorów pola ideologicznego i przeanalizować ich koncepcje.
- Zidentyfikować koncepcje intelektualne wykorzystywane do legitymizacji dyskursu ideologicznego.

Łącznie realizacja wyznaczonych zadań badawczych pozwoli odpowiedzieć na dwa zasadnicze pytania:

- czy we współczesnej Rosji istnieje ukształtowana wewnętrzna ideologia;
- jeśli tak, jaka jest jej charakterystyka.

Hipoteza badawcza. We współczesnej Rosji obserwuje się aktywne procesy reideologizacji, które z perspektywy dyskursywnej mają charakter wieloaspektowy i ujawniają się poprzez współistnienie różnych narracji ideologicznych oraz aktorów je kształtujących.

Baza źródłowa. W celu realizacji postawionych zadań badawczych wykorzystano szeroki korpus źródeł obejmujący różne segmenty współczesnego pola ideologicznego w Rosji, co umożliwiła identyfikację struktury wewnętrznego dyskursu ideologicznego.

Po pierwsze, w ramach analizy państwowych aparatów ideologicznych uwzględniono grupy źródeł głównie o charakterze normatywno-deklaratywnym:

- Aparat religijny — strategie i koncepcje społeczne Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego oraz analogiczne dokumenty struktur muzułmańskich funkcjonujących w Rosji.
- Aparat edukacyjny — federalne państwowe standardy oraz programy edukacji przedszkolnej i szkolnej; podręczniki szkolne oraz podręczniki szkolnictwa wyższego z zakresu historii; poradniki nauczycielskie (w tym materiały z przedmiotu „Rozmowy o ważnych rzeczach”; treści publikowane w ramach ruchów szkolnych (Junarmii, Ruchu Pierwszych).
- Aparat kulturowy — dokumenty statutowe oraz materiały programowe instytucji takich jak multimedialny park historyczny „Rosja – moja historia”, Rosyjskie Towarzystwo „Znanie”, Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne.
- Aparat informacyjno-cyfrowy — materiały rosyjskich mediów, przede wszystkim przekaz telewizyjny (programy telewizyjne kanałów pierwszego multipleksu: Pierwyj Kanał, Rossija-1, Rossija-24 oraz NTV).
- Aparat rodzinny — przekazy oraz przepisy dotyczące polityki rodzinnej, a także wybrane programy realizowane w ramach szkolnictwa wyższego.
- Aparat związkowy — dokumenty statutowe oraz materiały programowe Federacji Niezależnych Związków Zawodowych Rosji.
- Aparat polityczny — statuty i programy partii Jedna Rosja oraz treści związane z realizowanymi projektami politycznymi.
- Aparat prawny — Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej, Konstytucja FR, federalne ustawy oraz dekrety prezydenckie.

Po drugie, dla uchwycenia panoramy ideologicznej analizie poddano materiały produkowane przez rosyjskie think tanki, takie jak Rada do Spraw Polityki Zagranicznej i Obronnej (CBOII/SWOP), Rosyjska Rada Spraw Międzynarodowych (PCMD/RSMD),

Rosyjski Instytut Badań Strategicznych (ПИИ/РИСИ) oraz Klub Wałdajski. W tej kategorii mieszczą się również kluby ideologiczne, takie jak Klub Izborski oraz „Cargrad”, a także instytucje cerkiewno-państwowe, reprezentowane tu na przykładzie Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego. Ponadto uwzględniono materiały z konferencji o charakterze filozoficzno-ideologicznym. Wybór źródeł w ramach tej części opierał się na wstępnej analizie empirycznej, obserwacji, dostępnych wcześniejszych badaniach oraz raportach eksperckich.

Po trzecie, w kontekście koncepcji autorskich uwzględniono teksty o wyraźnie ideologicznym charakterze, autorstwa Siergieja Karaganowa, Aleksandra Dugina, Aleksandra Prochanowa oraz Aleksandra Szczipkowa (reprezentujących wspomniane wyżej środowiska). Ponadto, w ramach metanarracyjnych ram analizie poddano również tzw. „konceptyjne” artykuły Putina.

Po czwarte, w analizie narracji filozoficznych wykorzystywanych w celach legitymizacyjnych uwzględniono publikacje pokonferencyjne oraz materiały z wydarzeń takich jak *Wielka Rosyjska Rektyfikacja Imion* i *Wielki Sobór Filozoficzny*, a także publiczne wystąpienia Putina: przemówienia wałdajskie, orędzia do Zgromadzenia Federalnego oraz specjalne wystąpienia do obywateli.

W badaniu wykorzystano również materiały z portali informacyjnych, stosowane w celu rekonstrukcji sekwencji wydarzeń oraz analizy ich medialnego przedstawienia.

Różnorodność źródeł umożliwia objęcie szerokiego spektrum współczesnego dyskursu ideologicznego, określenie jego wewnętrznej struktury, głównych elementów oraz stref nakładania się i różnic między poszczególnymi segmentami.

Stan badań. Należy podkreślić, że sam sposób badania współczesnej rosyjskiej ideologii stanowi zagadnienie zasługujące na odrębne opracowanie. Problematyka rosyjskiej ideologii — bezpośrednio lub pośrednio — wielokrotnie stawała się przedmiotem analiz i nadal jest intensywnie rozwijana zarówno przez badaczy reprezentujących różne dyscypliny, jak i przez ośrodki analityczne. W ramach wprowadzenia nie sposób wymienić wszystkich relewantnych publikacji, jednak istotne jest wskazanie głównych kierunków badań. Warto jednocześnie zaznaczyć, że przedstawione poniżej podziały mają charakter umowny, ponieważ poszczególne podejścia nierzadko się przecinają i wzajemnie uzupełniają.

Po pierwsze, znaczna część badań utrzymana jest w perspektywie politologicznej, w ścisłym powiązaniu z procesami politycznymi. W obrębie tego paradygmatu lokuje się analizy praktyki politycznej, obejmujące system polityczny, społeczeństwo obywatelskie, instytucje religijne, edukację, media oraz politykę zagraniczną. Badania te, choć koncentrują się przede wszystkim na funkcjonowaniu instytucji, umożliwiają również rekonstrukcję ich

ideologicznego oddziaływania. W tym obszarze pracują m.in. Stanisław Bieleń, Alicja Curanović, Agnieszka Smółczyńska-Wiechetek, Agnieszka Legucka oraz inni badacze.

Po drugie, w kontekście badań nad ideologią szczególne miejsce zajmują prace Marlène Laruelle, w których analizowany jest szeroki zakres procesów ideologicznych z perspektywy „panoramicznej”. Autorka uwzględnia ich kontekst polityczny, kulturowy i instytucjonalny, a jej podejście oraz wnioski analityczne stały się jednym z punktów metodologicznego odniesienia dla niniejszej dysertacji. W nurcie panoramicznym warto również wskazać monografię Romana Bäckera, koncentrującą się na analizie rosyjskiego myślenia politycznego i umożliwiającą identyfikację kluczowych podstaw metodologicznych w badaniu idei wpływających na kształtowanie polityki państwowej i społecznej.

W tym nurcie znaczącą część badań stanowią także analizy poszczególnych odmian ideologii, oparte na podejściu personalistycznym bądź konceptualnym. Badacze albo dążą do wysokiego poziomu konceptualizacji tych kierunków, albo koncentrują się na szczegółowej analizie konkretnych autorów (przede wszystkim Dugina) i reprezentowanych przez nich idei (m.in. Bartosz Gołąbek, Piotr Eberhardt, Marcin Składanowski, Charles Upton). Należy podkreślić, że największa liczba badań poświęcona jest rosyjskiemu nacjonalizmowi, eurazjatyzmowi oraz imperializmowi jako kluczowym składowym współczesnej ideologii państwowej (m.in. Andreas Umland). Istnieją także koncepcje rozwijane w kontekście panrosjanizmu jako projektu imperialnego (m.in. Bieleń). W ostatnich latach pojawia się również coraz więcej prac dotyczących putinizmu oraz kwestii faszyzmu w kontekście rosyjskim (m.in. Timothy Snyder, Joanna Getka). Widoczna jest także konceptualizacja pojęcia „rasyzmu”.

Po trzecie, istotnym nurtem badań jest analiza genezy idei intelektualnych oraz ich związku ze współczesnymi procesami politycznymi i kulturowymi. W tym obszarze można wymienić prace m.in. Andrzeja Walickiego, Andrzeja de Lazarię, Jakuba Potulskiego, Pawła Rojka i innych, w których analiza prowadzona jest przede wszystkim w perspektywie historii idei. Ten typ badań nierzadko opiera się na kontekście literackim; można tu wskazać m.in. publikacje Grzegorza Przebindy oraz innych autorów.

Po czwarte, istotnym kierunkiem są również prace dotyczące rosyjskiej propagandy, w dużej mierze powiązane z analizami prowadzonymi w ramach językoznawstwa. Obejmują one badania nad takimi narzędziami propagandowymi, jak eufemizmy, perswazje, manipulacje językowe i inne środki retoryczne wykorzystywane w dyskursie państwowym. W kontekście ogólnych badań nad rosyjskimi mediami można wymienić m.in. prace Anny Antczak i Iriny Plashkinej.

Wszystkie wymienione kierunki łączy traktowanie ideologii przede wszystkim w perspektywie politycznej, co podkreśla potrzebę dalszego poszerzania metod analitycznych i pogłębiania bazy źródłowej.

Z punktu widzenia kontekstu instytucjonalnego warto wspomnieć takie ośrodki, jak Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW), PONARS Eurasia, IFRI i inne. Badacze pracujący w tych instytucjach wnoszą znaczący wkład w analizę problematyki Rosji „na bieżąco” — śledząc aktualne procesy, tendencje i zmiany. Ośrodki te stanowią ważne zaplecze instytucjonalne dla regularnych analiz, badań operacyjnych i publikacji, co czyni je istotnymi aktorami w systemie badań nad ideologią rosyjską oraz przestrzenią postsowiecką (eksperci, m.in. Maria Domańska, Katarzyna Chawryło, Andriej Kolesnikov i inni).

Nie sposób także nie wspomnieć o istotnej roli dziennikarzy specjalizujących się w dziennikarstwie śledczym (m.in. o śledztwach grupy „Projekt” Romana Badanina czy materiałach Fundacji Walki z Korupcją – FBK).

Metodologia. Niniejszą pracę można określić jako interdyscyplinarną oraz realizowaną w ujęciu krytyczno-analitycznym. Ważnymi zasadami przyjętymi w badaniu są, po pierwsze, oparcie analiz przede wszystkim na źródłach, a po drugie — dążenie do ukazania omawianych zjawisk w ich szerszym kontekście historycznym. Należy podkreślić, że do rozwiązania każdego z postawionych zadań badawczych wykorzystywane są odpowiednie narzędzia metodologiczne. Choć w poszczególnych podrozdziałach kwestie metodologiczne zostały omówione szczegółowo, można wyróżnić trzy zasadnicze perspektywy metodologiczne.

Po pierwsze, w badaniu zastosowano podejście zbliżone do metodologii Laruelle: ideologia ujmowana jest jako konstrukcja wielowarstwowa, kształtowana przez różnych aktorów. Podstawową metodą jest „panoramiczna” analiza dyskursu, umożliwiająca traktowanie ideologii nie jako prostej deklaracji władzy, lecz jako złożonego, dynamicznego zjawiska. Ważną rolę odgrywa również empiryczna i krytyczna analiza praktyk dyskursywnych. W ramach analizy dyskursu stosowana jest także analiza narracyjna, która pozwala identyfikować kluczowe wątki, role oraz konstrukty symboliczne formujące ideologiczny obraz świata.

Po drugie, ponieważ badanie ukierunkowane jest na identyfikację, klasyfikację i systematyzację elementów dyskursu ideologicznego, praca została oparta na podejściu historyczno-dynamicznym, które umożliwia określenie głównych etapów jego kształtowania i transformacji. W kontekście analizy wybranych przykładów częściowo zastosowano także metodę studium przypadku.

Po trzecie, jako jedna z podstaw metodologicznych wykorzystany została

morfologiczna analiza ideologii Michaela Freeden'a. Ideologia interpretowana jest jako kompleks konceptów, którego analiza obejmuje identyfikację jego strukturalnych komponentów. Podejście to umożliwia prześledzenie konfiguracji pojęć, ich wewnętrznych powiązań oraz określenie ich osi.

Trudności badawcze. Należy również wskazać dwie kluczowe trudności towarzyszące analizie omawianej problematyki.

Po pierwsze, badania tego rodzaju trudno utrzymać w ramach jednej dyscypliny naukowej. Niniejsza praca, choć osadzona w paradygmacie interdyscyplinarnym, opiera się generalnie na podejściu i intencjach właściwych refleksji filozoficznej. Ujawnia się to nie tylko w analizie idei poszczególnych ideologów czy w odwołaniach do teorii wypracowanych w filozofii XX wieku, lecz przede wszystkim w samym ujęciu problemu badawczego. W centrum znajduje się bowiem próba uchwycenia wewnętrznego, światopoglądowego — a nie geopolitycznego — wymiaru współczesnej ideologii rosyjskiej.

Po drugie, istotną trudność stanowiło ukształtowanie bazy źródłowej. Szeroki i zróżnicowany dobór materiałów wymagał wstępnej selekcji analitycznej oraz systematyzacji, a także uzupełnienia o obserwacje empiryczne. Takie podejście z jednej strony zapewnia kompleksowość analizy, z drugiej zaś wiąże się z określonymi wyzwaniami metodologicznymi.

Nowatorstwo naukowe badania. Nowatorstwo niniejszej pracy polega na przeprowadzeniu panoramicznej analizy dyskursywnej, uwzględniającej zmiany w retoryce po inwazji Rosji na Ukrainę. W odróżnieniu od wielu dotychczasowych publikacji koncentrujących się przede wszystkim na propagandzie, badanie to skupia się na identyfikacji i analizie treściowych komponentów współczesnej rosyjskiej ideologii, rekonstruowanych bezpośrednio na podstawie materiału źródłowego.

Panoramiczny charakter analiz stanowi istotny wyróżnik pracy: obejmuje ona kompleksowe ujęcie wewnętrznego dyskursu ideologicznego współczesnej Rosji, oparte na szerokim korpusie empirycznym i uwzględniające działalność różnych inicjatyw oraz aktorów ideologicznych — zarówno państwowych, jak i niepaństwowych.

Uwzględniono przy tym aktorów dotąd słabo obecnych w literaturze: ideologów oraz organizacje, które do tej pory pozostawały na marginesie refleksji badawczej, mimo że odgrywają istotną rolę w kształtowaniu ideologicznej retoryki. Ważne miejsce zajmuje również refleksja nad samym pojęciem reideologizacji.

Struktura pracy. Praca składa się z pięciu rozdziałów.

Pierwszy rozdział ma charakter teoretyczny i poświęcony jest podstawowym pojęciom. Ponieważ pojęcie ideologii jest wieloznaczne i „odśrodkowe”, główna uwaga została skupiona

na jego różnych ujęciach w filozofii XX wieku. Ponadto omówiono pojęcia reideologizacji i dezideologizacji oraz zaproponowano autorską perspektywę analizy — poprzez powiązanie ideologii z dyskursem, narracjami i konceptami.

Drugi rozdział dotyczy identyfikacji pola dyskursywnego każdego z aparatów ideologicznych państwa w rozumieniu Althussera. Przedstawiono w nim główne „filary” retoryki ideologicznej funkcjonujące w ramach tych aparatów, a na podstawie analizy wyodrębniono osiowy dyskurs ideologiczny przez nie kształtowany. Rozdział ten jest zarazem najbardziej rozbudowany, co wynika z przyjętego celu badawczego — analizy osiowego dyskursu ideologicznego.

Trzeci rozdział poświęcony jest analizie aktorów wytwarzających ideologię poza strukturami państwowymi. Materiał został uporządkowany według czterech sektorów: „wielkiej czwórki” think tanków o orientacji geopolitycznej; ośrodków, rozwijających dyskurs neoimperialny (Klub Izorski, „Cargrad”); podmiotu kościelno-świeckiego (Światowy Rosyjski Sobór Narodowy); oraz organizacji filozoficzno-ideologicznych, w tym konferencji o wyraźnie ideologicznym profilu. W rozdziale ukazano również rozbieżności między poszczególnymi dyskursami — m.in. na przykładzie interpretacji pojęcia „wielobiegunowości”.

Czwarty rozdział koncentruje się na czterech głównych ideologach, reprezentujących aktorów analizowanych w rozdziale trzecim: Karaganowie, Duginie, Szczipkowie i Prochanowie. Celem jest identyfikacja kluczowych koncepcji ich projektów ideologicznych oraz wyodrębnienie charakterystycznych cech linii dyskursywnych.

Piąty rozdział dotyczy instrumentalizacji koncepcji intelektualnych w procesie legitymizacji dyskursu ideologicznego. Pokazano funkcję sygnalizacyjną narracji oraz podkreślono problem wyrywania idei filozoficznych z kontekstu i ich adaptacji do bieżących potrzeb ideologicznych.

W Zakończeniu przedstawiono najważniejsze wnioski badawcze, sformułowane zgodnie z postawionymi pytaniami i zadaniami.

Rozdział I. Ideologia i reideologizacja: ujęcia teoretyczne i ramy analizy badawczej

Pierwszy rozdział ma charakter teoretyczny i poświęcony jest omówieniu podstawowych pojęć oraz założeń metodologicznych niezbędnych do analizy procesów reideologizacji we współczesnej Federacji Rosyjskiej.

Pierwszy podrozdział ma na celu ukazanie historycznych przemian pojęcia ideologii z różnych perspektyw badawczych w obrębie filozofii. Nie stanowi on pełnego przeglądu wszystkich istniejących koncepcji, lecz koncentruje się na uporządkowaniu kluczowych sposobów jej konceptualizacji, istotnych dla dalszych rozważań. Ze względu na centralną rolę ideologii jako punktu odniesienia analitycznego w niniejszej rozprawie, część ta zajmuje znaczną objętość rozdziału.

Drugi podrozdział poświęcony jest koncepcjom dezideologizacji i reideologizacji. Pojęcia te wywodzą się przede wszystkim z dyskusji prowadzonych na gruncie nauk politycznych i społecznych, jednak ich znaczenie wykracza poza te dziedziny. Zagadnienie to zachowuje aktualność w świetle współczesnych przemian społecznych i kulturowych. Szczególnego znaczenia nabiera zjawisko określane mianem zwrotu ideologicznego, rozumianego jako stopniowy powrót oraz intensyfikacja myślenia ideologicznego w dyskursie publicznym. Celem tej części jest uporządkowanie i omówienie głównych sposobów konceptualizacji pojęć dezideologizacji i reideologizacji, które stanowią punkt wyjścia dla dalszych analiz.

Trzeci podrozdział przedstawia metodologiczną perspektywę własnych badań, opartą na wcześniejszej analizie teoretycznej. Wyjaśniono w nim logikę trzystopniowego modelu analizy — dyskursy, narracje, koncepcje — zastosowanego w kontekście badania procesów reideologizacji w Federacji Rosyjskiej.

1.1. Pojęcie ideologii w wybranych perspektywach badawczych

Pojęcie ideologii zostało szeroko rozwinięte w dyskursie akademickim, co doprowadziło do ukształtowania się różnorodnych podejść teoretycznych do jej analizy. Na sposób jej definiowania istotny wpływ wywierał kontekst historyczny, który determinował zarówno formułowane koncepcje ideologiczne, jak i ich interpretacje. W różnych epokach ideologia zyskiwała odmienne znaczenia, odpowiadające zmieniającym się kontekstom historycznym i intelektualnym — od oświeceniowego projektu nauki o ideach, poprzez marksistowską koncepcję fałszywej świadomości, po różnorodne reinterpretacje XX wieku. Jak

zauważa Krzysztof Świrek, w refleksji XX wieku szczególny wpływ na rozumienie ideologii wywarły trzy koncepcje:

Dzisiejsza krytyka ideologii zмага się z trzema wpływowymi koncepcjami, które określiły rozumienie fenomenu ideologii w dwudziestym wieku. Pierwszą z nich była teoria totalitaryzmu. Utożsamiała ona ideologię z quasi-logiczną doktryną, uzasadniającą terror i absolutną władzę. Drugą była teza o „końcu ideologii”. Ideologia była w niej rozumiana jako doktryna, która myli kwestie polityczne z metafizycznymi. Wreszcie, poststrukturaliści krytykowali samo pojęcie ideologii, jako oparte na naiwnych koncepcjach epistemologicznych².

Nie sposób pominąć również tzw. *zwrotu lingwistycznego*, który w XX wieku znacząco wpłynął na sposób ujmowania zjawisk społecznych i kulturowych. W jego następstwie coraz większą uwagę zaczęto poświęcać językowym aspektom konstruowania ideologii. W konsekwencji ideologia zaczęła być postrzegana jako pojęcie złożone i wielowymiarowe — zarówno ze względu na jej ścisły związek ze spektrum teorii politycznych, jak i na jej instrumentalny charakter, oddziałujący na świadomość społeczną. W literaturze przedmiotu analizowano szereg zagadnień dotyczących natury ideologii oraz mechanizmów jej funkcjonowania. Problem ten okazuje się wieloaspektowy — istotne staje się nie tyle odnalezienie jednej, uniwersalnej definicji ideologii, ile systematyzacja istniejących ujęć i klasyfikacji.

Niniejsza część pracy koncentruje się zatem na omówieniu wybranych podejść do badania ideologii z perspektywy teoretycznej. Ze względu na szeroki zakres dotychczasowych analiz konieczne jest wskazanie podstawowych kryteriów doboru koncepcji, które stanowią punkt wyjścia dla dalszych rozważań. W badaniach tego typu możliwe są różne sposoby klasyfikacji — m.in. chronologiczny, problemowy, paradygmataczny czy funkcjonalny — w zależności od przyjętej perspektywy i celu analizy. W niniejszej pracy przyjęto ujęcie problemowe, osadzone w wybranych perspektywach teoretycznych, które pozwala wskazać główne pola refleksji nad ideologią w sferze społecznej, kulturowej i symbolicznej³. Warto również podkreślić, że wybrane koncepcje w większości reprezentują krytyczne ujęcie ideologii, co wynika z faktu, iż wielu dwudziestowiecznych filozofów postrzegało ją jako zjawisko problematyczne i wymagające demaskacji. Tendencja ta była uwarunkowana

² K. Świrek, *Trzy końce ideologii – najważniejsze dwudziestowieczne ujęcia problemu*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2013, nr 1 (41), s. 43.

³ Przyjęte w pracy ujęcie problemowe zakłada możliwość równoległego odwoływania się do autorów reprezentujących odmienne tradycje teoretyczne. Celem analizy nie jest rekonstrukcja poszczególnych nurtów filozoficznych jako spójnych stanowisk, lecz uchwycenie relacji ideologii z innymi kategoriami analitycznymi, niezależnie od ich genezy teoretycznej, w ramach ogólnej perspektywy badawczej.

zarówno kontekstem historycznym epoki, jak i zaangażowaniem badaczy w kwestie polityczne.

Należy zauważyć, że istnieje obszerna tradycja badań nad ideologią, wywodząca się z refleksji filozoficznej, która stanowi odrębny i szczególnie istotny nurt badawczy⁴. Warto również podkreślić, że omawiane definicje ideologii zostaną osadzone w ramach dyskursu filozoficznego, mimo iż samo pojęcie było szeroko analizowane także w naukach społecznych i politycznych⁵. W dalszej części zatem uwaga zostanie skupiona na omówieniu wybranych koncepcji, które ukazują historyczne przemiany pojęcia ideologii oraz wyznaczają główne kierunki rozwoju refleksji nad nią w XX wieku.

1.1.1. Historia pojęcia *ideologii* (ujęcie Tracy'ego i Marksa)

Termin *ideologia* został po raz pierwszy użyty przez francuskiego filozofa Antoine'a Destutta de Tracy'ego podczas referatu wygłoszonego w Narodowym Instytucie Nauk i Sztuk (Institut national des sciences et des arts) w 1796 roku, a następnie rozwinięte w jego dziele *Éléments d'Idéologie*⁶. Filozof pojmował ideologię jako system idei, którego celem było przywrócenie jedności nauk oraz stworzenie podstaw nauki o ludzkim poznaniu. Jak wskazywał:

Ta nauka może być nazywana ideologią, jeśli uwzględnia się jej przedmiot; gramatyką ogólną, jeśli odnosi się do jej środków; logiką, jeśli rozpatruje się ją w odniesieniu do jej celu. Jakiegokolwiek imienia by jej nie nadano, z konieczności obejmuje te trzy części, ponieważ nie sposób sensownie rozważać jednej z nich, nie dotykając dwóch pozostałych. Ideologia wydaje mi się nazwą rodzajową, ponieważ nauka o ideach obejmuje zarówno naukę o ich wyrażaniu, jak i naukę o ich dedukcji. Jednocześnie jest to również własna nazwa jej pierwszej części⁷.

W kontekście ideologii Destutt de Tracy nawiązywał do podejść francuskich filozofów oświeceniowych, rozwijając ich koncepcje dotyczące natury poznania oraz źródeł ludzkiej wiedzy. Jak zauważa Richard Fafara:

Pod wpływem pracy Johna Locke'a, który twierdził, że umysł nie ma innego bezpośredniego przedmiotu niż jego idee, które przychodzą przez zmysły lub są produktem doznań, Tracy zaakceptował sensualizm Etienne Bonnot de Condillac'a (1715–1780), który również

⁴ Zob. m.in. *Ideology*, red. T. Eagleton, New York–London: Longman 1994.

⁵ O ideologii w myśli politycznej zob. np.: A. Wielomski, *Wstęp do współczesnej myśli politycznej*, Warszawa: Centrum Badań Polityki Europejskiej 2023.

⁶ А.-Л.-К. Дестют де Траси, *Основы идеологии. Идеология в собственном смысле слова*, przeł. Д.А. Ланина, Москва: Академический проект; Альма Матер 2013, s. 4.

Ze względu na brak dostępu do oryginału i/lub przekładu na język polski — tłumaczenie własne na podstawie rosyjskiego wydania. W dalszej części pracy w podobnych przypadkach wskazano: tłumaczenie własne z rosyjskiego wydania.

⁷ Tamże, s. 38.

twierdził, że podstawą wszelkiej wiedzy są ludzkie odczucia⁸.

Myśliciel koncentrował się na badaniu procesów i produktów myślenia, ujmując ideologię w perspektywie epistemologicznej — jako swoistą teorię poznania. Wyróżniał cztery główne sfery świadomego zachowania, zaangażowane w tworzenie idei: wrażliwość (lub percepcję), pamięć, osąd oraz wolę⁹. Tendencja ta była charakterystyczna dla francuskiej szkoły ideologów, którzy postrzegali ideologię w duchu sensualizmu, uznając doświadczenie zmysłowe za fundament ludzkiego poznania. W tym ujęciu ideologia miała stanowić rdzeń poznawczy, na podstawie którego możliwe byłoby kształtowanie polityki i realizacja ideałów Oświecenia. Jej głównym celem było zapewnienie ludziom jasnego rozumienia właściwych idei, odpowiadających naturze i potrzebom człowieka, co — zdaniem filozofów — miało prowadzić do ustanowienia sprawiedliwego porządku społecznego. Z tego punktu widzenia ideologia była „używana jako broń przeciwko nie tylko doktrynie religijnej, ale także przeciwko władzy świeckiej”¹⁰.

Warto zauważyć, że już w okresie porewolucyjnym, na poziomie retorycznym, pojęcie ideologii spotkało się we Francji z krytyką ze strony Napoleona Bonapartego. Jak wskazuje Terry Eagleton:

W miarę jak Napoleon umacniał swoje autorytarne rządy, francuscy ideologowie szybko stali się jego *bêtes noires*, a samo pojęcie ideologii weszło w obszar walki ideologicznej. Tracy i jemu podobni – jak się skarżył – byli „marzycielami” i „gadatliwymi doktrynerami”, dążącymi do zniszczenia złudzeń, które dawały ludziom pocieszenie. Wkrótce widział ideologów wszędzie – „pod każdym łóżkiem” – i nawet obwinił ich o swoją klęskę w Rosji. Zarzucał im, że zastąpili „rozproszoną metafizykę” wiedzą o ludzkim sercu i lekcjami historii – zarzut o tyle ironiczny, że to właśnie metafizykę ideologowie o materialistycznych skłonnościach pragnęli przezwyciężyć¹¹.

W rezultacie epistemologiczny projekt szkoły ideologów nie został w pełni zrealizowany, jednak samo pojęcie ideologii utrwaliło się w ówczesnym dyskursie intelektualnym i wywarło znaczący wpływ na dalszy rozwój refleksji filozoficznej.

Problem ideologii nabrał nowego znaczenia wraz z rozwojem filozofii marksistowskiej. Warto jednak zauważyć, że Karola Marksa trudno uznać za właściwego teoretyka ideologii, gdyż jego refleksja nad tym zagadnieniem miała charakter fragmentaryczny i stanowiła część szerszej krytyki świadomości społecznej oraz stosunków produkcji. Justyna Nowotniak

⁸ R. Fafara, *Ideologia i filozofia arystotelewska*, „Rocznik Tomistyczny” 2019, nr 8, s. 14.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ *Ideology*, red. T. Eagleton, New York–London: Longman 1994, s.5. Przekład własny. Dalej: jeśli nie wskazano inaczej, tłumaczenie wykonano na podstawie tekstu oryginalnego.

podkreśla:

Marks nie sformułował definicji ideologii i nie posługiwał się jakimś z góry przyjętym jej pojęciem. Ideologia nie była dlań ogólnym bytem, który z wyżyn ogólności zstępowałby na niziny konkretnych empirycznych wcieleń. [...] On sam przywiązywał, jak się wydaje, mniejszą wagę do tego określenia niż jego interpretatorzy, dochodzący, czym jest ideologia według Marksa lub jak w ogóle należy ją rozumieć¹².

Według Marksa ideologia ujmowana jest przez pryzmat *falszywej świadomości* — iluzorycznego sposobu przedstawiania rzeczywistości, który służy utrwalaniu interesów klasy panującej. Jak stwierdzono w *Manifestie komunistycznym*: „Ideami panującymi każdej epoki były zawsze tylko idee klasy panującej”¹³. Warto podkreślić, że refleksja nad tzw. *opaczną świadomością* została po raz pierwszy w sposób wyraźny i rozwinięty opisana przez Fryderyka Engelsa w liście do Franciszka Mehringa z 14 lipca 1893 roku. Jak pisał Engels:

Ideologia jest procesem dokonywanym przez tak zwanego myśliciela wprawdzie ze świadomością, ale z opaczną świadomością. Właściwe siły napędowe, które kierują tym procesem, pozostają mu nieznane; inaczej bowiem nie byłby to właśnie proces ideologiczny. Wyobraża więc sobie siły napędowe, które nie istnieją lub pozornie tylko istnieją. Ponieważ jest to proces myślowy, wyprowadza więc zarówno jego treść, jak i formę z czystego myślenia, bądź ze swego własnego, bądź też z myślenia swoich poprzedników¹⁴.

Punktem wyjścia dla marksowskiej krytyki ideologii była krytyka idealistycznej koncepcji, według której świat rzeczywisty stanowił urzeczywistnienie idei, a rzeczywistość społeczna — produkt świadomości człowieka. Tego rodzaju ujęcie było interpretowane przez filozofów marksistowskich jako iluzoryczne i spekulatywne. Sam Marks wskazywał na oderwanie filozofii od rzeczywistości, podkreślając brak refleksji nad związkiem niemieckiej myśli filozoficznej z jej własnym kontekstem społecznym i materialnym¹⁵.

W przeciwieństwie do tego filozofowie marksistowscy akcentowali pierwotność bytu wobec świadomości oraz determinujący wpływ warunków materialnych na kształt idei i form świadomości społecznej. Jak zauważał Marks:

Tam więc, gdzie ustaje spekulatywne dociekanie — w obliczu rzeczywistego życia — rozpoczyna się prawdziwa, pozytywna nauka, przedstawianie praktycznej działalności, praktycznego procesu rozwoju ludzi. Ustają frazesy na temat świadomości, ich miejsce zająć

¹² J. Nowotniak, *Słowo wstępne. Skąd ideologia?*, [w:] *W kręgu ideologii*, red. J. Nowotniak, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa 2019, s. 9-10.

¹³ K. Marks, F. Engels, *Manifest Partii Komunistycznej (1848 rok)*, przeł. nieznany autor, Warszawa: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski) 2017, s. 13.

¹⁴ F. Engels, *List do Franciszka Mehringa z 14 lipca 1893 r.*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Listy wybrane*, przeł. nieznany autor, Warszawa: Książka i wiedza 1951, s. 595.

¹⁵ K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 3, przeł. K. Błeszyński, S. Filmus, red. I. Strumińska, Warszawa: Książka i Wiedza 1961, s. 20.

musi rzeczywista wiedza¹⁶.

Na kartach dzieł Marksa i Engelsa pojawiają się wyraźne dychotomie, w których to, co obiektywne, ekonomiczne i materialne, przeciwstawiane jest temu, co ideologiczne, spekulatywne, iluzoryczne i fałszywe¹⁷. Innymi słowy, Marks i Engels sprzeciwiali się idealistycznemu pojmowaniu ideologii, nadającemu jej charakter filozoficzny — odnoszący się do sfery myśli i świadomości, a nie do realnych stosunków społecznych. Nowotniak jednak zauważa:

Choć więc określenie „ideologia” ma w odniesieniu do „najnowszej filozofii niemieckiej” bez wątpienia charakter pejoratywny, jej krytyka nie oznacza jednak potępienia w czambuł wszystkich treści tych koncepcji, skądinąd krytycznych i zmierzających we właściwym kierunku — nawet ów proces rozkładu systemu heglowskiego jest pożyteczny, choć nie rewolucyjny, a Marks nie tylko obserwował ten proces, lecz także filozoficznie w nim uczestniczył¹⁸.

Charakterystyczną cechą postrzegania ideologii przez Marksa i Engelsa było zatem społeczno-polityczne zaangażowanie ich refleksji. Wynikało ono przede wszystkim z dążenia do przekształcenia istniejącego porządku społecznego, na co Marks zwraca uwagę w swoim słynnym stwierdzeniu: „Filozofowie jedynie różnie interpretowali świat; idzie jednak o to, aby go zmienić”¹⁹. W ten sposób marksizm wywarł trwały wpływ na rozwój myśli społeczno-politycznej i filozoficznej. Z jednej strony stał się podstawą leninowskiej interpretacji ideologii proletariatu, z drugiej — punktem odniesienia dla wielu późniejszych koncepcji krytycznych wobec ideologii.

Podsumowując, w myśli francuskiej ideologia była postrzegana z perspektywy przyszłości — jako potencjalna nauka o ideach, której zadaniem miałoby być służenie dobru publicznemu. Z kolei w interpretacji marksowskiej ujmowana jest z perspektywy teraźniejszości — jako zespół iluzorycznych idei zaspokajających potrzeby klasy rządzącej i przekazywanych społeczeństwu za pośrednictwem filozofii, religii czy kultury. Warto zauważyć, że pomimo odmiennych ocen wartościujących oraz różnic w podejściu do badania świadomości (sensualistycznego i materialistycznego), oba nurty wskazują na instrumentalny charakter ideologii. W tradycji francuskiej postrzegana jest ona jako instrument służący interesom społeczeństwa, natomiast w myśli niemiecko-marksistowskiej — jako narzędzie utrwalania interesów klasy rządzącej. Marksistowskie ujęcie ideologii stało się jednym z

¹⁶ Tamże, s. 28.

¹⁷ Przykładowo, w liście do W. Borgiusa z 1894 roku Engels przeciwstawiał sferę ekonomiczną sferze abstrakcyjno-ideologicznej.

¹⁸ J. Nowotniak, dz. cyt., s. 15.

¹⁹ K. Marks, *Tezy o Feuerbachu*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła...* s. 8.

fundamentalnych punktów odniesienia dla rozwoju myśli społeczno-politycznej XX wieku.

1.1.2. Pojęcie ideologii w XX wieku (wybrane koncepcje)

A. Perspektywa socjologiczna: ideologia i świadomość zbiorowa

W ramach socjologii wiedzy istotny wkład w rozwój refleksji nad ideologią wniósł Karl Mannheim, który wskazywał, że ideologiczne formy myślenia są obecne we wszystkich grupach społecznych. Podkreślał on konieczność ujmowania procesów myślenia w ścisłym związku z ich historycznym i społecznym kontekstem²⁰. Według Mannheim'a jednostki — niezależnie od tego, czy są tego świadome, czy nie — postrzegają świat z perspektywy grupy społecznej, z którą się identyfikują. W tym kontekście myśl Mannheim'a nawiązuje do ustaleń Maxa Webera, który zwracał uwagę na zróżnicowane sposoby interpretacji zjawisk religijnych przez różne grupy społeczne. W ujęciu Mannheim'a treść ideologii i utopii stanowią idee i wyobrażenia zdeterminowane przez byt społeczny podmiotu oraz odzwierciedlające jego interesy i aspiracje. Czynniki determinujące ideologię mogą się jednak różnić w zależności od epoki historycznej i struktury społeczeństwa. O ile Marks koncentrował się przede wszystkim na ekonomicznych determinantach świadomości społecznej, utożsamiając ideologię z myśleniem przeciwnika klasowego, o tyle Mannheim podkreślał złożony charakter uwarunkowań ideologii, obejmujący również czynniki kulturowe, polityczne i światopoglądowe. Jak zauważa Mannheim:

Utopijność i ideologiczność myślenia widziano dotychczas przeważnie tylko stronniczo (tzn. tylko w myśleniu przeciwnika), przy czym każda ze stron oszczędzała swoje stanowisko. Tutaj podejmuje się próbę zbadania wszystkich stanowisk w myśleniu pod kątem elementu utopijnego i ideologicznego, by w ogóle dojść do czystego postawienia problemu²¹.

Mannheim dążył zatem do przekroczenia partykularnego rozumienia ideologii, charakterystycznego dla marksizmu, i zaproponował ujęcie relatywizujące, według którego każda forma myślenia społecznego nosi potencjalnie znamiona ideologiczności.

Dla Mannheim'a kluczowe pozostaje pojęcie bytu społeczno-historycznego, który warunkuje kształtowanie się ideologicznej świadomości określonych grup społecznych. Według filozofa badanie tego zjawiska wymaga empirycznej doktryny egzystencjalnego uwarunkowania wiedzy, umożliwiającej uchwycenie zależności między sposobami myślenia a ich społecznym i historycznym kontekstem. Z tego punktu widzenia ideologia stanowi produkt

²⁰ K. Mannheim, *Ideologia i utopia*, przeł. P. Miziński, Warszawa: Aletheia 2008, s. 2.

²¹ Tamże, s. 46-47.

myślenia właściwy określonym grupom społecznym, uwarunkowany zarówno typem ich refleksji, jak i pozycją zajmowaną w strukturze istniejącej rzeczywistości.

B. Perspektywa kulturowo-krytyczna: ideologia i mechanizmy dominacji

Inna tendencja wyłoniła się w ramach neomarksistowskiej refleksji nad relacją między kulturą a władzą, ujmującej dominację kulturową jako mechanizm utrwalania porządku społecznego. Perspektywa ta przesunęła akcent z ekonomicznych podstaw dominacji, charakterystycznych dla klasycznego marksizmu, na jej wymiar kulturowy i symboliczny. Refleksję tę zapoczątkował Antonio Gramsci, który analizował zjawiska społeczne przez pryzmat hegemonii kulturowej, rozumianej jako mechanizm organizowania przyzwolenia społecznego poprzez kulturę i świadomość zbiorową. Jak zauważa Jakub Potulski:

Gramsci zakładał, iż każde społeczeństwo jest zorganizowane wokół mniej lub bardziej spójnego obrazu świata, lub inaczej mówiąc, wokół zbioru idei, których rolą jest organizacja i łączenie zróżnicowanych elementów społeczeństwa w jeden blok. Hegemonia stanowi formę politycznej dominacji opartej na narzuceniu partykularnych sposobów postrzegania i rozumienia świata jako obowiązujących, które dzięki temu stają się „zdrowym rozsądkiem” i traktowane są jako oczywisty sposób pojmowania świata²².

Gramsci w większym stopniu koncentrował się nie na definiowaniu ideologii, lecz na instrumentalnej roli hegemonii kulturowej, pozwalającej zrozumieć, w jaki sposób porządek społeczny utrwała się w sferze symbolicznej. Hegemonia kulturowa stanowi warunek konieczny dla ustanowienia przywództwa moralno-intelektualnego. Samą hegemonię włoski myśliciel postrzegał jako kategorię etyczno-polityczną, której urzeczywistnienie jak wskazuje M. Grecki — wymaga: „jednoczesnego ruchu wszecz — jednoczenia coraz szerszych mas, oraz wzwyż — wznoszenia się od ekonomii ku polityce i moralności, a więc ruchu w świadomości od bazy ku nadbudowie (*katharsis*)”²³.

W ramach rozwijania koncepcji hegemonii kulturowej Gramsci analizował strukturę społeczeństwa oraz mechanizmy utrwalania władzy. Jak podsumowuje Potulski:

Nowatorstwem Gramsciego było zwrócenie uwagi na fakt, iż klasa panująca, która pragnie sprawować władzę ma do dyspozycji dwa systemy instytucji: „społeczeństwo polityczne” (państwo, system prawa), które działa za pomocą siły i sankcji, oraz „społeczeństwo obywatelskie”, które wywiera presję zbiorową i osiąga obiektywne rezultaty w dziedzinie kształtowania się obyczajów, poglądów, sposobów postępowania, moralności itd²⁴.

²² J. Potulski, *Władza i kultura – Antonio Gramsci jako prekursor socjologii polityki*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2010, vol. 26, s. 131.

²³ М. Н. Грецкий, *Антонио Грамши и его „Тюремные тетради”*, [w:] А. Грамши, *Тюремные тетради*, przeł. Г.П. Смирнова, Москва: Политиздат 1991, часть 1, s. 16.

²⁴ J. Potulski, *Władza i kultura – Antonio Gramsci...*, s. 132-133.

Zdaniem Gramsciego, ustanowienie hegemonii kulturowej wymaga transformacji społeczeństwa opartej na zasadach *filozofii praktyki*. Kluczowym wyzwaniem pozostaje przezwyciężenie dystansu między intelektualistami a „zwykłymi ludźmi”, co dokonuje się poprzez włączenie szerokich warstw społecznych w proces tworzenia nowej świadomości. Każda jednostka — niezależnie od pozycji społecznej czy zawodowej — może stać się „intelektualistą organicznym”, zdolnym do świadomego udziału w kształtowaniu hegemonii kulturowej. W ten sposób Gramsci przesunął punkt ciężkości analiz społecznych z poziomu ekonomicznego na kulturowy i symboliczny, podkreślając znaczenie kultury w procesie kształtowania świadomości zbiorowej. Jego koncepcja hegemonii kulturowej stała się punktem wyjścia dla dalszych refleksji nad mechanizmami dominacji i reprodukcji władzy, rozwijanych w XX wieku m.in. przez Althussera²⁵.

Problem hegemonii w szerokim znaczeniu, odnoszący się do kulturowych mechanizmów utrwalania władzy, znalazł rozwinięcie w ramach teorii krytycznej, zwłaszcza w refleksji przedstawicieli Szkoły Frankfurckiej. Warto podkreślić, że dla jej przedstawicieli refleksja ta miała w pewnym sensie bardziej upolityczniony charakter. Jak zauważa Łukasz Dulęba:

Wydaje się także, iż to właśnie nurt teorii krytycznej w istotny sposób ukierunkował współczesną debatę dotyczącą badań nad ideologiami. Wywodząca się z marksizmu, ale niebędąca stricte jego kontynuacją, teoria krytyczna miała stanowić odrębność w stosunku do istniejących orientacji filozoficznych. Wychodząc od przekonania o braku neutralności nauki, porzucała obojętność wobec badanego przedmiotu²⁶.

Jednym z centralnych zagadnień refleksji frankfurczyków był problem kultury masowej i przemysłu kulturowego, postrzeganych jako potencjalne narzędzia ideologicznej dominacji o charakterze autorytarnym bądź totalitarnym. Max Horkheimer i Theodor W. Adorno konceptualizowali te zjawiska z perspektywy analizy mechanizmów reprodukcji i transmisji ideologii:

Władcy nie są nawet specjalnie zainteresowani osłanianiem tej konstrukcji, im brutalniej ona sama się do siebie przyznaje, tym większa jej potęga. Film i radio nie muszą się już podawać za sztukę. Prawda, że są jedynie interesem, służy im jako ideologia, mająca uprawomocnić kicz, który rozmyślnie produkują. Same nazywają się przemysłem, a publikowane informacje o dochodach dyrektorów naczelnych nie pozostawiają żadnych wątpliwości co do społecznej

²⁵ O koncepcji ideologicznych aparatów państwa u Althussera szerzej w rozdziale II, ponieważ jego ujęcie stanowi inspirację dla analiz rozwijanych w dalszej części pracy. Z kolei althusserowskie podejście do ideologii przez pryzmat nieświadomości omówiono w części *Perspektywa psychoanalityczna*.

²⁶ Ł. Dulęba, *Deskryptywne i normatywne koncepcje ideologii*, „Polityka i Społeczeństwo” 2019, nr 2 (17), s. 15.

nie zbędności ich produktów²⁷.

Przemysł kulturowy był zatem analizowany przez autorów w kontekście krytyki społeczeństwa konsumpcyjnego i jego mechanizmów podporządkowania jednostki. Jak zauważa Łukasz Iwasiński: „Frankfurtczycy argumentowali, że w społeczeństwie kapitalistycznym nie tylko praca, ale także konsumpcja — choć podejmowana dobrowolnie i przynosząca konsumentom satysfakcję — staje się źródłem alienacji”²⁸.

Z kolei alienacja odgrywa tu rolę „kondycji będącej efektem ulegania ideologiom (w znaczeniu marksowskim), co wyraża się w bałwochwalstwie (idolatrii), a więc oddawaniu czci fałszywym bożkom, hołdowaniu fałszywym wartościom”²⁹. Innymi słowy, przemysł kulturowy funkcjonuje jako mechanizm ideologiczny, który poprzez standaryzację treści i wytwarzanie fałszywych potrzeb ogranicza zdolność konsumenta do krytycznego myślenia. Filozofowie podsumowali: „Kultura stała się w pełni towarem, rozpowszechnianym w trybie informacji, nie przenikając do tych nawet, do których docierała jako informacja. Myślenie ma krótki oddech, ogranicza się do chwytania izolowanych faktów. Związki myślowe odrzucane są jako niewygodny i zbędny wysiłek”³⁰. W ten sposób przemysł kulturowy funkcjonuje jako mechanizm ideologiczny, prowadzący do zaniku zdolności samodzielnego i krytycznego myślenia.

Idea ta znalazła dalszy rozwój w pracach Herberta Marcuse’a, który określił tę tendencję mianem *nowego totalitaryzmu*, wskazując, że opiera się on na subtelnych mechanizmach integracji jednostki, prowadzących do kształtowania jej świadomości i potrzeb. Jak zauważa Marcuse: „W dziedzinie kultury nowy totalitaryzm przejawia się właśnie w harmonizującym pluralizmie, w którym najbardziej przeciwstawne dzieła i prawdy zgodnie współistnieją w spokojnej obojętności”³¹. Autor zwraca uwagę na mistyfikacyjny charakter ideologii, pozostającej na służbie produkcji, reklamy, propagandy i polityki. Zdaniem filozofa współczesne społeczeństwo można określić mianem zbiorowości jednostek jednowymiarowych. Jak zauważa Agnieszka Walecka:

[...] w rezultacie szybkiego postępu technicznego i związanego z nim równie szybkiego wzrostu dobrobytu, społeczeństwa przemysłowe (wysoko rozwinięte) stają się społeczeństwami jednowymiarowymi, zuniformizowanymi, totalitarnymi. Jednostka stanowiąca integralną część każdego społeczeństwa w przypadku społeczeństwa o charakterze

²⁷ M. Horkheimer, T. W. Adorno, *Dialektyka oświecenia. Fragmenty filozoficzne*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 1994, s. 139.

²⁸ Ł. Iwasiński, *Konsumpcja jako źródło alienacji teorii szkoły frankfurckiej*, „Nowa krytyka” 2015, nr 34, s. 210.

²⁹ Tamże, s. 217.

³⁰ M. Horkheimer, T. W. Adorno, dz. cyt., s. 220.

³¹ H. Marcuse, *Człowiek jednowymiarowy. Badania nad ideologią rozwiniętego społeczeństwa przemysłowego*, przeł. S. Konopacki i in., Warszawa: PWN 1991, s. 88.

totalitarnym staje się według Herberta Marcuse'a jednostką jednowymiarową³².

Narzucane wartości masowego społeczeństwa konsumpcyjnego prowadzą zatem, według Marcuse'a, do powstania nowego typu społeczeństwa totalitarnego. Jak podsumowuje Walecka: „Totalitaryzm według Marcuse'a nie jest ani polityczny, ani ekonomiczno-gospodarczy. To zjawisko, które funkcjonuje i manipuluje potrzebami ludzi w imię fałszywego celu ogólnego”³³. Chodzi tu o subtelne mechanizmy zniewolenia, oparte na wewnętrznej zależności jednostki od systemu konsumpcji i fałszywych wartości.

W perspektywie kulturowo-krytycznej zagadnienie utrwalania porządku społecznego znajduje rozwinięcie w koncepcji *habitusów* Pierre'a Bourdieu³⁴. W ujęciu Pierre'a Bourdieu *habitus* stanowi mechanizm, poprzez który ideologia działa w codziennych praktykach³⁵. Jest to system uwewnętrznionych dyspozycji, które sprawiają, że jednostki spontanicznie reprodukują istniejące struktury społeczne. Ideologia przestaje być tu zbiorem przekonań — staje się sposobem życia, w którym podporządkowanie dokonuje się poprzez uwewnętrznione dyspozycje i nawyki społeczne, utrwalające istniejący porządek bez potrzeby otwartego przymusu.

Podsumowując, w perspektywie kulturowo-krytycznej ideologia jawi się jako złożony system reprodukcji władzy, oparty nie tyle na przemocy, ile na mechanizmach podporządkowania poprzez kulturę masową.

C. Perspektywa psychoanalityczna: ideologia i nieświadomość

Jedną z istotnych perspektyw w badaniach nad ideologią stało się jej ujmowanie w kontekście psychoanalizy. Choć Zygmunta Freud — twórca psychoanalizy — nie sformułował spójnej teorii ideologii, jego koncepcje w istotny sposób wpłynęły na rozwój refleksji nad psychologicznymi mechanizmami myślenia masowego. Znaczącą rolę w psychoanalitycznej konceptualizacji ideologii odegrał także Jacques Lacan, którego podejście umożliwia analizę procesów identyfikacji i reprezentacji klasowych w oparciu o rozróżnienie trzech rejestrów: symbolicznego, wyobrażeniowego i realnego³⁶. Schemat ten stanowi ważne narzędzie badania

³² A. Walecka, *Totalitarna rzeczywistość Václava Havla i Herberta Marcuse'a jako przykład konwergencji Wschodu z Zachodem*, „Państwo i Społeczeństwo” 2003, t. III, nr 2, s. 86.

³³ Tamże, s. 86.

³⁴ W kontekście rosyjskiej ideologii oraz zagadnienia habitusu imperialnego zob.: A. Curanović, *Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, nr 19, s. 43–65.

³⁵ Zob. P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzona*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2022.

³⁶ K. Świrek, *Różnica klasowa: symboliczna, wyobrażeniowa i realna*, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2021, nr 30, s. 5.

mechanizmów ideologicznych, pozwalając zrozumieć, w jaki sposób jednostki internalizują wzorce kulturowe i społeczne. Warto podkreślić, że refleksja nad doświadczeniami XX wieku — zwłaszcza nad totalitaryzmem, masowością i propagandą — stała się dodatkowym impulsem do interpretowania zjawisk ideologicznych w kategoriach psychoanalitycznych.

Myśl Lacana odegrała istotną rolę w pracach Althussera. Filozof, czerpiąc z lacanowskiej koncepcji nieświadomości, przekształcił klasyczne ujęcie ideologii, kierując je ku analizie jej nieświadomych i symbolicznych mechanizmów działania. W jego rozumieniu *wyobraźnia* zajmuje kluczowe miejsce w procesach myślenia ideologicznego. Althusser ściśle wiąże ideologię z przedstawieniem wyobrażonych relacji jednostek z rzeczywistymi warunkami ich egzystencji³⁷. Tym samym ideologia zostaje ujęta nie jako fałszywa świadomość, lecz jako struktura wyobrażeniowa, poprzez którą jednostki doświadczają i „przeżywają” swoje miejsce w świecie społecznym. Ideologia zatem zapewnia nieświadome połączenie między tym, co wyobrażone, a tym, co rzeczywiste, a człowiek jawi się jako istota z natury ideologiczna. W konsekwencji każde społeczeństwo pozostaje w pewnym stopniu zideologizowane, gdyż ideologia konstytuuje samą strukturę podmiotowości i sposób, w jaki jednostki postrzegają swoje miejsce w świecie społecznym.

Althusserowska teoria ideologii, w połączeniu z podejściem lacanowskim, stanowi punkt wyjścia dla koncepcji ideologii rozwiniętej przez Slavoję Žižka. Słoweński filozof postrzega ideologię nie tyle jako system fałszywych przekonań, ile raczej jako mechanizm maskowania i zniekształcania rzeczywistości społecznej. Jak zauważa Žižek: „Funkcja ideologii nie polega na tym, że daje nam ona możliwość ucieczki z rzeczywistości, ale na tym, że oferuje nam samą rzeczywistość społeczną jako ucieczkę z pewnego traumatycznego, rzeczywistego jądra”³⁸.

Według filozofa ideologia konstruuje relację między podmiotem a jego niezrealizowanymi pragnieniami, funkcjonując jak symptom — ujawniający i zarazem maskujący ukryte sprzeczności rzeczywistości społecznej. Žižek, czerpiąc z lacanowskiej koncepcji, aktywnie posługuje się kategorią fantazmatu, która stanowi klucz do zrozumienia mechanizmów ideologii. *Fantazmat* pełni tu funkcję struktury podtrzymującej ideologiczne złudzenie — maskuje sprzeczności świata społecznego, nadając im pozory spójności i sensu.

Autorzy analizujący ideologię w perspektywie lacanowskiej zwracali zatem szczególną

³⁷ Zob. L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. A. Staroń, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2006.

³⁸ S. Žižek, *Wzniosły obiekt ideologii*, przeł. J. Bator, P. Dybel, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2001, s. 62.

uwagę na funkcję wyobraźni w konstruowaniu relacji z rzeczywistością. W tym ujęciu ideologia jawi się jako mechanizm maskujący realność, wykorzystujący nieświadome mechanizmy psychiczne jednostek. Takie podejście pozwala głębiej zrozumieć zarówno zachowania masowe, jak i procesy kształtowania się zbiorowej nieświadomości.

Odmienny przykład psychoanalitycznego podejścia stanowi refleksja Ericha Fromma, koncentrującego się na psychospołecznych uwarunkowaniach ludzkiego zachowania. W pracy *Ucieczka od wolności* autor analizuje procesy kształtowania się warunków psychospołecznych w nazistowskich Niemczech, próbując odpowiedzieć m.in. na pytanie: „dlaczego hitlerowska ideologia tak przekonująco przemówiła do niższych klas średnich?”³⁹. Fromm nie tyle pyta, czym jest ideologia, ile — dlaczego jednostki jej ulegają.

W odpowiedzi Fromm ukazuje myślenie ideologiczne jako mechanizm obronny przed wolnością, zakorzeniony w lęku, niepewności i potrzebie podporządkowania. Źródłem tej postawy upatruje w autorytaryzmie, destrukcyjności oraz konformizmie. Ideologia jawi się tu jako forma psychicznej ucieczki od wolności stanowiąca odpowiedź na egzystencjalny lęk i poczucie zagrożenia. Innymi słowy, pełni funkcję mechanizmu kompensacyjnego, który pozwala jednostce zredukować niepokój i napięcie, oferując pozorne poczucie bezpieczeństwa oraz przynależności. W tym sensie ideologia staje się strategią obronną, charakterystyczną dla jednostek podatnych na frustrację i niestabilność emocjonalną.

Podsumowując, można stwierdzić, że refleksja nad ideologią w nurcie psychoanalitycznym przesuwając akcent na wewnętrzne, nieświadome mechanizmy ludzkiego działania. Takie ujęcie pozwala uchwycić, w jaki sposób ideologia przenika sferę psychiki, stając się zarazem narzędziem kontroli i formą kompensacji egzystencjalnego lęku.

D. Perspektywa polityczno-filozoficzna: ideologia i totalitaryzm

Refleksja nad ideologią zyskała szczególny rozwój w kontekście analizy doświadczenia totalitaryzmu. W centrum badań znalazło się nie tyle samo pojęcie ideologii, ile pojęcie *totalitaryzmu*. W badaniach nad systemami totalitarnymi ideologia postrzegana jest jako jedno z kluczowych narzędzi kształtowania i utrwalania totalitarnego porządku społecznego.

Jednym z najważniejszych krytyków ideologii totalitarnych był Karl Popper. W liście do rosyjskiego czytelnika, zamieszczonym we wstępie do pracy *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, filozof — symbolicznie odwołując się do własnych doświadczeń i podkreślając aktualność problemu — zauważa:

³⁹ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemiłscy, Warszawa: Czytelnik 1993, s. 97.

Decyzję o napisaniu tej książki podjąłem w dniu, gdy dowiedziałem się o inwazji Hitlera na moją rodzinną Austrię [...] Powstała ona jako sprzeciw wobec nazizmu i komunizmu, przeciwko Hitlerowi i Stalinowi których pakt z 1939 roku na pewien czas uczynił sojusznikami. Moja niechęć do tych nazwisk była tak wielka, że ani razu nie wspominałem ich w *Spółeczeństwie otwartym*⁴⁰.

W swojej książce Popper przesuwając punkt ciężkości refleksji na wcześniejsze tradycje myślowe, które, jego zdaniem, przyczyniły się do powstania hitleryzmu i stalinizmu. Według filozofa trzech „fałszywych prorocy” — Platon, Hegel i Marks — odegrali kluczową rolę w ukształtowaniu ideologicznych podstaw totalitaryzmu. Popper koncentruje swoją krytykę przede wszystkim na historycyzmie, rozumianym jako przekonanie, że rozwój dziejów podlega obiektywnym prawom, umożliwiającym przewidywanie przyszłości. Jak zauważa Sławoj Oleczyk, w ujęciu Poppera historyzm oznacza „naiwną metodę interpretowania dziejów, przypisującą decydujące znaczenie motywacjom tyranów i wybitnych jednostek w wyjaśnianiu przebiegu historii”⁴¹. Innymi słowy, zasady historycyzmu stają się narzędziem legitymizacji idei społeczeństwa zamkniętego.

Oprócz krytyki historycyzmu Popper analizuje również samą strukturę społeczeństwa zamkniętego, którego paradygmatycznym przykładem jest społeczeństwo totalitarne. Ograniczanie wolności i rozumu stanowi w tym ujęciu podstawową cechę systemów totalitarnych. Jak podkreśla:

Nowożytny totalitaryzm jest tylko epizodem w odwiecznym buncie przeciwko wolności i rozumowi. Od poprzednich epizodów różni się on nie tyle ideologią, co tym, że jego przywódcom udało się zrealizować jeden z najśmielszych snów przeszłości, mianowicie: z buntu przeciw wolności uczynili ruch masowy⁴².

Warto zauważyć, że Popper opisuje społeczeństwo zamknięte w kategoriach metafory biologicznej, zwracając przy tym uwagę na plemienne wzorce organizacji życia społecznego. Jak pisze:

Spółeczeństwo zamknięte można porównać do organizmu. W znacznej mierze społeczeństwo to można opisać w terminach tak zwanej organicystycznej lub biologistycznej teorii państwa. Spółeczeństwo zamknięte, jako jednostka quasi-organiczna, której członkowie są związani na wpół biologicznymi więzami [...]. Jest to konkretna grupa konkretnych jednostek związanych ze sobą nie tylko tak abstrakcyjnymi więzami społecznymi jak podział pracy i podział dóbr, ale i konkretną, fizyczną więzią dotyku, zapachu i wzroku⁴³.

⁴⁰ K. Popper, *Письмо моим русским читателям* (1992), [w:] K. Popper, *Открытое общество и его враги*, przeł. В.Н. Садовский, Москва: Муждународный фонд „Культурная инициатива” 1992, T.1, s.7.

⁴¹ S. Oleczyk, *Karl Popper: teoria ewolucji a logika sytuacji*, „Filozofia nauki” Rok XI, 2003, nr 2 (42), s.88.

⁴² K. Popper, *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, przeł. H. Krahelska, Warszawa: PWN, T.2. 1993, s. 68.

⁴³ K. Popper, *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, przeł. H. Krahelska, Warszawa: PWN, T.1. 1993, s. 196-197.

W takim społeczeństwie kluczową rolę odgrywa regulacja relacji międzyludzkich poprzez system tabu. Zdaniem Poppera społeczeństwo zamknięte przeciwstawia się społeczeństwu otwartemu, którego wzorcowym przykładem jest liberalna demokracja. Społeczeństwo otwarte opiera się na racjonalnym krytycyzmie, wolności jednostki oraz moralnej odpowiedzialności za podejmowane decyzje.

Znaczący wkład w badanie natury totalitaryzmu wniosła Hannah Arendt. W jej ujęciu ideologia, jako nieodłączny element systemów totalitarnych, stanowi narzędzie przemocy i terroru. W kontekście niniejszej pracy istotne jest zwrócenie uwagi na sposób, w jaki filozofka analizuje specyfikę ideologii. W szczególności warto podkreślić, że Arendt dążyła do zrozumienia, dlaczego ludzie ulegają ideologicznym wpływom i w jaki sposób ideologia potrafi przekształcać ludzkie myślenie oraz zachowanie.

Po pierwsze, filozofka zwraca szczególną uwagę na skłonność ideologii totalitarnej do naśladowania języka nauki oraz sympatię wobec historii:

Po pierwsze, w swoich pretensjach do totalnego wyjaśniania ideologie mają tendencję do wyjaśniania nie tego, co jest, lecz tego, co się staje, co się rodzi i przemija. Zajmują się w każdym wypadku wyłącznie ruchem, czyli historią w przyjętym znaczeniu tego słowa. Ideologie zorientowane są zawsze na historię, nawet wtedy, kiedy — jak w przypadku rasizmu — wychodzą najwyraźniej z przesłanek przyrodniczych. [...] Pretensje do totalnego wyjaśniania obiecują wyjaśnienie wszystkich zdarzeń historycznych, totalne wyjaśnienie przeszłości, totalną znajomość teraźniejszości oraz wiarygodną przepowiednię przyszłości⁴⁴.

Po drugie, Arendt podkreśla dążenie ideologii totalitarnej do nadawania swoim tezom pozorów logiczności i wewnętrznego uporządkowania:

Myślenie ideologiczne porządkuje fakty w sposób absolutnie logiczny, zaczynając od przyjętych jako aksjomat przesłanek i dedukując z nich całą resztę, czyli postępuje z konsekwencją, której w królestwie rzeczywistości nigdzie nie ma. Dedukcja może mieć charakter logiczny albo dialektyczny [...] Zrozumienie jest osiąganę przez to, że umysł, logicznie lub dialektycznie, naśladuje prawa „naukowo” ustalonych ruchów, z którymi integruje się w czasie tego naśladowania⁴⁵.

Po trzecie, Arendt koncentruje się na charakterystyce samego myślenia ideologicznego. Jej zdaniem ideologia prowadzi do zaniku zdolności samodzielnego myślenia opartego na osobistym doświadczeniu, zastępując je schematami narzuconymi przez system doktrynalny:

Wskutek tego myślenie ideologiczne uniezależnia się od rzeczywistości, którą odbieramy za pomocą naszych pięciu zmysłów, i kładzie nacisk na „prawdziwą” rzeczywistość ukrytą za tym wszystkim, co jest dostrzegalne, panującą nad tym z miejsca ukrycia i wymagającą

⁴⁴ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, s. 506.

⁴⁵ Tamże, s. 507.

szóstego zmysłu, który umożliwia nam uświadomienie sobie tego. W ten szósty zmysł wyposaża właśnie ideologia⁴⁶.

Innymi słowy, ideologia totalitarna oddziałuje poprzez pozory racjonalności — nie przekonuje treścią, lecz przymusem wewnętrznej konsekwencji, nadającej jej pozór prawdy. Wymuszona spójność i absolutyzacja logiki stanowią znak rozpoznawczy ideologii totalitarnych.

Zarówno dla Arendt, jak i Poppera kluczowe pozostaje nie tyle ogólne potępienie ideologii, ile krytyka jej totalitarnego wymiaru. Ich analizy łączy przekonanie, że ideologia w kontekście totalitaryzmu ujawnia swoje najbardziej destrukcyjne oblicze — jako narzędzie zniesienia wolności myślenia, podporządkowania rozumu doktrynie i zastąpienia indywidualnego doświadczenia pozorem absolutnej spójności.

E. Perspektywa semiotyczna: ideologia, język, znak

Zwrot lingwistyczny w XX wieku wywarł znaczący wpływ na rozwój nauk humanistycznych, stając się impulsem do wieloaspektowych badań nad językiem, a w dalszej perspektywie do wyłonienia się zwrotu *semiotycznego*. W ich ramach język zaczęto ujmować jako klucz do zrozumienia mechanizmów konstruowania rzeczywistości, co znalazło szerokie odzwierciedlenie w całej humanistyce. Jednym z podstawowych podejść umożliwiających analizę znaczeń i struktur ideologicznych stała się semiotyka.

Jednym z myślicieli, którzy podjęli problem języka ideologii w perspektywie semiotycznej, był Roland Barthes. Główną metodą badawczą autora stanowi podejście konotacyjno-semiologiczne, oparte na założeniach semiologii Ferdinanda de Saussure'a. W jego ujęciu ideologia przybiera postać szczególnej, konotacyjnej formacji znaku, która — jak zauważa Grzegorz Wyczyński — tworzy „narracje dostarczające zafałszowanego obrazu rzeczywistości. Są one atrakcyjnymi opowieściami, które jednocześnie dostarczają rozrywki oraz pozwalają na nazywanie wrogów lub wskazywanie właściwych i niewłaściwych form postępowania”⁴⁷.

Jednym z kluczowych zagadnień w semiotycznej analizie ideologii jest zjawisko naśladowania systemów konotatywnych w wypowiedziach o pozornie denotatywnym charakterze, co prowadzi do aktu naturalizacji znaczeń ideologicznych. W ujęciu Barthes'a znaki denotatywne odnoszą się do bezpośredniego, „dosłownego” poziomu znaczenia, natomiast znaki konotatywne funkcjonują na poziomie wtórnym, nadając tym samym znakom nowe — kulturowe, ideologiczne lub emocjonalne — sensy. Innymi słowy, istotne staje się

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ G. Wyczyński, *Powtórzenie jako mechanizm oddziaływania ideologicznego*, „Kultura i Wartości” 2017, nr 24, s. 77.

rozpoznanie znaków konotatywnych, które pasożytują na znakach denotatywnych, nadając im wtórny, ideologiczny wymiar. Barthes koncentruje się przede wszystkim na metodologicznym wymiarze analizy ideologii jako systemu znaków, opisując jej podstawowe właściwości. Jak zauważa Gieorgij Kosikow, tłumacz i badacz twórczości Barthes'a, francuski filozof przypisuje ideologii następujące cechy:

- Zasada niekompletności: ideologia jest niepełna, ponieważ odzwierciedla interesy wyłącznie jednej grupy społecznej.
- Roszczenie do uniwersalności: ideologia nie uznaje własnej ograniczoności, lecz dąży do objęcia rzeczywistości w sposób totalny; nie toleruje konkurencji innych systemów znaczeń.
- Agresywność: pozostaje ściśle powiązana z mechanizmami władzy i dominacji.
- Przymus: zmierza do stłumienia indywidualnej świadomości i podporządkowania jednostki zbiorowym schematom.
- Dążenie do naturalizacji: każda ideologia przedstawia się jako coś oczywistego, naturalnego i niepodważalnego.
- Stereotypowość: ideologia eliminuje indywidualne, twórcze poznanie świata, zastępując je utrwalonymi schematami myślenia.
- Immobilizm: dąży do ustanowienia statycznego, przewidywalnego porządku poprzez normy, zasady i wzorce zachowań⁴⁸.

Według Barthes'a ideologia realizuje własne cele poprzez funkcjonowanie w przestrzeni językowej, wykorzystując system znaków jako narzędzie konstruowania, utrwalania i naturalizowania znaczeń.

Innym przykładem podejścia semiotycznego do badania ideologii jest koncepcja Umberta Eco, wywodząca się z włoskiej szkoły semiotyki. Podczas gdy Barthes koncentruje się na mitologicznych strukturach znaczeń i mechanizmach naturalizacji ideologii, Eco przenosi akcent na proces interpretacji oraz rolę odbiorcy w wytwarzaniu sensu. W jego ujęciu ideologia nie stanowi odrębnego systemu treści, lecz formę kulturowego nadkodowania, które ogranicza wieloznaczność komunikacji i narzuca określone ramy interpretacyjne. Jako przedstawiciel włoskiej tradycji semiotycznej Eco łączy analizę strukturalną z hermeneutyką kultury, podkreślając, że każdy akt rozumienia jest uwarunkowany społecznie i ideologicznie. Tym samym ideologia jawi się nie jako zbiór dogmatów, lecz jako mechanizm regulacji

⁴⁸ Г. Косиков, *Идеология. Коннотация. Текст*. [w:] Р. Барт, *S/Z*, przeł. Г.К. Косиков, В.П. Мурат, Москва: Ad Marginem 1994. <https://forlit.philol.msu.ru/lib-ru/kosikov4-ru> [dostęp: 13.03.2022].

interpretacji, porządkujący sposób postrzegania i rozumienia rzeczywistości. Eco rozumie ideologię jako:

Jeśli chodzi o nas, chcielibyśmy nadać terminowi „ideologia”, w połączeniu z „retoryką”, szersze znaczenie. Przez ideologię będziemy rozumieć wszystko to, z czym w taki czy inny sposób zaznajomiony jest odbiorca oraz grupa społeczna, do której należy: systemy jego psychologicznych oczekiwań, wszystkie umiejętności intelektualne, doświadczenie życiowe, zasady moralne — innymi słowy, całą jego kulturę w znaczeniu antropologicznym tego słowa (gdyby nie fakt, że takie rozumienie kultury obejmuje również systemy retoryczne)⁴⁹.

Eco analizuje przestrzeń kodową, która powstaje w wyniku połączenia retoryki i ideologii. Kod pełni tu funkcję narzędzia umożliwiającego identyfikację i interpretację retorycznych strategii obecnych w przekazach kulturowych. W centrum jego rozważań znajduje się kod ideologiczny oraz mechanizmy jego konstruowania. W późniejszych pracach Eco odnosi swoje rozważania do społeczeństwa informacyjnego, zwracając szczególną uwagę na rolę symboli wizualnych. Zauważa tendencję ideologii do wizualności oraz wskazuje na zasadę dyfuzyjności władzy, które wspólnie przyczyniają się do ugruntowania wielowymiarowej nowoczesności. Tego rodzaju złożoność wymaga pogłębionej, w tym także semiotycznej, analizy dyskursu współczesnego.

Ważnym aspektem twórczości Eco jest również jego refleksja nad formami współczesnego faszyzmu i ideologicznymi mechanizmami jego trwania. Esej *Wieczny faszyzm* stanowi jedno z najczęściej komentowanych opracowań autora, które znalazło szeroki oddźwięk zarówno w środowisku akademickim, jak i w przestrzeni medialnej. Stwierdzenie Eco: „Wolność słowa oznacza również wolność retoryki”⁵⁰ najlepiej oddaje jego przekonanie, że zrozumienie współczesnych form ideologii wymaga krytycznej analizy retoryki — rozumianej jako mechanizm semiotyczny, który umożliwia ideologiczną manipulację znaczeniami.

Zarówno Barthes, jak i Eco ukazują ideologię jako system znaczeń zakorzeniony w języku i kulturze, który kształtuje sposób postrzegania rzeczywistości. Obaj podkreślają, że analiza ideologii wymaga krytycznego namysłu nad mechanizmami znaków i retoryki, za pomocą których znaczenia są konstruowane i naturalizowane.

F. Perspektywa dyskursywna: ideologia i władza

Jednym z najczęściej wykorzystywanych ujęć we współczesnej humanistyce jest

⁴⁹ У. Эко, *Отсутствующая структура. Введение в семиологию*, przeł. М.Г. Погоняйло и В.Г. Резник, Санкт-Петербург: ТОО ТК „Петрополис” 1998, s. 108. (tłumaczenie własne z rosyjskiego wydania).

⁵⁰ U. Eco, *Pięć pism moralnych*, przeł. I. Kania, Kraków: Wydawnictwo Znak 2008, s. 26.

perspektywa dyskursywna. Pojęcie dyskursu zajmuje istotne miejsce w badaniach humanistycznych i społecznych. Pomimo częstych zarzutów dotyczących jego nadużywania, pozostaje ono jednym z najbardziej użytecznych narzędzi opisu relacji między wiedzą, władzą a praktykami komunikacyjnymi. W ujęciu Michela Foucaulta dyskurs stanowi system wypowiedzi, kształtowany przez określone zasady formowania, które wyznaczają granice tego, co w danym czasie i miejscu może zostać powiedziane, a co zostaje wykluczone z obiegu. W celu badania dyskursu Foucault proponuje jego ujęcie w postaci opisu zdarzeń dyskursywnych, wskazując:

Analiza pola dyskursywnego [...] ma uchwycić wypowiedź w szczupłości i w jednostkowości zdarzenia, określić warunki jej istnienia. Oznaczyć jak najdokładniej jej granice; ustalić współzależności sytuujące ją wobec innych wypowiedzi, z którymi może się wiązać, wreszcie wskazać, jakie formy wypowiedzania wyklucza. [...] Trzeba pokazać, dlaczego dana wypowiedź nie może być inna, niż jest, w czym inne wypowiedzi się wyklucza, w jaki sposób zajmuje pośród nich — i w stosunku do nich — pozycję, której żadna inna zająć by nie mogła. Pytanie, jakie stawia taka analiza, dałoby się sformułować następująco: czym jest owo szczególne istnienie objawiające się w tym, co jest wypowiedzanie — i nigdzie indziej?⁵¹.

Choć Foucault nie podaje jednoznacznej definicji dyskursu, podkreśla jego konstruktywny charakter oraz znaczenie w procesach tworzenia wiedzy i sprawowania władzy, co znalazło odzwierciedlenie w dalszych badaniach.

Ernesto Laclau i Chantal Mouffe rozwijają tę perspektywę, rozszerzając foucaultowskie rozumienie dyskursu o pojęcia hegemonii i artykulacji, pokazując, że rzeczywistość społeczna konstryuuje się w procesie praktyk dyskursywnych: „Każdy obiekt zostaje konstytuowany jako obiekt dyskursu, o tyle że żaden obiekt nie jest dany poza dyskursywnymi warunkami swojego wyłonienia”⁵². Kluczowym elementem tych procesów staje się artykulacja, czyli praktyka łączenia różnych elementów w taki sposób, by nadawać im nowe znaczenia i kształtować ich wzajemne relacje. Jak piszą autorzy: „Każdą praktykę, która ustanawia relację między elementami w taki sposób, że ich tożsamość zostaje zmodyfikowana w wyniku praktyki artykulacyjnej, nazwiemy artykulacją. Ustrukturyzowaną całość powstałą w wyniku praktyki artykulacyjnej nazwiemy dyskursem”⁵³.

W ramach dyskursu szczególną rolę odgrywają zarówno pustki, jak i punkty węzłowe, które częściowo utrwalają znaczenie i wypełniają luki znaczeniowe, zapewniając tymczasową stabilność konstrukcji ideologicznych. Jak podkreślają Laclau i Mouffe:

⁵¹ M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, przeł. A. Siemek, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1977, s. 52.

⁵² E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso 2001, s. 108.

⁵³ Tamże, s. 105.

Praktyka artykulacji polega zatem na konstruowaniu punktów węzłowych, które częściowo utrwalają znaczenie; a częściowy charakter tego utrwalenia wynika z otwartości sfery społecznej, będącej z kolei rezultatem nieustannego przekraczania każdego dyskursu przez nieskończoność pola dyskursywności⁵⁴.

Właśnie w tym miejscu pojawia się ideologia: manifestuje się ona jako artykulacja hegemoniczna, a więc próba ustabilizowania płynnych znaczeń i chwilowego „zaszcycia” pola społecznego. W momentach kryzysu procesy te można interpretować jako reakcję na „archeologię milczenia”⁵⁵ — odpowiedź na pęknięcie w porządku znaczeń, które wymusza tworzenie nowych konfiguracji dyskursywnych władzy i ideologii.

Równolegle z teorią hegemonii dyskursywnej rozwija się krytyczna analiza dyskursu (KAD) Normana Fairclougha⁵⁶, koncentrująca się na językowym i — szerzej — semiotycznym wymiarze praktyk społecznych. Fairclough ujmuje dyskurs jako kategorię służącą do wyznaczania określonych sposobów reprezentowania poszczególnych aspektów życia społecznego. Innymi słowy, traktuje go jako szczególny przypadek semiozy — konkretny sposób reprezentacji wybranych elementów rzeczywistości społecznej w ramach szerszych procesów wytwarzania znaczeń.

Fairclough ujmuje metodologię badań dyskursywnych w perspektywie krytyczno-realistycznej, podkreślając konieczność konstruowania „przedmiotów badań” poprzez teoretyzację tematu i dobór odpowiednich ram pojęciowych. Badanie dyskursu nie ogranicza się do analizy języka, lecz obejmuje analizę semiozy jako elementu praktyk społecznych, w powiązaniu z czynnikami pozajęzykowymi. Fairclough postuluje podejście transdyscyplinarne, łączące KAD z teorią politycznej i kulturowej ekonomii, co pozwala uchwycić zarówno dyskursywne, jak i materialne wymiary procesów społecznych. Wyróżnia trzy formy krytyki — ideologiczną, retoryczną i strategiczną — przy czym ta ostatnia, analizująca rolę semiozy w strategiach zmian społecznych, nabiera szczególnego znaczenia w warunkach współczesnych transformacji.

Dalszy rozwój i systematyzację badań nad dyskursem — obejmujących zarówno teorię dyskursu Laclau i Mouffe, krytyczną analizę dyskursu Fairclougha, jak i dyskursywną psychologię — przyniosły prace Louise J. Phillips i Marianne W. Jørgensen⁵⁷. Autorki przedstawiają te podejścia jako trzy komplementarne tradycje badawcze, oparte na przekonaniu o konstruktywnym charakterze języka i jego roli w tworzeniu rzeczywistości społecznej.

⁵⁴ Tamże, s. 113.

⁵⁵ Tamże, s. 7.

⁵⁶ Zob. N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis*, London: Routledge 2010.

⁵⁷ Zob.: M. Jørgensen, L. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, London: SAGE Publications 2002.

Wśród współczesnych podejść do analizy dyskursu warto wskazać koncepcję Teuna A. van Dijka, który rozwija refleksję zapoczątkowaną w ramach KAD, przesuwając punkt ciężkości na poznawcze struktury wiedzy grupowej. Badacz ujmuje ideologię jako system interesów określonej grupy społecznej lub politycznej, funkcjonującej w ramach konkurencyjnej przestrzeni społecznej:

Zgodnie z naszą analizą ideologia stanowi złożony system poznawczy, który kontroluje formowanie, przekształcanie i stosowanie innej wiedzy społecznej, takiej jak opinie i oceny, a także reprezentacje społeczne, w tym uprzedzenia. Ten system ideologiczny składa się ze społecznie istotnych norm, celów i zasad, które są dobierane, powiązane i stosowane w taki sposób, aby wspierały postrzeganie, interpretację i działanie w praktykach społecznych ukierunkowanych na ochronę podstawowych interesów grupy. W tym sensie ideologia narzuca spójność ocen społecznych, co z kolei determinuje praktyki społeczne⁵⁸.

Podsumowując, rozwój badań nad dyskursem ukazuje jego centralną rolę w analizie relacji między językiem, władzą i ideologią, czyniąc go kluczową kategorią opisu współczesnych procesów społecznych. Kierunki te wciąż dynamicznie się rozwijają, stanowiąc podstawę licznych badań nad językiem, władzą oraz ideologicznymi mechanizmami konstruowania rzeczywistości.

G. Perspektywa postmodernistyczna: ideologia i symulacje

W drugiej połowie XX wieku refleksja nad ideologią uległa istotnej transformacji pod wpływem procesów określanych mianem postmodernizmu. Zakwestionowaniu uległy tradycyjne pojęcia prawdy, reprezentacji i rzeczywistości. W myśli postmodernistycznej ideologia staje się elementem gry znaczeń, w której stopniowo zaciera się granica między tym, co realne, a tym, co symulowane. Warto zaznaczyć, że wątki zapowiadające takie spojrzenie pojawiały się już wcześniej. Przykładem może być refleksja Guya Deborda nad tzw. *społeczeństwem spektaklu*, w ramach której autor poruszał kwestię ideologii. W ujęciu Deborda ideologia ucieleśnia się w spektaklu, czyli w strukturze społecznej, w której granica między rzeczywistością a jej przedstawieniem ulega zatarciu:

Ideologia jest bazą myśli społeczeństwa klasowego w burzliwym biegu historii. Ideologie nigdy nie są zwykłymi chimerami, lecz zdeformowaną świadomością rzeczywistości, a tym samym realnym czynnikiem, wtórnie deformującym samą rzeczywistość. Dotyczy to zwłaszcza spektaklu, materializacji ideologii, którą pociąga za sobą tryumf usamodzielnionej produkcji ekonomicznej. Spektakl zaciera bowiem różnicę między rzeczywistością społeczną

⁵⁸ Тён А. ван Дейк, *Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации*, przeł. Е.А. Кожемякина, Е.В. Переверзева, А. М. Аматова, Москва: Книжный дом „Либриком” 2013, s. 54. (tłumaczenie własne z rosyjskiego wydania).

a ideologią, która zdołała przekształcić całą rzeczywistość na obraz i podobieństwo swoje⁵⁹.

Autor w sposób organiczny wpisuje ideologię w strukturę spektaklu, którego apogeum stanowi zjawisko alienacji, ujawniające się w formie „społecznej halucynacji”⁶⁰. W ten sposób pojęcie ideologii zostaje u niego określone poprzez zasadę dominacji rzeczy nad człowiekiem oraz całkowite zawłaszczenie życia społecznego przez towar, którego współczesnym odpowiednikiem stały się przede wszystkim media i kultura wizualna. Ideologia przybiera tutaj formę symulatywną. W tym sensie Deborda można uznać za jednego z prekursorów symulatywnej koncepcji ideologii, rozwiniętej w późniejszej filozofii postmodernistycznej – zwłaszcza w myśli Jeana Baudrillarda, który opisywał rzeczywistość społeczną jako przestrzeń całkowicie podporządkowaną logice symulaków.

Baudrillard rozwija te intuicje Deborda, przesuwając akcent z krytyki spektaklu na analizę samej struktury znaków i symulaków. W centrum jego koncepcji znajduje się wizja społeczeństwa funkcjonującego w warunkach hiperrzeczywistości, w której ideologia – podobnie jak inne zjawiska — przekształca się w symulakr. Jak pisze:

Mamy tu raczej do czynienia z zastąpieniem samej rzeczywistości znakami rzeczywistości [...] — metastabilną, deskryptywną, programowalną i nieomylną maszynę, która dostarcza wszelkich znaków rzeczywistości oraz wymija wszelkie jej zmienne koleje losu.. [...] Odtąd hiperrzeczywistość zostaje zabezpieczona zarówno przed tym, co wyobrażone, jak i przed wszelką możliwością odróżnienia tego, co rzeczywiste, od tego, co wyobrażone, pozostawiając miejsce jedynie na orbitalną powtarzalność modeli i symulacyjne generowanie różnic⁶¹.

Symulacja przejawia się w niejednoznaczności, splątaniu i utracie znaczenia faktów, a także w zacieraniu granic między sprzecznymi narracjami. W efekcie sam dyskurs — również polityczny — traci stabilną pozycję, gubiąc się w sieci sprzeczności. Jak zauważa autor:

Na tym polega tajemnica owego dyskursu, który jest już nie tylko wieloznaczny, jak wieloznaczne bywają dyskursy polityczne, lecz stanowi wyraz niemożliwości zajmowania ściśle określonej pozycji w obszarze władzy, niemożliwości określenia pozycji w dyskursie. Logika nie jest własnością żadnej ze stron czy partii. Przenika wszystkie dyskursy, nawet bez ich przyzwolenia⁶².

W interpretacji Baudrillarda sprzeczności nie znoszą się, lecz współistnieją i wzajemnie się potwierdzają. Dyskurs polityczny, pozbawiony zdolności krytycznej, staje się elementem symulacyjnej gry znaczeń. W tym świecie nie liczy się już to, co się mówi, lecz jak porusza się

⁵⁹ G. Debord, *Społeczeństwo spektaklu oraz rozważania o społeczeństwie spektaklu*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2006, s. 140.

⁶⁰ Tamże, s. 142.

⁶¹ J. Baudrillard, *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Warszawa 2005, s. 177.

⁶² Tamże, s. 26.

między sprzecznymi narracjami i jak utrzymuje się w ich nieustannym splątaniu. Można uznać, że właśnie lawirowanie między sprzecznościami stanowi nową formę ideologii w epoce symulacji.

Równolegle z refleksją Baudrillarda, Jean-François Lyotard formułuje diagnozę ponowoczesności jako epoki rozpadu metanarracji, które w nowoczesności pełniły funkcję ideologiczną, legitymizującą wiedzę, władzę i postęp. Jak wskazują Wojciech Słomski i Paweł Czarnecki:

Główną funkcją metanarracji w epoce modernizmu było spajanie wiedzy w całość i prezentowanie jej jako jedności. Postmodernizm podważył jednak wiarę w jedność wiedzy, sprawiając, że nasz świat rozpadł się na fragmenty, których nie da się ułożyć w spójną całość. [...] Obecnie wiedza służy celom praktycznym, stała się zatem instrumentem dostosowanym do aktualnych potrzeb społeczeństwa postindustrialnego. Potrzeby te mają jednak charakter doraźny i lokalny, co oznacza, że Wielkie Narracje zostały zastąpione przez „mikronarracje” — opowieści lokalne, nie roszczące sobie prawa do bycia ostateczną prawdą⁶³.

Diagnostując te procesy, Lyotard określa je jako „warunek autentycznej wolności”. Jednocześnie jednak, jak zauważają jego interpretatorzy: „z niektórych wypowiedzi Lyotarda wynika, że ma on pewne wątpliwości co do rzeczywistego stanu współczesnej kultury i że wciąż dostrzega w niej elementy modernizmu, które traktuje jako rodzaj zagrożenia”⁶⁴.

W ujęciu Lyotarda zatem ponowoczesność jawi się jako przestrzeń pluralizmu narracji, w której upadek metanarracji prowadzi do redefinicji relacji między wiedzą, prawdą i ideologią. Ideologia traci funkcję legitymizującą uniwersalny porządek, stając się jednym z wielu dyskursów uczestniczących w grze znaczeń i władzy. W miejsce modernistycznej wiary w postęp pojawia się fragmentaryczność i lokalność narracji, które — podobnie jak u Baudrillarda — ukazują współczesność jako rzeczywistość rozproszoną i pozbawioną jednego centrum prawdy.

Przegląd przedstawionych koncepcji ukazuje różnorodne podejścia zarówno do definiowania, jak i badania ideologii. W niniejszej pracy ideologia rozumiana jest jako system przekonań oddziałujących na społeczeństwo nie w formie doktryny, lecz poprzez dyskurs ideologiczny. Celem analizy jest identyfikacja tych przekonań oraz określenie ich charakteru — przede wszystkim tego, jakim celom służą. Warto przy tym zaznaczyć, że w dalszych częściach pracy częściowo zostaną wykorzystane założenia omówionych wcześniej koncepcji.

⁶³ W. Słomski, P. Czarnecki, *Wstęp do filozofii Jean-François Lyotarda*, „Prosopon. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne” 2018, nr 25 (4), s. 131.

⁶⁴ Tamże, s. 132.

1.2. Dezideologizacja i reideologizacja – perspektywy teoretyczne

Wraz z rozwojem badań nad problemem ideologii w XX wieku wykształciły się dwie zasadnicze perspektywy — dezideologizacji i reideologizacji — ujmowane jako odmienne, lecz zarazem komplementarne procesy ideologiczne. W poprzednim paragrafie omówiono główne kierunki ewolucji pojęcia ideologii w świetle filozofii XX wieku, spośród których większość pozostawała bliska koncepcji dezideologizacji. Tendencję tę można dostrzec zarówno w refleksji filozoficznej, jak i w analizach socjologicznych. Niniejsza część pracy ma na celu przedstawienie dwóch zasadniczych perspektyw odnoszących się do problemu ideologizacji — dezideologizacji i reideologizacji — oraz ukazanie ich wzajemnych zależności.

1.2.1. Dezideologizacja

W latach 50. XX wieku rozwinęła się akademicka dyskusja nad problemem tzw. „końca ideologii” i początku ery postideologicznej, która w znaczący sposób wpłynęła na ukształtowanie koncepcji dezideologizacji, rozwijanej przez licznych badaczy amerykańskich i europejskich. Jak zauważa Kamaludin Gadżijew: „Hasło «końca ideologii» zostało po raz pierwszy wysunięte na międzynarodowej konferencji *Przyszłość wolności*, która odbyła się w Mediolanie w dniach 12-17 września 1955 r. pod auspicjami Kongresu Wolności Kultury”⁶⁵.

Do kluczowych zwolenników koncepcji dezideologizacji należeli m.in. Raymond Aron, Edward Shils, Daniel Bell⁶⁶. Jak zauważa Małgorzata Kowalska, koncepcja ta była w dużej mierze związana z „upadkiem realnego komunizmu i przyjmowaniem przez coraz większą część świata systemu liberalnej demokracji”⁶⁷. Innymi słowy, debata nad „końcem ideologii” miała w przeważającej mierze antykomunistyczny charakter i była rozwijana w kontekście analiz przeobrażeń społeczeństwa postindustrialnego. Jak podkreślał Bell: „W świecie zachodnim istnieje dziś zasadniczy konsensus wśród intelektualistów w kwestiach politycznych: akceptacja państwa dobrobytu, pożądanie zdecentralizowanej władzy, system gospodarki mieszanej oraz pluralizmu politycznego. W tym sensie także zakończyła się epoka ideologiczna”⁶⁸.

Ideologia przestała pełnić swoją dawną funkcję mobilizacyjną, ponieważ w

⁶⁵ К. Гаджиев, *Конец или возрождение идеологии*, „Свободная мысль” 2016, nr 1 (1655), s. 93.

⁶⁶ A. van Veldhuizen, *Defining the Old, Creating the New: Post-ideology and the Politics of Periodization*, [w:] H. Paul, A. van Veldhuizen, *Post-everything: an Intellectual History of Post-Concepts*, Manchester: Manchester University Press 2021, s. 61

⁶⁷ M. Kowalska, *Ideologie po ideologiach. O cynicznej naiwności*, „Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2018, XXX/1, s. 6.

⁶⁸ D. Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1988, s. 202-203.

społeczeństwach zachodnich ukształtował się nowy konsensus polityczny i społeczny. W tym kontekście Bell analizował rozwój społeczeństwa postindustrialnego jako proces prowadzący do stopniowego zaniku ideologii. Jak podkreśla Gadżijew:

Bell starał się przekonać czytelnika, że proces dezideologizacji rozpoczął się wraz z przejściem społeczeństwa zachodniego do postindustrialnego etapu rozwoju, w wyniku którego ideologia straciła swoje znaczenie w życiu społecznym i politycznym. Jego zdaniem proces ten opierał się na zaniku klas, które zostały zastąpione przez warstwy społeczne posiadające unikalną wiedzę i informacje⁶⁹.

Dezideologizacja była rozumiana jako swoiste rozbicie ideologiczne, sprzyjające rozwojowi społeczeństwa postindustrialnego. Seymour Martin Lipset podkreślał, że w społeczeństwach zachodnich zasadnicze problemy ery przemysłowej zostały już rozwiązane: robotnicy uzyskali pełne uczestnictwo polityczne, konserwatyści zaakceptowali państwo dobrobytu, a lewica dostrzegła zagrożenia wynikające z nadmiernej centralizacji władzy⁷⁰. Proces ten prowadził do stopniowego wygaszania dawnych sporów ideowych.

Idee te były w różnym stopniu rozwijane przez wielu badaczy. Warto zauważyć, że według socjologów procesy gospodarcze i technologiczne — niezależnie od tego, czy zachodziły w systemie kapitalistycznym, czy socjalistycznym — miały prowadzić do końca ideologii. Z jednej strony koncepcja dezideologizacji była interpretowana w kategoriach antykomunistycznych. Charakter wczesnych debat poświęconych problemowi „końca ideologii” przypominał swoistą krytykę doktryny fanatyzmu, przez który rozumiano przede wszystkim reżim komunistyczny. Z drugiej strony wskazywano na stopniowe zacieranie się różnic między ideologiami socjalistycznymi a nurtami myślowymi wspierającymi tradycyjne struktury kapitalistyczne⁷¹. Zmniejszająca się rola ideologii w życiu społecznym i politycznym sprzyjała poszukiwaniu nowych czynników integrujących świadomość społeczną. W tym kontekście wskazywano na rosnące znaczenie nauki i scjentyzmu. Jak zauważają Natalia Baraniec i Irina Kalantarian, rozwój nauki i dominacja scjentyzmu były postrzegane jako nowe formy światopoglądowej legitymizacji współczesnych społeczeństw:

Stosunek do scjentyzmu, związany z głęboką wiarą w naukę i technologię, których rozwój doprowadził do znacznego wzrostu dobrobytu ludności, promował ideę, że ideologia powinna zostać zastąpiona naukowym i racjonalistycznym podejściem do rozwiązywania wszystkich problemów społecznych [...] Argumentowano, że naukowo rozwinięte społeczeństwo nie

⁶⁹ К. Гаджиев, dz. cyt., s. 94.

⁷⁰ Zob. S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Garden City (N.Y.): Doubleday, 1960.

⁷¹ В.А. Гуторов, *Посткоммунизм и некоторые проблемы интерпретации марксистской традиции*, „Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология” 2018, nr 3, s. 10.

może już sobie pozwolić na bycie na łasce ideologicznych złudzeń⁷².

Dyskurs dezideologizacji rozwijał się przede wszystkim w obrębie nauk społecznych i politycznych. Badacze nie podejmowali prób analizy ontologicznej ideologii, lecz koncentrowali się na diagnozie problemów współczesności. W rezultacie doprowadziło to do wykształcenia różnorodnych postkoncepcji, które miały służyć opisowi i interpretacji przemian nowoczesnego społeczeństwa. Warto podkreślić, że społeczeństwo demokratyczne było postrzegane przez autorów jako z natury antyideologiczne, a krytycyzm miał pełnić funkcję antidotum na ideologiczny fanatyzm. Jak pisze Krzysztof Tyszka: „Miejsce ideologicznego systemu zajmuje postawa krytyczna wobec wszystkich gotowych formuł, skłaniająca człowieka do wątplenia i otwartości na różnorodność doświadczeń. Krytycyzm miał być tutaj antidotum na ideologiczny fanatyzm”⁷³.

Choć podejście „dezideologizacyjne” spotkało się z pewnym rozczarowaniem w środowisku akademickim, dyskusja ta zyskała nowy wymiar w latach 90. XX wieku. Upadek ZSRR stał się impulsem do ponownego ożywienia koncepcji ery postideologicznej, interpretowanej przez badaczy jako symboliczne zwycięstwo liberalnej demokracji nad ideologiami komunistycznymi. W tym okresie tzw. postkoncepcje ponownie zyskały na znaczeniu, szczególnie w refleksji historycznej i politologicznej.

Jednym z przykładów jest koncepcja Francisa Fukuyamy *Końca historii*⁷⁴, przedstawiająca ideę zakończenia ery ideologicznej w wyniku triumfu liberalnej demokracji. Wraz z nią często omawia się teorię Samuela Huntingtona, która interpretuje koniec epoki ideologicznej przez pryzmat jej przekształcenia w sytuację „zderzenia cywilizacji”⁷⁵. Autor wskazuje:

Moja hipoteza zakłada, że podstawowym źródłem konfliktów w nowym świecie nie będzie już ideologia ani gospodarka. Wielkie podziały wśród ludzkości oraz dominujące źródło konfliktów będą miały charakter kulturowy. [...] Konflikt między cywilizacjami stanie się najnowszą fazą ewolucji konfliktów we współczesnym świecie⁷⁶.

W tej perspektywie nie sposób również pominąć koncepcji Zbigniewa Brzezińskiego, który przedstawia wizję świata postideologicznego, kształtowanego nie tyle przez rywalizację

⁷² Н. Баранец, И. Калантарян, *Деидеологизация и реидеологизация современного общества: мифы или реальность?*, „Власть” 2012, nr 11, s. 98.

⁷³ K. Tyszka, *Czy żyjemy w epoce „śmierci utopii”?*, „Kultura i społeczeństwo” 2009, nr 1, s. 84.

⁷⁴ Zob. F. Fukuyama, *Koniec historii i ostatni człowiek*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Kraków: Znak 2017.

⁷⁵ Zob. S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2018.

⁷⁶ S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, „Foreign Affairs” 1993, nr 72 (3), s.22.

doktryn, ile przez czynniki geopolityczne i technologiczne⁷⁷. W jego ujęciu miejsce ideologii zajmuje logika strategicznych interesów i technokratycznego zarządzania, co stanowi formę dezideologizacji poprzez dominację racjonalności geopolitycznej.

W triadzie tych koncepcji wizję Samuela Huntingtona można uznać za ujęcie graniczne, które nie tyle neguje znaczenie ideologii, ile przesuwając oś konfliktu z wymiaru ideologicznego w kierunku kulturowo-cywilizacyjnym.

Koncepcje te stały się kluczowymi punktami odniesienia dla refleksji nad przemianami ładu światowego w latach 90., jednak w interpretacjach dotyczących ideologicznego dyskursu coraz większe znaczenie zaczęła zyskiwać perspektywa Huntingtona. To właśnie ona, między innymi, stanowi obecnie podstawę ideologicznego spojrzenia we współczesnej Rosji. Autor wskazuje, że w miejsce dawnych konfliktów ideologicznych pojawiły się podziały o charakterze kulturowym i cywilizacyjnym, które definiują nowy wymiar globalnych napięć.

Nowy etap rozwoju koncepcji dezideologizacji stanowił próbę oryginalnej interpretacji sytuacji geopolitycznej. Podejście to nie zyskało jednak szerokiego uznania w środowisku akademickim, głównie ze względu na postępującą reideologizację współczesnych społeczeństw. W rezultacie założenia koncepcji dezideologizacji nie potwierdziły się — ideologia nie zanikła, lecz przybrała nowe formy ekspresji i legitymizacji, dostosowane do realiów XXI wieku.

1.2.2. Reideologizacja

W latach 70. i 80. XX wieku nastąpiła pierwsza fala krytyki oraz stopniowy upadek koncepcji dezideologizacji. W tym okresie rozpoczęło się również jej szerokie przemyslenie i reinterpretacja, prowadzące do wyłonienia się idei reideologizacji, która zyskała coraz większą popularność wśród badaczy i komentatorów życia społeczno-politycznego. Można stwierdzić, że rozwój koncepcji reideologizacji odbywał się równolegle z rozkwitem polityki neokonserwatyzmu. Przede wszystkim była ona rozwijana w badaniach socjologicznych i politologicznych, gdzie reideologizacja zaczęła być postrzegana jako złożone i wielowymiarowe zjawisko. Badacze tłumaczyli ten proces faktem, iż koncepcja dezideologizacji nie była w stanie rozwiązać problemu próżni ideologicznej, jaka ujawniała się we współczesnych społeczeństwach. Według wielu autorów jednym z głównych powodów ponownego podjęcia tego zagadnienia był narastający kryzys demokracji oraz potrzeba nowego źródła legitymizacji dla systemów politycznych i społecznych. Wojciech Brzozowski

⁷⁷ Zob. Z. Brzeziński, *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Warszawa: Pałac Dożów 2024.

wskazuje:

Jednym z charakterystycznych rysów [...] myśli neokonserwatywnej w ogóle, jest przekonanie, że cywilizacja zachodnia znajduje się obecnie w głębokim kryzysie. Demokracja liberalna podąża w złym kierunku. W dodatku kryzys ten nie wynika z uwarunkowań zewnętrznych, nie jest rezultatem konkwisty obcych ideologii. Jest on produktem autodestrukcyjnej logiki rozwoju samego liberalizmu⁷⁸.

Innymi słowy, część badaczy postrzegała reideologizację jako swoisty projekt polityczny, podczas gdy inni koncentrowali się na analizie społeczeństw, w których procesy te faktycznie zachodziły. W tym kontekście można wyróżnić dwie zasadnicze tendencje w refleksjach nad zjawiskiem reideologizacji.

Po pierwsze, coraz większy nacisk zaczęto kłaść na „odczarowującą” funkcję świata industrialnego, w wyniku czego nauka i technologia zaczęły pełnić rolę nowej formy ideologii. W ujęciu Jürgena Habermasa przyjmuje ona postać „świadomości technokratycznej”, która sama staje się szczególnym sposobem myślenia ideologicznego. W polemice z Marcusem Habermas pisze:

Świadomość technokratyczna jest z jednej strony „mniej ideologiczna” niż wszystkie poprzednie ideologie, nie ma bowiem cech nieprzezroczystego parawanu dającego jedynie iluzję urzeczywistnienia interesów. Z drugiej strony dominująca dziś szklana, niewidoczna ideologia, która fetyszyzuje naukę, ma szerszy zasięg i większą siłę urzekania niż dawne ideologie⁷⁹.

Pogląd ten pozostaje szczególnie aktualny również współcześnie — choć dziś ujmuje się go z perspektywy „świadomości informacyjnej”, w kontekście rozwoju sztucznej inteligencji. W odniesieniu do współczesności warto dodać, że coraz większą uwagę poświęca się wątkom ideologicznym związanym z konstruowaniem pracy oraz funkcjonowaniem nowych technologii.

Po drugie, ideologia była coraz częściej postrzegana przez pryzmat modelu aksjologicznego, którego odrodzenie — według niektórych badaczy — mogło przyczynić się do ożywienia „dynamiki rzeczywistości społecznej”, a także do zmiany podstawowej skali wartości regulujących stosunki społeczne. Podejście to zajmowało szczególne miejsce w badaniach nad postsekularyzmem, gdzie coraz większą uwagę poświęcano poszukiwaniu zasad i wartości etycznych, co z kolei prowadziło do ponownego podjęcia problemu dialogu między sferą świecką a religijną. W obu przypadkach chodzi o próbę przywrócenia znaczenia idei i

⁷⁸ W. Brzozowski, *Irvinga Kristola krytyka demokracji*, „Studia politologiczne” 2009, vol. 13, s.145.

⁷⁹ J. Habermas, *Technika i nauka jako „ideologia”*, [w:] *Czy kryzys socjologii?*, wyb. i wstęp J. Szacki; przeł. A. Bentkowska i in., Warszawa: Czytelnik 1977, s. 379.

wartości w przestrzeni publicznej — raz poprzez technologiczną racjonalność, raz poprzez odnowę etycznego fundamentu społeczeństwa.

Punktem zwrotnym stały się wydarzenia z 11 września 2001 roku, które pod wieloma względami wpłynęły na procesy reideologizacji w społeczeństwach zachodnich. W pewnym stopniu wyznaczyły one tendencję do paradygmatycznej zmiany w naukach humanistycznych i społecznych. Z jednej strony doprowadziły do aktualizacji refleksji nad problemami o charakterze globalnym, z drugiej — do narastającej polaryzacji światopoglądów. Jak zauważa Ewa Domańska, odnosząc się do konsekwencji wydarzeń z 11 września 2001 roku:

Zjawiska przedstawione w tym cytacie, które wyznaczają koniec postmodernizmu i sygnalizują zmianę paradygmatu, należy umieścić w szerszym kontekście kryzysu liberalnej demokracji i ruchów lewicowych, a także towarzyszącego im *konserwatywnego zwrotu*. Ta konstelacja doprowadziła do narastającej polaryzacji światopoglądów, co znajduje również odzwierciedlenie w zmieniających się kierunkach badań i podejściach metodologicznych⁸⁰.

W tym kontekście ideologia zaczęła być coraz częściej postrzegana nie tyle jako doktryna, ile jako sposób widzenia świata — przez pryzmat światopoglądu. Współcześnie z jednej strony obserwujemy pluralizację ideologii, które funkcjonują jako odmienne sposoby interpretacji rzeczywistości. Z drugiej jednak strony pojęcie to wciąż bywa używane w znaczeniu pejoratywnym — jako oskarżenie o stronnictwo, manipulację czy dążenie do hegemonii. W rezultacie można zauważyć tendencję do zacierania granicy między ideologią a światopoglądem, zależnie od kontekstu i przebiegu debat — zwłaszcza politycznych.

Zwracając uwagę na samo pojęcie reideologizacji, należy podkreślić, że oznacza ono przede wszystkim proces ponownego uaktywnienia ideologii w przestrzeni społecznej. Współcześnie ideologia nie jest już rozumiana wyłącznie jako system doktryn politycznych, lecz jako mechanizm konstruowania wspólnego światopoglądu, który porządkuje doświadczenie zbiorowe i nadaje sens złożonej rzeczywistości społecznej. W tym ujęciu reideologizacja stanowi proces odradzania się dyskursów ideologicznych w nowych formach — często niejawnych, ukrytych pod pozorem neutralności kulturowej, naukowej lub religijnej. Zjawisko to pozostaje przedmiotem badań politologicznych i socjologicznych ze względu na jego silne powiązanie z procesami geopolitycznymi. Z perspektywy filozoficznej natomiast szczególnego znaczenia nabiera analiza podstawowych kategorii dyskursu ideologicznego, które kształtują sposób interpretacji rzeczywistości przez jednostkę i wspólnotę, a tym samym decydują o możliwościach refleksji krytycznej wobec świata społecznego.

⁸⁰ E. Domańska, *The Paradigm Shift in the Contemporary Humanities and Social Sciences*, [w:] *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*, red. J-M. Kuukkanen, London – New York: Bloomsbury Publishing 2020, s. 181.

1.3. Ramy interpretacyjne badań własnych

Przedstawiony powyżej przegląd wybranych ujęć ideologii oraz procesów dezideologizacji i reideologizacji nie ma na celu wyłącznie rekonstrukcji stanowisk klasycznych, lecz służy wyznaczeniu ram teoretycznych niniejszej pracy. Wstępna analiza pokazuje, że ideologia jawi się jako złożony fenomen: zarazem system przekonań, mechanizm legitymizacji władzy, forma organizacji doświadczenia, struktura znaków oraz praktyka dyskursywna.

Na potrzeby analizy współczesnych procesów reideologizacji przyjęto podejście eklektyczne, lecz wewnętrznie uporządkowane. Zakłada ono procesualny, relacyjny i konstrukcyjny charakter ideologii. W tym ujęciu ideologia nie jest statycznym zbiorem doktryn, lecz dynamicznym konstruktem, który podlega stałym rekonceptualizacjom w odpowiedzi na zmieniające się warunki polityczne, społeczne i kulturowe. Tradycyjnie ujmowana jako zamknięty system (jak w przypadku doktryny Związku Radzieckiego), we współczesnych badaniach coraz częściej postrzegana jest jako sieć praktyk, dyskursów i narracji, służących organizowaniu doświadczenia zbiorowego. Kluczowe staje się zatem identyfikacja i analiza treści z perspektywy procesów reideologizacji.

W celu uchwycenia mechanizmów tych procesów przyjęto trójpoziomowy model analizy, obejmujący: *dyskursy*, *narracje* oraz *konceptcje*. Pierwszy poziom stanowią dyskursy, rozumiane jako uporządkowane sposoby mówienia o rzeczywistości, które współtworzą układy władzy oraz hierarchie znaczeń. Drugi poziom tworzą narracje — struktury opowieści porządkujące interpretacje przeszłości i teraźniejszości, nadające sens doświadczeniu zbiorowemu oraz pełniące funkcję legitymizującą. Trzeci poziom obejmuje konceptcje, rozumiane jako instytucjonalne lub autorskie projekty ideologiczne, formułujące wizje ładu społecznego, politycznego i kulturowego. Przyjęty model pozwala analizować ideologię w sposób dynamiczny: od praktyk językowych i symbolicznych, przez wzorce interpretacyjne, po zinstytucjonalizowane propozycje ideowe.

W odniesieniu do Federacji Rosyjskiej przyjęta perspektywa zakłada, że zasadniczym przedmiotem analizy nie jest pierwotny proces ideologizacji, lecz zjawisko reideologizacji społeczeństwa, ukształtowanego wcześniej przez radziecki system ideologiczny. Po okresie względnej dezideologizacji lat dziewięćdziesiątych — charakteryzującym się większym pluralizmem przekazu i osłabieniem kontroli symbolicznej — obserwujemy stopniowe odtwarzanie ujednoliconego porządku znaczeń, wartości i narracji. Proces ten zostanie w dalszych rozdziałach opisany jako reideologizacja, rozumiana jako ponowne wzmacnianie

komponentu ideologicznego w przestrzeni publicznej, przy wykorzystaniu istniejących zasobów historycznych, kulturowych i aksjonormatywnych.

Na poziomie dyskursów analiza koncentruje się na wytwarzanym przez władzę porządku znaczeń, określającym dopuszczalne sposoby mówienia o państwie, historii, tożsamości i wrogach. Inspiracją jest tutaj koncepcja ideologicznych aparatów państwa Althussera, która pozwala uchwycić rolę instytucji w reprodukowaniu treści ideologicznych oraz wyznaczyć granice pola dyskursywnego współczesnych elit rosyjskich.

Na poziomie narracji badaniu podlegać będą kluczowe opowieści, motywy i schematy interpretacyjne — w tym tendencje do odtwarzania metanarracyjnych ram znaczeń. Szczególne znaczenie ma tu zagadnienie instrumentalnego wykorzystania tradycji intelektualnej i kulturowej w celu legitymizacji aktualnego projektu ideologicznego.

Na poziomie koncepcji analizie zostaną poddane wybrane projekty ideowe formułowane przez ośrodki eksperckie, think tanki oraz czołowych ideologów. Koncepcje te traktowane są jako konkurencyjne — choć zakorzenione w szeroko rozumianym polu konserwatywnym — propozycje interpretacji ładu politycznego i cywilizacyjnego, współtworzące proces reideologizacji rosyjskiego dyskursu publicznego.

Przyjęta w ten sposób perspektywa badawcza stanowi pomost między analizą teoretyczną a dalszą częścią pracy, poświęconą rekonstrukcji współczesnych procesów reideologizacji w Federacji Rosyjskiej.

Rozdział II. Ideologiczne aparaty państwa we współczesnej Rosji jako przestrzeń reprodukcji dyskursu ideologicznego

Podejście Althussera stanowi inspirujący punkt wyjścia do analizy procesów reideologizacji we współczesnej Rosji. Jego koncepcja ideologicznych aparatów państwa (IAP) pozwala uchwycić mechanizmy interpelacji jednostek przez ideologię, polegające na przypisywaniu im określonych ról społecznych. Mechanizmy te nie ograniczają się wyłącznie do dążenia do kontroli politycznej, lecz obejmują również kształtowanie sposobów myślenia, działania i tożsamości poprzez osadzanie jednostek w określonym porządku instytucjonalnym.

Na początku warto przypomnieć, że Althusser wyróżniał zarówno ideologiczne, jak i represyjne aparaty państwa (RAP), podkreślając zarazem ich ścisłą współpracę i wzajemne uzupełnianie się w procesie reprodukcji stosunków społecznych. Jak pisze:

To właśnie na swój rachunek (represyjny) Aparat Państwowy funkcjonuje przeważnie w oparciu o represję (także fizyczną), funkcjonując zarazem drugoplanowo w oparciu o ideologię. (nie istnieje aparat czysto represyjny) [...] ideologiczne Aparaty Państwowe na swój własny rachunek funkcjonują w przeważającej mierze w oparciu o ideologię, ale zarazem funkcjonują długoplanowo w oparciu o represję, chociaż tylko ograniczoną, bardzo złagodzoną, ukrytą, raczej symboliczną (aparat czysto ideologiczny nie istnieje)⁸¹.

Innymi słowy, system państwowy prowadzi do wytwarzania podmiotów, a tym samym do reprodukcji stosunków społecznych. Althusser uznaje ten proces za uniwersalny i nieodłączny element funkcjonowania każdego państwa, niezależnie od jego systemu politycznego czy oficjalnie deklarowanej ideologii. Według autora IAP obejmują:

- religijny aparat (Kościół);
- edukacyjny aparat (szkoły, uniwersytety);
- rodzinny aparat (rodzina jako nośnik wartości i norm);
- prawny aparat (prawo i jego instytucje);
- polityczny aparat (partie, parlament);
- związkowy aparat (związki zawodowe);
- informacyjny aparat (media, prasa, radio, telewizja);
- kulturalny aparat (literatura, sztuka, teatr, kino itd.)⁸².

Warto przy tym podkreślić, że badacze nieustannie rozbudowują listę IAP, dostosowując ją do zmieniających się warunków społecznych, technologicznych i politycznych. Sam Althusser wskazywał, że szkoła jest jednym z podstawowych, a zarazem

⁸¹ L. Althusser, *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. A. Staroń, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2006., s. 10.

⁸² Tamże.

najbardziej wpływowych aparatów⁸³. Współcześnie jednak, jak zauważają niektórzy badacze, funkcję konkurencyjną wobec szkoły zaczynają pełnić inne instytucje ideologicznej reprodukcji, takie jak przemysł rozrywkowy, media społecznościowe czy szeroko pojęte korporacje⁸⁴.

W niniejszym rozdziale zostanie podjęta próba uchwycenia specyfiki rosyjskiej ideologii poprzez analizę instytucji w oparciu o klasyfikację IAP zaproponowaną przez Althussera. Umożliwi to ukazanie funkcjonowania ideologii w jej praktycznym wymiarze. Warto również podkreślić, że przyjęta perspektywa — ze względu na brak oficjalnie uznanej ideologii w Federacji Rosyjskiej, a nawet jej formalny zakaz — okazuje się szczególnie trafna w analizie współczesnych rosyjskich warunków ideologicznych. Althusserowskie ujęcie pozwala bowiem uchwycić ideologię poprzez praktyczne działanie oraz dyskursy instytucji, co w przypadku Rosji ma kluczowe znaczenie.

Zadaniem niniejszej analizy jest identyfikacja ideologicznego dyskursu państwa poprzez ogólny przegląd instytucji. Pozwala to, po pierwsze, wskazać dominującą, oficjalną oś ideologiczną współczesnej Rosji, a po drugie — określić, w jaki sposób aparaty ideologiczne państwa interpelują jednostkę, wyznaczając jej miejsce w porządku społecznym. W tym sensie rozdział stanowi próbę wstępnego zarysowania rosyjskiej mapy aparatów ideologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem ich genezy oraz przekształceń w okresie rządów Putina.

Warto również zaznaczyć, że struktura niniejszej analizy opiera się na klasycznej typologii, bez wprowadzania nowych kategorii ani rozszerzonych podziałów własnych. Punktem wyjścia jest założenie, iż edukacja — pomimo pojawienia się konkurencyjnych instytucji — wciąż zachowuje kluczowy autorytet w procesie ideologicznej reprodukcji. Z tego względu szczególnie nacisk został położony na aparat edukacyjny. Natomiast szeroko rozumiana przestrzeń wirtualna (Internet, media społecznościowe, narzędzia oparte na sztucznej inteligencji) nie stanowi osobnego przedmiotu analizy, lecz jest uwzględniana w ramach omówienia aparatu informacyjno-cyfrowego.

2.1. Aparat religijny

2.1.1. Rosyjski Kościół Prawosławny

Z ujęcia Althussera, który analizował religię jako jeden z IAP, wynika, że w

⁸³ Tamże, s. 16.

⁸⁴ Zob. m.in. B. Mauer, *Notes on Althusser: Ideology and Interpellation*, Texts & Technology, University of Central Florida, 2017. <https://cah.ucf.edu/textstech/2017/01/27/notes-on-althusser-ideology-and-interpellation> [dostęp: 28.08.2025].

społeczeństwach przednowoczesnych odgrywała ona wyjątkowo istotną rolę w kształtowaniu relacji jednostki z władzą. W kontekście współczesnej Rosji należy jednak podkreślić, że religijny aparat — zwłaszcza Rosyjski Kościół Prawosławny (RKP) — w znaczącym stopniu przyczynił się do uruchomienia procesów reideologizacji w Rosji postradzieckiej. Zagadnienie to zostało szeroko omówione w historiografii. Niezależnie od przyjętej perspektywy badawczej autorzy wskazują na istotną rolę RKP w procesach reideologizacji, analizując m.in. zjawisko tzw. „sojuszu ołtarza i tronu”, koncepcję „rosyjskości” oraz powiązania religii z ideą tożsamości narodowej. W odniesieniu do RKP istotne jest zauważenie, że dyskursy o wymiarze ideologicznym zaczęły kształtować się już w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR. Stanowią one fundament współczesnej retoryki cerkiewnej. Z tego względu, mimo przyjęcia określonych ram czasowych, konieczne jest uwzględnienie wcześniejszego okresu w celu zrozumienia genezy obecnej narracji RKP.

Proces ten przebiegał stopniowo, obejmując różne sfery życia społecznego. Lata 90. XX wieku były okresem pluralizmu oraz prób wyzwolenia się spod ideologicznego dziedzictwa radzieckiego. Równocześnie pojawiła się jednak wyraźna tendencja do odrodzenia życia religijnego w społeczeństwie. Od tego momentu wpływ RKP na życie społeczne i polityczne systematycznie wzrastał. Ustawa o wolności sumienia z 1997 roku — jak zauważa Kristina Stoeckl — „odpowiadała pragnieniu Patriarchatu Moskiewskiego, aby utrzymać pluralizm religijny pod kontrolą”⁸⁵. Pomimo wielowyznaniowego charakteru rosyjskiego społeczeństwa ustawa ta wyraźnie podkreśla szczególną rolę prawosławia, w której zapisano: „uznając szczególną rolę prawosławia w historii Rosji, w kształtowaniu i rozwoju jej duchowości i kultury”⁸⁶. Odwoływanie się do religii zaczęło pełnić funkcję jednego z fundamentów idei narodowej, opartej na utożsamieniu rosyjskości z prawosławiem. Dmitrii Furman i Kimmo Kääriäinen wskazują: „Rosyjski Kościół Prawosławny to niezmienny sakralny symbol «rosyjskości», «rosyjskiej duchowości» i rosyjskiej jedności”⁸⁷. Tendencja ta wskazywała na poszukiwanie ideologicznego fundamentu, który mógłby zająć miejsce dominującej wcześniej ideologii marksistowsko-leninowskiej:

Praktyczne całkowite zaniknięcie ideologii marksistowsko-leninowskiej nie oznaczało równie gwałtownych zmian w psychologii społeczeństwa. [...] Dlatego wyłaniający się z wyników

⁸⁵ К. Штекль, *Подход Русской православной церкви к вопросу прав человека*, „Государство, Религия, Церковь” 2014, nr 3, s. 153.

⁸⁶ Федеральный закон РФ от 26.09.1997 *О свободе совести и религиозных объединениях* (1997, nr 125-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/ [dostęp: 28.05.2025].

⁸⁷ Д. Фурман, К. Кааринайнер, *Религиозность в России в 90-е гг. XX – начале XXI в.*, [w:] *Новые церкви, старые верующие – старые церкви, новые верующие. Религия в постсоветской России*, red. К. Кааринайнен, Д. Фурман. Москва, Санкт-Петербург: Летний сад 2007, s.30.

naszych badań obraz „normalnej”, pożądaną przez większość Rosji, nie jest wcale odległy od pewnej „złagodzonej” wersji systemu sowieckiego [...] z prawosławiem w roli starannie strzeżonego symbolu „moralno-politycznej jedności”, którym w epoce ZSRR była ideologia marksistowsko-leninowska⁸⁸.

Chociaż poziom religijności rosyjskiego społeczeństwa pozostawał i nadal pozostaje niski, prawosławie jest wykorzystywane jako symbol tożsamości narodowej. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na wyniki badań socjologicznych przeprowadzonych przez Centrum Lewady w 2023 roku. Według nich:

Ocena roli religii w życiu osobistym respondentów nie zmieniła się w ciągu ostatnich dwóch lat: 40% wskazuje, że odgrywa ona ważną rolę w ich życiu (14% – bardzo ważną, 26% – dość ważną). Jednocześnie większość – 59% – deklaruje, że religia zajmuje w ich życiu niewielkie miejsce (33%) lub nie odgrywa żadnej roli (26%)⁸⁹.

Ponad połowa społeczeństwa, mimo deklaratywnej identyfikacji z prawosławiem, przyznaje, że religia nie stanowi dla nich istotnej wartości. Mimo braku jednoznacznych kryteriów i toczących się sporów dotyczących sposobów definiowania religijności w kontekście państwowym, zauważalny jest proces kształtowania przez RKP obrazu Rosji jako cywilizacji prawosławnej. Konstrukcja ta odgrywa istotną rolę w legitymizowaniu współczesnego dyskursu ideologicznego.

Konieczne jest tu uwzględnienie oficjalnych dokumentów RKP o charakterze społecznym. Analiza tego typu tekstów rodzi trudność metodologiczną, wynikającą z konieczności odniesienia do perspektywy dogmatycznej w ramach badań nieteologicznych, które z reguły nie uwzględniają doktrynalnych podstaw przekazu religijnego. Niemniej jednak dokumenty te zasługują na uwagę, ponieważ RKP aktywnie uczestniczy w życiu społecznym i politycznym, współtworząc dyskurs ideologiczny oparty na kategoriach duchowości, moralności i tożsamości narodowej. W niniejszym opracowaniu podjęta została próba ogólnego przeglądu kluczowych dokumentów o charakterze społecznym oraz omówienia ich interpretacji obecnych w literaturze przedmiotu.

Na szczególną uwagę zasługują wewnętrzkościelne mechanizmy ideowe i organizacyjne, poprzez które RKP dąży do uczestnictwa w kształtowaniu dyskursu narodowego. Istotnym etapem tego procesu było przyjęcie w 2000 roku *Podstaw społecznej koncepcji Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego* (ros. *Основы социальной концепции*

⁸⁸ Tamże, s. 40.

⁸⁹ *Религиозные представления*, Левада-центр 16.05.2023. <https://www.levada.ru/2023/05/16/religioznye-predstavleniya-2/> [dostęp: 28.08.2025].

Русской православной церкви, dalej: *Podstawy*)⁹⁰. Dokument ten został określony jako „bazowe postanowienia jego nauczania w kwestiach relacji państwowo-kościelnych oraz w odniesieniu do szeregu współczesnych, społecznie znaczących problemów”⁹¹. Analizując relacje Kościół–Państwo w świetle *Podstaw*, Elena Namli zwraca uwagę na pewną dwuznaczność, przejawiającą się w podporządkowaniu Kościoła wobec władzy państwowej, komentując:

Rosyjski Kościół Prawosławny stara się znajdować uzasadnienia dla ścisłej współpracy z państwem zarówno w ustawodawstwie Federacji Rosyjskiej, jak i we własnym nauczaniu teologicznym. [...] Jeszcze bardziej interesujący, i wymagający poważnej analizy politycznej oraz teologicznej, jest jednak fakt, że Kościół dąży do coraz ściślejszej współpracy z państwem, nie przejawiając przy tym żadnych ambicji politycznych z własnej strony⁹².

Innymi słowy, warto zwrócić uwagę na tendencję, która pojawiła się na długo przed współczesnymi wydarzeniami i wskazuje, że w ideologicznym kontekście RKP nie funkcjonuje jako samodzielny aktor, w pewnym sensie od początku funkcjonował jako element zasobu państwowego. Trafne spostrzeżenie formułuje Namli:

Rosyjski Kościół Prawosławny nie wykorzystuje własnego potencjału teologicznego, gdy występuje nie jako niezależna siła polityczna, lecz jako „pozaideologiczny” partner państwa. Jednym ze skutków takiej linii postępowania jest symboliczna legitymizacja brutalnych form nacjonalizmu, który stał się charakterystyczną cechą dyskursu społeczno-politycznego we współczesnej Rosji⁹³.

Wypowiedź ta trafnie ukazuje, że pozorna apolityczność Kościoła pełni funkcję ideologiczną, ponieważ umożliwia mu uczestnictwo w legitymizowaniu państwowego projektu tożsamości narodowej bez otwartego angażowania się w politykę. W ten sposób sacrum zostaje podporządkowane celom politycznym, a religia przekształca się w narzędzie konsolidacji symbolicznej władzy.

W szerszym kontekście należy podkreślić, że w tradycji Kościołów prawosławnych problem tzw. symfonii z władzą świecką, rozumianej jako harmonijna współpraca państwa i Kościoła, pozostaje jednym z kluczowych zagadnień badawczych. W odniesieniu do analizowanego przypadku warto zaznaczyć, że, jak zauważa Mikhail Suslov, *Podstawy* można postrzegać jako próbę reanimacji XIX-wiecznych idei konserwatywnych w dyskursie religijno-państwowym: „RKP przyjmuje przede wszystkim słowianofilską interpretację samodzierżawia

⁹⁰ Zob. *Основы социальной концепции Русской Православной Церкви*, Официальный сайт Московского Патриархата 09.06.2008. <https://www.patriarchia.ru/article/105101> [dostęp: 10.03.2021].

⁹¹ *Основы социальной концепции Русской Православной Церкви*.... [dostęp: 10.03.2021].

⁹² E. Намли, *Православное богословие и искушение властью*, „Государство, Регилия, Церковь” 2014, nr 3, s. 26.

⁹³ Tamże, s. 16.

w jego późnoimperialnej wersji”⁹⁴. Innymi słowy, autor wskazuje, że RKP tym samym przyczynia się do odrodzenia monarchiczno-imperialnych wzorców, bezpośrednio uczestnicząc w kształtowaniu języka ideologicznego:

Monarchia w jej „niesamodzielny”, konstytucyjnym ujęciu może okazać się wyjątkowo użyteczna we współczesnych, nacechowanych narodowo debatach politycznych — jako kolejny instrument jednoczenia „narodu” oraz jako istotny element nowego języka politycznego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W tym sensie debaty na temat monarchii stanowią swoisty poligon intelektualny dla Kościoła, na którym testowana jest przydatność różnych tradycji teologii politycznej oraz wypracowywana jest nowa konstrukcja ideowa — podkreślająca ideologiczną samodzielność Kościoła, teologicznie spójna, a zarazem możliwa do zastosowania jako realny program działania politycznego⁹⁵.

Tendencję tę można zilustrować procesem umacniania monarchicznej retoryki, którego wyrazem stała się kanonizacja rodziny carskiej. Wydarzenie to wzmocniło rozwój kultu cara oraz idei monarchii w rosyjskiej świadomości zbiorowej, a sam ten akt przyczynił się do symbolicznego ożywienia idei imperialnej⁹⁶. Kościół pełni w tym procesie rolę reanimatora dawnych kultów, przyczyniając się do kształtowania idei narodowej opartej na konstruowaniu pamięci historycznej. Katia Dianina zauważa:

Kult dziedzictwa w postradzieckiej Rosji, który narodził się w sytuacji ideologicznej próżni po rozpadzie Związku Radzieckiego, przybiera rozmaite formy, a wyniesienie Mikołaja II do rangi bohatera narodowego to jedynie jedna z manifestacji konserwatywnego zwrotu, wyraźnie dostrzegalnego w rosyjskiej polityce kulturalnej początku XXI wieku. Doświadczenie kulturowe przestrzeni postradzieckiej stanowi interesujący przypadek: jego nowość polega przede wszystkim na powrocie wypartej przeszłości⁹⁷.

W kontekście *Podstaw* szczególnie istotne pozostają pojęcia *narodu* i *patriotyzmu*, przy czym to drugie zostało przedstawione jako praktyczny obowiązek chrześcijanina: „Patriotyzm prawosławnego chrześcijanina powinien być czynny. Przejawia się on w obronie ojczyzny przed nieprzyjacielem, w pracy na rzecz dobra ojczyzny, w trosce o urządzenie życia narodowego, w tym również poprzez udział w sprawach zarządzania państwem”⁹⁸. Takie ujęcie

⁹⁴ М. Сулов, *Генеалогия монархической идеи в постсоветских политических дискурсах Русской православной церкви*, „Государство, Религия, Церковь” 2014, nr 3, s. 80.

⁹⁵ Tamże, s. 108.

⁹⁶ Proces ten przejawia się na różne sposoby. W obrębie RKP obejmuje on m.in. podtrzymywanie kultu carskiego, na przykład poprzez organizowanie tzw. „Dni Carskich”, upamiętniających rodzinę Romanowów, a także rozwój infrastruktury pielgrzymkowej, takiej jak kompleks „Świątynia na Krwi” w Jekaterynburgu. W środowiskach pozacerkiewnych znajduje on natomiast wyraz w działalności ruchów określanych mianem „cariebożników” (ros. *царебожники*) oraz podobnych grup.

⁹⁷ К. Дианина, *Возвращенное наследие: Николай II как новодел*, przeł. А. Яковец, „Новое литературное обозрение” 2018, nr 1 (149).

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/149_nlo_1_2018/article/19434/ [dostęp: 28.08.2025].

⁹⁸ *Основы социальной концепции Русской Православной Церкви*.... [dostęp: 10.03.2021].

patriotyzmu prowadzi do jego sakralizacji, nadając lojalności wobec państwa wymiar moralnego nakazu i duchowego obowiązku.

Warto zwrócić uwagę na interesującą rozbieżność pomiędzy dzisiejszym postrzeganiem *Podstaw* jako dokumentu o charakterze ideologicznym a ich pierwotnym odbiorem wewnątrz samej RPK. W momencie uchwalenia w 2000 roku nie został on potraktowany z powagą ani szeroko przyjęty. Jak zauważa Nikolai Mitrochin:

Przygotowany przez pracowników Wydziału Zewnętrznych Kontaktów Kościelnych patetyczny dokument „Podstawy społecznej koncepcji RPK”, zatwierdzony na Soborze Biskupów w 2000 roku, nie został w Cerkwi potraktowany poważnie, a metropolita nie wykazywał szczególnej gorliwości w jego rozpowszechnianiu. Większość prowincjonalnych biskupów, duchownych i wiernych RPK uznaje „Podstawy...” za dokument przeznaczony do przedstawienia władzom, a nie za wskazówkę do codziennego działania⁹⁹.

Ta ocena skłania do refleksji nad tym, jak dokumenty o ograniczonym wpływie w momencie powstania mogą z czasem zyskać nowe znaczenie w szerszym kontekście polityczno-ideologicznym.

Kolejnym dokumentem, na który warto zwrócić uwagę, są *Podstawy nauczania Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej o godności, wolności i prawach człowieka* (ros. *Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека*), przyjęte w 2008 roku¹⁰⁰. Dokument ten stanowi swoistą odpowiedź na współczesny dyskurs praw człowieka i może być odczytywany jako krytyka niektórych założeń liberalizmu. Jak zauważa Stoeckl: „Patriarchat Moskiewski posługuje się pojęciem praw człowieka w celu realizacji własnych interesów i opowiada się za konserwatywnym rozumieniem praw człowieka, przeciwstawiając je liberalizmowi oraz indywidualizmowi współczesnego systemu międzynarodowego”¹⁰¹. Innymi słowy, dokument opiera się na wzmocnieniu idei nadrzędności ojczyzny nad jednostką. Autorzy tekstu podkreślają: „Indywidualne prawa człowieka nie mogą być przeciwstawiane wartościom i interesom Ojczyzny, wspólnoty, rodziny”¹⁰². W takim ujęciu ojczyzna jawi się jako wartość nadrzędna wobec jednostki, co stanowi wyraźne odejście od sekularnego rozumienia praw człowieka.

Tego rodzaju dokumenty zawierają elementy dyskursu ideologicznego i prowadzą do

⁹⁹ Н. Митрохин, *Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы*, Москва: Новое Литературное Обозрение 2004, s. 192.

¹⁰⁰ *Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека*, Официальный сайт Московского Патриархата 26.06.2008. <https://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html> [dostęp: 28.08.2025].

¹⁰¹ К. Штекль, dz. cyt., s. 146.

¹⁰² *Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека...* [dostęp: 28.08.2025].

przekształcenia podstawowych pojęć moralnych i społecznych. Warto jednak podkreślić, że ich analiza rodzi istotny problem metodologiczny: treści te nie mogą być w pełni zrozumiane bez odwołania do ich dogmatycznych podstaw, co wymaga równoległego zastosowania perspektywy teologicznej. Choć niniejsza praca nie podejmuje szczegółowej analizy teologicznej, w tym kontekście zasadne jest przywołanie refleksji Randalla A. Poole'a, który, odwołując się do chrześcijańskiej tradycji dogmatycznej, wskazuje na niespójności w rozumowaniu autorów. Zwraca on uwagę, że godność człowieka w ujęciu chrześcijańskim opiera się na przekonaniu, iż „człowiek został stworzony na obraz Boga, lecz musi upodobnić się do Boga poprzez własny wysiłek”¹⁰³. Innymi słowy, akcent zostaje położony na pierwotną wartość godności jednostki, która — w chrześcijańskim ujęciu — wyraża się w dążeniu do podobieństwa z Bogiem, a nie w podporządkowaniu interesom ojczyzny.

Z perspektywy świeckiej warto jednak zwrócić uwagę na wzmocnienie tradycjonalistycznego oporu. Lauri Mälksoo, analizując dokument z punktu widzenia prawniczego, określił deklarację jako symbol „narastającego tradycjonalistycznego oporu Rosji wobec liberalnej koncepcji praw człowieka”¹⁰⁴. Dokument ten można uznać za zapowiedź tradycjonalistycznego zwrotu we współczesnej Rosji, w którego tle znaczącą rolę odegrał patriarcha Cyryl jako przedstawiciel religijnego nurtu tego procesu.

Istotnym etapem w kształtowaniu relacji państwo-Kościół stało się objęcie w 2009 roku tronu patriarchego przez metropolitę Cyryla. Rola RKP uległa wówczas wyraźnemu wzmocnieniu, a mianowicie w zakresie wpływu na dyskurs publiczny i polityczny oraz w promowaniu idei Rosji jako cywilizacji prawosławnej. Katarzyna Chawryło podkreśla:

Patriarcha Cyryl dał się poznać z jednej strony jako zwolennik konserwatywnego podejścia do rozwoju społeczeństwa i państwa oraz zacieśniania kontaktów władzy religijnej i świeckiej, z drugiej — jako sprawny dyplomata i menedżer. Pod wpływem jego działań wzmocnieniu uległa pozycja skrzydła konserwatywnego w RKP [...] Struktura władzy w Cerkwi na przestrzeni ostatnich lat uległa centralizacji i personalizacji, co odwzorowuje procesy zachodzące w establishmentie politycznym w Rosji¹⁰⁵.

Można stwierdzić, że od 2009 roku rozpoczął się nowy, zinstytucjonalizowany etap w procesie reideologizacji RKP. Był to jednocześnie moment silnej centralizacji struktur cerkiewnych oraz

¹⁰³ R.A. Poole, *Russian Orthodoxy, Human Rights, and the War on Ukraine*, Northwestern University Forum in Russian Philosophy, Literature, and Religious Thought 26.03.2023. <https://sites.northwestern.edu/nurprt/2023/03/26/russian-orthodoxy-human-rights-and-the-war-on-ukraine-2>, [dostęp: 29.08.2025].

¹⁰⁴ L. Mälksoo, *The Human Rights Concept of the Russian Orthodox Church and Its Patriarch Kirill I: A Critical Appraisal*, „European Yearbook on Human Rights” 2013, s. 410.

¹⁰⁵ K. Chawryło, *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, nr 54, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich 2015, s. 18.

konsolidacji władzy w rękach nowego patriarchy. Kościół zyskuje coraz więcej przywilejów, stając się coraz bardziej wpływową instytucją publiczną: „Z inicjatywy Cyryla w RKP zaczęto wdrażać szeroko zakrojoną reformę strukturalno-kadrową, w rezultacie której pozycja patriarchy uległa wzmocnieniu”¹⁰⁶. Przykładem instytucjonalnych zmian dokonanych z inicjatywy Cyryla może być utworzenie struktur mających na celu wzmocnienie obecności Cerkwi w sferze publicznej:

W 2009 roku Cyryl powołał nowe komórki organizacyjne w strukturze RKP. Na uwagę zasługuje przede wszystkim utworzenie synodalnego wydziału ds. współpracy ze społeczeństwem, które miało symbolizować „otwarcie się” Cerkwi na dialog ze społeczeństwem. Do kompetencji tej struktury należy współpraca z organami władzy państwowej oraz z organizacjami politycznymi i społecznymi – partiami politycznymi, związkami zawodowymi i NGO na „terytorium kanonicznym” RKP¹⁰⁷.

W pewnym sensie sama postać Cyryla — zarówno jako patriarchy, jak i wpływowego aktora życia publicznego — zaczyna pełnić rolę znaczącego punktu odniesienia w sferze ideologicznej. Szczególną uwagę należy zwrócić na dwa zagadnienia: po pierwsze, na proces umacniania trwałej współpracy między RKP a państwem, który uległ intensyfikacji w okresie patriarchalnej posługi Cyryla; po drugie — na wizję Cyryla, która w pewnym sensie stała się motywem przewodnim retoryki cerkiewnej.

Na początku warto podkreślić, że wokół biografii patriarchy narosło wiele kontrowersyjnych interpretacji oraz narracji, które często przybierają formę współczesnych „legend miejskich”. Jednak w kontekście jego powiązań z władzą warto zwrócić uwagę na kilka istotnych spraw.

Po pierwsze, przez wiele lat kierował on Wydziałem Zewnętrznych Stosunków Cerkiewnych Patriarchatu Moskiewskiego (ros. Отдел внешних церковных связей Московского патриархата)¹⁰⁸. Choć nie znajduje to potwierdzenia w oficjalnych źródłach, w niektórych opracowaniach pojawia się teza, że pod pseudonimem „Mikhailov” (ros. Михайлов) mógł kryć się związek ze strukturami KGB¹⁰⁹. Z kolei kwestia współpracy z

¹⁰⁶ Tamże, s. 23.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ *Биография Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла*, Официальный сайт Московской патриархии. <https://patriarch.patriarchia.ru/> [dostęp: 29.08.2025].

¹⁰⁹ Stanowisko to pojawia się przede wszystkim w dziennikarskich śledztwach szwajcarskich gazet *Tages-Anzeiger* (*Sonntags Zeitung*) oraz *Le Matin Dimanche*. Krótkie omówienie oraz reakcję Patriarchatu zob. A. Иванова, *Агент КГБ? Что именно узнали в Швейцарии о патриархе Кирилле*, DW 07.02.2023. <https://www.dw.com/ru/agent-kgb-cto-imenno-uznali-v-svejcarii-o-patriarhe-kirille/a-64621841> [dostęp: 15.04.2024]. Zasygnalizowanie tego wątku ma znaczenie kontekstowe, gdyż pozwala lepiej zrozumieć sposób kształtowania się wizerunku patriarchy Cyryla jako aktora politycznego oraz elementy dyskursu konstruowanego wokół jego osoby. Choć szczegółowa analiza tej problematyki wykracza poza ramy niniejszej pracy, należy podkreślić, że pozostaje ona istotnym i perspektywicznym zagadnieniem badawczym, mogącym rzucić dodatkowe światło na genezę ideologicznej roli RKP we współczesnej Rosji.

Kremlem i wspierania działań władzy wydaje się bardziej jednoznaczna. Marcin Składanowski i Cezary Smuniewski zauważają:

Wsparcie państwa dla różnych działań Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej spotyka się z podporządkowaniem retoryki cerkiewnej celom polityki państwowej. Zjawisko to jest jednak widoczne dopiero od 2009 roku, kiedy metropolita Cyryl (Władimir Gundiajew) został Patriarchą Moskwy i całej Rusi. [...] Patriarcha Cyryl jednoznacznie popierał zbrojne konflikty inicjowane przez Władimira Putina. W 2014 roku wspierał rosyjską agresję przeciwko Ukrainie, choć powstrzymał się od otwartego poparcia aneksji Krymu i Sewastopola. Po rozpoczęciu rosyjskiej agresji zbrojnej przeciwko Ukrainie 24 lutego 2022 roku Cyryl wielokrotnie wypowiadał się w obronie wojny, wzywał do posłuszeństwa wobec prezydenta i zachęcał do walki, obiecując życie wieczne w niebie rosyjskim żołnierzom poległym na Ukrainie¹¹⁰.

Nie wchodząc w szczegóły relacji między patriarchą a prezydentem Rosji, należy podkreślić, że postawa Cyryla wskazuje na podporządkowanie retoryki cerkiewnej celom polityki państwowej.

Po drugie, w kontekście niniejszej pracy istotne jest zwrócenie uwagi na ideologiczny charakter retoryki patriarchy. Na początku warto podkreślić, że jeszcze jako metropolita zaliczany był do ideowego kręgu tzw. „prawych nikodimowców” (ros. правые никодимовцы), którzy, jak zauważa Mitrochin:

Rozumieją ideologię państwową jako uznanie szczególnej drogi Rosji i uważają za konieczne podkreślanie roli narodu rosyjskiego jako jej twórcy. We współczesnym życiu społeczno-politycznym takie stanowisko prowadzi do ścisłej współpracy „prawych nikodimowców” z organizacjami etnonacjonalistycznymi¹¹¹.

Pod tym względem ważnym aspektem działalności metropolity było również jego uczestnictwo w inicjatywach nacechowanych orientacją nacjonalistyczną. W szczególności należy wskazać na jego udział w pracach Instytutu Dynamicznego Konserwatyzmu¹¹², w wyniku których, przy jego współudziale, została przyjęta „doktryna” pod tytułem *Rosyjska doktryna* (ros. Русская доктрина)¹¹³. Ponadto w latach 90. był inicjatorem powołania Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego (ros. Всемирный российский народный собор), który odegrał kluczową rolę w kształtowaniu koncepcji prawosławia politycznego w Rosji¹¹⁴. W początkowym okresie funkcjonowania Sobór skupiał uczestników reprezentujących różne środowiska

¹¹⁰ M. Składanowski, C. Smuniewski, *The Secularism of Putin's Russia and Patriarch Kirill's Church: The Russian Model of State-Church Relations and Its Social Reception*, „Religions” 2023, nr 14 (1). <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/1/119> [dostęp: 29.08.2025].

¹¹¹ Н. Митрохин, *Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы...* s. 181.

¹¹² Organizacja, z którą Klub Izvorski jest genetycznie powiązany; o Klubie Izvorskim mowa w rozdziale III.

¹¹³ П. Круг, *Кому ляжет на стол „русская доктрина”?*, „Новая газета” 5.09.2007. https://www.ng.ru/ng_religii/2007-09-05/4_doktrina.html [dostęp: 01.03.2021].

¹¹⁴ Działalność Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego omówiona jest w rozdziale III.

narodowo-patriotyczne, wśród których znajdowali się również przedstawiciele nurtów o wyraźnie nacjonalistycznym charakterze¹¹⁵.

Należy zaznaczyć, że postać patriarchy Cyryla odegrała istotną rolę w kształtowaniu tradycjonalistycznej retoryki oraz w rozwoju poglądu o „Rosji jako odrębnej cywilizacji”¹¹⁶. Cyryl jest autorem szeregu tekstów promujących koncepcję tzw. „ruskiego miru”¹¹⁷. Szczególnie po objęciu tronu patriarchego temat ten zaczął pojawiać się w jego wypowiedziach coraz częściej i z większym zaangażowaniem. Cyryl jawi się jako zwolennik podejścia cywilizacyjnego Nikołaja Danilewskiego, przy czym pojęcie „ruskiego miru” ujmuje w sposób nieprecyzyjny i elastyczny. Jak podkreśla:

Jeśli mówimy o cywilizacji, to Rosja należy do cywilizacji szerszej niż sama Federacja Rosyjska. Tę cywilizację nazywamy Ruskim Mirem. Ruski Mir to nie świat Federacji Rosyjskiej, to nie świat Imperium Rosyjskiego. Ruski Mir sięga chrztu w kijowskiej sadzawce. Ruski Mir to osobna cywilizacja, do której należą ludzie nazywający się dziś różnymi imionami — Rosjanami, Ukraińcami, Białorusinami. Do tego świata mogą również należeć osoby niesłowiańskiego pochodzenia, jeśli przyjęły duchową i kulturową treść tego świata jako swoją własną¹¹⁸.

W tym kontekście, z jednej strony, warto zwrócić uwagę na rozmycie pojęcia „rosyjskości”. Aleksandr Wierchowski zauważa:

Aby być Rosjaninem, nie jest konieczna nawet formalna przynależność do Cerkwi (poprzez chrzest). Wystarczy wpływ tradycji kulturowej, zrodzonej przez Cerkiew — i właśnie w tym kontekście patriarcha posługuje się pojęciem „przynależność” (*причастность*), które, oprócz dosłownego znaczenia, niesie również sakralną aluzję do sakramentu Eucharystii¹¹⁹.

Z drugiej strony warto podkreślić, że pojęcie „rosyjskości” przybiera tu formę kategorii cywilizacyjnej. Jako termin wieloznaczny i podatny na reinterpretacje stanowi, według

¹¹⁵ В.В. Прибыловский, *Справка: Всемирный Русский Народный Собор (ВРНС)*. <https://credo.press/79309/> [dostęp: 01.03.2021].

¹¹⁶ Idea ta pojawia się w licznych wystąpieniach Cyryla oraz w jego publikacjach książkowych. Analiza tych wypowiedzi wiąże się jednak z trudnościami metodologicznymi. Język patriarchy często odwołuje się do logiki doktryny religijnej, co utrudnia wyraźne oddzielenie treści ideologicznych od teologicznych. Dodatkowym wyzwaniem pozostaje prawosławna koncepcja ponadnarodowego charakteru Cerkwi, która w jego ujęciu pełni funkcję zarazem centralną i ambiwalentną. Z jednej strony utrudnia to zastosowanie narzędzi analizy świeckiej, z drugiej — nie pozwala pominąć ideowego wymiaru tych wypowiedzi, gdyż formułowane przez Cyryla tezy wywierają zauważalny wpływ na współczesny dyskurs ideologiczny.

¹¹⁷ Zob. пр. Кирилл (Патриарх Московский и всея Руси), *Семь слов о русском мире*, Москва: Всемирный русский народный собор 2015.

¹¹⁸ *Слово пастыря. Выпуск от 6 сентября 2014 года*, Официальный сайт Московского Патриархата 07.09.2014. <https://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html> [dostęp: 29.08.2025].

¹¹⁹ А. Верховский, *Идеология патриарха Кирилла, методы ее продвижения и ее возможное влияние на самосознание Русской православной церкви*, SOVA Center 17.10.2012. <https://www.sova-center.ru/religion/publications/2012/10/d25570/> [dostęp: 29.08.2020].

Warto zauważyć, że w języku rosyjskim słowa „причастность” (przynależność, udział) i „причастие” (komunia) brzmią podobnie, co może nadawać wypowiedziom patriarchy retorycznie dwuznaczny charakter.

Laruelle, floating signifier, czyli szeroką i elastyczną kategorię dyskursywną.¹²⁰ W taki sposób — jak wskazuje Wierchowski, odwołując się do refleksji Jamesa Warcholy — patriarcha Cyryl, formułując swoją wizję rosyjskiego nacjonalizmu, posługuje się koncepcją hegemonicznego ekumenizmu, czyli strategii łączącej dążenia religijne z projektem cywilizacyjno-politycznym. Jak pisze:

Cerkiew otwarcie walczy nie tylko o wzrost religijności prawosławnej, lecz także o zmianę samoidentyfikacji obywateli Rosji, o przemyślenie na nowo obecnej polityki oraz strategii rozwoju kraju w duchu „nacjonalizmu cywilizacyjnego” — a idee patriarchy Cyryla stanowią nie tylko jedną z jego odmian, lecz w istocie jeden z głównych wariantów tej koncepcji¹²¹.

Kolejną charakterystyczną cechą wystąpień patriarchy Cyryla jest krytyka Zachodu — przede wszystkim w jego liberalnym wymiarze, a zwłaszcza, jak pisze — „wtargnięcia” filozoficznego liberalizmu w sferę prawa¹²². Krytyka ta dotyczy nie tylko świeckiego dyskursu polityczno-prawnego, lecz również stanowiska Patriarchatu Konstantynopolańskiego, postrzeganego jako nośnik zachodnich, modernistycznych tendencji w prawosławiu¹²³. Cyryl podkreśla również swoje negatywne oceny wobec braku gotowości Zachodu do przyjęcia koncepcji „ruskiego miru” jako alternatywnego projektu cywilizacyjnego oraz formy duchowej autoidentyfikacji. Zdaniem Wierchowskiego, tendencje te świadczą raczej o wspieraniu procesu ustanawiania autorytarnego modelu rządów:

Nie chodzi tu wyłącznie o moralny konserwatyzm, który sięga aż do projektu moralnej cenzury w telewizji z udziałem działaczy religijnych, ani tylko o coraz skuteczniejsze próby katechizacji w szkołach państwowych, czy też o ograniczenia wobec niektórych mniejszości religijnych. Rosyjski Kościół Prawosławny opowiada się również za antyzachodnią polityką zagraniczną oraz za odejściem od demokracji (i tak już znacznie wydrążonej w latach 2000.) na rzecz swoistej formy rządów autorytarnych¹²⁴.

Ważnym elementem stała się również intensyfikacja retoryki tradycjonalistycznej.

¹²⁰ M. Laruelle, *Russia's Ideological Construction in the Context of the War in Ukraine*, „Russie. Eurasie. Reports” nr 46, Paris: Ifri 2024, s. 12.

¹²¹ А. Верховский, *Идеология патриарха Кирилла*... [dostęp: 29.08.2020].

¹²² Zob. np. *Слово пастыря. Выпуск от 13 декабря 2014 года*, Официальный сайт Московского Патриархата 13.12.2014. <https://www.patriarchia.ru/db/text/3878340.html> [dostęp: 29.08.2022].

¹²³ O takim stanowisku świadczy m.in. odmowa udziału RKP w Świętym i Wielkim Soborze Cerkwi Prawosławnej w 2016 r. (ros. Sobor Kreteński). Innym przykładem jest reakcja na przyjęcie przez Patriarchat Konstantynopolański dokumentu *Social Ethos Document. For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church*, <https://www.goarch.org/social-ethos> [dostęp: 10.11.2022]. W odpowiedzi VRNS przygotował krytyczne opracowanie: *О социальном учении Константинопольского патриархата, доклад Научно-аналитического центра ВРНС*, red. А.В. Щипков. Москва: Всемирный российский народный собор 2021.

Co więcej, od 2018 roku między obiema Cerkwiami została zerwana jedność eucharystyczna (sakramentalna). Zob. *Священный Синод Русской Православной Церкви признал невозможным дальнейшее пребывание в евхаристическом общении с Константинопольским Патриархатом*, Официальный сайт Московского Патриархата, 15.10.2018. <https://www.patriarchia.ru/article/61597> [dostęp: 15.11.2022].

¹²⁴ А. Верховский, *Идеология патриарха Кирилла*... [dostęp: 29.08.2020].

Punktem kulminacyjnym tego procesu była *sprawa Pussy Riot* (ros. *Дело Pussy Riot*) z 2012 roku, która doprowadziła do symbolicznego wzmocnienia oraz publicznej legitymizacji nowej pozycji RKP w przestrzeni publicznej. W tym samym okresie wprowadzono poprawki do *Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej*, znane jako ustawa o „ochronie uczuć religijnych”¹²⁵, co w praktyce umocniło rolę RKP jako uczestnika życia politycznego. Warto zauważyć, że równolegle zaczęły rozwijać się ruchy społeczne promujące nacjonalistyczny dyskurs oparty na idei prawosławnej — część z nich była wspierana przez Patriarchat Moskiewski¹²⁶.

Opisując RKP jako ideologiczny aparat państwowy, warto podkreślić centralną rolę patriarchy Cyryla, który stał się głównym pośrednikiem w transmisji i legitymizowaniu idei „ruskiego miru”. Jak trafnie zauważa Ksienia Luczenko, paradoks współczesnej sytuacji polega na tym, że „Rosyjski Kościół Prawosławny stał się głównym strażnikiem fantomu Związku Radzieckiego”¹²⁷. Retoryka Cyryla opiera się na trzech zasadniczych filarach: *konceptji „ruskiego miru”, krytyce zachodniego liberalizmu oraz retoryce tradycjonalistycznej*. Wszystkie te elementy mają charakter ideologiczny. Po 2012 roku coraz wyraźniejsze staje się podporządkowanie RKP polityce państwowej. Przejawia się ono w konsekwentnym wspieraniu przez Kościół kluczowych działań geopolitycznych Federacji Rosyjskiej. Warto podkreślić, że RKP nie tworzy samodzielnie wojennego dyskursu, lecz adaptuje i sakralizuje narracje konstruowane przez państwo, nadając im wymiar moralny i teologiczny. Tę zależność widać zarówno w oficjalnych wypowiedziach hierarchów, jak i w praktykach symbolicznych. Pomimo narastających napięć w relacjach z innymi Kościołami — także wewnątrz prawosławia — RKP konsekwentnie popiera politykę zagraniczną Rosji. W ten sposób Cerkiew pełni funkcję nie tylko instytucji religijnej, lecz również narzędzia kształtowania tożsamości politycznej obywateli, integrując treści teologiczne z państwowymi narracjami i wzmacniając interpelację jednostek w duchu oficjalnej ideologii.

¹²⁵ Федеральный закон РФ от 29.06.2013 № 136-ФЗ *О внесении изменений в статью Уголовного кодекса Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации в целях противодействия оскорблению религиозных убеждений и чувств граждан* (2013, № 136-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148270/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f/#dst100009 [dostęp: 12.01.2022].

¹²⁶ Przykładem takiej organizacji jest ruch *Сорок Сороков*. Zdaniem badaczy ruch ten zaliczany jest do nurtu prawosławnego fundamentalizmu. Zob. В.А. Шнирельман, *Колено Даново: эсхатология и антисемитизм в современной России*, Москва: Издательство ББИ 2017.

Członkowie organizacji regularnie uczestniczą w wydarzeniach organizowanych we współpracy z RKP.

¹²⁷ К. Лученко, *Хранитель фантома СССР. Почему РПЦ поддерживает войну за империю*, Центр Карнеги 20.01.2023. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/01/why-the-russian-orthodox-church-supports-the-war-in-ukraine?lang=ru> [dostęp: 02.02.2024].

2.1.2. Islam w Rosji

Analiza religijnego aparatu ideologicznego wymaga uwzględnienia nie tylko roli RKP, lecz także roli innych wspólnot wyznaniowych współtworzących przestrzeń religijną Federacji Rosyjskiej, w szczególności wspólnot muzułmańskich. Zagadnienie to pojawia się w refleksji nad współczesną ideologią rosyjską znacznie rzadziej niż problematyka prawosławna. W niniejszej pracy kwestie te zostaną omówione w sposób przeglądowy.

Islam jest drugą pod względem liczebności religią w Federacji Rosyjskiej; według szacunków obejmuje około 10% populacji państwa, przy czym niektóre dane wskazują, iż liczba jego wyznawców może sięgać nawet 20 mln osób¹²⁸. Islam stanowi religię większościową w siedmiu podmiotach Federacji: Inguszetii, Czeczenii, Dagestanie, Kabardyno-Bałkarii, Karaczajo-Czerkiesji, Baszkortostanie i Tatarstanie, natomiast istotny odsetek jego wyznawców obecny jest również w Adygei oraz w obwodzie astrachańskim.

W odniesieniu do islamu warto wskazać na dwie zasadnicze kwestie. W perspektywie odgórznej należy zauważyć, że na poziomie oficjalnej retoryki państwowej islam jest uznawany za jedną z równoprawnych religii w Federacji Rosyjskiej — w tym zakresie przekaz ten pozostaje pozbawiony napięć. W relacjach z RKP dostrzegalne jest zjawisko swoistego „ekumenicznego partnerstwa”¹²⁹. W perspektywie oddolnej, z jednej strony odnotowuje się pozytywny stosunek do muzułmanów. Jak wskazano w raporcie Centrum Lewady z 2018 roku:

Stosunek do muzułmanów pozostaje w przeważającej mierze pozytywny, jednak odnotowano (niewielki) wzrost odsetka respondentów deklarujących postawy „raczej negatywne” lub „zdecydowanie negatywne” — łącznie z 8% w 2008 roku do 14% w roku 2017. [...] Warto przy tym zauważyć, że jednocześnie stosunek do przedstawicieli grup etnicznych tradycyjnie utożsamianych z islamem uległ wyraźnej poprawie¹³⁰.

Z drugiej strony dostrzegalne są również postawy islamofobiczne, przejawiające się zarówno na poziomie różnych inicjatyw społecznych¹³¹, jak i w codziennej komunikacji. Zjawisko to wymaga jednak odrębnego, pogłębionego badania oraz systematycznej obserwacji.

Warto podkreślić, że islam w Rosji nie posiada scentralizowanego systemu zarządzania, co wynika m.in. z teologicznych zasad islamu. Struktura instytucjonalna rosyjskiego islamu

¹²⁸ С. Медведев, *Эпоха „Покорности”*, Радио Свобода 18.01.2020. <https://www.svoboda.org/a/30377957.html> [dostęp: 25.07.2025].

¹²⁹ М. Ларюэль, *Ислам в России. Поиск баланса между безопасностью и интеграцией*, „Russie.Eurasie.Reports”, nr 125, Paris: Ifri 2021, s. 28.

¹³⁰ *Отношение к религиям*, Левада-центр 23.01.2018. <https://www.levada.ru/2018/01/23/otnoshenie-k-religiyam/> [dostęp: 17.08.2023].

¹³¹ Przykładem mogą być m.in. działania skrajnie prawicowej organizacji *Русская община*, obejmujące przypadki napadów i pogromów wymierzonych w społeczność muzułmańską. Zob. А. Затари, „Мы русские, с нами Бог”. Как в России появились новые ультраправые и чем они отличаются от старых, BBC News Русская служба 07.06.2024. <https://www.bbc.com/russian/articles/cxrdr7x0353o> [dostęp: 01.08.2024].

jest policentryczna, a poszczególne muftiaty wykazują różny poziom autonomii i stopnia związania z państwem. Większość muzułmańskich struktur religijnych skupiona jest wokół trzech głównych ośrodków organizacyjnych: Centralnego Duchownego Zarządu Muzułmanów Rosji (ros. Центральное Духовное Управление Мусульман России, ЦДУМ); Duchownego Zarządu Muzułmanów Federacji Rosyjskiej (ros. Духовное управление мусульман Российской Федерации, ДУМ РФ); Koordynacyjnego Centrum Muzułmanów Kaukazu Północnego (ros. Координационный центр мусульман Северного Кавказа, КЦМСК). Należy również podkreślić rolę Rady Muftich Rosji (ros. Совет муфтиев России, СМР).

Dostrzegalne są jednak tendencje ukierunkowane na instytucjonalną centralizację islamu w Rosji, co stanowi przedmiot cyklicznie powracających debat zarówno na poziomie państwowym, jak i w obrębie samych środowisk muzułmańskich. W tym kontekście za istotny przykład uznać można powołanie w 2016 roku Duchownego Zgromadzenia Muzułmanów Rosji (ros. Духовное собрание мусульман России, ДСМР), które stało się kolejną ogólnorosyjską strukturą religijną.

Istotnym zagadnieniem badawczym pozostaje ustalenie, w jaki sposób islam wchodzi w interakcje z ideologicznym dyskursem państwa. Problem ten został poruszony m.in. w pracach Laruelle, a zawarte w nich ustalenia stanowią punkt wyjścia dla niniejszej części pracy. Badaczka wyróżnia trzy zasadnicze konstrukcje ideologiczne. Przed omówieniem tej kwestii warto podkreślić, że tzw. „kadyrowizm” zajmuje w tym kontekście pozycję szczególną. Laruelle ujmuje go jako samodzielny, choć funkcjonalnie włączony w rosyjską przestrzeń polityczną model ideologiczny, który badaczka charakteryzuje w następujący sposób:

Kadyrowizm składa się z dwóch ideologicznych zapożyczeń: po pierwsze — z czeczeńskiego dyskursu antykolonialnego, przekształconego w patriotyczną, prorosyjską ideologię wychwalającą sukcesy reżimu Putina; po drugie — z rygorystycznego modelu islamu inspirowanego krajami Zatoki Perskiej, łączonego z tradycyjnym czeczeńskim islamem. System putinowski nie stanowi totalitarnego monopolu: w ramach stworzonego przez Kreml „ekosystemu” rozwija się wiele różnorodnych aktorów ideologicznych, którzy korzystają z pewnej swobody działania, nieobjętej jednoznacznymi ograniczeniami. Do tego grona należy również Ramzan Kadyrow¹³².

Warto podkreślić, że przykład Czeczenii stanowi specyficzny przypadek, który zasługuje na odrębne i pogłębione opracowanie. W materiałach dziennikarstwa śledczego reżim Kadyrowa interpretowany jest jako forma władzy funkcjonująca wewnątrz szerszego systemu — swoisty

¹³² М. Ларюэль, „Кадыровизм”: ислам на службе у Кремля?, „Russie.Eurasie.Reports”, nr 99, Paris: Ifri 2017, s. 3.

„reżim w reżimie”¹³³.

W szerszym ujęciu Laruelle wyróżnia trzy zasadnicze konstrukcje ideologiczne. Pierwszą z nich jest „klasyczny eurazjatyzm, oparty na idei wspólnej cywilizacji eurazjatyckiej, ukształtowanej w wyniku wymieszania się prawosławia i islamu”¹³⁴. W ramach tej konstrukcji badaczka wskazuje na dwie wersje, przy czym podkreśla, że koncepcja zaproponowana przez Ravila Gajnutdina oraz Damira Muchietdinowa okazała się bardziej skuteczna. Jak zauważa Laruelle, wizja ta opiera się na przekonaniu, że „rosyjscy muzułmanie stanowią eurazjatycki fundament cywilizacji rosyjskiej”¹³⁵. Centralne miejsce zajmują w niej takie wartości jak „antyglobalizm, obrona tradycyjnych wartości, tradycyjny multikulturalizm oraz umiarkowany konserwatyzm”¹³⁶.

Pozostałe dwie konstrukcje ideologiczne wyróżniane przez Laruelle nie należą do dominujących nurtów w debacie publicznej, jednak stanowią istotne uzupełnienie spektrum idei dotyczących relacji między islamem a rosyjską tożsamością państwową. Po pierwsze, badaczka wskazuje na koncepcję opartą na „paralelach między rosyjskim prawosławnym nacjonalizmem a islamskimi ruchami odnowy”¹³⁷, w ramach której zakłada się możliwość stworzenia geopolitycznego sojuszu w Rosji „zdolnego przeciwstawić się światu jednobiegunowemu [...] ponieważ może on odwoływać się zarówno do słowianofilskiej, antyzachodniej tradycji nacjonalistycznej, jak i do częściowej przynależności do świata islamu poprzez muzułmańskie mniejszości”¹³⁸. Po drugie, Laruelle identyfikuje nurt określany mianem „islamskiego «białego» rosyjskiego nacjonalizmu, reprezentowany przez etnicznych Rosjan przechodzących na islam”¹³⁹ którzy prezentują pogląd, że „islam jest rdzenną religią rdzennej europejskiej ludności oraz powinien zostać odłączony od wyobrażeń łączących go z migracją z południowej strony Morza Śródziemnego”¹⁴⁰.

Warto tu zwrócić uwagę na dwa istotne dokumenty. Po pierwsze, na *Strategię rozwoju islamu i organizacji muzułmańskich w Federacji Rosyjskiej do 2035 roku* (ros. *Стратегия развития ислама и мусульманских организаций в России до 2035 года*)¹⁴¹, przyjętą przez

¹³³ Zob. m.in. dziennikarskie śledztwa grupy „Proekt”: *Вертикаль Кадырова*, reż. P. Баданин, М. Маглов, 17.06.2024. <https://www.proekt.media/guide/vertical-ramzan-kadyrov/> [dostęp: 01.10.2024].

¹³⁴ М. Ларюэль, *Ислам в России...* s. 32.

¹³⁵ Tamże, s. 3.

¹³⁶ Tamże, s. 33.

¹³⁷ Tamże, s. 33.

¹³⁸ Tamże, s. 33-34.

¹³⁹ Tamże, s. 34.

¹⁴⁰ Tamże, s. 34.

¹⁴¹ *Стратегия развития ислама и мусульманских организаций в России до 2035 года*, Централизованная религиозная организация Духовное собрание мусульман России 2020. <https://dsmr.ru/strategiya-razvitiya-islama-i-musulmanskih-organizatsij-v-rossii-do-2035-goda> [dostęp: 29.08.2024].

Duchowne Zgromadzenie Muzułmanów Rosji. Po drugie — na *Społeczną doktrynę rosyjskich muzułmanów* (ros. *Социальная доктрина российских мусульман*)¹⁴² z 2015 roku, opracowaną i ogłoszoną przez Radę Muftich Rosji. Należy zaznaczyć, że doktryna w dużej mierze opiera się na tekstach teologicznych (co metodologicznie wymaga analizy w perspektywie teologicznej), jednak w niniejszym opracowaniu istotne jest zwrócenie uwagi na wybrane tezy dotyczące relacji między wspólnotą muzułmańską a państwem.

Po pierwsze, w *Społecznej doktrynie* podkreśla się historyczne zakorzenienie islamu w Rosji oraz w sposób syntetyczny przedstawia się proces kształtowania się wspólnoty muzułmańskiej na terytorium państwa rosyjskiego. Mimo konceptualnej bliskości z wyobrażeniami o „cywilizacji eurazjatyckiej”, termin *eurazjatyzm* nie jest w doktrynie używany wprost. Dokument odwołuje się jednak do narracji o wielowiekowym współistnieniu oraz stopniowej integracji islamu z rozwojem rosyjskiej państwowości, co pozwala interpretować tę perspektywę jako element dyskursu historyczno-cywilizacyjnego.

Po drugie, znaczące miejsce w dokumencie zajmuje problem relacji wspólnoty muzułmańskiej z państwem. Podkreśla się, że tożsamość obywatelska *rosyjskich muzułmanów*¹⁴³ znajduje swoją legitymizację w kategoriach właściwych islamskiej tradycji prawnej i teologicznej. W *Społecznej doktrynie* zwrócono uwagę na teologicznie uzasadnione rozumienie patriotyzmu:

Tym samym miłość do Ojczyzny jest nie tylko dopuszczalna, lecz także konieczna z punktu widzenia zasad islamu. Co więcej, zgodnie z islamem sytuacja, w której człowiek zostaje wygnany z kraju swojego urodzenia, a więc ze swojej Ojczyzny, stanowi jedno z najważniejszych uzasadnień dla podjęcia obronnej walki — dżihadu na drodze Allaha¹⁴⁴.

Obrona państwa zostaje przedstawiona jako religijny obowiązek muzułmanina: „Obrona Ojczyzny jest świętym obowiązkiem muzułmanina. Stając w obronie swojej ojczyzny, muzułmanin broni swojego domu i swojej rodziny, swojej kultury i tradycji, swojej religii i przekonań”¹⁴⁵. W tym ujęciu służba wojskowa oraz ochrona granic państwowych interpretowane są jako przejaw religijnej cnoty oraz odpowiedzialności obywatelskiej: „Islam wysoko ceni obowiązek wojskowy, a służba w armii i obrona granic Ojczyzny stanowią zaszczyt dla każdego wierzącego”¹⁴⁶. Podobny sposób ujmowania relacji między wspólnotą

¹⁴² *Социальная доктрина российских мусульман*, Совет муфтиев ДУМ РФ 14.06.2025. <https://www.muslim.ru/actual/13636/>. [dostęp: 29.08.2024].

¹⁴³ Określenie „rosyjski islam” budzi liczne kontrowersje w historiografii, m.in. w związku z dyskusjami nad procesami tzw. „rusyfikacji islamu”. Zob. М. Ларюэль, *Ислам в России...* s. 25-28.

¹⁴⁴ *Социальная доктрина российских мусульман...* [dostęp: 29.08.2024].

¹⁴⁵ Tamże.

¹⁴⁶ Tamże.

muzułmańską a państwem obecny jest również w *Strategii*, gdzie wskazuje się, że „charakterystyczną cechą mentalności rosyjskich muzułmanów była zawsze lojalność wobec aktualnej władzy państwowej, patriotyzm oraz poszanowanie prawa”¹⁴⁷.

Po trzecie, istotne miejsce zajmuje dyskurs dotyczący duchowo-moralnego zdrowia społeczeństwa. Podkreśla się konieczność „duchowo-moralnego wychowania młodzieży, umacniania instytucji rodziny”¹⁴⁸ oraz rozwoju „służby społecznej”¹⁴⁹. W tym ujęciu islam zostaje przedstawiony jako zasób umożliwiający tzw. „moralną odnowę społeczeństwa”, postrzeganą jako fundament ładu społecznego.

Po czwarte, w dokumentach obecne są wątki antyliberalne. W *Strategii* podkreślano:

Ochronno-zachowawcza rola islamu tworzy gwarancje rozwoju cywilizacji islamskiej na jej własnych podstawach duchowych i tradycjach oraz zachowania jej historycznej podmiotowości. Przeciwdziała ona próbom przekształcania islamskich wartości, przekodowywania świata muzułmańskiego i włączania go w ramy zachodniego, neoliberalnego modelu cywilizacyjnego¹⁵⁰.

Podkreśla się przy tym umiarkowany charakter islamu oraz formułuje zdecydowaną krytykę radykalizmu, ujmowanego zarówno jako problem wewnątrzislamski, jak i jako warunek utrzymania stabilności społeczno-politycznej państwa. Ponadto dokument zwraca uwagę na problem centralizacji duchownych struktur islamu, który uznawany jest za jedno z kluczowych wyzwań instytucjonalnego rozwoju wspólnot muzułmańskich w Rosji.

Należy podkreślić, że omawiane treści pozostają w wyraźnym współbrzmieniu z oficjalnym dyskursem państwowym, który akcentuje zasady „patriotyzmu” oraz tzw. „wartości tradycyjne”. Zauważalna jest tendencja do konceptualizacji i instytucjonalnego utrwalania tych pojęć, czego przykładem jest sam fakt opracowywania i publikowania dokumentów doktrynalnych przez instytucje religijne. Praktykę tę można interpretować jako symboliczny akt legitymizacji dominującego dyskursu państwowego oraz włączania wspólnot religijnych w proces jego reprodukcji. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera kategoria „rosyjskiego islamu”, która funkcjonuje jako odrębna rama interpretacyjna, umożliwiająca m.in. definiowanie islamu w zgodzie z priorytetami państwa i jego projektem cywilizacyjnym. Koncepcja ta wydaje się szczególnie istotna w perspektywie dalszych przekształceń relacji między państwem a wspólnotami muzułmańskimi, a jej rozwój może wskazywać na proces kształtowania specyficznego modelu państwowo-religijnego dyskursu islamskiego w Rosji.

¹⁴⁷ *Стратегия развития ислама и мусульманских организаций в России до 2035 года...* [dostęp: 29.08.2024].

¹⁴⁸ *Социальная доктрина российских мусульман...* [dostęp: 29.08.2024].

¹⁴⁹ Tamże.

¹⁵⁰ *Стратегия развития ислама и мусульманских организаций в России до 2035 года...* [dostęp: 29.08.2024].

2.1.3. Mniejszościowe wspólnoty religijne

Podrozdział ma charakter przeglądowy i prezentuje wybrane mniejszościowe wspólnoty religijne w Rosji, podkreślając ich pozycję wobec procesów reideologizacji oraz wskazując kluczowe tendencje ich funkcjonowania.

Buddyzm. Buddyzm jest trzecią co do liczebności tradycyjną religią w Rosji. Charakteryzuje się wyraźną specyfiką regionalną — największe skupiska ludności buddyjskiej znajdują się w Kałmucji i Tuwie, a znaczące wspólnoty działają także w Buriacji oraz w wybranych rejonach Kraju Zabajkalskiego, obwodu irkuckiego i obwodu astrachańskiego. Ośrodki buddyjskie funkcjonują również w największych miastach kraju. W ostatnich latach dostrzegalna jest tendencja do instytucjonalnej centralizacji struktur buddyjskich, czego wyrazem stało się m.in. wzmocnienie w 2024 roku roli Centralnego Zarządu Duchowego Buddystów (ros. Центральное духовное управление буддистов), mającego siedzibę w Moskwie¹⁵¹.

W kontekście procesów reideologizacji pola religijnego uwagę zwraca zjawisko tzw. „buddyzmu patriotycznego”¹⁵², które stało się szczególnie widoczne po rozpoczęciu działań wojennych w 2022 roku. Narracje wokół tzw. „bojowych Buriatów” oraz publiczne wypowiedzi części przywódców religijnych, wyrażających poparcie dla działań państwa, wywołały debatę w międzynarodowym środowisku buddyjskim, podnosząc kwestię zgodności udziału w wojnie z zasadami doktryny buddyjskiej¹⁵³.

Judaizm. W kontekście ideologicznym sytuacja rosyjskich wspólnot żydowskich charakteryzuje się strategią dystansowania się od jednoznacznych deklaracji politycznych. Oficjalne struktury religijne i organizacje reprezentujące judaizm koncentrują swój przekaz na kwestiach bezpieczeństwa wspólnot, ochronie instytucji religijnych, wsparciu humanitarnym oraz utrzymywaniu dialogu z państwem. Zjawiska migracyjne, w tym masowe wyjazdy części rosyjskich Żydów po 2022 roku¹⁵⁴ pokazują, że wspólnoty te raczej negocjują i adaptują swoje położenie, niż integrują się z przekazem oficjalnym.

¹⁵¹ А. Мельников, *Буддисты переходят под духовное управление Москвы*, „Новая газета” 06.08.2024. https://www.ng.ru/facts/2024-08-06/9_577_buddhists.html [dostęp: 15.05.2024].

¹⁵² А. Солдатов, *Патриотический буддизм, или Всё – иллюзия. Чем объясняются „странности” в восприятии буддистами военных действий*, „Новая газета” 24.07.2024. <https://novayagazeta.ru/articles/2024/07/24/patrioticheskii-buddizm-ili-vsio-illuziia> [dostęp: 01.03.2025].

¹⁵³ Zob. L. Latypova, *Full Support or Quiet Resistance: Ukraine War Splits Russia's Buddhists*, „The Moscow Times” 13.01.2025. <https://www.themoscowtimes.com/2025/01/13/full-support-or-quiet-resistance-ukraine-war-splits-russias-buddhists-a87585> [dostęp: 01.03.2025].

¹⁵⁴ X. Брандт, *Главный раввин Москвы: Евреи покидают Россию из-за войны*, DW 02.06.2022. <https://www.dw.com/ru/glavnyj-ravvin-moskvy-evrei-pokidajut-rossiju-iz-za-vojny-v-ukraine/a-62008573> [dostęp: 01.03.2025].

Inne wyznania religijne. W kontekście innych wyzwań warto przywołać nieoczywistą, lecz bardzo znamiennej uwagę Mitrochina, który w jednym z wywiadów podkreślił:

Z moich szacunków wynika, że liczba realnie praktykujących protestantów w Rosji jest porównywalna z liczbą realnie praktykujących prawosławnych — to około pół procenta ludności. Jednocześnie w niektórych okręgach federalnych protestantów jest więcej niż prawosławnych — dotyczy to Dalekiego Wschodu, w dużej mierze Syberii oraz niektórych regionów południowej części kraju. Jeśli w którymś z miast obwodowych w centralnej Rosji policzyć osoby uczestniczące w niedzielnym nabożeństwie, to protestantów, co do zasady, okazuje się więcej niż prawosławnych¹⁵⁵.

Warto dodać, że dynamiczny rozwój części wspólnot protestanckich w Rosji rozpoczął się już w latach 90., w okresie głębokiego kryzysu społeczno-ekonomicznego, kiedy wiele osób poszukiwało wsparcia, poczucia wspólnoty oraz alternatywnych form organizacji życia religijnego. W kontekście procesów reideologizacji istotne jest natomiast to, że obserwuje się stopniowe ograniczanie działalności części chrześcijańskich wyznań i wspólnot religijnych¹⁵⁶. Ponadto odnotowuje się przypadki ograniczania aktywności misyjnej niektórych wspólnot protestanckich¹⁵⁷, a także wzmocnienie kontroli państwowej nad grupami religijnymi¹⁵⁸.

Podsumowując, mniejsze wspólnoty religijne pozostają w dużej mierze poza rdzeniem ideologicznego projektu państwa, wybierając strategie „cichej” tożsamości i ograniczonej widoczności publicznej. Zjawiska te można opisywać nie w kategoriach integracji z dyskursem oficjalnym, lecz raczej jako model koegzystencji w ramach zinstytucjonalizowanego pola religijnego. Jednocześnie zauważalne są tendencje do centralizacji i normatywnego porządkowania struktur tych wspólnot, co świadczy o próbach podporządkowania ich ogólnym mechanizmom nadzoru państwowego.

2.2. Aparat edukacyjny

Problem ideologizacji edukacji zyskał szerokie odzwierciedlenie w literaturze badawczej. Zagadnienie to często jest analizowane w ramach studiów nad polityką pamięci, w

¹⁵⁵ „Взглядам патриарха Кирилла отвечает католическая модель устройства церкви” *Социологи религии Николай Митрохин – как изменилась РПЦ за 10 лет правления нынешнего патриарха*, Meduza 01.02.2019. <https://meduza.io/feature/2019/02/01/vzglyadam-patriarha-kirilla-otvechaet-katolicheskaya-model-ustroystva-tserkvi> [dostęp: 20.02.2023].

¹⁵⁶ Najbardziej wyrazistym przykładem jest wpisanie organizacji religijnej „Świadkowie Jehowy” na listę organizacji uznanych za ekstremistyczne.

¹⁵⁷ Ograniczenia te wzmacniają rozwiązania prawne wprowadzone w ramach tzw. „pakietu Jarowej” (2016), który istotnie zaostrzył zasady działalności misyjnej i zwiększył nadzór państwa nad wspólnotami religijnymi.

¹⁵⁸ Zob. A. Стрельников, *Как католики и протестанты живут в воюющей России*, DW 22.12.2023. <https://www.dw.com/ru/zapresali-molitsa-za-mir-kak-katoliki-i-protestanty-zivut-v-voiuusej-rf/a-67798868> [dostęp: 13.03.2024].

których edukacja jest postrzegana jako jedno z narzędzi do ugruntowania pamięci historycznej. Radosław Zenderowski, Krzysztof Cebul podkreślają, że „podmiotem (kreatorem) polityki historycznej jest państwo”¹⁵⁹, a sama polityka „pozostaje w ścisłych relacjach z innymi politykami (szczegółowymi lub sektorowymi) państwa takimi jak: polityka edukacyjna (oświatowa), polityka naukowo-badawcza, polityka etniczna, polityka wyznaniowa, polityka kulturalna, polityka medialna czy polityka regionalna”¹⁶⁰.

Z tej perspektywy pamięć zbiorowa staje się przywilejem władzy¹⁶¹. Z jednej strony zakłada się, że polityka historyczna „pomaga w ujęciu i uporządkowaniu przeszłości, ale przede wszystkim służy budowaniu wspólnoty, w szczególności w kontekście szybkich zmian w społeczeństwie, polityce, gospodarce i kulturze”¹⁶², z drugiej strony się podkreśla, że: „pamięć historyczna potencjalnie może zatem pełnić rolę funkcjonalną, co naraża ją nie tylko na politykę pamięci, ale również wiąże się z niebezpieczeństwem wykorzystywania jej jako narzędzia dla umyślnej, błędnej interpretacji lub fałszowania historii”¹⁶³.

Innymi słowy, chodzi tu o możliwe manipulowanie historią we własnych celach. Polityka historyczna przejawia się na różnych poziomach. Łukasz Adamski wymienia wśród nich poziom – kommemoracyjny, legislacyjny, edukacyjny, perswazyjny i finansowy¹⁶⁴. W ramach niniejszej części pracy uwaga zostanie skoncentrowana na wymiarze edukacyjnym. Należy podkreślić, że edukacja, będąc nie tylko środkiem przekazywania wiedzy, lecz także narzędziem kształtowania tożsamości obywatelskiej, staje się często obiektem kontroli ideologicznej. Kazimierz Przyszczykowski wskazuje, na przykład, że edukacja funkcjonuje jako zasób energii polityków, dla których polityczno-ideologiczne *decorum*, czyli stosowność, stanowi istotny element triady: władza — ideologia — edukacja¹⁶⁵.

We współczesnej Rosji problem ten nabiera szczególnego znaczenia. Edukacja jest ściśle powiązana z polityką historyczną państwa, której intensyfikacja rozpoczęła się już podczas pierwszej kadencji Putina. W kontekście polityki historycznej Adamski podkreśla, że:

¹⁵⁹ R. Zenderowski, K. Cebul, *Polityka historyczna w zróżnicowanym społeczeństwie*, „Edukacja Międzykulturowa” 2020, nr 2 (13), s. 105.

¹⁶⁰ Tamże, s. 105-106.

¹⁶¹ Zob. *Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2008.

¹⁶² *Europejska pamięć historyczna: strategie polityczne, wyzwania i perspektywy*, Parlament Europejski, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Kultury i Edukacji. Bruksela 2013. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT\(2013\)513977\(SUM01\)_PL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT(2013)513977(SUM01)_PL.pdf) [dostęp: 13.05.2022]

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ Ł. Adamski, *Rosyjska polityka historyczna*, [w:] *Polityka historyczna*, red. J. Lubecka, M. Zakrzewski. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Ignatianum 2023, s. 259.

¹⁶⁵ K. Przyszczykowski, *Polityczno-ideologiczne decorum (w) edukacji*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2018, tom 21, s. 42.

Za cezury w tym względzie należy uznać rok 2000 – przejście władzy przez Władimira Putina, rok 2014 – początek wojny z Ukrainą o Krym i Donbas oraz konflikt z krajami UE i NATO, a także rok 2022 – wielofrontową napaść Rosji na Ukrainę i wybuch regularnej, intensywniej wojny, co pociągnęło za sobą zerwanie niemal wszelkich więzi gospodarczych i politycznych z krajami wspólnoty zachodniej oraz nabranie przez rosyjski reżym cech totalitarnych¹⁶⁶.

Każdy z wymienionych etapów stanowił krok w kierunku nasilania ideologizacji w sferze edukacji i kultury, co przejawiało się w zwiększonej kontroli państwa nad programami nauczania oraz we wprowadzaniu reform edukacyjnych na wszystkich poziomach kształcenia.

Problem ten był wielokrotnie poruszony w różnych badaniach – nie sposób wymienić wszystkich, warto jednak wskazać kilka istotnych przykładów. W tomie zbiorowym pod redakcją Sergeja Rumiancewa autorzy analizują edukację w kontekście powiązań polityki pamięci z procesami ideologicznymi¹⁶⁷. W artykułach Josepha Zajdy podkreślona została rola podręczników szkolnych jako istotnych instrumentów przekazu ideologicznego¹⁶⁸. Na ogólną tendencję do ideologizacji edukacji na różnych etapach kształcenia zwracają uwagę także analizy Andrieja Kolesnikova¹⁶⁹. W literaturze polskojęzycznej warto odnotować artykuł Wojciecha Siegienia, poświęcony nauczaniu historii w kontekście wprowadzenia jednolitego podręcznika¹⁷⁰. W kontekście militaryzacji edukacji warto podkreślić prace Agnieszki Smółczyńskiej-Wiechetek¹⁷¹ oraz Miłosza Bartosiewicza¹⁷². Należy również wspomnieć o dysertacji Julity Komosy, koncentrującej się na tym, jak Ukraina jest przedstawiana w rosyjskich podręcznikach do historii¹⁷³.

W tej części pracy zostaną przedstawione różne poziomy systemy edukacji – od przedszkola po szkolnictwo wyższe. Pozwoli to uchwycić główną oś ideologiczną oraz zidentyfikować kluczowe powiązania występujące w analizowanym dyskursie. Uwaga zostanie

¹⁶⁶ Ł. Adamski, dz. cyt., s. 262.

¹⁶⁷ Zob. *Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe: Infested with History*, red. S. Rumyantsev, London: Routledge 2025.

¹⁶⁸ Zob. m.in. J. Zajda, *Transforming Images of Nation-Building: Ideology and Nationalism in History School Textbooks in Putin's Russia, 2001-2010*, [w:] *History Wars and the Classroom: Global Perspectives*, red. R. Guyver, T. Taylor, Charlotte, NC: Information Age Publishing, 2012, s. 125-142; J. Zajda, R. Zajda, *Globalisation, Ideology and the Politics of History School Textbooks: Russia*, „Education and Society” 2012, nr 30 (3), s. 67-78; J. Zajda, K. Smith, *History School Textbooks and Key Events: A Survey of Russian Teachers*, „Educational Practice and Theory” 2015, nr 37 (2), s. 59-78.

¹⁶⁹ Zob. A. Kolesnikov, „Special Anthropological Operation”: *How Ideology is Infiltrating Russian Education*, „Russia.Post” 07.08.2024. https://russiapost.info/society/russian_education [dostęp: 04.04.2025].

¹⁷⁰ Zob. W. Siegień, *Naprzód ku przeszłości! Nauczanie historii a zmiany ideologii państwowej w Rosji na początku XXI wieku*, „Forum Oświatowe” 2016, nr 28 (2), s. 185-202.

¹⁷¹ Zob. A. Smółczyńska-Wiechetek, *Rozmowy o rzeczach ważnych. Proces militaryzacji dzieciństwa w rosyjskim systemie edukacyjnym w latach 2022-2024*, „SenSuS Historiae” 2024, vol. LVI, nr 3, s. 99-128.

¹⁷² Zob. M. Bartosiewicz, *Militaryzacja rosyjskiego szkolnictwa w czasie inwazji na Ukrainę*, „Youth in Central and Eastern Europe” 2024, vol. 11, nr 18, s. 4-11.

¹⁷³ Zob. J. Komosa, *Historia a polityka. Ukraina w rosyjskiej podręcznikowej narracji historycznej: ewolucja idei, celów, instrumentów*, Warszawa 2023 [Rozprawa doktorska, Instytut Historii Nauki PAN].

również skierowana na omówienie podstawowych reform, a także na ich analizę.

2.2.1. Edukacja przedszkolna

Przez długi czas szkoła pozostawała w centrum uwagi polityki oświatowej i historycznej, jednak od 2022 roku coraz wyraźniejszy nacisk kładzie się również na edukację przedszkolną. W tym samym roku przyjęto *Federalny Program Edukacji Przedszkolnej* (ros. *Федеральная программа дошкольного образования*)¹⁷⁴, oparty na *Federalnym Standardzie Edukacyjnym* (ros. *Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования*) z 2013 roku¹⁷⁵. W *Programie* z 2022 roku wyraźnie przesunięto akcent na kształtowanie postaw obywatelskich. Widoczne jest silniejsze akcentowanie retoryki patriotycznej oraz tradycjonalistycznej, wraz z umocnieniem narracji państwowej. W dokumencie podkreślono, że program pełni następujące funkcje:

- 1) nauczanie i wychowanie dziecka [...] jako obywatela Federacji Rosyjskiej, kształtowanie podstaw jego tożsamości obywatelskiej i kulturowej [...];
- 2) stworzenie [...] treści edukacji przedszkolnej, ukierunkowanego na wprowadzanie dzieci w tradycyjne wartości duchowo-moralne i społeczno-kulturowe narodu rosyjskiego, a także wychowanie młodego pokolenia jako znającego i szanującego historię oraz kulturę swojej rodziny, małej i wielkiej Ojczyzny¹⁷⁶.

Na pierwszy plan wysuwają się akcenty związane z kształtowaniem tożsamości obywatelskiej, tradycyjnymi wartościami duchowo-moralnymi oraz z patriotyzmem. Warto jednak zaznaczyć, że w *Standardzie* (2013) głównym wymogiem wobec programu było „wsparcie pozytywnej socjalizacji i indywidualizacji oraz rozwój osobowości dzieci w wieku przedszkolnym”¹⁷⁷. Istotne było również to, że każda instytucja edukacyjna mogła samodzielnie zatwierdzać własny program, opierając się na wymaganiach standardu. Natomiast w 2022 roku wprowadzono jednolity, obowiązkowy program, z ograniczoną możliwością opracowania elementów własnych, skróconą do 40%¹⁷⁸.

Program został opracowany w oparciu o tradycjonalistyczną retorykę. Jego cel określono jako „wszechstronny rozwój dziecka w wieku przedszkolnym, z uwzględnieniem

¹⁷⁴ Zob. *Федеральная образовательная программа дошкольного образования*, Утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 25.11.2022 nr 1028. <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/405942493/> [dostęp: 01.03.2022].

¹⁷⁵ Zob. *Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования*, Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17.10.2013 nr 1155. <https://fgos.ru/fgos/fgos-do> [dostęp: 01.03.2025].

¹⁷⁶ *Федеральная образовательная программа дошкольного образования...* [dostęp: 01.03.2022].

¹⁷⁷ *Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования...* [dostęp: 01.03.2022].

¹⁷⁸ *Федеральная образовательная программа дошкольного образования...* [dostęp: 01.03.2022].

jego wieku oraz indywidualnych cech, oparty na duchowo-moralnych wartościach narodu rosyjskiego, a także na tradycjach historycznych i kulturowych”¹⁷⁹. Program odwołuje się do tzw. *Ustawy o zachowaniu wartości tradycyjnych z 2022 roku*¹⁸⁰, którą w debacie publicznej i naukowej określa się jako akt o charakterze ideologicznym¹⁸¹.

Program zawiera zalecenia dotyczące rozwoju dziecka. Na początkowym etapie odnoszą się one do kształtowania narracji wokół „małej ojczyzny”. Na przykład do 3. roku życia zaleca się, aby dziecko posiadało podstawowe wyobrażenia o swoim rodzinnym mieście lub wsi¹⁸². W wieku 4 lat powinno już znać elementy najbliższego otoczenia, w tym nazwę swojego miasta, charakterystyczne miejsca oraz związane z nim tradycje¹⁸³. Do 5. roku życia zaleca się, aby dziecko miało bardziej rozwiniętą świadomość dotyczącą „małej ojczyzny”, znało nazwę swojego miasta, ulicy oraz niektóre miejsca o znaczeniu historycznym¹⁸⁴. W wieku 6 lat natomiast, według programu, „powinno przejawiać podstawy wartości duchowo-moralnych i patriotycznych”¹⁸⁵, między innymi poprzez zapoznavanie się z dyscyplinami sportowymi oraz osiągnięciami rosyjskich sportowców.

Warto podkreślić, że *Standard* (2013) na poziomie retorycznym nie posługiwał się pojęciem patriotyzmu, co wyraźnie wskazuje na zmianę akcentów. W *Programie* (2022) od dziecka oczekuje się już nie tylko ogólnego rozwoju, lecz także przejawiania postaw związanych z „patriotyzmem”, a mianowicie z „wartościami narodowo-kulturowymi”. Jak czytamy w programie, od dziecka oczekuje się: „wiedzy o sobie, własnej przynależności i przynależności innych osób do określonej płci; o składzie rodziny, relacjach pokrewieństwa i wzajemnych powiązaniach, tradycjach rodzinnych; o społeczeństwie, jego wartościach narodowo-kulturowych; o państwie i przynależności do niego”¹⁸⁶.

Opisywane wymagania wskazują na wczesne włączanie dziecka w projekt tożsamościowy państwa, w którym podstawę orientacji społecznej stanowi lojalność wobec ojczyzny oraz przyswojenie „duchowo-moralnych wartości”. Edukacja przedszkolna przestaje być w tym ujęciu przestrzenią wyłącznie rozwoju indywidualnego, a staje się narzędziem reprodukcji określonego modelu obywatelskości.

¹⁷⁹ Tamże.

¹⁸⁰ Zob. Указ Президента РФ от 09.11.2022 nr 809 „Об утверждении основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей” (2022, nr 809). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_430906/ [dostęp: 15.12.2022].

¹⁸¹ Zob. M. Składanowski, *Russian Criticism of Western Liberal Democracy: a Security Perspective*, „Studia Rossica Gedanensia” 2024, nr 11, s. 275-285.

¹⁸² Федеральная образовательная программа дошкольного образования... [dostęp: 01.03.2022].

¹⁸³ Tamże.

¹⁸⁴ Tamże.

¹⁸⁵ Tamże.

¹⁸⁶ Tamże.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na zalecenia dotyczące organizacji wydarzeń¹⁸⁷, ponieważ właśnie ta forma aktywności stanowi jedną z podstawowych w pracy przedszkoli. Podczas wydarzeń tworzy się przestrzeń sprzyjająca aktywności dzieci, która w pewnym sensie staje się główną formą ich ekspresji i poznawania otaczającego świata. Z tego względu zalecenia w tym obszarze mają szczególne znaczenie. Program obejmuje stosunkowo obszerny katalog wydarzeń, z których znaczna część ukierunkowana jest na kształtowanie „postaw patriotycznych” — nierzadko nacechowanych symboliką wojskową — oraz na budowanie tożsamości obywatelskiej. Można je podzielić na następujące kategorie:

Po pierwsze, są to wydarzenia o charakterze patriotycznym, ukierunkowane na kształtowanie tożsamości obywatelskiej poprzez odniesienie do państwa i jego symboli. Zazwyczaj mają one neutralny, oficjalny charakter i odwołują się do retoryki państwowej. Przykładami takich wydarzeń są: *Dzień Rosji* (ros. *День России*), *Dzień Państwowej Flagi Federacji Rosyjskiej* (ros. *День Государственного флага Российской Федерации*), *Dzień Państwowego Herbu Federacji Rosyjskiej* (ros. *День Государственного герба Российской Федерации*.) oraz *Dzień Konstytucji Federacji Rosyjskiej* (ros. *День Конституции Российской Федерации*)¹⁸⁸.

Do kategorii świąt o neutralnym, lecz patriotycznie nacechowanym charakterze zaliczyć można również obchody takie jak *Światowy Dzień Lotnictwa i Kosmonautyki* (ros. *Всемирный день авиации и космонавтики*) czy *Międzynarodowy Dzień Języka Ojczystego* (ros. *Международный день Родного языка*)¹⁸⁹. Mają one przede wszystkim wymiar ogólny i popularyzatorski, a ich przekaz opiera się na uniwersalnych wartościach związanych z rozwojem nauki, techniki oraz kultury językowej.

Po drugie, szczególne miejsce zajmuje jednak święto nacechowane retoryką ideologiczną — tzw. *Dzień Jedności Narodowej* (ros. *День народного единства*)¹⁹⁰. Wprowadzenie tego święta wywołało szeroką debatę społeczną. Jego geneza wiąże się z wydarzeniami historycznymi, a mianowicie, jak zaznacza Aleksandra Kuczyńska, z „oswobodzeniem Moskwy z rąk Polaków przez oddziały Kuźmy Minina i księcia Dymitra Pożarskiego”¹⁹¹. Samo święto, jak zauważa badaczka, jest wyrazem „niewątpliwie o chęci pozostawienia przez prawodawcę istniejących w pamięci społeczeństwa świąt (a nie próbą

¹⁸⁷ Tamże.

¹⁸⁸ Tamże.

¹⁸⁹ Tamże.

¹⁹⁰ Tamże.

¹⁹¹ A. Kuczyńska, *Rosja pisze własną historię. O bohaterach i wydarzeniach utrwalonych w aktach prawnych Federacji Rosyjskiej*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2011, nr 8, s. 118.

odejścia od tradycji sowieckiej, jak chcą inni badacze), a także wprowadzenia dodatkowego święta, którego intencją było zbudowanie w świadomości społecznej zwycięskiego charakteru państwa rosyjskiego”¹⁹². Akcentowanie kategorii „zwycięstwa” wydaje się nie tyle elementem spójnej polityki historycznej, ile próbą konstruowania obrazu świata w kategoriach antagonizmu — potencjalnie o charakterze prowokacyjnym.

Po trzecie — i jest to kwestia kluczowa — elementy retoryki wojennej ujawniają się przede wszystkim w cyklu wydarzeń poświęconych Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej¹⁹³, która staje się swoistym motywem przewodnim. Oprócz *Dnia Zwycięstwa* (ros. *День Победы*) obejmuje on również takie uroczystości jak *Dzień Całkowitego Wyzwolenia Leningradu* (ros. *День снятия блокады Ленинграда*) czy *Dzień Wyzwolenia największego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau przez Armię Czerwoną* (ros. *День освобождения Красной армией крупнейшего „лагеря смерти” Аушвиц-Биркенау (Освенцима)*)¹⁹⁴.

Ważnym elementem programu jest także włączanie dzieci w obchody rocznic związanych z ich „małą ojczyzną” – takich jak *Dzień Założenia Miasta* (ros. *День рождения города*), upamiętnianie lokalnych postaci historycznych czy świętowanie zwycięstw wojennych¹⁹⁵. Szczególny nacisk kładzie się na budowanie „dumy narodowej”, rozwijanie zainteresowania wydarzeniami polityczno-wojskowymi oraz kształtowanie postaw szacunku wobec obrońców ojczyzny i pamięci o poległych żołnierzach. Wśród zalecanych wydarzeń znajduje się również tzw. *Dzień Zjednoczenia Krymu z Rosją* (ros. *День воссоединения Крыма с Россией*), przy czym podkreśla się, że jego obchody powinny być uwzględniane regionalnie lub sytuacyjnie¹⁹⁶. W zestawie uroczystości pojawiają się także mniej typowe święta, takie jak *Dzień Pamięci Funkcjonariuszy Organów Wewnętrznych Rosji Poległych na Służbie* (ros. *День памяти погибших при исполнении служебных обязанностей сотрудников органов внутренних дел России*).

W zalecanym rocznym planie wydarzeń dominują uroczystości o tematyce wojennej, co dodatkowo wzmacnia militarny charakter przekazu. Tego rodzaju narracja sprzyja kształtowaniu dychotomicznego obrazu świata oraz utrwalaniu opozycyjnych schematów myślenia. Selektywny dobór świąt i wydarzeń do upamiętnienia sprawia, że program wpisuje się w szerszą politykę państwową, w której kształtowanie tożsamości narodowej opiera się

¹⁹² Tamże, s. 119.

¹⁹³ W rosyjskim dyskursie dominuje narracja konstruowana wokół pojęcia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, a nie II wojny światowej.

¹⁹⁴ *Федеральная образовательная программа дошкольного образования...* [dostęp: 01.03.2022].

¹⁹⁵ Tamże.

¹⁹⁶ Tamże.

przede wszystkim na narracjach historyczno-wojskowych.

W kontekście edukacji przedszkolnej warto odnotować, że od 2024 roku w rosyjskich placówkach rozpoczęto prowadzenie tzw. „*Rozmów o ważnych rzeczach*”, wzorowanych na szkolnym przedmiocie o charakterze ideologicznym. Tendencja ta zyskała na znaczeniu po wystąpieniu Putina, w którym podkreślił on rolę wczesnej edukacji w kształtowaniu postaw patriotycznych:

Rozmowy o ważnym to poważny początek wielkiej pracy. [...] Podstawowe rzeczy trzeba, oczywiście, przekazywać najmłodszym dzieciom w sposób ostrożny i dostosowany do ich wieku, łącząc je [...] z pojęciem Ojczyzny, kraju — wraz z mamą, tatą, babcią, dziadkiem, bratem czy siostrą. Trzeba robić to bardzo ostrożnie. Ale, oczywiście, jest to właściwa i bardzo potrzebna praca¹⁹⁷.

W efekcie przedszkola zaczęły organizować tego rodzaju wydarzenia. Warto przy tym zwrócić uwagę również na samodzielne inicjatywy regionalne, ukierunkowane na wzmocnienie dyskursu wojennego w przedszkolach¹⁹⁸.

Wszystkie te działania wskazują na systematyczną ideologizację przestrzeni edukacji przedszkolnej, realizowaną zarówno w sposób ogólny, jak i — w niektórych przypadkach — prezentowaną jako inicjatywa oddolna. Mówiąc o retoryce obecnej w przedszkolach, należy podkreślić, że jej filarem pozostaje pojęcie „ojczyzny”. Dostrzec można również elementy retoryki wojennej — narracja o wojnie wykracza bowiem poza ramy czysto historycznego dyskursu, obejmując także współczesne doświadczenia konfliktu. W przedszkolach nie obserwuje się silnego akcentu religijnego; dominuje natomiast narracja tzw. „patriotyzmu państwowego”.

2.2.2. Edukacja szkolna

W rosyjskich szkołach¹⁹⁹ proces ideologizacji nabiera coraz większego tempa i przebiega równolegle na kilku płaszczyznach. Po pierwsze, obejmuje on wprowadzanie nowych podręczników podporządkowanych aktualnej polityce historycznej oraz przedmiotów,

¹⁹⁷ Встреча В. Путина с лауреатами всероссийских конкурсов в сфере образования, Президент России 03.10.2024 <http://kremlin.ru/events/president/news/75259> [dostęp: 01.03.2025].

¹⁹⁸ Zob. np. Юнармейцы с детского сада, „Когалымский вестник” 07.04.2023, nr 27 (1426). <https://kogvesti.ru/desyatiletie-detstva/media/2023/4/7/yunarmejsyi-s-detskogo-sada/> [dostęp: 30.08.2025]; Преемственность Юнарии и детского сада как форма сетевого взаимодействия, Краснодарский научно-методический центр. <https://knmc.centerstart.ru/news/preemstvennost-yunarii-i-detskogo-sada-kak-forma-setevogo-vzaimodeystviya> [dostęp: 30.08.2025]; В детском саду Удмуртии показали спектакль „Колобок идет в армию”, Большой город 07.02.2025. <https://bg.ru/bg/children/kids-news/25338-colobok-v-armii> [dostęp: 30.08.2025].

¹⁹⁹ W systemie rosyjskim „szkoła” jest instytucją obejmującą wszystkie etapy edukacji ogólnej (klasy 1–11), a więc zakres odpowiadający w Polsce zarówno szkole podstawowej, jak i szkołom ponadpodstawowym.

których zadaniem jest kształtowanie określonych postaw ideowych. Po drugie, przejawia się w postępującej centralizacji organizacji i ruchów uczniowskich. Po trzecie, istotną rolę odgrywa organizacja forów, konkursów i wydarzeń edukacyjnych, ukierunkowanych na utrwalanie lojalności wobec dominującej narracji państwowej. Wszystkie te działania prowadzą łącznie nie tylko do tworzenia symbolicznej przestrzeni ideologicznej, lecz także do ustanawiania hegemonii znaczeń, czyli narzucania określonych ram interpretacyjnych rzeczywistości społeczno-politycznej, co bezpośrednio wpływa na kształtowanie światopoglądu młodego pokolenia. Celem niniejszej części jest określenie głównych filarów dyskursu ideologicznego obecnego w szkole — zarówno na poziomie treści nauczania, jak i działalności organizacyjnej oraz inicjatyw społeczno-edukacyjnych.

A. Nauczanie historii

Jak już zostało wskazane powyżej, w procesie ideologizacji edukacji historia staje się głównym polem walki o kształtowanie świadomości społecznej. Będąc nie tylko dyscypliną akademicką, lecz także środkiem konstruowania tożsamości narodowej, wiedza historyczna podlega interpretacjom w zależności od koniunktury politycznej. We współczesnej Rosji rewizja podręczników, akcent na gloryfikację dziejów państwa oraz eliminowanie konkurencyjnych narracji świadczą o dążeniu do ustanowienia historii jako centralnego narzędzia ideologizacji edukacji. Jak zauważają Joseph Zajda i Ken Smith:

Upolitycznienie rosyjskich podręczników do historii oraz imperatywy rosyjskich standardów edukacyjnych dotyczących historii, mające na celu promowanie patriotyzmu i odrzucenie zachodnich modeli nauczania historii, sygnalizują nową ideologiczną transformację edukacji historycznej w Federacji Rosyjskiej²⁰⁰.

Aktywny nadzór nad historycznym przekazem w Rosji rozpoczął się po 2012 roku. W tym samym roku powstało Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (ros. Российское историческое общество) pod przewodnictwem Siergieja Naryszkina. Organizacja ta odegrała kluczową rolę najpierw w opracowaniu *Jednolitego Standardu Historyczno-Kulturalnego* (ros. Единый историко-культурный стандарт), a następnie w przygotowaniu koncepcji podręcznika, którego celem było ujednolicenie spojrzenia na przeszłość historyczną Rosji.

Inicjatorem opracowania jednolitego podręcznika był Putin, który w 2013 roku zlecił to zadanie, mające na celu wyeliminowanie rozbieżności interpretacyjnych oraz ochronę tzw.

²⁰⁰ J. Zajda, K. Smith, *History School Textbooks and Key Events: A Survey of Russian Teachers*, „Educational Practice and Theory” 2015, nr 37 (2). <https://eric.ed.gov/?id=EJ1177489> [dostęp: 12.12.2024].

„wspólnej przestrzeni humanistycznej wielonarodowego narodu”²⁰¹. W kolejnym roku polecił uzupełnienie podręcznika o dodatkowe treści dotyczące „roli Krymu, w tym miasta Sewastopola, w dziejach Imperium Rosyjskiego, ZSRR oraz współczesnej Rosji”²⁰². Sam fakt ingerencji w narrację dotyczącą wydarzeń najnowszych stanowi przykład instrumentalizacji historii, podporządkowanej realizacji celów politycznych i geopolitycznych państwa.

W rezultacie w 2015 roku Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej wyeliminowało z listy dopuszczonych 37 dotychczas wykorzystywanych podręczników, zastępując je trzema seriami wydawniczymi rekomendowanymi do użytku szkolnego²⁰³. Innymi słowy, opracowano ujednolicony standard, zgodnie z którym jedynie trzy wydawnictwa otrzymały prawo do publikacji podręczników. Zmiany objęły szereg zagadnień dotyczących zarówno historii średniowiecza, jak i dziejów XX wieku. W kontekście charakteru tej koncepcji Komosa zauważa:

Autorzy Koncepcji wychodzą z założenia, że dzieje Rosji to historia wszystkich terytoriów, krajów i narodów, które w poszczególnych epokach wchodziły w skład wielonarodowego państwa rosyjskiego. To właśnie wieloetniczny, wielokulturowy oraz wielokonfesyjny charakter Rosji jest bardzo silnie akcentowany. Koncepcja miała zostać wykorzystana przy opracowywaniu treści nowych podręczników szkolnych, dlatego została wyposażona w praktyczne wskazówki i zalecenia²⁰⁴.

Z kolei można to interpretować jako przejaw myślenia imperialnego. Warto zwrócić uwagę na kilka tendencji.

Po pierwsze, dzieje narodów, które niegdyś wchodziły w skład Imperium Rosyjskiego bądź Związku Radzieckiego, omawiane są w ramach *Historii Rosji*. W ten sposób przestrzeń byłego ZSRR konsekwentnie postrzegana jest jako obszar własnej dominacji historycznej i kulturowej. Dzieje się tak mimo faktu, że system edukacyjny formalnie zakłada istnienie dwóch odrębnych przedmiotów — *Historii Rosji* oraz *Historii powszechnej*.

Szczególnie wyraźnie tendencja ta przejawia się w narracji dotyczącej Ukrainy. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na sposób prezentowania jej dziejów w rosyjskich materiałach edukacyjnych. Jak zauważa Komosa, widoczna jest w nich silna skłonność do mitologizacji przeszłości, polegająca na utrwalaniu narracji o „bratnich narodach”, propagowaniu mitu ugody

²⁰¹ *Высказывания о концепции нового учебника истории*, ТАСС 31.10.2013. <https://tass.ru/info/754201> [dostęp: 12.12.2024].

²⁰² *Перечень поручений по итогам встречи с представителями Общероссийского фронта*, Президент России 26.05.2014. <http://www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/45813> [dostęp: 12.12.2024].

²⁰³ W. Siegień, *Naprzód ku przeszłości! Nauczanie historii a zmiany ideologii państwowej w Rosji na początku XXI wieku*, „Forum Oświatowe” 2016, nr 28 (2), s. 195.

²⁰⁴ J. Komosa, *Historia a polityka. Ukraina w rosyjskiej podręcznikowej narracji historycznej: ewolucja idei, celów, instrumentów*, Warszawa 2023 [Rozprawa doktorska, Instytut Historii Nauki PAN], s. 310.

perejasławskiej oraz „koncepcji Małorosji jako integralnej części historycznej Rosji”²⁰⁵. Zauważalna jest także istotna zmiana terminologiczna w podręczniku z 2015 roku — pojęcie *Ruś Kijowska* zostało zastąpione terminem *Państwo Staroruskie*. Igor Puszkariow podkreśla:

Jeszcze jedna istotna kwestia, rzucająca się w oczy tym, [...] to staranna próba unikania powszechnie przyjętego terminu „Ruś Kijowska”. Wczesne państwo plemion wschodniosłowiańskich konsekwentnie określane jest obecnie mianem „Państwa Staroruskiego”. Wspomina się, że Waregowie Kij, Szczek i Choryw byli „pierwszymi książętami” na „ziemi Polan” i że to właśnie oni — „według podania” — założyli nad Dnieprem Kijów. Tylko jeden raz pojawia się skromne, jednoliniowe wyjaśnienie, dlaczego Państwo Staroruskie ma inne, znacznie bardziej rozpowszechnione określenie: „Ponieważ stolicą państwa został Kijów, niekiedy to ugrupowanie nazywa się Rusią Kijowską”²⁰⁶.

Samo określenie *Ruś* zostało w rosyjskiej historiografii w dużej mierze zawłaszczone — przypisuje się je niemal wyłącznie Rosji, która przedstawiana jest jako jedyna prawowita spadkobierczyni tego dziedzictwa. Komosa podkreśla: „Z całą pewnością idea Rusi jest wciąż żywa we współczesnej rosyjskiej historiografii oraz mentalności. Mit państwa staroruskiego pełni swoistą rolę mapy drogowej oraz szablonu dla rozwoju historycznej mitologii”²⁰⁷. W efekcie, w rosyjskich podręcznikach systematycznie pomija się istnienie odrębnej tożsamości ukraińskiej, a historia Ukrainy przedstawiana jest w sposób podporządkowany rosyjskiej wizji wspólnego dziedzictwa.

Po drugie, zrezygnowano z przedstawiania zróżnicowanych ocen dotyczących przyjęcia chrześcijaństwa na Rusi oraz roli prawosławia. W tym kontekście szczególne znaczenie przypisuje się samemu wydarzeniu chrztu Rusi, które interpretowane jest jako jedna z najważniejszych decyzji w historii. Jednocześnie, w porównaniu z podręcznikami z wcześniejszych lat, nie proponuje się pogłębionej analizy tego faktu — dominuje jednoznaczna ocena, według której „przyjęcie chrześcijaństwa traktowane jest jako jedno z najważniejszych rozstrzygnięć, jakie kiedykolwiek podejmowali władcy staroruscy”²⁰⁸.

Po trzecie, widoczne są istotne zmiany w sposobie przedstawiania historii Związku Radzieckiego. Okres rządów Józefa Stalina został znacząco zredukowany objętościowo — o ile we wcześniejszych podręcznikach stanowił przedmiot szerszej analizy, to w podręczniku z 2015 roku poświęcono mu zaledwie dwie strony. Jak zauważa Puszkariow: „Dla porównania,

²⁰⁵ Там же.

²⁰⁶ И. Пушкарев, *Школьникам расскажут про „уплывший Крым” и „антироссийский фронт”. Чем новые учебники истории отличаются от старых. По пунктам*, Знак 25.08.2016, https://web.archive.org/web/20220130105556/https://www.znak.com/2016-08-25/chem_novye_uchebniki_istorii_otlichayutsya_ot_staryh_po_punktam [dostęp: 31.08.2022].

²⁰⁷ J. Komosa, dz. cyt., s. 327.

²⁰⁸ И. Пушкарев, dz. cyt.

w podręczniku z 2006 roku dla klasy 10 [...], rozdział poświęcony kultowi jednostki Stalina oraz represjom liczył 12 stron. Natomiast w podręczniku wydanym w tym roku [...] tym samym zagadnieniom poświęcono zaledwie dwie strony tekstu”²⁰⁹. Tematyka represji również została wyraźnie ograniczona — nie podano liczby ofiar represji stalinowskich, a sam problem przedstawiono w sposób łagodzący, pomijający rzeczywistą skalę zjawiska oraz jego konsekwencje. Centralnym elementem narracji historycznej dotyczącej Związku Radzieckiego pozostaje II wojna światowa, wokół której konstruowana jest oficjalna pamięć zbiorowa.

Po czwarte, znaczną uwagę poświęca się okresowi rządów Putina, z naciskiem na narrację o trudnym dziedzictwie, które przypadło mu w momencie objęcia władzy, co sprzyja kształtowaniu wizerunku silnego przywódcy. Polityka zagraniczna przedstawiana jest w sposób oceniający, a nie krytyczno-analityczny.

Podsumowując, warto podkreślić, że szczegółowa analiza treści podręczników pozostaje przede wszystkim domeną badań historycznych, jednak już na poziomie wstępnej analizy możliwe jest wyodrębnienie kluczowych tendencji narracyjnych. Podręcznik z 2015 roku ma w dużej mierze charakter oceniający, a w znacznym stopniu usunięto z niego elementy przedstawiające różnorodne interpretacje, które mogłyby sprzyjać rozwijaniu myślenia krytycznego. Dominująca narracja przyjmuje perspektywę państwową i lojalną wobec władzy, a — poza nielicznymi wyjątkami — pozbawiona jest krytycznego dystansu. W 2015 roku nastąpił zatem istotny zwrot w procesie ideologizacji edukacji.

Jednak kulminacyjnym momentem procesu ideologizacji treści edukacyjnych było wprowadzenie w 2022 roku nowych podręczników historii powszechnej oraz historii Rosji dla uczniów klas 10–11, autorstwa Władimira Miedinskiego²¹⁰ i Anatolija Torkunowa. Pojawienie się nowego podręcznika wywołało silną reakcję zarówno w dyskursie medialnym, jak i w środowiskach eksperckich. Zwracano uwagę na jego wyraźnie propagandowy i agitacyjny charakter²¹¹.

²⁰⁹ Tamże.

²¹⁰ Warto podkreślić, że wobec Miedinskiego przez dłuższy czas prowadzono postępowanie dotyczące możliwego plagiatu w jego dysertacji doktorskiej. Ekspertski Komitet Rady Najwyższej Atestacji (WAK) ds. historii zarekomendował odebranie Miedinskiemu stopnia doktora nauk historycznych, jednak Prezydium WAK ostatecznie pozostawiło mu ten tytuł.

²¹¹ Zob m.in. *Что думают учителя и эксперты о новом учебнике истории, восхваляющем „героев СВО”*, The Moscow Times. Русская служба 08.08.2023. <https://www.moscowtimes.ru/2023/08/08/chto-dumayut-uchitelya-i-eksperti-o-novom-uchebnike-istorii-voshvalyayuschem-geroev-svo-a51388> [dostęp: 10.11.2023]; М. Константинова, *Учебник Мединского: история или взволнованная агитка?*, DW 09.08.2023. <https://www.dw.com/ru/ucebnik-medinskogo-istoria-ili-vzvolnovannaa-agitka/a-66481442> [dostęp: 10.11.2023]; Н. Зотова, *Новый учебник истории для старшеклассников. Что в нем переписали и как это повлияет на образование в России*, BBC News. Русская служба 08.08.2023. <https://www.bbc.com/russian/articles/cmlxgvm7rejo> [dostęp: 10.11.2023].

W środowisku akademickim nie przeprowadzono jeszcze pełnej analizy nowego podręcznika. Warto jednak zwrócić uwagę na artykuł Aleksandra Wawrzyńczaka, zawierający wstępną analizę podręcznika, koncentrującą się m.in. na sposobie ukazania tematyki II wojny światowej²¹². Formułując ogólną ocenę podręcznika, Wawrzyńczak podkreśla: „Ich zawartość merytoryczna dla uczciwych badaczy jest nawet nie kontrowersyjna, lecz wręcz skandaliczna”²¹³. W artykule Antoniego Dieriabina podręcznik został przedstawiony jako przykład narracyjnego mechanizmu wspierającego kształtowanie kultu Stalina w ramach rosyjskiej pamięci kulturowej²¹⁴. W tej części pracy zostaną przedstawione wybrane tendencje obecne w podręczniku, które są ze sobą powiązane i pozwalają zilustrować ideologiczny charakter przekazu. Szczególna uwaga zostanie poświęcona podręcznikowi historii Rosji dla klasy 11., ponieważ obejmuje on historię najnowszą i w szczególny sposób odzwierciedla współczesne podejście do przeszłości²¹⁵.

Po pierwsze, w podręczniku widoczne są tendencje do kształtowania kultu jednostki wokół postaci Putina. Już na samym początku podręcznika zamieszczono jego cytaty: „Przed wszystkim należy uznać, że rozpad Związku Radzieckiego był największą katastrofą geopolityczną stulecia. Dla narodu rosyjskiego stał się on prawdziwą tragedią. Dziesiątki milionów naszych obywateli i rodaków znalazło się poza granicami terytorium Rosji”²¹⁶. Epigraf ten, będący cytatem z orędzia do Zgromadzenia Federalnego z 2005 roku²¹⁷, wyznacza kierunek narracji podręcznika, podkreślając zarówno wzmacnianie radziecko-imperialnych ambicji, jak i ścisłe powiązanie dyskursu historycznego z bieżącą polityką. Sam fakt jego umieszczenia świadczy o intencji nadania słowom Putina rangi niekwestionowanego autorytetu. Co więcej, w podręczniku widoczna jest wyraźna tendencja do utrwalania „putinowskiej” wizji historii — potwierdzają to m.in. zadania zamieszczone na końcu rozdziałów, które wymagają analizy i refleksji nad jego cytatami²¹⁸. Sam okres rządów Putina

²¹² A. Wawrzyńczak, *Wielka Wojna Ojczyzniana w rosyjskim podręczniku historii a „Przekłęci i zabici” Wiktora Astafiewa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 2 (186), s. 47.

²¹³ Tamże.

²¹⁴ A. Dierabin, *Wybrane aspekty współczesnej rosyjskiej pamięci kulturowej*, „SenSuS Historiae” 2023, vol. LI, nr 2, s. 87.

²¹⁵ Zob. *История России. 1945-начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень. Учебник*, red. В.Р. Мединский, А.В. Торкунов, Москва: Просвещение 2023.

Warto odnotować, że naukowym recenzentem podręcznika jest S. P. Karpow – akademik RAN, profesor, doktor nauk historycznych, dziekan Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. M. W. Łomonosowa w Moskwie. Jednocześnie należy podkreślić, że zakres jego zainteresowań badawczych obejmuje przede wszystkim historię Bizancjum oraz dzieje średniowieczne, a nie historię najnowszą.

²¹⁶ *История России. 1945-начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень. Учебник*, red. В.Р. Мединский, А.В. Торкунов, Москва: Просвещение 2023, s. 5.

²¹⁷ Zob. *Послание Федеральному Собранию Российской Федерации*. Президент России 25.04.2005. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> [dostęp: 22.03.2022].

²¹⁸ *История России. 1945-начало XXI века...* s. 183, 266, 333, 381.

stanowi osobny, obszerny rozdział w podręczniku, co dodatkowo podkreśla jego centralne miejsce w konstruowanej narracji historycznej. W podręczniku, obejmującym okres od 1945 roku do początku XXI wieku, około 25% treści poświęcono Rosji epoki Putina. Jego rządy zostały przedstawione bez jakichkolwiek uwag krytycznych, a współczesna Rosja ukazana została jako państwo odnoszące sukcesy zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej, przy całkowitym pominięciu alternatywnych punktów widzenia.

Po drugiej, tendencje do konstruowaniu dychotomii oraz utrwalaniu wizerunku zachodniego wroga. Przykładowo, w podsumowaniach paragrafu poświęconego polityce zagranicznej wskazano:

W polityce zagranicznej Rosji na początku XXI wieku zaszły wyraźne zmiany. Z kraju, który po rozpadzie ZSRR znajdował się w nurcie polityki Zachodu, Rosja powróciła do grona kluczowych graczy światowych, których działania na arenie międzynarodowej są podyktowane interesem narodowym. Dążenie Rosji do prowadzenia suwerennej i niezależnej polityki zagranicznej wywołało wrogą reakcję ze strony państw zachodnich, przede wszystkim Stanów Zjednoczonych²¹⁹.

Krytyka Zachodu jest szeroko obecna przede wszystkim w paragrafach poświęconych polityce zagranicznej. W podręczniku poruszany jest problem wpływu Zachodu na Rosję w latach 90. Ukazany jest nie tyle poprzez konstruowanie antagonistycznego obrazu, ile poprzez jego demonizację — przedstawianie Zachodu jako źródła zagrożeń dla rosyjskich wartości, tożsamości i stabilności społecznej. W podręczniku podkreślono:

W latach 90. pod wpływem zachodniej propagandy, zamiast tradycyjnych dla naszej kultury wartości — dobra, sprawiedliwości, kolektywizmu, miłosierdzia i ofiarności — społeczeństwu aktywnie narzucano postawy indywidualizmu oraz brak odpowiedzialności jednostki wobec wspólnoty. Utrwalano przekonanie, że głównym celem człowieka jest osobisty sukces, osiągnięcie dobrobytu materialnego i dostatku, przy lekceważeniu wartości zbiorowych oraz cierpienia innych. Zniesienie ograniczeń w życiu religijnym sprzyjało przenikaniu z zagranicy różnych sekt i pseudoreligijnych nurtów. Sekty te określano mianem totalitarnych ze względu na stosowanie technik psychologicznych, mających na celu całkowite podporządkowanie wyznawców swoim „guru” i „przywódcom”, a także wymuszanie na nich rezygnacji z własnego majątku i oszczędności. Psychika wielu ludzi ulegała wyniszczeniu. Wiele osób wymagało poważnego leczenia²²⁰.

Takie ujęcie wzmacnia narrację o Rosji jako ofierze destrukcyjnego oddziaływania zewnętrznego, co z kolei sprzyja legitymizacji polityki władz oraz konsolidacji społeczeństwa poprzez wzmocnienie wizerunku wroga.

Warto odnotować, że w słowniczku do podręcznika znalazło się także pojęcie

²¹⁹ Tamże, s. 379.

²²⁰ Tamże, s. 365-366.

„rusofobia”: „Rusofobia — uprzedzony i wrogi stosunek do Rosji, narodu rosyjskiego, języka rosyjskiego i kultury rosyjskiej, który w ostatnich latach w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie oraz w szeregu krajów europejskich przybrał charakter ideologicznej postawy”²²¹. Definicja pojęcia nadaje „rusofobii” charakter zjawiska o wymiarze ideologicznym. W ten sposób staje się ono narzędziem budowania obrazu wroga zewnętrznego oraz wpisuje się w szerszą logikę antagonizmu Rosja–Zachód. Umieszczenie tego terminu w słowniku podręcznika wzmacnia przekaz, według którego zagrożenie ze strony Zachodu ma charakter systemowy i trwały.

Po trzecie, i prawdopodobnie właśnie ten temat stanowił jeden z głównych powodów opracowania podręcznika, znaczący blok paragrafów i zagadnień poświęcono Ukrainie. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na kilka charakterystycznych cech:

1. Budowanie narracji o Ukrainie jako „ultranacjonalistycznym państwie”²²². Narracja ta ukorzeniona jest w antyzachodniej retoryce. Ukraina jest tu przedstawiana jako pole rywalizacji między Zachodem a Rosją, co wpisuje się w retorykę sugerującą, że dla Zachodu „celem nigdy nie była silna Ukraina, lecz osłabienie Rosji”²²³. Tego rodzaju ujęcie ma charakter silnie wartościujący i wpisuje się w logikę dyskursu antagonistycznego, w którym Ukraina traci status podmiotu politycznego, a główną oś interpretacyjną staje się dychotomia „Rosja–Zachód”.

2. Główna oś krytyki Zachodu koncentruje się wokół kwestii sankcji i ich konsekwencji, które przedstawiane są w kategoriach grabieży: „Wydarzyło się coś bezprecedensowego i ponownie niewyobrażalnego. Zachód zagrabił wszystkie aktywa rosyjskiego państwa”²²⁴. W tym kontekście także szczególnie istotne jest emocjonalne nacechowanie wypowiedzi, czego przykładem jest użycie silnie wartościującego określenia — „bezprecedensowe i niewyobrażalne” — mającego na celu wywołanie u odbiorcy poczucia krzywdy i moralnego oburzenia. Takie ujęcie wpisuje się w strategię retoryczną przedstawiania relacji z Zachodem w kategoriach niesprawiedliwości i naruszenia suwerenności.

3. Heroizacja tzw. „specjalnej operacji wojskowej” przejawia się w umieszczonych w podręczniku biografiach jej uczestników (w podręczniku — „bohaterów”), opisach ich czynów oraz interpretacjach wydarzeń²²⁵. Elementy te mają na celu kształtowanie pozytywnego obrazu rosyjskich działań wojskowych oraz legitymizację i usprawiedliwienie wojny w świadomości młodzieży. Tego typu zabiegi narracyjne służą emocjonalnej normalizacji tych działań oraz

²²¹ Tamże, s. 435.

²²² Tamże, s. 406.

²²³ Tamże, s. 398.

²²⁴ Tamże, s. 403.

²²⁵ *История России. 1945-начало XXI века...* s. 390-419.

wpisują się w szerszą strategię państwowej polityki pamięci.

4. Umieszczanie w podręczniku wytycznych dotyczących korzystania z informacji w Internecie oraz kształtowanie obrazu „wroga wewnętrznego” w postaci opozycji i liderów opinii, przedstawianych jako manipulujących społeczeństwem, co stanowi kolejny element analizowanej narracji. W podręczniku podkreślono:

Zapoznając się w Internecie z jakąkolwiek informacją na temat wydarzeń na Ukrainie, pamiętajcie: światowy przemysł produkcji inscenizowanych nagrań, fałszywek, spreparowanych zdjęć i filmów działa jak nieprzerwany taśmociąg. Zachodnie media społecznościowe i środki masowego przekazu, dominujące w globalnej przestrzeni informacyjnej, z entuzjazmem powielają każdą informacyjną „kaczkę”. Dlatego bądźcie czujni. Zastanówcie się: dlaczego, po co i w czym interesie „odpracowują” wiadomości różni „opozycjoniści”, „liderzy opinii”, „popularni blogerzy” i tym podobni. W czym interesie? Myślcie. A wtedy nie staniecie się ofiarami tanich manipulacji²²⁶.

W analizowanym fragmencie widoczna jest wyraźna tendencja do przedstawiania zachodniej wizji wydarzeń jako elementu propagandy, której celem, według podręcznika, ma być manipulowanie odbiorcami, co prowadzi do podważania wiarygodności alternatywnych źródeł informacji. W pewnym sensie mamy tu do czynienia z konstruowaniem logiki informacyjnej konfrontacji, w której Zachód ukazywany jest jako strona posługująca się dezinformacją i manipulacją, co wzmacnia antagonizm w relacji „Rosja–Zachód”.

Po czwarte, istotną cechą podręcznika jest całkowite wyeliminowanie pewnych wydarzeń i postaci — brak w nim choćby odniesień do protestów na Placu Błotnym, do działalności Borysa Niemcowa i Aleksieja Nawalnego, a także do innych znaczących momentów i okresów opozycyjnych w najnowszej historii Rosji.

Reasumując, podręcznik pod redakcją Miedinskiego ma wyraźnie propagandowy charakter. Głównymi filarami prezentowanej narracji są postać Putina i okres jego rządów, szczególnie w perspektywie koncepcji „wertykału władzy” oraz silnie eksponowanych wątków antyzachodnich. Choć pojawiają się odniesienia do tzw. „tradycyjnych wartości”, zajmują one pozycję peryferyjną i nie stanowią samodzielnego elementu interpretacyjnego. Konstrukcja ta wpisuje się w model państwowej polityki pamięci, w której system edukacyjny staje się narzędziem reprodukcji ideologicznych ram interpretacyjnych, realizowanych również poprzez przekaz o charakterze propagandowym.

B. Nowe przedmioty

W kontekście edukacji szkolnej szczególnego znaczenia nabiera analiza nowych

²²⁶ Tamże, s. 409.

przedmiotów oraz określenie pola dyskursywnego, jakie współtworzą. W tym procesie można wyróżnić dwie kluczowe daty: rok 2012 — moment wprowadzenia przedmiotów utrwalających narracje o charakterze tradycjonalistycznym, oraz rok 2022 — czas, w którym programy nauczania zostały wyraźnie nasycone elementami dyskursu ideologicznego, ukierunkowanego na kształtowanie „pożądanych” — z perspektywy państwa — postaw obywatelskich i patriotycznych. Zadaniem niniejszej części pracy jest wskazanie podstawowych filarów retoryki kształtowanej w ramach obu tych obszarów przedmiotowych.

B.1. Nowe przedmioty a elementy retoryki tradycjonalistycznej

Pierwszym etapem omawianych procesów było wprowadzenie w 2012 roku nowej dziedziny przedmiotowej — *Podstawy kultur religijnych i etyki świeckiej* (ros. *Основы религиозной культуры и светской этики*). Jej cel został określony jako: „Kształtowanie u ucznia motywacji do świadomego postępowania moralnego, opartego na wiedzy i szacunku wobec tradycji kulturowych i religijnych wielonarodowego narodu Rosji, a także gotowości do dialogu z przedstawicielami innych kultur i światopoglądów”²²⁷.

Zmiana ta została powiązana z reformą federalnych standardów edukacyjnych, które zakładały, że nauczanie wartości moralnych stanowi istotny element procesu kształcenia. Można ponadto przypuszczać, że decyzja o wprowadzeniu przedmiotowej dziedziny wpisywała się w szerszy tradycjonalistyczny zwrot obserwowany w przestrzeni publicznej od 2012 roku. Przedmiot obejmował sześć modułów do wyboru: podstawy kultury prawosławnej, podstawy kultury muzułmańskiej, podstawy kultury buddyjskiej, podstawy kultury żydowskiej, podstawy kultur religijnych narodów Rosji oraz podstawy etyki świeckiej²²⁸. Dla każdego modułu przygotowano odrębne podręczniki, poddane następnie ocenie merytorycznej i dydaktycznej w ramach procedury eksperckiej. Warto podkreślić, że zarówno sama inicjatywa, jak i proces oceny podręczników spotkały się z szeroką reakcją społeczną, w tym z wyraźną krytyką części środowisk akademickich oraz obrońców świeckiego modelu edukacji.

Po pierwsze, w założeniu kurs miał charakter kulturoznawczy, jednak przyjęte rozwiązanie — polegające na wyborze konkretnego modułu — według krytyków reformy mogło wzmacniać różnicowanie uczniów, a także prowadzić do faktycznej katechizacji w szkołach, mimo deklarowanego kulturowego charakteru przedmiotu. W jednej z ekspertyz

²²⁷ *Основы религиозных культур и светской этики. Федеральная рабочая программа начального общего образования*, Москва: Институт стратегии развития образования 2023. https://edsoo.ru/wp-content/uploads/2023/09/frp_orkse_4-klass.pdf [dostęp: 01.09.2024].

²²⁸ Tamże.

wskazano: „Nauczanie w świeckiej szkole podstaw jednej z czterech religii, prowadzące do podziału dzieci na odrębne grupy według kryteriów religijnych i wyznaniowych, nie będzie sprzyjać umacnianiu jedności międzyreligijnej i międzyetnicznej”²²⁹.

Po drugie, recenzenci zwracali szczególną uwagę na „misyjny charakter” podręczników, a nawet na próbę „przemycenia” elementów przymusowej katechizacji do świeckiego systemu edukacji:

Inicjatorzy wprowadzenia nowego przedmiotu zapewniają, że ma on charakter kulturologiczny. Jednak dokładna analiza czterech pierwszych podręczników pokazuje, że z kulturoznawstwem ma to niewiele wspólnego. Do szkół wprowadza się nie jakąś „religię jako element kultury”, lecz jedną z czterech konkretnych religii. Podręczniki mają wyraźnie misyjny charakter, czego nie chcą przyznać ich zwolennicy²³⁰.

Po trzecie, w środowisku akademickim szczególną uwagę zwracano na niską jakość materiałów dydaktycznych. Można tutaj wskazać na ekspertyzę opracowaną przez Olgę Zubiec, która nie rekomendowała podręcznika, podkreślając: „Proponowany tekst modułu «Podstawy etyki świeckiej» nie może być rekomendowany jako podręcznik, a sam sposób określenia nazwy przedmiotu, jego miejsca w całym kursie, akcentów treściowych oraz organizacja pracy nad nim budzą zdziwienie i poważne zaniepokojenie o przyszłość i jakość rosyjskiej edukacji oraz szkoły”²³¹.

Po czwarte, podkreślano możliwe naruszenia Konstytucji Federacji Rosyjskiej, a także formułowano zastrzeżenia dotyczące ideologicznego charakteru przekazu zawartego w podręcznikach. Między innymi zwracał na to uwagę Andriej Smirnow:

Podręcznik zawiera liczne oznaki rażącego naruszenia Konstytucji Federacji Rosyjskiej w zakresie dwóch artykułów: artykułu 14, ogłaszającego Federację Rosyjską państwem świeckim, oraz artykułu 13, zakazującego narzucania jakiegokolwiek ideologii. Podręcznik w agresywny, misyjny sposób narzuca uczniom określoną ideologię religijną, otwarcie wrogą wobec państwa świeckiego²³².

Należy zaznaczyć, że realizacja tej reformy zależała od poszczególnych szkół. W praktyce, niektórych placówkach decyzję podejmowali dyrektorzy zamiast rodziców, przymusowo

²²⁹ Экспертное заключение на учебный курс „Основы религиозных культур и светской этики”, Московское бюро по правам человека 12.04.2010. <https://www.newsru.com/religy/12Apr2010/zaklyuchenie.html> [dostęp: 12.12.2023].

²³⁰ Tamże.

²³¹ О.П. Зубец, Экспертная оценка оригинала-макета учебника „Основы светской этики” 4-5 кл. Бондаренко Л.И., Перов В.Ю., Институт философии Российской Академии Наук. <https://iphbras.ru/page50562154.htm> [dostęp: 17.12.2023].

²³² А.В. Смирнов, Учебник нужен, но его придется переписать с нуля, Институт философии Российской Академии Наук. https://iphbras.ru/s_0.htm [dostęp: 17.12.2023].

narzucając wybór *Podstaw kultury prawosławnej* jako modułu domyślnego²³³. Dane statystyczne jednak wskazują, że w latach 2012–2013 rodzice częściej wybierali moduł *Podstawy etyki świeckiej* (42,7%) niż *Podstawy kultury prawosławnej* (31,7%)²³⁴.

W 2023 roku moduł *Podstawy kultury duchowo-moralnej* (ros. *Основы духовно-нравственной культуры*) został wyodrębniony jako odrębny przedmiot obowiązkowy. Jednolity podręcznik nie został jeszcze przygotowany; jego wprowadzenie do szkół planowane jest na 2026 rok. Za opracowanie podręcznika odpowiada Moskiewski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny²³⁵.

Z jednej strony należy zwrócić uwagę na to, że władze wykazywały wyraźną intencję stworzenia przekazu opartego na retoryce tzw. „wartości tradycyjnych”; z drugiej jednak strony reforma ta nie powiodła się w 2012 roku, między innymi z powodu braku odpowiednich materiałów dydaktycznych (wdrażany był częściowo). Od 2022 roku problem ten powrócił na agendę edukacyjną. Choć na obecnym etapie programy nowych przedmiotów nie zostały jeszcze w pełni opracowane, warto zauważyć, że ich przewidywaną ośią narracyjną mają stać się „wartości tradycyjne”. Obecność modułów o wyraźnie religijnym charakterze może ponadto świadczyć o dążeniu do ukształtowania przekazu o charakterze religijnym. Mimo że kwestia nauczania religii w szkołach jest przedmiotem debaty na całym świecie, a w wielu krajach stanowi część obowiązkowego programu edukacyjnego, w odniesieniu do współczesnej Rosji należy zauważyć, że edukacja religijna nie jest procesem całkowicie naturalnym. Wynika to między innymi z modelu państwowego ateizmu w ZSRR. W konsekwencji społeczeństwo rosyjskie w dużej mierze zachowuje niereligijny charakter.

W kontekście rozwoju retoryki tradycjonalistycznej warto podkreślić intencje obecne w obszarze edukacji szkolnej, zmierzające do promowania kultu rodziny i „tradycyjnych wartości rodzinnych”. Efektem tego było wprowadzenie od 2024 roku nowego przedmiotu o charakterze fakultatywnym — *Nauka o rodzinie* (ros. *Семьеведение*), którego celem jest:

Kształtowanie u młodego pokolenia przywiązania do tradycyjnych rosyjskich wartości duchowo-moralnych, w tym wartości silnej rodziny, wzmacniających jedność obywatelską społeczeństwa rosyjskiego i ukierunkowanych na rozwiązywanie problemów

²³³ Zob. np. О. Белайчук, *Что делать, если вашего ребенка принуждают изучать „основы православной культуры”*, Научно-просветительский журнал Скепсис 2012. https://sceptsis.net/library/id_3279.html [dostęp: 02.02.2022].

²³⁴ *Религиозные культуры распределили по школам*, „Независимая газета” 29.12.2012. https://www.ng.ru/religion/2012-12-29/11_schools.html?utm_source=chatgpt.com [dostęp: 02.02.2022].

²³⁵ *Единые учебники по духовно-нравственной культуре появятся с 1 сентября 2026 года*, ТАСС 11.02.2025. <https://tass.ru/obschestvo/23108325> [dostęp: 15.02.2025].

Warto odnotować, że mowa tu o całkowitym przepisaniu podręczników wszystkich „przedmiotów światopoglądowych”, takich jak: historia, wiedza o społeczeństwie oraz podstawy kultury duchowo-moralnej. Jak podkreśla S. Krawcow, „nowe podręczniki są zorientowane nie na wartości liberalne, lecz na wartości tradycyjne”.

demograficznych w Federacji Rosyjskiej²³⁶.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że rodzina postrzegana jest przede wszystkim jako narzędzie służące rozwiązywaniu problemów demograficznych Rosji. W programie podkreśla się: „funkcja reprodukcyjna rodziny i jej znaczenie w rozwiązywaniu problemów demograficznych współczesnej Rosji”²³⁷. Główna funkcja rodziny przedstawiono jako „rodzenie i wychowywanie dzieci, przekazywanie duchowo-moralnego, społecznego i kulturowego doświadczenia nowemu pokoleniu”²³⁸. Wśród podstawowych wartości wymienia się „zawarcie małżeństwa, wielodzietność, cnotliwość”²³⁹. Tego rodzaju programy pomijają zagadnienia związane z edukacją seksualną, psychologią relacji międzyludzkich oraz równością płci, koncentrując się wyłącznie na promocji tradycyjnego modelu rodziny. Innymi słowy, zakładają one model rodziny wielodzietnej, silnie osadzonej w strukturze państwowej — zwłaszcza w obszarze polityki demograficznej oraz ideologicznej konsolidacji społeczeństwa.

W dyskursie politycznym pojawiają się również skrajne propozycje, takie jak przywrócenie dyskotek w celu zwiększenia liczby urodzeń²⁴⁰ czy nawet zakaz dopuszczania kobiet do studiów do momentu urodzenia dziecka²⁴¹. Choć tego rodzaju pomysły mają jedynie charakter inicjatywny i nie zostały wprowadzone do systemu prawnego, wskazują one na istnienie radykalnych głosów dotyczących podporządkowania funkcji reprodukcyjnej rodziny celom państwowym. Narracja ta jest również transmitowana w szkołach.

B.2. Nowe przedmioty a dyskursy państwowe

Równolegle z nasileniem retoryki tradycjonalistycznej w rosyjskiej szkole coraz wyraźniej zaznacza się obecność dyskursu państwowo-militarnego. Symbolem tego zwrotu w edukacji stał się wprowadzony w 2022 roku cykl zajęć realizowanych w ramach godzin wychowawczych pod nazwą *Rozmowy o rzeczach ważnych* (ros. *Разговоры о важном*). Smółczyńska-Wiechetek interpretuje ten przedmiot jako element procesu militaryzacji dzieciństwa w rosyjskim systemie edukacyjnym, zauważając:

²³⁶ *Семьяведение. Рабочая программа курса внеурочной деятельности*, Москва: Институт стратегии развития образования 2024, s. 3. https://edsoo.ru/wp-content/uploads/2024/08/2_5300844784137559930.pdf [dostęp: 18.08.2025]

²³⁷ Tamże, s. 15.

²³⁸ Tamże, s. 3.

²³⁹ Tamże, s. 5.

²⁴⁰ *В Минпросвещения предложили вернуть школьные дискотеки*, РБК 30.01.2025. <https://www.rbc.ru/society/30/01/2025/679bd3c09a79474d5862f52e>. [dostęp: 15.06.2025].

²⁴¹ *Образование и карьера мешают женщинам рожать детей? Разбираемся, что может реально помочь молодым матерям*, Комсомольская правда 25.11.2023. <https://www.kp.ru/daily/27586.5/4856579/> [dostęp: 15.06.2025].

Militaryzacja nie potrzebuje specjalnych aktów prawnych, ale jeśli stanowione prawo umożliwia jej intensyfikację, chętnie korzysta z oferowanych przez państwo i rządy możliwości. Od 2022 roku w szkołach Federacji Rosyjskiej otworzono drzwi militaryzacji jeszcze szerzej. Dzieci i młodzież, ale także nauczyciele, są „przekonywani” do wspierania militarystycznych ideałów i praktyk. Oczekuje się od nich akceptacji dla stosowania podejść militarnych do rozwiązywania problemów społecznych i kwestii politycznych²⁴².

Wprowadzenie tego kursu wywołało silną reakcję w dyskursie medialnym. *Rozmowy o rzeczach ważnych* są postrzegane jako narzędzie ideologizacji edukacji — poprzez obecność treści propagandowych służą kształtowaniu „pożądanych” (w rozumieniu władzy) postaw społeczno-politycznych wśród młodzieży. Smółczyńska-Wiechetek podkreśla także dwa kluczowe zadania, które władze realizują za pośrednictwem systemu szkolnego: „indoktrynację dzieci i młodzieży oraz przygotowanie do musztry, służby w armii, a w konsekwencji pozyskanie rekruta”²⁴³. W niniejszej analizie szczególna uwaga zostanie poświęcona głównym tendencjom obecnym w tym kursie.

Zanim przejdziemy do analizy treści, warto zwrócić uwagę na działania o charakterze rytualno-symbolicznym, które pojawiły się wraz z wprowadzeniem nowego przedmiotu. Chodzi tu o takie praktyki, jak podnoszenie flagi państwowej oraz wspólne wykonywanie hymnu narodowego podczas poniedziałkowych apeli:

Rozpoczynają się od ceremonii podniesienia flagi państwowej i wspólnego śpiewania hymnu Federacji Rosyjskiej. Następnie uczniowie rozchodzą się po salach w których odbywają się zajęcia tematyczne. Wśród poruszanych zagadnień są m.in. „przyłączenie” Krymu, wojna na Ukrainie (nadal oficjalnie nazywana specjalną operacją wojskową), rola Rosji w polityce światowej i in. Chociaż zajęcia nie wchodzą do programu nauczania obecność na nich jest obowiązkowa²⁴⁴.

Akty o charakterze rytualnym stanowią jeden z podstawowych elementów indoktrynacji. W systemie szkolnym pełnią one również funkcję interpelacyjną, polegającą na wzmacnianiu przekonania o tożsamości powiązanej z państwem.

W kontekście samego przedmiotu warto na wstępie zaznaczyć, że koncepcja zajęć została opracowana przez Instytut Badań nad Dzieciństwem, Rodziną i Wychowaniem (ros. Институт изучения детства, семьи и воспитания), który przygotował dedykowaną metodologię oraz uruchomił stronę internetową pełniącą funkcję platformy z wytycznymi dla

²⁴² A. Smółczyńska-Wiechetek, *Rozmowy o rzeczach ważnych. Proces militaryzacji dzieciństwa w rosyjskim systemie edukacyjnym w latach 2022–2024*, „SenSuS Historiae”, 2024, vol. LVI, nr 3, s. 105.

²⁴³ Tamże, s. 118.

²⁴⁴ *Putin nakazał prowadzenie propagandy w przedszkolach*, *Moscow Times*, Biuletyn informacyjny Studium Europy Wschodniej 05.10.2024. <https://studium.uw.edu.pl/moscowtimes-ru-putin-nakazal-prowadzenie-propagandy-w-przedszkolach/> [dostęp: 10.03.2025].

nauczycieli²⁴⁵. Na stronie udostępniono komplet materiałów dydaktycznych, filmów instruktażowych, scenariuszy oraz narzędzi metodycznych, co świadczy o poważnym podejściu do realizacji tego przedmiotu — mimo jego formalnie fakultatywnego statusu. Zajęcia odbywają się w poniedziałki i trwają 30 minut. Choć tematy mają charakter rekomendacyjny, w praktyce są realizowane zgodnie z ogólnie ustalonymi wytycznymi.

Celem projektu, według założeń programu, jest nie tylko „kształtowanie wartości duchowo-moralnych u dzieci i młodzieży”²⁴⁶, ale również „kształtowanie u nauczycieli własnej, aktywnej postawy wobec tych wartości”²⁴⁷. Podmiotem procesu wychowawczego staje się więc nie tylko uczeń, lecz także nauczyciel, od którego oczekuje się, że „stanie się nosicielem tradycyjnych rosyjskich wartości, uczestnicząc w kształtowaniu obywatela Rosji, wychowując dzieci w duchu patriotyzmu i aktywnej postawy życiowej, a także wspierając rozwój ich wysokich ideałów moralnych”²⁴⁸.

W programie wymienione zostały główne linie orientacji aksjologiczno-sensotwórczych jednostki, takie jak: „największą wartością są ludzie”, „szczęście to życie w Rosji”, „kto, jeśli nie ja”, „Rosjanie — razem stanowimy siłę”, „w słowie my — sto tysięcy ja”, „przyszłość to my”, „służenie zamiast konsumpcjonizmu”, „rodzina — przestrzeń miłości”, „szkoła wzajemnego poświęcenia”, „każdy może zostać bohaterem”²⁴⁹. Analiza przypisanych do tych haseł wyjaśnień wyraźnie pokazuje, że pojęcia *ojczyzny*, *państwa* i *kraju* stanowią centralną, osiową kategorię, wokół której organizowane są wszystkie wymienione wartości.

W programie szczególne miejsce poświęca się dwóm tematom: *wdzięczności* i *bohaterstwu*. W kontekście wdzięczności akcentowany jest ścisły związek z *ideą służby*: „Ważne jest, aby u uczniów ukształtowało się przekonanie, że wdzięczność wyraża się poprzez działanie — w tym również poprzez służbę”²⁵⁰. Bohaterstwo przedstawiane jest w szerokim ujęciu: „To bohaterowie — rówieśnicy dzieci, tacy jak pionierzy-bohaterowie, bohaterowie utworu *Gorące serce*; bohaterowie-rodzice (pokolenie rodziców), na przykład matki-bohaterki czy uczestnicy specjalnej operacji wojskowej”²⁵¹. W ten sposób kreowana jest określona hierarchia wzorców i postaw, do których młodzież powinna aspirować.

Analizując tematykę zajęć realizowanych w latach szkolnych 2022/2023 oraz

²⁴⁵ Zob. *Разговоры о важном*, Институт изучения детства, семьи и воспитания. <https://xn--80aafadvc9bifbaeqg0p.xn--p1ai/> [dostęp: 10.03.2025].

²⁴⁶ „Разговоры о важном”. *Методические рекомендации*, ред. И.М. Елкина. Москва: ФГБНУ „Институт стратегии развития образования” 2023, s. 4.

²⁴⁷ Tamże.

²⁴⁸ Tamże.

²⁴⁹ Tamże, s. 11-12.

²⁵⁰ Tamże, s. 20.

²⁵¹ Tamże, s. 21.

2023/2024, można dojść do następujących wniosków. Pod względem kształtowanych dyskursów zajęcia można podzielić na kilka kategorii²⁵²:

Po pierwsze, występuje *dyskurs państwowy*, skoncentrowany na kreowaniu pozytywnego obrazu Rosji jako „silnego, suwerennego i wyjątkowego państwa”. W jego ramach pojawia się szeroki zakres tematów dotyczących symboli państwowych, konstytucji, struktur władzy oraz współczesnych osiągnięć Federacji Rosyjskiej. Przekaz ten można interpretować jako ukierunkowany na wzmacnianie lojalności obywatelskiej i dumy z przynależności narodowej.

Po drugie, silnie obecny jest *dyskurs militarny i wojenny*. Zajęcia w tym obszarze koncentrują się głównie na tematyce wielkiej wojny ojczyźnianej oraz współczesnej tzw. „specjalnej operacji wojskowej”. Dyskurs ten opiera się na narracji, w której centralne miejsce zajmują poświęcenie i bohaterstwo żołnierzy oraz idea ciągłości historycznej walki o niepodległość i bezpieczeństwo państwa. Jest on wykorzystywany do legitymizowania aktualnej polityki państwa oraz kształtowania postaw patriotycznych opartych na gotowości do poświęcenia.

Po trzecie, wyodrębnia się *dyskurs kulturowo-naukowy w patriotycznym ujęciu*. W jego ramach omawiane są postaci wybitnych naukowców, twórców kultury, wynalazców i odkrywców rosyjskich, a także ważne wydarzenia z historii sztuki i literatury. Przekaz ten można interpretować jako mający na celu wzmacnianie poczucia „dumy narodowej” oraz promowanie wzorców osobowych osadzonych w dziedzictwie kulturowym.

Po czwarte, pojawia się *dyskurs społeczno-mobilizacyjny*, ukierunkowany na kształtowanie pozytywnego stosunku do państwowego aktywizmu obywatelskiego. Uczniowie są zachęceni do angażowania się w działania społeczne, wolontariat, pomoc potrzebującym czy wspieranie inicjatyw lokalnych. Poruszane są również kwestie związane z funkcjonowaniem instytucji publicznych, takich jak media, czy administracja. Przekaz ten ma charakter normatywny i służy konstruowaniu wzorca „patriotyzmu w działaniu”, rozumianego jako obywatelska mobilizacja na rzecz państwa.

Po piąte, istotną rolę odgrywa *dyskurs tradycyjnych wartości*. Koncentruje się on wokół tematyki rodziny, wychowania, relacji międzypokoleniowych, a także zachowania narodowych i duchowo-moralnych tradycji. W ramach tego dyskursu rodzina przedstawiana jest jako podstawowa komórka społeczna i przestrzeń moralnego rozwoju jednostki.

Jeśli chodzi o rozkład tematyczny zajęć, można zauważyć, że znaczna część lekcji

²⁵² Lista tematów zajęć została zamieszczona na stronie: Zob. *Разговоры о важном*, Институт изучения детства, семьи и воспитания. <https://xn--80aafadv9bifbaeqg0p.xn--p1ai/> [dostęp: 10.03.2025].

dotyczyła zagadnień związanych z funkcjonowaniem państwa i jego instytucji. Ogólnie jednak zajęcia można interpretować jako stosunkowo równomiernie rozłożone pomiędzy cztery główne bloki tematyczne: kwestie państwowo-polityczne, narracje militarno-historyczne, zagadnienia kulturowo-naukowe oraz aktywizm obywatelski (tzw. „patriotyzm w działaniu”) — każdemu z tych obszarów poświęcono około 20% wszystkich spotkań. Pozostałe 20% zajęć obejmowało treści związane z wartościami rodzinnymi i tradycyjnymi (ok. 15%) oraz tematykę związaną z życiem szkolnym i organizacją szkoły (ok. 5%). Kluczowym, osiowym pojęciem w analizowanym przekazie jest „ojczyzna”, ściśle utożsamiana z państwem. Dominującym motywem narracji jest „patriotyzm” oraz idea „służby i heroiczne poświęcenie jednostki na rzecz interesów państwowych”. Przekaz ten realizowany jest przede wszystkim poprzez tematy związane z wojnami i konfliktami zbrojnymi.

W kontekście przedmiotów o charakterze praktycznym warto zwrócić uwagę na dwie kwestie. Po pierwsze, w zakresie wychowania fizycznego należy wspomnieć o zarządzeniu Putina z 2014 roku dotyczącym wprowadzenia *Regulaminu Wszechrosyjskiego Kompleksu Wychowania Fizycznego i Sportowego „Gotów do pracy i obrony”*²⁵³ (ros. *О Всероссийском физкультурно-спортивном комплексе „Готов к труду и обороне” (ГТО)*), który przewiduje przyznawanie dodatkowych punktów przy rekrutacji na studia wyższe. Inicjatywa ta nawiązuje do radzieckich doświadczeń, stanowiąc ich współczesną kontynuację.

Po drugie, w nowym programie przedmiotu *Podstawy bezpieczeństwa i obrony Ojczyzny* (ros. *Основы безопасности и защиты Родины*, wcześniej funkcjonującego pod nazwą *Основы безопасности жизнедеятельности*²⁵⁴) znaczną część stanowi blok poświęcony przygotowaniu wojskowemu. Część praktyczna obejmuje m.in. ćwiczenia taktyczne i musztrę, naukę posługiwania się bronią, szkolenia oraz techniki przetrwania w warunkach ekstremalnych. Na uwagę zasługuje również część teoretyczna, w ramach której szczególny nacisk położono na historię, strukturę, funkcje i zadania Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej. Kluczowym elementem programu jest wychowanie patriotyczne, skoncentrowane na kształtowaniu wiedzy o historii armii oraz budowaniu poczucia obowiązku obrony państwa jako nadrzędnej wartości²⁵⁵. W rezultacie nowy przedmiot można interpretować jako

²⁵³ Указ Президента Российской Федерации от 24.03.2014 № 172 „О Всероссийском физкультурно-спортивном комплексе «Готов к труду и обороне» (ГТО)”. (2014, № 172) <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001201403250001?index=1> [dostęp: 01.01.2023].

²⁵⁴ Za analog w polskim systemie edukacji można uznać przedmiot „Edukacja dla bezpieczeństwa”.

²⁵⁵ Zob. Федеральная рабочая программа по учебному предмету „Основы безопасности и защиты Родины” на уровне среднего общего образования. https://xn--90amtk.xn--90akw.xn--p1ai/dokumenty/programmy-obzr/fpr-obzr-srednee-obshchee-obrazovanie/?utm_source=chatgpt.com [dostęp: 01.01.2025].

wykraczający poza dotychczasowy model edukacji dotyczącej bezpieczeństwa i ochrony życia oraz jako zyskujący cechy narzędzia mobilizacji ideologicznej i przygotowania młodzieży do potencjalnych konfliktów zbrojnych w przyszłości.

W efekcie, w kontekście nowych przedmiotów wprowadzonych do systemu edukacji szkolnej, główny nacisk położony jest na rozwijanie dyskursu państwowego, nasyconego retoryką militarno-historyczną oraz patriotyczną. Pojęcia osiowe konstruowane są przede wszystkim wokół kategorii *ojczyzny, rozumianej jako państwo*. Wartości tradycyjne zostają włączone w ramy dyskursu państwowego i podporządkowane jego celom. Istotnym wymiarem analizowanego przekazu jest również dążenie do konstruowania atrakcyjnego i afirmacyjnego obrazu Rosji. W ten sposób szkolny przekaz edukacyjny staje się narzędziem reprodukcji określonej wizji ładu społeczno-politycznego, w której lojalność wobec państwa oraz gotowość do jego obrony traktowane są jako centralne elementy „pożądanego” modelu obywatelstwa.

C. Organizacje szkolne

Chociaż organizacje młodzieżowe funkcjonowały w Rosji jeszcze przed 2014 rokiem — jak choćby Nasi (ros. Наши) czy Młoda Gwardia (ros. Молодая гвардия), po aneksji Krymu nastąpiła wyraźna intensyfikacja działań zmierzających do monopolizacji przestrzeni wychowawczej. Od tego momentu jest widoczny dynamiczny rozwój inicjatyw ukierunkowanych na zakładanie i rozbudowę organizacji uczniowskich. W 2015 roku powołano Ogólnorosyjski ruch szkolny²⁵⁶ (ros. Всероссийское движение школьников), który w 2022 roku został włączony do Ruchu Pierwszych²⁵⁷ (ros. Движение первых). Rok później, w 2016 roku, utworzono Junarmię (ros. Юнармия) — ogólnokrajowy wojskowo-patriotyczny dziecięco-młodzieżowy, liczący obecnie ok. 1,85 mln uczestników²⁵⁸. Z kolei do Ruchu Pierwszych mogą należeć dzieci i młodzież w wieku od 6 do 25 lat, a liczba jej członków przekracza obecnie 12 milionów²⁵⁹. W rezultacie wyłaniają się dwa kluczowe ruchy odpowiadające odmiennym celom: Junarmia wzmacnia narracje o charakterze militarnym, natomiast Ruch Pierwszych realizuje szerokie spektrum zadań — zarówno w zakresie rozwijania retoryki patriotycznej, jak i budowania atrakcyjnego wizerunku Rosji w percepcji młodego pokolenia. Celem niniejszej części pracy jest wskazanie podstawowych cech tego

²⁵⁶ Указ Президента Российской Федерации от 29.10.2015 nr 536 „О создании Общероссийской общественно-государственной детско-юношеской организации «Российское движение школьников»” (2015, nr 536). <http://publication.pravo.gov.ru/document/view/0001201510290016> [dostęp: 01.01.2024].

²⁵⁷ О движении, Официальный сайт „Движение первых”. <https://xn--90acagbhgpca7c8c7f.xn--plai/history-movement/> [dostęp: 2.09.2025].

²⁵⁸ Движение Юнармия это, Официальный сайт „Юнармия”. <https://yunarmy.ru/> [dostęp: 2.09.2025].

²⁵⁹ О движении, Официальный сайт „Движение первых”... [dostęp: 2.09.2025].

dyskursywnego pola.

Działalność Junarmii została już poddana analizie naukowej. Badacze zajmujący się tym zagadnieniem zwracają uwagę na procesy militaryzacji oraz na kształtowanie się specyficznej formy patriotyzmu — tzw. patriotyzmu wojskowego, rozumianego jako gotowość do wyrażania przywiązania do ojczyzny poprzez służbę wojskową²⁶⁰. Jak zauważa Allyson Edwards, Junarmia stanowi przykład „młodzieżowych organizacji, które starają się uczynić wojskowy patriotyzm zabawną grą, w którą można grać i którą można odgrywać”²⁶¹. Podobnie Zbigniew Szmyt określa ją jako „paramilitarną organizację młodzieżową, która przygotowuje najmłodszych oraz nastoletnią młodzież do służby wojskowej”²⁶². Zbieżne wnioski przynosi badanie Faith C. Goldsmith, która podkreśla, że działalność Junarmii opiera się na militaryzacji wychowania i promowaniu retoryki patriotycznej, dążąc „do stworzenia semiotycznego środowiska [...] o jednolitych wartościach militarnych i historycznych, nawet na peryferiach szerszej rosyjskiej semiosfery”²⁶³.

Wnioski te znajdują potwierdzenie zarówno w analizie podejmowanych działań, jak i w samej specyfice ruchu, którego głównym celem jest kształtowanie postaw *wojskowo-patriotycznych* — pojęcia stanowiącego oś ideową jego aktywności. W tym kontekście w ramach Junarmii realizowane są m.in. spotkania z uczestnikami tzw. „specjalnej operacji wojskowej”²⁶⁴. Ponadto w strukturach ruchu funkcjonuje projekt *Aleja Pamięci*, którego celem jest upamiętnienie osób poległych w związku z udziałem w prowadzonych działaniach militarnych²⁶⁵. W perspektywie długofalowych konsekwencji istotne jest podkreślenie, że część byłych uczestników organizacji wiąże swoją dalszą aktywność z sektorem wojskowym²⁶⁶. Na tej podstawie można stwierdzić, że po niemal dekadzie działalności Junarmii widoczne są już określone rezultaty jej funkcjonowania, wskazujące na znaczącą rolę ruchu w procesie społecznego przygotowywania części młodzieży do potencjalnego uczestnictwa w działaniach o charakterze militarnym.

²⁶⁰ Idea ta znajduje rozwój w ramach programu *Rozmowy o ważnych rzeczach*, o którym była mowa wcześniej.

²⁶¹ A. Edwards, *Designing the „Good Russian Patriot”, Indoctrination, Education, and Youth in Russia*, „Russian Analytical Digest” 2024, nr 309, s. 10.

²⁶² Z. Szmyt, *Syberyjskie mniejszości na wojnie w Ukrainie: od reprezentacji społecznych po wernakularne formy ideologizacji*, „Lud” 2023, nr 107(1), s. 62.

²⁶³ F. C. Goldsmith, *Yunarmiya: A New Wave of Russian Nationalism*, Chapel Hill 2020, s. 26. <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/fj2367425> [Master’s thesis, University of North Carolina at Chapel Hill] [dostęp: 01.09.2025].

²⁶⁴ Zob. пр. Юнармейцы и участники СВО: разговор на равных, Телеканал Хабаровск 20.02.2025. <https://www.youtube.com/watch?v=rOKuUgC0EkA> [dostęp: 2.09.2025].

²⁶⁵ Zob. *Аллея памяти*, Официальный сайт „Юнармия”. <https://yunarmy.ru/alley-memory> [dostęp: 2.09.2025].

²⁶⁶ Zob. Глава „Юнармии” сообщил, что численность движения превысила 1,8 млн человек, ТАСС 08.05.2025. <https://tass.ru/obschestvo/23885015> [dostęp: 2.09.2025].

Drugim pojęciem osiowym jest idea *szużby na rzecz państwa*, wokół której koncentruje się cała działalność organizacji. Retoryka mieści się w ramach tzw. patriotyzmu wojskowego, jednak podejmowane działania mają zróżnicowany charakter. Struktura działań organizacji obejmuje cztery zasadnicze projekty: *Atleta* (ros. *Атлет*) — ukierunkowany na rozwój kompetencji sportowych, *Badacz* (ros. *Исследователь*) — skupiony na zdobywaniu wiedzy, *Twórca* (ros. *Созидатель*) — związany z pomocą weteranom oraz *Obrońca* (ros. *Защитник*) — stanowiący podstawę przygotowania wojskowego²⁶⁷. W ramach realizowanych projektów szczególny nacisk kładziony jest na poszerzanie wiedzy z zakresu lotnictwa i kosmonautyki, rozwijanie umiejętności inżynierskich oraz zagadnienia dotyczące tematyki morskiej i rzecznej, a także na działalność korespondentów relacjonujących wydarzenia o charakterze patriotycznym²⁶⁸. Organizacja poszerza pojęcie służby na rzecz państwa poza wymiar wojskowy, obejmując nim również działania społeczne i edukacyjne. Projekty mają służyć kształtowaniu lojalności wobec państwa i utrwalaniu przekonania o jego centralnej roli. W ten sposób służba staje się modelem uczestnictwa jednostki w porządku państwowym, obejmującym wiele obszarów życia społecznego.

Inną organizacją o istotnym znaczeniu w Rosji jest Ruch Pierwszych, który można interpretować jako współczesną formę neopionierstwa. Organizacja działa pod bezpośrednim nadzorem Putina. Dysponuje znaczącą infrastrukturą w postaci sieci obozów i ośrodków szkoleniowych, a dodatkowo realizuje rozbudowane programy edukacyjne, które wzmacniają jej wpływ wychowawczy na młode pokolenie. W 2023 roku zapowiedziano uruchomienie własnego kanału telewizyjnego Dwiż (ros. *Движ*)²⁶⁹.

W programie wychowawczym organizacji wskazano, że jej celem jest: „kształtowanie harmonijnie rozwiniętej i społecznie odpowiedzialnej osobowości w oparciu o tradycyjne rosyjskie wartości duchowo-moralne, historyczne i narodowo-kulturowe tradycje, a także przeciwdziałanie rozprzestrzenianiu ideologii ekstremizmu i terroryzmu”²⁷⁰. Już samo sformułowanie celu sugeruje, że program wychowawczy Ruchu Pierwszych służy kształtowaniu określonej tożsamości — opartej na tzw. tradycyjnych wartościach narodowych i odpornej na treści uznawane za „ekstremistyczne”. W przekazie tym pojawia się wyraźna

²⁶⁷ *Движение Юнармия это...* [dostęp: 2.09.2025].

²⁶⁸ Tamże.

²⁶⁹ М. Кормилцева, *Российское движение детей и молодежи „Движение первых” зарегистрировало свой телеканал*, „Российская газета” 21.03.2023. <https://www.gazeta.ru/social/news/2023/03/21/20020501.shtml> [dostęp: 2.09.2024].

²⁷⁰ *Программа воспитательной работы общероссийского общественно-государственного движения детей и молодежи „Движение первых”*, Москва 2023, s.5. <https://xn--90acagbhgpca7c8c7f.xn--plai/download/NDQ0/ZG9jdW1lbnRz/ZmlsZQ==/> [dostęp: 2.09.2025].

opozycja: młodzież ma być formowana zgodnie z „pożądanym” (w oficjalnym dyskursie) modelem ideowym oraz chroniona przed nieokreślonym zagrożeniem, co implikuje istnienie ideologicznego wroga. Choć pojęcie *ekstremizmu* zostało zdefiniowane w rosyjskim prawie²⁷¹, w praktyce jego znaczenie jest szeroko interpretowane, co umożliwia obejmowanie nim działań lub treści uznawanych przez państwo za niepożądane²⁷².

Misja organizacji została sformułowana następująco: „Ruch integruje uczestników, aby zapewnić Rosji wielką przyszłość, stworzyć godne i szczęśliwe życie dla wszystkich pokoleń oraz zmienić świat na lepsze!”²⁷³. Przekaz ten konstruuje narrację, w której Rosja przedstawiana jest jako państwo obdarzone szczególną rolą dziejową i zdolne do wywierania pozytywnego wpływu na porządek globalny, co wpisuje się w schemat dyskursu o charakterze mesjanistycznym. W przekazie tym obecny jest element idealizacji państwa oraz narracja o jego wyjątkowym, przyszłościowym potencjale, co ma sprzyjać kształtowaniu patriotyzmu o charakterze afirmacyjnym i wzmacnianiu pozytywnej identyfikacji z państwowością.

Istotnym komponentem działalności Ruchu Pierwszych jest również *budowanie atrakcyjnego wizerunku Rosji* poprzez tworzenie środowiska społecznego, które ma przyciągać młode pokolenie oraz stopniowo wprowadzać je w ramy oficjalnej narracji państwowej. Mechanizm ten realizowany jest za pośrednictwem zróżnicowanych form aktywności, m.in. poprzez organizację ogólnorosyjskich forów młodzieżowych²⁷⁴ oraz funkcjonowanie sieci obozów edukacyjno-wychowawczych, takich jak Artek (ros. Артек), Ocean (ros. Океан) czy Orlę (ros. Орлёнок). Obozy te stanowią nie tylko przestrzeń integracji, lecz także narzędzie socjalizacji ideologicznej, w ramach której uczestnicy poddawani są procesowi kształtowania określonego sposobu postrzegania państwa, jego roli międzynarodowej oraz poświadczanych wzorców postaw obywatelskich. Można je ujmować jako instytucje wspierające reprodukcję oficjalnego dyskursu politycznego i wzmacniające identyfikację uczestników z dominującą narracją. W tym kontekście uwagę zwracają również projekty międzynarodowe, w ramach których młodzież odwiedza państwa o zbliżonym modelu ideologicznym²⁷⁵.

²⁷¹ Zob. Федеральный закон от 25.07.2002 № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности” (с изменениями и дополнениями). (2002, № 114-ФЗ) <https://base.garant.ru/12127578/> [dostęp: 2.09.2024].

²⁷² Zob. М. Кравченко, *Неправомерное применение антиэкстремистского законодательства в России в 2023 году*, Исследовательский центр Сова 18.03.2024. <https://www.sova-center.ru/misuse/publications/2024/03/d49483/> [dostęp: 10.07.2024].

²⁷³ *О движении*, Официальный сайт „Движение первых”... [dostęp: 2.09.2025].

²⁷⁴ Zob. *Проекты движения первых*. <https://projects.pervye.ru/> [dostęp: 2.09.2025].

²⁷⁵ W 2023 roku Rosja i Korea Północna zainicjowały współpracę w zakresie wymiany młodzieży. Jej symbolicznym elementem stał się północnokoreański obóz młodzieżowy, przedstawiany w dyskursie jako przestrzeń „braterskiego wychowania i wymiany wartości między młodym pokoleniem”. Gest ten może być interpretowany jako próba legitymizacji północnokoreańskich praktyk wychowawczo-ideologicznych. Zob.

Porównując Junarmię i Ruch Pierwszych, warto podkreślić różnice w sposobie konstruowania przekazu i modelu zaangażowania młodzieży. Przekaz Junarmii koncentruje się na wzmacnianiu wzorców *patriotyzmu o charakterze wojskowym*, akcentując takie wartości jak *dyscyplina, gotowość do obrony państwa oraz hierarchiczny model relacji obywatel–państwo*. Natomiast Ruch Pierwszych w większym stopniu ukierunkowany jest na *patriotyczny aktywizm*, którego celem jest angażowanie młodego pokolenia w projekty społeczne i symboliczne inicjatywy o znaczeniu państwowym. Ruch Pierwszych kieruje swój przekaz do szerszej grupy odbiorców i nie eksponuje symboliki wojskowej w takim stopniu jak Junarmia. Zamiast tego buduje własną estetykę, opartą na wizerunku nowoczesnej, dynamicznej organizacji młodzieżowej, promującej *atrakcyjny i afirmacyjny obraz państwowości*. Kluczową różnicą pozostaje zatem model komunikacji: Junarmia odwołuje się do narracji służby, podczas gdy Ruch Pierwszych stawia na estetyzację przekazu oraz formy komunikacji charakterystyczne dla kultury cyfrowej. W tym celu wykorzystuje on narzędzia komunikacji medialnej, typowe dla współczesnych kultur uczestnictwa, w tym aktywność tiktokerów, influencerów i blogerów, którzy stają się pośrednikami w procesie normalizacji i upowszechniania państwowych treści ideowych w środowisku młodzieży.

W kontekście podobieństw obu organizacji warto zwrócić uwagę na ich rolę w kształtowaniu pamięci historycznej oraz tworzeniu spójnych narracji państwowych. O ile wcześniej dominującym punktem odniesienia pozostawała narracja Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, o tyle od 2022 roku istotnym elementem przekazu stały się również treści związane z tzw. „specjalną operacją wojskową”. Choć w przekazie organizacji rzadko pojawia się bezpośrednia retoryka wskazująca konkretnego wroga, jest on obecny w sposób pośredni – poprzez m.in. narracje oparte na ochronie „tradycyjnych wartości”. Z tego względu Junarmię i Ruch Pierwszych można postrzegać jako mechanizmy indoktrynujące rosyjską młodzież oraz współtworzące spójny model kształtowania lojalności wobec państwowej narracji historycznej i politycznej.

2.2.3. Szkolnictwo wyższe

Z perspektywy treści programów kształcenia w latach 2014–2022 szkolnictwo wyższe pozostawało segmentem systemu edukacji w mniejszym stopniu podlegającym ideologizacji niż edukacja szkolna. Nie oznaczało to jednak braku mechanizmów kontroli. Były one wzmacniane m.in. poprzez przyjmowanie ustaw dotyczących penalizacji tzw. fałszowania

Конкурс „Первые едут в «Сондовон»”, Официальный сайт „Движение первых”. <https://id.pervye.ru/projects/2475> [dostęp: 2.09.2025].

historii²⁷⁶. W analizowanym okresie na wielu uniwersytetach utworzono również centra przeciwdziałania ekstremizmowi, których działalność ukierunkowano na zwiększony nadzór nad aktywnością akademicką i studencką²⁷⁷. Od 2022 roku coraz wyraźniej uwidaczniają się procesy systematycznej indoktrynacji studentów. Zasadnicze tendencje związane z postępującą militaryzacją życia akademickiego wskazał Miłosz Bartosiewicz:

W 2023 r. Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego (MNiSW) zatwierdziło nową koncepcję nauczania historii (w duchu kremłowskim), opracowaną wspólnie z Rosyjskim Towarzystwem Historycznym. MNiSW wspólnie z MO opracowało pod koniec 2022 r. kurs wstępnego przygotowania wojskowego, i zarekomendowało włączenie go do programu rosyjskich uczelni. W wymiarze ideologicznym uzupełnia go, obowiązkowy dla wszystkich studentów 1. roku, kurs podstawy rosyjskiej państwowości²⁷⁸.

Warto odnotować, że w programach kształcenia na uczelniach wyższych pojawiły się dwa obszary: *Podstawy państwowości rosyjskiej* (рос. *Основы российской государственности*) oraz program *kształcenia kompetencji w zakresie przeciwdziałania ekstremizmowi, terroryzmowi i zachowaniom korupcyjnym* (ros.. *Компетенция по противодействию экстремизму, терроризму и коррупционному поведению*)²⁷⁹, wprowadzony jako obowiązkowy element edukacyjny od 2023 roku. W niniejszej pracy uwaga koncentruje się na analizie materiałów dydaktycznych związanych z przedmiotem *Podstawy państwowości rosyjskiej*.

W celach realizacji przedmiotu *Podstaw państwowości rosyjskiej* opracowano dwa obszernie podręczniki: pierwszy przeznaczony dla studentów kierunków społeczno-humanistycznych²⁸⁰ oraz drugi — dla studentów nauk ścisłych i przyrodniczych²⁸¹. Każdy z tych podręczników obejmuje sześć zasadniczych części:

1. Czym jest Rosja;
2. Państwo rosyjskie jako cywilizacja;
3. Rosyjski światopogląd i wartości cywilizacji rosyjskiej;
4. Ustrój polityczny Federacji Rosyjskiej;

²⁷⁶ Федеральный закон от 05.05.2014 № 128-ФЗ „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации” (2014, 128-ФЗ).

²⁷⁷ Zob. Минобрнауки РФ расширит вузовскую сеть центров по противодействию терроризму и экстремизму, ТАСС 16.03.2022. <https://tass.ru/obschestvo/14089967> [dostęp: 14.05.2024].

²⁷⁸ M. Bartosiewicz, *Militaryzacja rosyjskiego szkolnictwa w czasie inwazji na Ukrainę (Militaryzation of Russian education during the invasion of Ukraine)*, „Youth in Central and Eastern Europe” 2024, vol. 11, nr 18, s. 6.

²⁷⁹ В образовательные программы вузов будет включена компетенция по противодействию экстремизму, терроризму и коррупционному поведению, Минобрнауки 04.04.2023. https://minobrnauki.gov.ru/press-center/news/novosti-ministerstva/66164/?utm_ [dostęp: 15.05.2024].

²⁸⁰ Zob. *Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов, изучающих социогуманитарные науки*, red. С.В. Перевезенцев. Москва: Издательский дом Дело. Москва 2023.

²⁸¹ Zob. *Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов естественно-научных и инженерно-технических специальностей*, red. П.Ю. Уваров. Москва: Издательский дом Дело 2023.

5. Wyzwania przyszłości i rozwój kraju.

Wprowadzenie ma charakter wyraźnie interpelujący — poprzez bezpośredni zwrot do studentów dokonuje „przywołania”, w ramach którego autorzy ukierunkowują ich postawę:

Nasze państwo, Rosja, liczy sobie ponad tysiąc lat. Na przestrzeni całego tego niezwykłego okresu, którego trudno zestawiać z granicami pojedynczego ludzkiego życia, pokolenia naszych przodków zdołały stworzyć niepowtarzalną i unikalną cywilizację, społeczeństwo wielkich dokonań i osiągnięć ludzkiego geniuszu. Jesteśmy spadkobiercami i kontynuatorami wielkiej kultury, ofiarnej pracy, niezachwianego patriotyzmu i szczerej służby własnemu narodowi. Jesteśmy największym i najbardziej zróżnicowanym krajem na świecie. Jesteśmy — Rosją²⁸².

W pewnym sensie jedną z zasadniczych funkcji podręcznika jest „uświadomienie tożsamości”²⁸³, co można interpretować jako akt interpelacyjny. Należy jednak podkreślić, że mimo widocznej intencji zachowania określonej struktury, poszczególne paragrafy nie tworzą spójnej całości. Podręczniki stanowią raczej kompilację różnorodnych treści o Rosji: zestawienia faktów, refleksji, biogramów postaci historycznych i narracji, często przedstawianych wybiórczo i opatrzonej interpretacją dogodną z perspektywy autorów. Nie tworzą one zwartej doktryny ideologicznej, lecz obszerny tekst obejmujący zagadnienia m.in. geograficzne, etniczne, światopoglądowe, utrzymany w ideowym nacechowaniu. Zauważalny jest również brak konsekwentnego stanowiska autorów wobec kwestii ideologii: w jednej części podręcznika stwierdza się, że ideologia nie jest wymagana²⁸⁴, podczas gdy w innej — że stanowi element konieczny²⁸⁵. W efekcie podręcznik prezentuje podejście selektywne, co pozwala dostrzec tendencję do konstruowania wybiórczej pamięci. Mimo tego można wskazać szereg zasad przedstawionych jako fundament ideologicznego przekazu.

1. *Przedstawienie Rosji w ujęciu cywilizacyjnym.* W rosyjskim dyskursie od wielu lat utrwaliło się podejście, według którego Rosja postrzegana jest jako państwo-cywilizacja. Omawiane podręczniki podejmują próbę ukazania historii kraju właśnie z tej perspektywy, wykorzystując narracyjne techniki. W tym ujęciu autorzy posługują się pojęciem *rosyjskiego świata socjokulturowego*, wskazując, że stanowi ono alternatywę wobec koncepcji „*ruski mir*”. Przez „rosyjski świat socjokulturowy” rozumieją:

jedność (przestrzenna, gospodarcza, społeczna, polityczna i duchowa), stworzona przez naród rosyjski we współpracy z innymi narodami Rosji. Celowo mówimy o „rosyjskim świecie socjokulturowym”, a nie o „ruskim mirze”, który jest obecnie intensywnie badany. Uznając szczególną rolę narodu rosyjskiego w kształtowaniu „państwa-cywilizacji Rosji”, uważamy

²⁸² Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов, изучающих социогуманитарные науки... s. 7.

²⁸³ Tamże, s. 12.

²⁸⁴ Tamże, s. 9.

²⁸⁵ Tamże, s. 277.

za istotne uwzględnienie również roli innych narodów, bez których istnienie Rosji byłoby niemożliwe — zarówno w wymiarze socjokulturowym, jak i politycznym²⁸⁶.

W ramach tego podejścia autorzy szczególne znaczenie przypisują światopoglądowi, rozumianemu jako etap prowadzący do praktycznego działania, zakorzenionego w określonym systemie wartości. W tej perspektywie *tradycja* i *autorytet* pełnią funkcję narzędzi legitymizacji światopoglądu²⁸⁷. Zamiast otwartego odwołania do ideologii, autorzy proponują pojęcie *konsensusu wartości*, który ma stanowić podstawę wspólnoty cywilizacyjnej²⁸⁸. Innymi słowy, tzw. „wartości tradycyjne” mają wypełniać treść owego konsensusu — stanowiącego rdzeń „rosyjskiego świata socjokulturowego” ujmowanego w perspektywie cywilizacyjnej.

2. *Przedstawienie porządku społecznego przez pryzmat wartości tradycyjnych.* Znaczącą uwagę autorzy poświęcają koncepcji wartości tradycyjnych. Sama tradycja interpretowana jest, z jednej strony, jako zinstytucjonalizowane i sankcjonowane doświadczenie przodków — „tak żyli nasi dziadowie i ojcowie, tak nam nakazali żyć”²⁸⁹. Z drugiej strony — jako „doświadczenie, wzorzec zachowania, który okazał się skuteczny”²⁹⁰, a więc praktyka, która (według autorów podręczników) „odniosła sukces”²⁹¹. Jednocześnie kryteria owego „sukcesu” nie zostają omówione. W ramach tej perspektywy autorzy formułują własne „jądro wartości”, do którego zaliczają „wiarę, gospodarność, domostwo, służbę, soborowość, państwowość, prawdę, sprawiedliwość, miłość, współczucie, sumienie, wolność jako dobrą wolę, piękno oraz godność człowieka”²⁹². Każda z przedstawionych „wartości” została opatrzona odrębnym komentarzem interpretacyjnym, przy czym sposób ich prezentacji charakteryzuje się kilkoma istotnymi cechami.

Po pierwsze, autorzy unikają formułowania jednoznacznych, deskryptywnych definicji. Zamiast tego przyjmują podejście pośrednie: analizują daną „wartość” na podstawie jej etymologii lub odwołują się do wcześniejszych użycy wyrazów pokrewnych morfologicznie, ale niespójnych semantycznie. Przykładowo, pojęcie *gospodarności* (рос. хозяйственность) interpretowane jest poprzez kategorię *gospodarza* (ros. хозяин), jako wyraz powinności, a nie stanu faktycznego: „w pojęciu gospodarza wyrażone jest to, co powinno być, a nie to, co

²⁸⁶ Tamże, s. 195.

²⁸⁷ Tamże, s. 205.

²⁸⁸ Tamże, s. 208.

²⁸⁹ Tamże, s. 205.

²⁹⁰ Tamże.

²⁹¹ Tamże.

²⁹² Tamże, s. 214.

jest”²⁹³. Z kolei pojęcie *wolności*²⁹⁴ (ros. *свобода*) zostało objaśnione poprzez odwołanie do elementów etymologicznych. Jak piszą: „W językach słowiańskich sens słowa *wolność* ujawnia się poprzez wyrazy pokrewne: *swój, osoba*. Wolność to świat oparty na wspólnocie «swoich», dla których także ty jesteś «swój»”²⁹⁵.

Po drugie, autorzy posługują się metaforyczną ciągłością, przekształcając codzienne kategorie w nośniki ideologii. W kontekście „domostwa” (ros. *домостроительство*) pojawia się łańcuch skojarzeń: *dom — rodzina — macierzyństwo/ojcostwo — Matka-Ojczyzna — Ojczyzna*²⁹⁶. Tego rodzaju konstrukcja tworzy ideologiczny szkielet myślowy oparty na metaforycznych powiązaniach. Jest tu istotne, aby podkreślić, że dom rozumiany jest jako struktura statyczna, ściśle związana z miejscem urodzenia, bez pogłębionej refleksji nad metafizycznym wymiarem tej kategorii, a także bez uwzględnienia indywidualnych rozważań i poszukiwań własnego „domu”.

Po trzecie, elementem osiowym pozostaje *hierarchiczność*, ujawniająca się w podtekście definiowanych pojęć. Istotną rolę odgrywa tu zakorzenienie w doświadczeniu chłopskim, stanowiącym jeden z podstawowych punktów odniesienia. Na poziomie narracyjnym szczególnie wyraźne są nawiązania do *Domostroju* (ros. *Домострой*)²⁹⁷ oraz słowianofilskich interpretacji kluczowych kategorii, takich jak *soborowość, służba czy sprawiedliwość*. W oparciu o te odniesienia kształtowana jest hierarchiczna wizja porządku społecznego, w której większość wartości interpretowana jest przez pryzmat podporządkowania ojczyźnie.

Analiza zaproponowanych w podręczniku „wartości” pozwala dostrzec wyraźnie zarysowany *obraz wzorcowego obywatela*, jaki konstruuja autorzy podręcznika. W ich ujęciu jest to jednostka głęboko związana z ojczyzną i gotowa do ponoszenia ofiar w jej imię. W takim modelu poświęcenie, służba i podporządkowanie stanowią centralne wartości konstytuujące porządek społeczny. Akceptacja porządku ekonomicznego opiera się na idei umiarkowanego dostatku — bez aspiracji konsumpcyjnych, lecz z naciskiem na gospodarność i oszczędność. Fundamentem życia społecznego pozostają natomiast patriarchalne wzorce, odwołujące się do

²⁹³ Tamże, s. 220.

²⁹⁴ Warto zauważyć, że w języku rosyjskim funkcjonuje jedno podstawowe pojęcie *wolności* (ros. *свобода*), podczas gdy w języku polskim występuje rozróżnienie na *wolność* i *swobodę*. Pojęcie *свободы*, którym posługują się autorzy, odpowiada kategorii *wolności*, gdyż obejmuje ona wszystkie jej wymiary.

²⁹⁵ *Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов, изучающих социогуманитарные науки...* s. 248.

²⁹⁶ Tamże, s. 225.

²⁹⁷ Zabytek literatury staroruskiej z XVI wieku. We współczesnej Rosji jego fragmenty zostały włączone do kursu *Семьяведение* (o którym była mowa w poprzednim podrozdziale). Odgrywa on istotną rolę w utrwalaniu narracji patriarchalnych. Zob. *Специальная демографическая операция*, Медуза 28.03.2025. <https://meduza.io/feature/2025/03/28/spetsialnaya-demograficheskaya-operatsiya> [dostęp: 30.04.2025].

tradycyjnych ról rodzinnych i wspólnotowych. W kontekście wiary i religii warto zauważyć, że choć akcent na kwestie duchowe jest obecny, sama wiara ujmowana jest w sposób szeroki i niedookreślony. Traktowana jest raczej jako czynnik dyscyplinujący i stabilizujący wspólnotę, niż jako element konkretnej doktryny religijnej.

3. *Koncept „pentabazisu” jako systemowa konstrukcja światopoglądowa.* W podręczniku przedstawiono koncepcję tzw. „pentabazisu” (ros. *пентабазис*), opracowaną przez Administrację Prezydenta Rosji w 2023 roku, jako systemowy model światopoglądu²⁹⁸. Według definicji jest to „model światopoglądowy, którego podstawę stanowi tzw. pentabazis — struktura bazowa obejmująca pięć powiązanych ze sobą elementów odniesienia: *człowiek — rodzina — społeczeństwo — państwo — kraj*, poprzez które jednostka uzyskuje swoją tożsamość, odnosząc się do każdego z tych poziomów”²⁹⁹. „Pentabazis” nie sprowadza się do statycznego zestawienia pięciu sfer życia społecznego, lecz zakłada istnienie określonych relacji między nimi. W tym sensie pełni funkcję nie tylko ramy pojęciowej, lecz także ideologicznego schematu relacyjnego, którego celem jest kształtowanie „pożądanych” postaw obywatelskich wobec każdej z wyróżnionych sfer. Istotne jest również to, że koncepcja została przedstawiona w formie tabeli, co przekształca ją w rodzaj schematu instrukcyjnego, ukierunkowującego sposób interpretowania relacji między wyróżnionymi poziomami.

4. *Zarysowanie zagrożeń.* Autorzy konstruują trwały obraz zagrożenia. Zaznaczają przy tym, że „znaczące zagrożenia nie zawsze wynikają ze zmian klimatycznych, głowic jądrowych, aktów terrorystycznych, drapieżnej polityki korporacji transnarodowych czy innych form agresji gospodarczej i politycznej”³⁰⁰, lecz w większym stopniu wiążą się z „destrukcyjnym wpływem”³⁰¹. Wśród wymienionych zagrożeń pojawia się ultraliberalizm, rozumiany jako „ekstremistyczny fundamentalizm przejawiający się w pseudotradycjonalizmie i pseudoreligijności”³⁰². Retoryka ma wyraźnie antyzachodni i antyglobalistyczny charakter, co wpisuje się w szerszy dyskurs ogólnorosyjski.

Reasumując, należy podkreślić, że kluczowymi kategoriami w ramach analizowanej konstrukcji ideologicznej pozostają *podejście cywilizacyjne* oraz *dyskurs tradycjonalistyczny*. U ich podstaw leży wyobrażenie *ojczyzny* jako najwyższej, niepodważalnej wartości, integrującej społeczeństwo i legitymizującej decyzje polityczne. Kategorie te stanowią

²⁹⁸ Zob. А.Д. Харичев і in., *Восприятие базовых ценностей, факторов и структур социально-исторического развития России*, „Журнал политических исследований” 2022, t. 6, nr 3, s. 9-19.

²⁹⁹ *Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов, изучающих социогуманитарные науки...* s.255.

³⁰⁰ Tamże, s. 256.

³⁰¹ Tamże, s. 257.

³⁰² Tamże, s. 259.

fundament współczesnego przekazu ideologicznego. Co istotne, zagrożenie przedstawiane jest w coraz większym stopniu jako konfrontacja światopoglądowa, a nie militarna czy gospodarcza, co przesuwając akcent z konfliktów zbrojnych na spór o wartości, tożsamość i porządek świata.

2.3 Aparat kulturowy

Kulturowy aparat ideologiczny obejmuje liczne obszary, wśród których szczególną rolę odgrywa polityka pamięci historycznej. Zagadnienie to zostało szeroko opisane w badaniach, zwłaszcza w kontekście analiz wybranych narracji ideologicznych, takich jak mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, rekonstruowany jako fundament tożsamości narodowej. Niniejsza część pracy proponuje perspektywę uzupełniającą, skoncentrowaną na analizie inicjatyw kulturowych na poziomie instytucjonalnym. Podejście to pozwala uchwycić szersze tendencje obecne w sferze kulturowej, wykraczając poza analizę pojedynczych narracji.

W Rosji funkcjonuje wiele inicjatyw związanych z działalnością kulturalną i oświatową. Wstępna analiza materiału empirycznego pozwoliła wyodrębnić kluczowe projekty instytucjonalne w sferze kultury, które uczestniczą w kształtowaniu narracji stanowiących element dyskursu ideologicznego. Do najważniejszych z nich należą multimedialne parki historyczne *Rosja – moja historia* (ros. *Россия — моя история*), ukierunkowane na budowanie jednolitej wizji dziejów Rosji. W obszarze oświaty szczególne znaczenie odgrywa Rosyjskie Towarzystwo *Znanie* (ros. *Российское общество Знание*), realizujące projekty służące m.in. promocji dyskursu o „wartościach tradycyjnych”. Istotną rolę pełni również Rosyjskie Wojskowo-Historyczne Towarzystwo (ros. *Российское военно-историческое общество*), którego działalność wzmacnia retorykę wojenną w przestrzeni publicznej, m.in. poprzez ideologię monumentalną oraz kinematografię. Zadaniem tej części pracy jest zatem określenie podstawowych tendencji obecnych w ramach tych projektów.

2.3.1. Muzea: na przykładzie parku *Rosja – moja historia*

Rosja – moja historia to system multimedialnych parków historycznych, prezentujących dzieje Rosji od czasów najdawniejszych po współczesność. Jak wskazują Ekaterina Krasilnikova i Igor Valdman: „Projekt [...] wyrósł z pojedynczych wystaw prezentowanych od 2005 roku w moskiewskim Maneżu. Autorem pomysłu jest sekretarz odpowiedzialny Patriarszej Rady ds. Kultury, biskup jegoriewski Tichon (Szewkunow), niejednokrotnie

nazywany w mediach «duchownym Władimira Putina»»³⁰³.

Intencje stworzenia tej ekspozycji wywodzą się z prawicowych środowisk prawosławnych. W tym kontekście Wiktor Szniirelman zwraca uwagę, że Szewkunow, dążąc do wzmocnienia swojej pozycji jako lidera rzekomego „duchowo-ideologicznego centrum” rosyjskiej polityki, był autorem kontrowersyjnego filmu *Upadek imperium. Lekcja bizantyjska* (ros. *Гибель империи. Византийский урок*). Jak podkreśla: „Jego jawnie propagandowe i instrumentalne ujęcie historii okazało się na tyle rażące, że publicznie zdystansował się od niego nawet patriarcha Aleksy II”³⁰⁴. Projekt *Rosja – moja historia* od początku zatem, jak wskazują badacze, nosił znamiona inicjatywy ideologicznej, głęboko zakorzenionej w prawicowych kręgach prawosławnych.

W grudniu 2015 roku w pawilonie nr 57 na WDNCh (ros. ВДНХ, Ogólnorosyjskie Centrum Wystawowe) otwarto stałą ekspozycję historycznego parku *Rosja – moja historia*. Została ona podzielona na trzy zasadnicze części: *Rurykowicze* (ros. *Рюриковичи*), *Romanowowie* (ros. *Романовы*) i *XX wiek*. Narracja rozpoczyna się od Arkaimu — osady z epoki brązu — a kończy na największej części wystawy, poświęconej Putinowi. Otwarcie ekspozycji wywołało szeroką debatę nie tylko w przestrzeni medialnej, lecz również w środowisku historyków. Jak podkreśla Sergiej Chazov-Kassia: „już na etapie wystaw ich początek krytykowało środowisko naukowe — zarówno za błędy faktograficzne i anachronizmy, jak i za «propagandowy» charakter oraz «panegiryczny wydźwięk» w przedstawieniach władców”³⁰⁵. Badacze publikowali artykuły, prowadzili intensywne dyskusje i kierowali listy protestacyjne, jednak działania te nie miały żadnego wpływu ani na organizatorów ekspozycji, ani na jej ostateczny kształt.

Obecnie w Rosji funkcjonują 26 multimedialnych parków historycznych *Rosja – moja historia*, obejmujących cztery stałe ekspozycje: *Rurykowicze*, *Romanowowie*, *1914–1945: od wielkich wstrząsów do wielkiego zwycięstwa* oraz *Rosja – moja historia: 1945 – nasze czasy*³⁰⁶. Stanowią one swoiste, scentralizowane parki narracyjne, które monopolizują sposób opowiadania o dziejach Rosji, posiadając filie w całym kraju i ujednolicając przekaz historyczny. Szczegółowymi analizami dotyczącymi tego projektu zajmuje się Ekaterina

³⁰³ Е.И. Красильникова, И.А. Вальдман, *Практики политики памяти: парк-музей „Россия – моя история” в системе институциональных противоречий*, „Вестник Томского государственного университета” 2019, nr 444, s. 73.

³⁰⁴ В.А. Шнирельман, *Манеж 2013-2016: публичная история России для народа?*, „Историческая экспертиза” 2018, nr 3 (16) s. 93.

³⁰⁵ С. Хазов-Кассиа, „Россия – моя история”. Дилетанты обратились к ученым, победила идеология, Радио Свобода 07.10.2019. <https://www.svoboda.org/a/30201813.html> [dostęp: 12.12.2021].

³⁰⁶ Zob. *Выставки*, Официальный сайт Россия моя история. <https://myhistorypark.ru/expositions/> [dostęp: 01.03.2025].

Klimenko. Mówiąc o zasadach kształtujących narrację tych wystaw, badacze wskazują na kilka kluczowych cech:

Po pierwsze, historia Rosji przedstawiana jest przez pryzmat władców, a nie społeczeństwa. To podejście, obecne już w czasach imperialnych, akcentuje postaci rządzących zamiast procesów społecznych. W rezultacie wzmacnia się tendencja do tworzenia i utrwalania kultów jednostek, które w rosyjskich dziejach wielokrotnie odgrywały kluczową rolę. Warto zauważyć, że mamy tu do czynienia z jednym z fundamentalnych problemów narracji historycznej: w jaki sposób przedstawiać dzieje państwa. Nie wchodząc w szczegóły sporów historiograficznych, należy jedynie podkreślić, że w muzeum zdecydowanie dominuje perspektywa „władców i decyzji”, a nie „społeczeństwa i procesów”. Jak wskazuje Valdman:

Analizując realizację projektu „Rosja — Moja Historia”, należy podkreślić kilka kwestii. Przede wszystkim to, że obowiązująca ekspozycja wzorcowa przedstawia dzieje kraju z perspektywy stolicy, w logice ciągu „chwalebnych” panowań „wielkich” książąt i carów, oferując jednoznaczne, wyłącznie konserwatywne oceny postaci historycznych i wydarzeń. Równocześnie całkowicie brakuje prób ukazania Rosji jako państwa o bogatej różnorodności regionalnej i etnokulturowej. W parkach regionalnych wprawdzie pojawia się lokalny kontekst historyczny, jednak historia innych regionów oraz specyfika ich wzajemnych relacji nie są reprezentowane³⁰⁷.

Po drugie, w odniesieniu do trudnych okresów historycznych widoczna jest tendencja do przesuwania akcentów i zniekształcania kontekstu, zwłaszcza w odniesieniu do doświadczenia radzieckiego. Dobitym przykładem jest sposób prezentacji postaci Stalina — jak zauważa Klimenko, w tego rodzaju narracji pomija się kwestie represji i terroru, koncentrując się natomiast na osiągnięciach gospodarczych i militarnych epoki. Innymi słowy, mamy tu do czynienia z wybiórczym podejściem do faktów oraz z zamazywaniem niewygodnych tematów poprzez zastępowanie ich narracjami korzystniejszymi dla „pożądanego” obrazu historii. W jednym z wywiadów Klimenko zauważyła:

Iwan Groźny i Stalin są przedstawiani jako postacie złożone [...] tak, były problemy, była opryszczyna, były represje, jednak mimo wszystko było to silne, skonsolidowane państwo — a z punktu widzenia twórców parków historycznych to zawsze lepsze niż brak wewnętrznej jedności. Na przykład represje stalinowskie ukazywane są tutaj jako cena za odbudowę kraju. To nie są ofiary poniesione na próżno: Stalin wygrał wojnę i odbudował wielkie mocarstwo³⁰⁸.

Myśl tę Klimenko rozwija w jednym ze swoich artykułów, zwracając uwagę na problem interpretacji radzieckich zbrodni w kontekście legitymizowania obecnej władzy:

³⁰⁷ И.А. Вальдман, *Парк-музей „Россия – моя история” как опыт современной российской политики памяти*, Алтайская школа политических исследований 20.05.2019. <https://ashpi.asu.ru/ic/?p=17643&utm> [dostęp: 01.03.2025].

³⁰⁸ С. Хазов-Кассиа, dz. cyt.

Interpretacja zbrodni sowieckich (re)produkowana w parkach „Rosja — Moja Historia” pozwala przekształcić pamięć o nich z potencjalnie niebezpiecznego komentarza wobec reżimu Władimira Putina (gdyż podważa ona wartość państwa zdolnego do popełniania okrutnych zbrodni wobec własnych obywateli) w komentarz użyteczny — taki, który dowartościowuje samą ideę państwa, niezależnie od jego zdolności do zapewnienia obywatelom dobrobytu czy nawet życia. W ten sposób przekaz ten idealnie wpisuje się w quasi-ideologię obecnego reżimu, którego fundamentem od początku rządów Putina w 2000 roku pozostaje etatyzm³⁰⁹.

Po trzecie, charakterystyczną cechą narracji w parkach jest prezentowanie historii w formach silnie uproszczonych. Valdman zwraca uwagę na „klipowy charakter” tych instytucji: „Rozprzestrzenianie się muzeów multimedialnych na świecie — do których zasadnie można zaliczyć również historyczny park «Rosja – Moja Historia» — wyraźnie odzwierciedla tendencję rozwoju zjawiska myślenia klipowego, które jest obecnie szeroko dyskutowane”³¹⁰. Tego rodzaju „klipowy” przekaz sprzyja szybkiemu odbiorowi informacji oraz kształtowaniu powierzchownych opinii. W takim modelu przekazu treści nie są poddawane krytycznej analizie, lecz sprowadzane do prostych, łatwych w odbiorze komunikatów.

Po czwarte, wyraźnie zaznacza się tendencja do sakralizacji państwa. W szczególności akcentowany jest „święty” charakter średniowiecznych książąt oraz dynastii Romanowów. Nie wdając się głębiej w ten wątek, warto zauważyć, że taka narracja wzmacnia postrzeganie rosyjskiej państwowości jako bytu niemal sakralnego, co niesie za sobą istotne konsekwencje ideologiczne.

Wszystkie te elementy składają się na obraz historii, który nie tylko selektywnie dobiera fakty, ale także wzmacnia określoną wizję rosyjskiej państwowości, skoncentrowaną na autorytarnej ciągłości władzy, sakralizacji rządzących oraz eliminacji niewygodnych aspektów przeszłości. Klimenko wskazuje:

Narracja (re)produkowana w ramach projektu „Rosja – moja historia” charakteryzowała się radykalną ciągłością. Zaklejała pęknięcia i przepaści między Rusią Kijowską, Wielkim Księstwem Moskiewskim, Imperium Rosyjskim, Związkiem Radzieckim i Federacją Rosyjską. Wszystkie okresy przeszłości Rosji układały się w cykliczną sekwencję. Wydawało się więc, że historia działa jak wahadło: od czasów rozłamu narodowego, któremu towarzyszył rozkład państwa — do okresów narodowej konsolidacji, która rodzi potęgę państwa — i z powrotem do degeneracji państwa wynikającej z podziałów w narodzie. Dwa główne tematy tej narracji to jedność narodu rosyjskiego i siła państwa rosyjskiego³¹¹.

³⁰⁹ E.V. Klimenko, *Politically Useful Tragedies: The Soviet Atrocities in the Historical Park(s) „Russia — My History”*, „Problems of Post-Communism” 2023, t. 70, nr 5, s.553.

³¹⁰ И.А. Вальдман, *Парк-музей „Россия – моя история”* ... [dostęp: 01.03.2025].

³¹¹ E.V. Klimenko, *Church, State, and the „Russia – My History” Project. Narrating the National Past and Legitimizing the Political Regime in Contemporary Russia*, Warszawa 2023 [Rozprawa doktorska, Instytut Filozofii i Socjologii PAN].

Podsumowując, projekt ten opiera się na wzmacnianiu idei ciągłości rosyjskiej państwowości, częściowo na jej sakralizacji oraz na eksponowaniu wybranych elementów symbolicznych. Instytucje tego typu funkcjonują obecnie w większości dużych rosyjskich miast, co wskazuje na ich rosnącą rolę w kształtowaniu określonej wizji pamięci historycznej w przestrzeni publicznej. W części centrów organizowane są również wydarzenia odnoszące się do wojennych działań w Ukrainie, co bezpośrednio łączy działalność tych placówek z aktualnymi narracjami politycznymi rosyjskich władz³¹².

2.3.2. Oświata: na przykładzie Rosyjskiego Towarzystwa *Znanie*

W ramach projektów ukierunkowanych na funkcję oświatową szczególną uwagę warto zwrócić na Rosyjskie Towarzystwo *Znanie* — organizację, aktywnie realizującą inicjatywy zarówno w obszarze edukacji, jak i kultury. Organizacja ta nie doczekała się szerokiego omówienia w historiografii. Analiza dostępnych danych empirycznych pozwala uznać ją za jeden z kluczowych podmiotów uczestniczących w budowaniu przekazu ideologicznego. Na początku warto krótko scharakteryzować samą organizację.

Towarzystwo zostało utworzone w 2015 roku na mocy dekretu Putina dotyczącego działalności oświatowej³¹³ i funkcjonuje we wszystkich federalnych okręgach Federacji Rosyjskiej, a także na okupowanych terytoriach, określanych w rosyjskim dyskursie publicznym jako „historyczne regiony”³¹⁴. Na czele rady nadzorczej organizacji stoi Siergiej Kirienko³¹⁵. Założycielem jest Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej³¹⁶.

Zwraca uwagę sposób przedstawiania celów organizacji — na stronie internetowej przeważają ogólnikowe sformułowania odwołujące się do wartości naukowych, edukacyjnych i społecznych (m.in. popularyzacja nauki, wsparcie uczniów i nauczyciele, promowanie

³¹² В музее „Россия-моя история” открылась выставка „Герои спецоперации”, Герои спецоперации. https://xn--80afgaaqda2ccjchhj6ff.xn--p1ai/smi3_03 [dostęp: 05.09.2025].

³¹³ Указ Президента Российской Федерации от 11.12.2015 nr 617 „О создании Общероссийской общественно-государственной просветительской организации «Российское общество ‘Знание’» (2015, nr 617). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201512110006> [dostęp: 20.11.2022].

Organizacja buduje narrację o ciągłości z radziecką organizacją *Znanie*, działającą w latach 1947–1991. W okresie 1992–2016 funkcjonowała jako dobrowolna, samorządna organizacja, jednak status organizacji społeczno-państwowej uzyskała na mocy dekretu Putina w 2016 roku.

³¹⁴ Региональная организационная структура, Общество Знание. <https://znanierussia.ru/about/departments> [dostęp: 20.09.2025].

³¹⁵ Руководство, Общество Знание. <https://znanierussia.ru/management/supervisory-council> [dostęp: 20.09.2025].

³¹⁶ Устав общероссийской общественно-государственной просветительской организации „Российское общество «Знание»”, Москва 2024, s. 10. <https://roz-events.storage.yandexcloud.net/media/documents/%D0%A3%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%92.pdf> [dostęp: 20.09.2025].

zdrowego stylu życia oraz ochrona zabytków)³¹⁷. Natomiast statut organizacji wyraźnie akcentuje znaczenie kształtowania patriotycznego dyskursu, wskazując jako główne cele:

1. rozwój społeczeństwa obywatelskiego;
2. wychowanie obywateli Federacji Rosyjskiej w duchu wartości moralnych i patriotycznych;
3. podnoszenie poziomu naukowego, kulturalnego i edukacyjnego społeczeństwa;
4. zwiększenie efektywności działalności edukacyjno-oświatowej w Federacji Rosyjskiej³¹⁸.

W ramach działalności organizacji realizowany jest szeroki wachlarz inicjatyw, obejmujących projekty, wydarzenia, seanse filmowe, wykłady, kursy, podcasty, artykuły, a także rekomendacje dotyczące prowadzenia zajęć *Rozmowy o ważnych rzeczach*. Część z tych działań ma charakter neutralny i koncentruje się głównie na organizacji różnego rodzaju konkursów oraz wydarzeń edukacyjnych. Równolegle jednak realizowane są inicjatywy wzmacniające dyskurs militarny, co umożliwia dostrzeżenie profilowanej narracji ideologicznej, rozwijającej się w kilku zasadniczych kierunkach:

Po pierwsze, konstruowanie narracji dotyczącej tzw. „specjalnej operacji wojskowej” (SVO). Wojna w Ukrainie interpretowana jest przez pryzmat Wielkiej Wojny Ojczyźnianej oraz mitów, które wokół niej zostały ukształtowane. Narracja „SVO” odwołuje się do wcześniej utrwalonego schematu walki z nazizmem: współczesny konflikt zostaje wpisany w heroiczny wzorzec obrony ojczyzny, co prowadzi do stopniowego utożsamienia obu zjawisk. Organizowane spotkania z uczestnikami tzw. „SVO” służą kreowaniu wizerunku „bohaterów”, a towarzyszące im apele o wsparcie frontu wpisują się w strategię mobilizacji społecznej. W tym procesie dochodzi do reinterpretacji pojęć — pamięć o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej zostaje przekształcona tak, by poprzez jej utożsamienie z narracją „SVO” legitymizować działania zbrojne w Ukrainie. Narracja o „zwycięstwie”, budowana przez dziesięciolecia, zostaje przeniesiona na tzw. „SVO”, nadając jej analogiczny status moralny i emocjonalny.

Po drugie, rozwijana jest retoryka antyamerykańska, oparta na selektywnych interpretacjach historycznych i uproszczonych schematach wyjaśniających — m.in. narracjach o rzekomym „stworzeniu Hitlera przez USA”, oraz na przedstawianiu kapitalistycznego systemu społeczno-gospodarczego jako zagrożenia dla Rosji³¹⁹. Wzmacnia ją odwołanie do

³¹⁷ Об обществе, Общество Знание. <https://znaniarussia.ru/about> [dostęp: 20.09.2025].

³¹⁸ Устав общероссийской общественно-государственной просветительской организации „Российское общество «Знание»”... s. 3.

³¹⁹ С. Васильев, СВО: два года, которые изменили мир. Лекция. Общество Знание. <https://znaniarussia.ru/library/video/svo-dva-goda-kotorye-izmenili-mir-4592?from=cinema> [dostęp: 20.09.2025].

słów Putina o „rozpadzie Związku Radzieckiego jako największej katastrofie XX wieku” oraz systematyczne rozwijanie dyskursu o tzw. „destrukcyjnym wpływie” Zachodu, Stanów Zjednoczonych i NATO. Całość dopełnia retoryka rewanżystowska, ukierunkowana na wytworzenie w społeczeństwie przekonania o potrzebie odbudowy dawnej potęgi państwa³²⁰. W omawianej narracji Stany Zjednoczone prezentowane są jako państwo prowadzące politykę ekspansjonistyczną, interpretowaną jako mającą na celu osłabienie Rosji i ograniczenie jej wpływów międzynarodowych.

Po trzecie, warto zwrócić uwagę na tendencje, które mogą być interpretowane jako wzmacniające elementy kultu Putina. Przykładem jest projekt *Otwarta lekcja z Prezydentem Federacji Rosyjskiej* (ros. *Открытый урок с Президентом РФ Владимиром Путиным*)³²¹, podczas którego Putin wystąpił w wykreowanym wizerunku historyka. Choć kult jednostki nie jest tu eksponowany wprost, akcentuje się przede wszystkim wizerunek Putina jako eksperta i autorytetu, którego wiedza ma legitymizować określoną narrację.

Po czwarte, rozwijane są liczne projekty patriotyczne odwołujące się do retoryki „tradycyjnych wartości”, spośród których jednym z flagowych jest *DNK Rosji* (ros. *ДНК России*) — inicjatywa opisywana jako „cykl wideoklipów patriotycznych, mający na celu walkę z fałszowaniem historii, popularyzację dziedzictwa kulturowego oraz tradycyjnych wartości”³²². Warto zwrócić uwagę na samą nazwę projektu. Oficjalnie skrót DNK (ros. *ДНК*) w języku rosyjskim oznacza DNA i jest powszechnie rozpoznawalny wśród osób rosyjskojęzycznych. W kontekście analizowanego projektu termin ten został jednak zreinterpretowany jako „*Duchowo-Moralny Kod Rosji*” (ros. *Духовно-нравственный код России*). Sama nazwa wprowadza do dyskursu element retoryki o zabarwieniu biologizującym — jej brzmienie przywołuje skojarzenia z „DNA Rosjan”, co może być odczytywane jako sugestia istnienia szczególnego, dziedzicznego kodu duchowości i moralności przypisywanego rosyjskiemu narodowi.

Po piąte, istotnym elementem działalności Towarzystwa jest systematyczne angażowanie czołowych przedstawicieli władz państwowych i duchowieństwa w inicjatywy edukacyjne stowarzyszenia *Znanie*, w ramach której występują oni oficjalnie jako lektorzy. Do grona tych osób należą m.in. Michaił Miszustin, Walentyna Matwijenko, Dmitrij Miedwiediew

Pogląd ten nie jest powszechny; stanowi raczej jedną z wariantów wpisujących się w szerszą tendencję antyzachodnich narracji.

³²⁰ *Россия в мире*, Документальный фильм. Общество Знание. <https://znanierussia.ru/library/video/rossiya-v-mire-1922?from=cinema> [dostęp: 20.09.2025].

³²¹ Zob. *Открытый урок с Президентом РФ Владимиром Путиным*, Лекция. Общество Знание 07.09.2021. <https://znanierussia.ru/library/video/otkrytyj-urok-s-prezidentom-rf-66> [dostęp: 20.09.2025].

³²² *ДНК России*, Общество Знание. <https://znanierussia.ru/cinema/collections/dnk-rossii> [dostęp: 20.07.2025].

oraz patriarcha Cyryl. Ponadto wśród lektorów znajduje się również Dugin, którego udział dodatkowo wzmacnia ideologiczny charakter przekazu.

W pewnym sensie stowarzyszenie *Znanie* funkcjonuje jako swoisty ekosystem³²³ ideologiczny, w ramach którego produkowane i dystrybuowane są treści o określonym profilu światopoglądowym. Dominujące narracje koncentrują się wokół idei państwowości, a istotnym wątkiem pozostaje również tematyka wojenna, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. „SVO”.

2.3.3. Miejsca pamięci: na przykładzie Rosyjskiego Towarzystwa Wojskowo-Historycznego

W sferze kultury oraz w obszarze organizacji rosyjskiej urbanistyki istotną rolę odgrywa ogólnorosyjska społeczno-państwowa organizacja Rosyjskie Wojskowo-Historyczne Towarzystwo (ros. Российское военно-историческое общество, РВИО/RVIO), utworzona w 2012 roku na mocy dekretu Putina. Założycielami towarzystwa są Ministerstwo Kultury Federacji Rosyjskiej oraz Ministerstwo Obrony Federacji Rosyjskiej³²⁴. Deklarowanym celem RVIO jest zarówno „konsolidacja sił państwa i społeczeństwa w badaniu wojskowo-historycznej przeszłości Rosji” jak i „przeciwdziałanie próbom jej zniekształcania”³²⁵. Na czele organizacji stoi Miedziński, odgrywający kluczową rolę w kształtowaniu historycznego wymiaru współczesnego dyskursu ideologicznego³²⁶.

Stowarzyszenie realizuje różnorodne projekty ukierunkowane na popularyzację wojskowo-historycznej przeszłości Rosji oraz współpracuje z wieloma instytucjami, w tym z Rosyjskim Towarzystwem Historycznym (ros. Российское историческое общество). Zakres jego działalności jest szeroki i obejmuje m.in. edukację dzieci i młodzieży (organizację obozów wojskowo-historycznych), konserwację obiektów wojskowych i zabytków historycznych, zakładanie muzeów wojskowych, wznoszenie nowych pomników, a także produkcję filmów, publikację książek oraz inne inicjatywy ukierunkowane na upowszechnianie określonej wizji historii. Dotychczasowe badania nad działalnością organizacji mają charakter fragmentaryczny. W niniejszej części pracy uwaga zostanie skierowana na przedstawienie

³²³ Termin „ekosystem” stosowany jest w niniejszej pracy w szerokim znaczeniu, zapożyczonym z anglojęzycznego dyskursu naukowego i medialnego. Odnosi się on do dynamicznego układu powiązań między aktorami, instytucjami oraz formami przekazu. W ostatnich latach pojęcie to coraz częściej pojawia się w polskim dyskursie medialnym.

³²⁴ *Устав Общероссийской общественно-государственной организации „Российское военно-историческое общество”*, Москва 2022. s. 2. https://rvio.ru/storage/media/ustav_rvio_2022.pdf [dostęp: 12.12.2024].

³²⁵ Tamże.

³²⁶ А. Колесников, *Научный путинизм. Как в России оформляется официальная идеология*, Carnegie 01.11.2022. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2022/11/scientific-putinism-shaping-official-ideology-in-russia?lang=ru> [dostęp: 11.12.2022].

głównych obszarów i form aktywności stowarzyszenia w odniesieniu do ideologicznego dyskursu.

Jednym z kluczowych kierunków działalności stowarzyszenia jest produkcja filmów o tematyce wojennej, w zdecydowanej większości dotyczących II wojny światowej, które odgrywają istotną rolę w podtrzymywaniu i wzmacnianiu narracji o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. W przekazach własnych RVIO, publikowanych na oficjalnej stronie stowarzyszenia, akcentuje się, że:

Rosyjskie Towarzystwo Wojskowo-Historyczne przedstawiło szereg udanych projektów filmowych, doradzając ich twórcom oraz uczestnicząc w pisaniu scenariuszy. Wśród nich znajdują się m.in. filmy fabularne *Sobibór* (reż. Konstantin Chabenski), *Czołgi* (reż. Kim Drużynin), *Batalion* (producent generalny Igor Ugolnikow), *A jutro była cisza...* (reż. Renat Dawletiarow), *Bitwa o Sewastopol* (reż. Siergiej Mokricki), a także ośmiodcinkowy film dokumentalny o I wojnie światowej wyemitowany na kanale *Pierwyj Kanał*³²⁷.

Towarzystwo uczestniczy również w pracach Rady Powierniczej Funduszu Kinematografii (ros. Попечительский совет Фонда кино) oraz w Radzie Ekspertów ds. scenariuszy filmowych (ros. Экспертный Совет по киносценариям). W ramach swojej działalności przeprowadziło ono recenzję naukową ponad 150 scenariuszy. Ponadto, z udziałem organizacji powstały liczne filmy o tematyce wojskowo-historycznej, w tym produkcje dotyczące Krymu³²⁸.

Do flagowych projektów należą *Propaganda monumentalna* (ros. Монументальная пропаганда) oraz *Miejsca pamięci* (ros. Места памяти)³²⁹. W ich ramach funkcjonują programy ukierunkowane na tworzenie nowych miejsc pamięci, co skutkuje podporządkowaniem przestrzeni miejskiej celom państwowej polityki pamięci. Znamienne jest, że sama koncepcja propagandy monumentalnej została zaproponowana po raz pierwszy zaproponowana przez Włodzimierza Lenina³³⁰. Rzeźba oraz sztuka monumentalna były wówczas traktowane jako narzędzia agitacji rewolucyjnej w okresie kształtowania się systemu komunistycznego. Metody te pozostają aktualne również we współczesnej Rosji. W ramach projektu *Propaganda monumentalna*, jak podaje organizacja, „wzniesiono ponad 250 pomników na terenie Rosji i poza jej granicami”³³¹. Pomniki w przestrzeni publicznej

³²⁷ Фильмы и книги РВНО, Российское военно-историческое общество 14.02.2015. <https://rvio.ru/activities/projects/fil-my-i-knigi-rvio> [dostęp: 13.06.2025].

³²⁸ W pierwszych latach władzy radzieckiej ogłoszono „leninowski plan propagandy monumentalnej”. 12 kwietnia 1918 r. podpisano dekret Rady Komisarzy Ludowych „O pomnikach Republiki”, a dwa dni później opublikowano „Listę osób, którym mają zostać wzniesione pomniki” w największych miastach kraju.

³²⁹ Монументальная пропаганда, Российское военно-историческое общество. <https://rvio.ru/projects/monumental-promotion> [dostęp: 13.06.2025].

³³⁰ Tamże.

³³¹ Монументальная пропаганда... [dostęp: 13.06.2025].

kształtowane są wokół kilku głównych narracji historycznych.

Pierwszą z nich stanowi narracja wojenna, obejmująca m.in. upamiętnienia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, poszczególnych bitew Wojny Ojczyźnianej oraz I wojny światowej. Od 2012 roku obserwuje się intensyfikację działań związanych z rozbudową infrastruktury upamiętnień i akcentowaniem motywu zwycięstwa, co skutkuje powstawaniem licznych nowych pomników i miejsc pamięci. Inicjatywy te realizowane są nie tylko na terytorium Federacji Rosyjskiej, lecz także na obszarach okupowanych, gdzie pomniki pełnią funkcję narzędzi symbolicznej legitymizacji rosyjskiej obecności. Przykładami takich działań są m.in. pomnik Pawła Sudopłatowa w Melitopolu³³² oraz monument *Obrońcom Donbasu* w Doniecku³³³.

Drugą osią jest dziedzictwo Rusi Kijowskiej³³⁴ oraz późniejszego Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, z wyraźnym podkreśleniem roli ich władców, spośród których wielu zostało kanonizowanych i włączonych do prawosławnego kultu świętych. Tendencja ta wpisuje się w dyskurs wzmacniający narracje o wielkomocarstwowej roli Rosji i jej misji cywilizacyjnej, kształtując obraz państwa jako strażniczki tradycji prawosławnej i duchowej ciągłości³³⁵.

Jednym z najbardziej głośniejszych wydarzeń było odsłonięcie w 2016 roku w Moskwie pomnika księcia Włodzimierza. Wydarzenie to wywołało szeroką debatę publiczną dotyczącą jego zasadności i celowości, stając się przedmiotem sporów interpretacyjnych:

Pojawia się inne pytanie, a mianowicie celowość tego działania z punktu widzenia władzy państwowej z takich czy innych względów. W tym przypadku względy są całkowicie oczywiste: jest to próba pokazania, że prawdziwym spadkobiercą Rusi Kijowskiej nie jest państwo ze stolicą w Kijowie, lecz państwo ze stolicą w Moskwie³³⁶.

³³² Zob. *Бюст Павлу Судоплатову установлен в Мелитополе*, Российское военно-историческое общество 07.07.2022. <https://rvio.ru/activities/news/byust-pavlu-sudoplatovu-ustanovlen-v-melitopole> [dostęp: 15.05.2024].

³³³ Zob. *В центре Донецка установили памятник шахтерам – защитникам Донбасса*, ТАСС 08.09.2023. <https://tass.ru/obschestvo/18683315> [dostęp: 15.05.2024].

³³⁴ Dodatkowym przykładem jest kult świętych Piotra i Fiewronii z Muromia — postaci związanych z dziedzictwem Rusi, zajmujących istotne miejsce w prawosławnej tradycji kulturowej. Pomniki tej pary pojawiają się w wielu miastach Rosji, a państwo wspiera ten kult jako narzędzie promowania konserwatywnego modelu małżeństwa. Choć pomniki te nie powstały w ramach działalności Rosyjskiego Wojskowo-Historycznego Towarzystwa, mogą być interpretowane jako element szerszej strategii symbolicznej, ukierunkowanej na upowszechnianie tzw. tradycyjnych wartości w przestrzeni publicznej.

³³⁵ Szczególnym przykładem wpisującym się w tę narrację jest pomnik „Uprzejmych ludzi”, odsłonięty w 2016 roku w Symferopolu, odnoszący się do obecności rosyjskich żołnierzy podczas wydarzeń związanych z aneksją Krymu w 2014 roku. Obiekt ten funkcjonuje w przestrzeni symbolicznej jako narzędzie gloryfikacji rosyjskich sił zbrojnych, przedstawianych w tym przekazie jako „wyzwoliciele” i „obrońcy” ludności rosyjskojęzycznej. Choć pomnik nie powstał w ramach działalności Rosyjskiego Wojskowo-Historycznego Towarzystwa, jego realizacja wskazuje na rozwój propagandy monumentalnej jako jednej z charakterystycznych cech współczesnej Rosji.

³³⁶ „*Это попытка показать, что наследником Киевской Руси является не Киев, а Москва*” — историк и скульптор о памятнике князю Владимиру, TV Rain 14.09.2016. https://tvrain.tv/teleshov/here_and_now/vladimir-417093/ [dostęp: 15.05.2024].

Warto dodać, że pomnik akcentuje symbolikę „krzyża i miecza”, co pozwala interpretować go nie tylko jako odniesienie do Włodzimierza jako chrzciciela, lecz także jako odwołanie do idei „wojującego” prawosławia.

Kolejnym przykładem są pomniki Aleksandra Newskiego, którego wizerunek wykorzystywany jest do wzmacniania narracji przedstawiającej Rosję jako państwo przeciwstawiające się Zachodowi. Jak zauważa Iwan Kurilla:

Aleksander Newski to postać niezwykle wygodna. W rzeczywistości wiadomo o nim bardzo niewiele. Innymi słowy, wiele z tego, co wydaje się nam, że o nim wiemy, zostało w rzeczywistości wymyślone lub dopowiedziane przez późniejszych historyków. W tym sensie bardzo łatwo wykorzystuje się go jako symbol. [...] I zasadnicza rola tej postaci — nie historycznej osoby, lecz symbolu, w jaki została przekształcona — polegała na tym, że walczył z Zachodem i starał się utrzymywać przyjazne stosunki ze Wschodem³³⁷.

Trzecim nurtem jest narracja państwowości, obecna zarówno w Imperium Rosyjskim, jak i w ZSRR. Wymownym przykładem jej współczesnego wykorzystania jest odsłonięcie w 2023 roku w Petersburgu pomnika Siergieja Uwarowa — autora ideologicznej koncepcji *Prawosławie, samowładztwo, ludowość* (ros. *Православие, самодержавие, народность*)³³⁸. W ramach odwołań do tradycji radzieckiej należy natomiast wskazać na zjawisko restalinizacji, czego wyrazem jest coraz częstsze odsłanianie pomników Stalina. Jak zauważa Chawryło: „Kreml wykorzystuje ambiwalentny i powierzchowny stosunek obywateli do Stalina i choć nie gloryfikuje go wprost, to przyzwala na jego kult społeczny i sam przyczynia się do niego, eksponując wybiórczo pozytywne aspekty działalności wodza oraz mitologizując jego obraz”³³⁹.

Monumentalna propaganda w Rosji odgrywa istotną rolę w procesie reideologizacji społeczeństwa, kształtując narracje historyczne i wzmacniając legitymizację władzy. Poprzez selektywne formy upamiętnienia — od akcentowania motywu zwycięstwa i imperialnej potęgi, przez sakralizację prawosławia, po restalinizację — państwo konstruuje określoną wizję przeszłości, która służy uzasadnianiu jego współczesnych ambicji politycznych. W obszarze kinematografii, w ramach projektów realizowanych przez Towarzystwo, centralnym motywem pozostaje Wielka Wojna Ojczyźniana, stanowiąca główną oś narracyjną w rosyjskiej polityce pamięci.

³³⁷ Зачем кремлевским идеологам культ Александра Невского? Объясняет историк Иван Курилла, Настоящее время 18.09.2021. <https://www.currenttime.tv/a/russia-nevsky-anniversary-propaganda-interview-/31465401.html> [dostęp: 20.05.2024].

³³⁸ „Человек он уникальный”. Мединский и Кравцов открыли у СПбГУ памятник графу Уварову, Фонтанка 24.11.2023. <https://www.fontanka.ru/2023/11/24/72951110/> [dostęp: 20.05.2024].

³³⁹ K. Chawryło, *Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny*, „Komentarze OSW”, nr 252, 31.10.2017, s.1.

2.4. Aparat informacyjno-cyfrowy

W klasycznym ujęciu Althussera chodzi o państwowy aparat informacyjny. Jednak wraz ze zmianami technologicznymi oraz rosnącą rolą środowiska cyfrowego zasadne staje się rozszerzenie tej kategorii i posługiwanie się pojęciem aparatu informacyjno-cyfrowego, z możliwością wyróżnienia jego dwóch uzupełniających się wymiarów. Na potrzeby niniejszej pracy aparat ten został poszerzony o komponent cyfrowy, którego znaczenie w zarządzaniu przepływem informacji i kształtowaniu przestrzeni komunikacyjnej współcześnie wyraźnie wzrosło. W przedstawionej analizie państwowy aparat informacyjno-cyfrowy rozumiany jest jako zbiór instytucji, technologii i procedur służących organizacji, przetwarzaniu i rozpowszechnianiu informacji publicznej z wykorzystaniem zarówno tradycyjnych, jak i cyfrowych środków komunikacji. Obejmuje on media, platformy internetowe oraz infrastrukturę cyfrową, które umożliwiają państwu realizację funkcji komunikacyjnych, koordynacyjnych oraz — w określonych kontekstach — ideologicznych w przestrzeni informacyjnej.

Należy zauważyć, że współczesny rosyjski ekosystem cyfrowy coraz wyraźniej orientuje się na tworzenie zamkniętej, wewnętrznej infrastruktury komunikacyjno-informacyjnej. Po 2022 roku część popularnych serwisów — takich jak Instagram czy Facebook — została zablokowana na skutek uznania spółki Meta Platforms Inc. przez rosyjskie organy sądowe za organizację ekstremistyczną³⁴⁰. Jednocześnie decyzja ta nie objęła komunikatora WhatsApp, co — jak wskazano w uzasadnieniu orzeczenia — uzasadniono „brakiem funkcji publicznego rozpowszechniania informacji”³⁴¹.

Warto dodać, że YouTube, choć formalnie nie został objęty pełnym zakazem, jest w Rosji znacząco ograniczany pod względem funkcjonalnym³⁴². Od 2024 roku obserwuje się znaczne spowolnienie działania platformy, trudności z odtwarzaniem treści oraz rosnącą konieczność korzystania z VPN, co w praktyce prowadzi do *de facto* ograniczenia dostępu i może skutkować stopniowym wzrostem udziału krajowych serwisów wideo. Równolegle w rosyjskiej przestrzeni cyfrowej regularnie pojawiają się okresowe ograniczenia dotyczące innych stron internetowych, w tym zagranicznych portali informacyjnych i serwisów

³⁴⁰ В России признали экстремистскими и запретили Facebook и Instagram, РБК 21.03.2022. <https://www.rbc.ru/politics/21/03/2022/623882d99a79476d9ca054ab> [dostęp: 25.03.2022].

³⁴¹ Tamże.

³⁴² YouTube Practically „Blocked” In Russia, Expert Says, As Traffic Plummets, RadioFreeEurope 24.12.2024. <https://www.rferl.org/a/youtube-practically-blocked-in-russia-expert-says/33251568.html> [dostęp: 20.03.2025].

społecznościowych, co dodatkowo wzmacnia tendencję do tworzenia zamkniętego, krajowego środowiska cyfrowego.

W kontekście kształtowania się rosyjskiego modelu cyfrowego istotne jest nakreślenie ogólnego zarysu jego najważniejszych komponentów. Przeglądarka i wyszukiwarka Yandex wraz z asystentem głosowym Alisą stanowią przykład narzędzi algorytmicznie mediowanej komunikacji, integrujących usługi informacyjne, nawigacyjne i użytkowe w ramach jednej ekosfery. Natomiast VKontakte, przekształcone w wielofunkcyjną platformę społecznościową, obejmuje nie tylko komunikację i wymianę treści, lecz także usługi handlowe, muzyczne, dostawcze i finansowe, pełniąc funkcję rozbudowanego wirtualnego ekosystemu. Od 2025 roku rozwijany jest również nowy komunikator MAX, który wpisuje się w tendencję poszerzania i autonomizacji krajowej infrastruktury cyfrowej³⁴³.

W ostatnich latach w Rosji rozwijane są również własne systemy generatywnej sztucznej inteligencji, stanowiące odpowiedniki globalnych modeli językowych. Do najważniejszych z nich należą GigaChat, opracowany przez Sberbank oraz YandexGPT³⁴⁴, rozwijany w ramach infrastruktury Yandexu. Ich rozwój wpisuje się w szerszą tendencję wzmacniania autonomii rosyjskiej ekosfery cyfrowej.

Warto zauważyć, że od 2022 roku pojawiają się nowe strony internetowe powiązane z oficjalnym przekazem państwowym, w tym serwisy dotyczące tzw. „SVO”, wykorzystujące m.in. formy wizualnej estetyzacji, takie jak biogramy przedstawiane w formie komiksów³⁴⁵. W przestrzeni cyfrowej funkcjonują także m.in. portale gromadzące informacje o podmiotach uznanych za „zagranicznych agentów” lub „organizacje niepożądane”³⁴⁶. Choć nie zawsze możliwe jest jednoznaczne ustalenie podmiotów odpowiedzialnych za powstawanie i utrzymanie tych stron, stanowią one charakterystyczny element ekosfery informacyjnej w Rosji po 2022 roku. Wszystkie wymienione tendencje wymagają odrębnych, pogłębionych analiz badawczych.

³⁴³ Pojawienie się komunikatora *MAX* wywołało szeroką dyskusję, głównie z uwagi na obawy dotyczące jego potencjalnego wykorzystania do monitorowania aktywności użytkowników i rozszerzania kontroli w środowisku cyfrowym. W raporcie Instytutu Europy Środkowej podkreślano: „Stanowi to znaczącą eskalację w dążeniu władz Rosji do swoiście pojmowanej «cyfrowej suwerenności» i ma fundamentalne konsekwencje dla prywatności obywateli oraz funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego”. Zob. *Max zamiast WhatsAppa: Rosja centralizuje kontrolę nad komunikacją cyfrową*, Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/komentarze/max-zamiast-whatsapp-a-rosja-centralizuje-kontrolę-nad-komunikacją-cyfrową/> [dostęp: 01.11.2025].

³⁴⁴ W przestrzeni publicznej odnotowano również incydent, w którym Dmitrij Miedwiediew skrytykował model YandexGPT za „odmowę” generowania odpowiedzi na wybrane zagadnienia o charakterze politycznym i historycznym. Zob. *Дмитрия Медведева взбесило, что YandexGPT не хочет рассказывать про Бандеру*, Meduza 21.05.2024. <https://meduza.io/feature/2024/05/21/dmitriya-medvedeva-vzbesilo-chto-yandexgpt-ne-hochet-rasskazyvat-pro-banderu> [dostęp: 30.06.2024].

³⁴⁵ Zob. *Герои снейперации*, <https://xn--80afgaaqda2ccjchhj6ff.xn--p1ai/> [dostęp: 15.11.2025].

³⁴⁶ Zob. *Руссофобы*, <https://russophob.ru/> [dostęp: 15.11.2025].

Rozwój opisanych narzędzi i platform należy postrzegać jako element szerszego procesu kształtowania państwowego aparatu informacyjno-cyfrowego, który obejmuje zarówno środowisko cyfrowe, jak i tradycyjne media. W szerszej perspektywie segment cyfrowy tego aparatu pozostaje jednak komplementarny wobec mediów masowych, spośród których kluczową rolę nadal odgrywa telewizja. Z tego względu w dalszej części analizy uwaga zostanie skierowana na telewizję jako jednego z centralnych komponentów aparatu informacyjno-cyfrowego współczesnej Rosji. Należy podkreślić, że państwowy aparat ten stanowi kluczowe narzędzie kształtowania przekazu propagandowego. Problem rosyjskiej propagandy był wielokrotnie analizowany zarówno w literaturze naukowej, jak i w debacie publicznej, obejmując zagadnienia dotyczące mechanizmów oddziaływania, strategii retorycznych oraz sposobów manipulowania percepcją społeczną³⁴⁷.

Celem niniejszej części pracy jest wskazanie dominujących osi tematycznych i narracyjnych, wokół których budowany jest współczesny przekaz medialny, a także identyfikacja najważniejszych motywów i uchwycenie szerszych tendencji obecnych w dominującym dyskursie medialnym. Uwaga zostanie poświęcona również treściom rozrywkowym, które odgrywają istotną rolę w utrwalaniu narracji i mogą być traktowane jako element aparatu kulturowego. Ponieważ zarówno przekaz informacyjny, jak i rozrywkowy koncentruje się przede wszystkim w telewizji, zasadne jest ich łączne rozpatrzenie, co umożliwi prześledzenie zależności między obiema sferami. W centrum uwagi znajduje się zatem telewizja, pozostająca głównym narzędziem przekazu państwowego. Jak trafnie zauważył dziennikarz śledczy Roman Badanin: „Telewizor wciąż rządzi Rosją”³⁴⁸. Na początku niniejszego opracowania warto zwrócić uwagę na kilka kluczowych kwestii, w tym na niektóre etapy rozwoju mediów w okresie „putinowskim”.

Po pierwsze, w kontekście podporządkowywania mediów kontroli państwowej rok 2008 stanowi moment instytucjonalnego ugruntowania mechanizmów nadzoru, czego wyrazem było powołanie Federalnej Służby Nadzoru w Sferze Łączności Technologii Informacyjnych i Komunikacji Masowej (ros. Роскомнадзор), która pełni funkcję głównego organu nadzorującego przestrzeń medialną w Rosji. Z perspektywy prawnej ograniczenia były wprowadzane stopniowo. Dla ilustracji można wskazać tzw. ustawę o „zagranicznych

³⁴⁷ Zob. np. *Kremlin Media Wars: Censorship and Control Since the Invasion of Ukraine*, red. W. Sloane, A. Raspopina. London: Routledge 2025; A. Antczak, I. Plashkina, *Kultowa propaganda: rosyjski dyskurs komunikowania politycznego w przekazie telewizyjnym stacji „Pierwyj kanal”*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2017.

³⁴⁸ Я 25 лет изучаю Путина, вДудь 13.09.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=ytLJssN2cJo> [15.09.2025].

agentach” (ros. *иностранные агенты*)³⁴⁹, która od 2017 roku objęła również media, prowadząc do stygmatyzacji niezależnych redakcji. W rezultacie przyczyniło się to zarówno do utraty reklamodawców przez niezależne media, jak i do nasilenia zjawiska autocenzury, rozumianej jako mechanizm prewencyjnego unikania potencjalnych sankcji ze strony państwa.

Po drugie, od początku rządów Putina rozpoczęła się stopniowa likwidacja kanałów opozycyjnych³⁵⁰ oraz unifikacja przekazu telewizyjnego, co stworzyło dodatkowe możliwości dla działań propagandowych. Warto zauważyć, że wraz z rozpoczętym w 2009 roku procesem przejścia z nadawania analogowego na cyfrowe utworzono pierwszy multipleks, obejmujący 10 kanałów telewizyjnych i 3 radiowe³⁵¹. W kolejnych latach uruchomiono drugi i trzeci multipleks³⁵². Należy również wspomnieć, że w przestrzeni płatnej funkcjonował jeden kanał o charakterze opozycyjnym — Dożd (ros. *Дождь*, TV Rain), obecny w rosyjskiej telewizji przez cztery lata (2010–2014). Po odłączeniu od sieci kablowych przeszedł on do modelu internetowego oraz zagranicznego nadawania. W 2022 roku w Rosji jego licencja została ostatecznie cofnięta, a emisja zablokowana. Warto zatem podkreślić, że w ramach trzech multipleksów (30 kanałów) nie znalazł się ani jeden kanał prezentujący treści alternatywne wobec przekazu państwowego.

Aby ukazać dominujące tendencje w przekazie, analiza zostanie skoncentrowana wyłącznie na pierwszym multipleksie, który jest podstawowy i obowiązkowy na całym terytorium Rosji. W jego skład wchodzi takie kanały jak: Pierwyj Kanał (ros. *Первый канал*), Rossija-1 (ros. *Россия1*), Match TV (ros. *Матч ТВ*), NTV (ros. *НТВ*), Piąty Kanał (ros. *Пятый канал*), Rossija-Kultura (ros. *РоссияК*), Rossija-24 (ros. *Россия24*), Karusel (ros. *Карусель*), OTR (ros. *Общественное телевидение России*) oraz TV Centr. (ros. *ТВ Центр*)³⁵³.

Flagowym, szeroko rozpoznawanym z uwagi na charakter propagandowy holdingiem medialnym w Rosji jest Wszechrosyjska Państwowa Telewizja i Radiofonia (WGTRK) (ros. *Всероссийская государственная телевизионная и радиовещательная компания*), do której

³⁴⁹ Федеральный закон от 25.11.2017 nr 327-ФЗ „О внесении изменений в статьи 10-4 и 15-3 Федерального закона «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и статью 6 Закона Российской Федерации «О средствах массовой информации»” (2017, nr 327-ФЗ). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201711250002> [dostęp: 20.11.2022].

³⁵⁰ Za początek działań wymierzonych w media krytyczne wobec Kremla uznaje się przejęcie NTV przez Gazprom-Media w 2001 roku, które de facto zakończyło istnienie stacji jako niezależnego nadawcy i symbolicznie otworzyło okres podporządkowywania mediów federalnych władzy państwowej.

³⁵¹ Указ Президента РФ от 24.06.2009 nr 715 „Об общероссийских обязательных общедоступных телеканалах и радиоканалах” (2009, nr 715). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_88782/ [dostęp: 20.11.2022].

³⁵² Pierwszy i drugi multipleks mają charakter obowiązkowy i działają na całym terytorium Rosji, natomiast trzeci, choć posiada formalny status obowiązkowy, w praktyce nie jest dostępny na całym obszarze kraju.

³⁵³ Указ Президента РФ от 24.06.2009 nr 715... [dostęp: 20.11.2022].

należą m.in. kanały Rossija-1, Rossija-24, wchodzące w skład podstawowych multipleksów cyfrowych. Warto podkreślić, że holding ten udostępnia również miejsce na emisję kanałów regionalnych, a ponadto obejmuje multimedialną platformę internetową Smotrim (ros. Смотрим), działającą od 2020 roku. Na potrzeby analizy danych empirycznych w pracy wybrano cztery kanały: Pierwyj Kanał, Rossija-1, Rossija-24 oraz NTV. Są one postrzegane jako główne źródła przekazu medialnego w Rosji, a zarazem należą do pierwszego multipleksu cyfrowego, co zapewnia im największy zasięg ogólnokrajowy. Z tego względu stanowią one kluczowy materiał badawczy w analizie dominujących narracji medialnych.

Treści rosyjskiej telewizji można zasadniczo podzielić na dwie główne grupy: treści informacyjno-polityczne oraz w szerokim sensie rozrywkowe. Pierwsza kategoria obejmuje zarówno serwisy informacyjne, jak i tzw. programy analityczne, które stanowią podstawowy nośnik bezpośredniego, sformalizowanego przekazu propagandowego. Serwisy realizują przede wszystkim funkcję cyklicznego utrwalania i powtarzania kluczowych komunikatów, natomiast programy analityczne interpretują te treści, nadając im określone ramy narracyjne i emocjonalne. Z kolei do treści rozrywkowych należą m.in. programy travel, rodzinne i lifestyle'owe, które — mimo braku bezpośrednich odniesień politycznych, subtelnie wzmacniają pożądane przez państwo narracje społeczne i kulturowe, pełniąc funkcję „miękkiej propagandy”.

Po pierwsze, istotna część przekazu telewizyjnego koncentruje się *na postaci Putina*. Przykładem jest cotygodniowy program Pawła Zarubina i Władimira Sołowiowa *Moskwa. Kreml. Putin* (ros. Москва. Кремль. Путин). Jak podkreślono w opisie programu: „w każdym wydaniu ekskluzywnego projektu prezentowana jest kronika jednego tygodnia z życia prezydenta Władimira Putina: spotkania na najwyższym szczeblu, podróże służbowe i strategiczne decyzje, które zmieniają losy kraju”³⁵⁴. Audycja koncentruje się zatem na systematycznym kreowaniu i reprodukowaniu jego wizerunku. Jej formuła podporządkowana jest ukazywaniu Putina jako centralnego punktu całego systemu politycznego, co ma na celu wzmocnienie jego autorytetu poprzez regularną, zrytualizowaną obecność w przestrzeni medialnej. W efekcie program pełni funkcję instrumentu utrwalania personalistycznej struktury władzy, a jego narracja konsekwentnie buduje i normalizuje pozycję Putina jako niepodważalnego centrum decyzji politycznych i symbolicznego filaru systemu.

Po drugie, istotnym elementem analizowanego przekazu jest konsekwentnie rozwijana *narracja antyamerykańska*. Jej przykładem jest m.in. cotygodniowe talk-show *Wielka gra* (ros.

³⁵⁴ Москва. Кремль. Путин. Смотрим. <https://smotrim.ru/brand/63170> [dostęp: 15.07.2025].

Большая игра)³⁵⁵. Program ten, w warstwie deklaratywnej przybiera formę pogłębionej analizy politycznej, w rzeczywistości wzmacnia dominujące dyskursy i ideologiczne ramy rosyjskiej polityki zagranicznej. Szczególną uwagę zwraca duet prowadzących: Wiaczesław Nikonow — przewodniczący fundacji Russkij Mir (ros. Фонд Русский мир), instytucji odpowiadającej za promocję rosyjskiej „miękkiej siły”, — Dimitri Simes³⁵⁶, występujący w audycji jako reprezentant tzw. amerykańskiego punktu widzenia. Choć program odwołuje się do bieżących wydarzeń tygodnia, wyraźnie dominuje w nim tendencja do polaryzacji na osi Rosja–USA. W warstwie deklaratywnej celem formatu jest prezentacja „dwóch mentalności, dwóch sposobów rozumienia świata i historii” oraz poszukiwanie odpowiedzi na pytanie „czy możliwy jest dialog, czy też mentalne i kulturowe różnice czynią go praktycznie niemożliwym”³⁵⁷. Konstrukcja tego pytania legitymizuje konfrontacyjny charakter przekazu. Zarówno tytuł audycji, jak i jej narracyjna architektura odwołują się do historycznego modelu geopolitycznego starcia mocarstw. Tego rodzaju rama nie tylko sprzyja konstruowaniu antyamerykańskiej optyki, ale również naturalizuje ideę globalnej konfrontacji, przedstawiając Stany Zjednoczone jako głównego, nieuchronnego przeciwnika geopolitycznego Rosji.

Po trzecie, *narracje antyukraińskie i antyzachodnie*. W agresywnym formacie obecne są w programach *Niedzielny wieczór z Włodzimierzem Sołowiowem* (ros. Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым) czy *Sołowjow Live*. W podobnym rejestrze mieszczą się również *60 minut* (ros. 60 минут) Olgi Skabiejewej i Jewgienija Popowa oraz program Jewgienija Szejnina *Czas pokaże* (ros. Время покажет) emitowany na kanale Pierwyj kanał. Osią tych audycji jest konsekwentne budowanie wizerunku zewnętrznego wroga. W narracjach tego typu główna uwaga koncentruje się na prezentowaniu konstrukcji propagandowej budującej obraz Rosji jako obiektu ataku oraz jako strony ustawianej w roli ofiary zmuszonej do obrony. Warto dodać, że tego rodzaju programy charakteryzują się ekspresyjnym stylem, emocjonalno-konfrontacyjną retoryką, intensywnym wykorzystaniem elementów mowy nienawiści, ostrych

³⁵⁵ Inspiracją do stworzenia programu była m.in. książka Petera Hopkirka pod tytułem *Wielka Gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*.

³⁵⁶ Dimitri Simes – postać budząca kontrowersje, politolog rosyjskiego pochodzenia, przez wiele lat związany z waszyngtońskim *Center for the National Interest* (wcześniej: *Nixon Center*), instytucją prowadzącą analizy polityki zagranicznej USA z pozycji realizmu geopolitycznego. W ostatnich latach regularnie pojawia się w rosyjskich mediach jako komentator, prezentujący tzw. „amerykański punkt widzenia”, zgodny jednak z narracją Kremla. Zob. A. Kublik, *Jak doradca Nixona i pomocnik Trumpa został propagandystą Putina. Teraz został oskarżony o łamanie sankcji wobec Rosji*, „Gazeta wyborcza” 09.09.2024. <https://wyborcza.biz/biznes/7,177151,31287237,jak-doradca-nixona-pomocnik-trumpa-zostal-propagandysta-putina.html> [dostęp: 09.09.2025].

Na rolę Simesa jako jednego z ekspertów bliskich Kremlowi wskazuje m.in. śledztwo portalu „Projekt”. Zob. K. Аренина i inne, *Дом советов. Путеводитель по путинским экспертам*, Проект 20.12.2023. <https://www.proekt.media/guide/experty-putina/> [dostęp: 09.07.2025].

³⁵⁷ *Большая игра*, Первый канал. <https://1tv.promo/bolshaya-igra> [dostęp: 28.08.2025].

sformułowań i wyrazistej metaforyki.

Po czwarte, *narracja wojny informacyjnej*. Jednym z podstawowych programów realizujących ten przekaz jest *Antifejk* (ros. *Антифейк*), emitowany na kanale Pierwyj kanał. Pretekstem do jego powstania była wojna w Ukrainie — program miał według twórców: „demaskować nieprawdziwe informacje na temat sytuacji na Ukrainie”³⁵⁸. Po rozpoczęciu inwazji akcent został wyraźnie przesunięty na kształtowanie narracji wojny informacyjnej. Jak wskazano w opisie programu:

Wojna informacyjna na świecie wchodzi na nowy poziom. Zachód wywiera presję na Rosję z „bestialską nienawiścią”. Nagrania wideo, które wywołują u odbiorców silne emocje, w rzeczywistości mogą być bezdusznie i cynicznie sfabrykowanymi fałszywkami. Niektóre państwa tworzą specjalne jednostki do prowadzenia tej wojny oraz produkcji rozmaitych „fejków” z wykorzystaniem nowoczesnych technologii. Pierwyj Kanał uruchamia nowe widowisko, którego celem jest demaskowanie fałszywych informacji w sieci, a także wyjaśnianie, jak odróżniać prawdę od kłamstwa³⁵⁹.

Można założyć, że program nie tylko kreuje ogólny antyzachodni charakter przekazu, lecz także w pewnym sensie pełni funkcję prewencyjnej odpowiedzi na zarzuty dotyczące dezinformacji i propagandy w rosyjskich mediach, dodatkowo utrudniając odbiorcom dokonanie krytycznej oceny prezentowanych treści, nawet w obliczu alternatywnych źródeł informacji.

Znaczące oddziaływanie na kształtowanie opinii publicznej wywiera blok rozrywkowy, rozumiany w szerokim znaczeniu tego pojęcia. Obejmuje on różnorodne formy treści — od wywiadów, przez programy podróżnicze i muzyczne, po seriale fabularne czy reality show. Zadaniem niniejszej części nie jest szczegółowe omówienie wszystkich rodzajów programów, lecz wskazanie wybranych tendencji, które w sposób szczególny wzmacniają i uzupełniają ideologiczny przekaz.

Po pierwsze, istotną rolę odgrywają narracje *dotyczące rosyjskiej inwazji na Ukrainę*, przedstawianej w przekazie państwowych mediów pod określeniem „specjalnej operacji wojskowej” i konsekwentnie ujmowanej w heroizującej optyce. Chodzi tu o liczne audycje oparte na wywiadach z uczestnikami działań wojennych, m.in. *Czas bohaterów* (ros. *Время героев*) oraz *Będziemy żyć* (ros. *Будем жить*) emitowane na kanale Pierwyj kanał. Jak wskazano w opisie programu *Będziemy żyć*:

Będziemy żyć to pierwszy program poświęcony adaptacji weteranów SVO do życia w warunkach pokoju. U jego podstaw leżą opowieści bohaterów i ich bliskich — zarówno o dokonanych na polu walki czynach, jak i o trudnościach, z którymi musieli się zmierzyć po

³⁵⁸ Журналист Александр Смол стал ведущим программы „АнтиФейк” на Первом канале, Мой Красноярск 08.03.2022. <https://trk7.ru/news/138630.html> [dostęp: 16.03.2024].

³⁵⁹ АнтиФейк – все выпуски и разборы эфиров, Я политик. <https://yapolitic.ru/antifeyk> [dostęp: 30.11.2022].

powrocie do domu: spalony dom, rehabilitacja po odniesionych ranach czy poszukiwanie zatrudnienia w nowym, cywilnym życiu³⁶⁰.

Z kolei program *Czas bohaterów*, według intencji jego twórców, ma służyć kreowaniu heroicznego wizerunku uczestników tzw. „SVO”. Nie chodzi tu o rzetelne przedstawienie rzeczywistości, lecz o budowanie narracji, w której wojna zostaje ukazana jako przestrzeń heroizmu i poświęcenia. W ten sposób dochodzi do swoistej sakralizacji obrazu „bohaterstwa”, podporządkowanej celom propagandowym. Tendencja ta szczególnie nasiliła się po wystąpieniu Putina zapowiadającym utworzenie nowej elity złożonej z tzw. „weteranów SVO”³⁶¹.

Po drugie, istotnym elementem jest *kreowanie obrazu Rosji jako „zbawicielki” i „opiekunki”*. Przykładem może być społeczny projekt *Krok ku marzeniu* (ros. *Шаг к мечте*). Jak wskazano w opisie: „Prowadząca Polina Cwietkowa pomaga dzieciom z nowych regionów zaadaptować się do życia w dużym kraju, uwierzyć w siebie, odnaleźć swoje powołanie, osiągnąć wyznaczone cele i uwierzyć w to, że marzenia się spełniają”³⁶². Warto podkreślić, że programy tego rodzaju mogą pełnić funkcję prewencyjnego narzędzia propagandowego, mającego neutralizować potencjalny wpływ informacji o nielegalnej deportacji dzieci z terenów objętych wojną, gdyby takie treści przedostały się do przestrzeni publicznej³⁶³. W ten sposób pozytywny wizerunek „spełniania marzeń” najmłodszych służy legitymizacji działań wojennych w oczach społeczeństwa, przedstawianych jako działania wpisujące się w narrację „pomocy humanitarnej”.

Po trzecie, istotnym elementem jest konstruowanie *atrakcyjnego, nasyconego patriotycznie obrazu Rosji*. Do tej kategorii należą m.in. programy o charakterze podróżniczym i kulinarnym, których celem jest promowanie wewnętrznej turystyki i pozytywnej wizji kraju. Na szczególną uwagę zasługuje jednak program *Oni wybrali Ojczyznę* (ros. *Они выбрали Родину*), prezentujący biografie osób pochodzących z zagranicy, które zdecydowały się zamieszkać w Rosji. W tym ujęciu narracja o „wyborze Rosji” przez obcokrajowców nie pełni

³⁶⁰ Будем жить!, Первый канал 05.06.2025. <https://www.1tv.ru/shows/budem-zhit/o-proekte> [dostęp: 07.09.2025].

³⁶¹ Zob. Путин назвал ветеранов СВО настоящей элитой России. ТАСС 09.12.2024. <https://tass.ru/armiya-i-opk/22618121> [dostęp: 06.01.2025].

³⁶² Шаг к мечте, Первый канал 07.02.2025. <https://www.1tv.ru/shows/shag-k-mechte/o-proekte> [dostęp: 07.09.2025].

³⁶³ Zob.: Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova, International Criminal Court 17.03.2023. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> [dostęp: 13.04.2025]; Independent International Commission of Inquiry on Ukraine Note by the Secretary-General. 18.10.2022 nr A/77/533. <https://www.ohchr.org/en/documents/reports/a77533-independent-international-commission-inquiry-ukraine-note-secretary> [dostęp: 19.11.2023].

funkcji neutralnego przedstawienia ich historii, lecz staje się narzędziem służącym legitymizacji oficjalnej narracji państwowej poprzez utrwalanie „pożądanego” modelu dumy i lojalności patriotycznej.

Po czwarte, warto zwrócić uwagę na rozwój retoryki dotyczącej *tzw. wartości tradycyjnych*. Przekaz ten ma raczej „miękki” charakter, koncentrując się na narracji o rodzinie i wychowaniu. Do tego bloku zaliczyć można liczne programy emitowane na różnych kanałach, których celem jest popularyzacja symboli rodziny, małżeństwa, wielodzietności, macierzyństwa i szeroko rozumianego „tradycyjnego” modelu życia.

Rosyjski aparat informacyjno-cyfrowy tworzy coraz bardziej zamknięty ekosystem, łączący kontrolowaną infrastrukturę cyfrową z jednolitym przekazem telewizyjnym. Krajowe platformy stopniowo zastępują zagraniczne serwisy, a telewizja pozostaje głównym nośnikiem zcentralizowanych narracji. Wspólnie wzmacniają one kluczowe przekazy propagandowe: personalizację władzy wokół Putina, narracje antyamerykańskie i antyukraińskie, heroizację „SVO” oraz promocję tradycyjnych wartości. Równocześnie wykorzystywane są narzędzia prewencyjne oraz strategie kreowania atrakcyjnego, patriotycznie nasyconego obrazu Rosji. Treści rozrywkowe dopełniają ten układ, normalizując pożądane wzorce społeczne i kulturowe.

2.5. Aparat rodzinny

W ujęciu Althussera rodzina stanowi jeden z ideologicznych aparatów państwa, odpowiedzialny za reprodukcję dominujących norm i wartości. W modelu radzieckim postrzegano ją jako podstawową komórkę społeczną, a panująca w niej atmosfera bezpośrednio wpływała na pozycję jednostki w życiu zawodowym i społecznym. Współcześnie władze Federacji Rosyjskiej nie ingerują w życie rodzinne w sposób bezpośredni, niemniej dostrzegalne są wyraźne tendencje do kształtowania i regulowania dyskursów na temat rodziny, co przejawia się m.in. w nasileniu retoryki odwołującej się do *tzw. „wartości rodzinnych”*. W pewnym sensie prowadzi to do konstruowania społecznego obrazu „wzorcowego” modelu rodziny.

Pewne kwestie związane z rodziną mogą kojarzyć się przede wszystkim z *tzw. polityką moralności*. Warto jednak zaznaczyć, że w kontekście rosyjskim prawdopodobnie służą one także innym celom. Mimo starań władz rosyjskich, które dążą do umacniania dyskursu na temat „tradycyjnych wartości” oraz budowania wizerunku Cerkwi jako instytucji o istotnym wpływie społecznym, postawy konserwatywne nie są w społeczeństwie rosyjskim jednoznacznie dominujące. Jak zauważa Laruelle:

Badanie Pew Research Center z 2018 roku, przeprowadzone w 34 krajach Europy i Eurazji, potwierdza, że poglądy Rosjan w żadnym wypadku nie są wyjątkowe. Wydaje się, że nie wynikają one z ostatnich ustaw i dyskursów promujących „wartości tradycyjne”, lecz są wpisane w szerszy kontekst społeczny społeczeństw post-socjalistycznych. W obrębie bloku Europy Środkowo-Wschodniej Rosja rzadko okazuje się najbardziej konserwatywna: niemal zawsze wyprzedzają ją Grecja, Armenia i Gruzja, a także regularnie wiele krajów bałkańskich oraz w niektórych kwestiach Polska³⁶⁴.

„Tradycyjne wartości” stanowią jeden z kluczowych elementów współczesnej retoryki państwowej, choć kwestie moralności nie należą do zagadnień priorytetowych. W niniejszej części pracy uwaga jest zwrócona na identyfikację podstawowych tendencji obecnych w dyskursach dotyczących rodziny — na poziomie prawa, projektów narodowych oraz wypowiedzi politycznych. Należy jednak zaznaczyć, że badanie nie obejmuje sposobu, w jaki proces interpelacji przebiega wewnątrz samej rodziny. Mimo to, ogólny zarys dominującej retoryki pozwala uchwycić podstawowe mechanizmy tego ideologicznego kształtowania.

Priorytetowym celem państwowej polityki rodzinnej Federacji Rosyjskiej pozostaje zwiększenie wskaźnika urodzeń. Działania w tym zakresie realizowane są m.in. poprzez projekty narodowe, w szczególności poprzez system wypłat tzw. kapitału macierzyńskiego oraz różnego rodzaju ulg hipotecznych dla rodzin. W *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej* z 2021 roku, w części dotyczącej realizacji celów państwowej polityki ludnościowej, wskazano m.in. na „zwiększenie dzietności, kształtowanie motywacji do wielodzietności”³⁶⁵.

Warto zauważyć, że równoległe z rozwojem polityki demograficznej zaostrza się także dyskurs dotyczący „wartości tradycyjnych” oraz promowanego przez państwo tradycyjnego modelu rodziny. Ilustracją tego kierunku są zmiany w rosyjskim ustawodawstwie z 2024 roku, które wprowadzają zakaz rozpowszechniania w Internecie, mediach, filmach i reklamie treści propagujących rezygnację z posiadania dzieci³⁶⁶. Choć ustawa ta nie stanowi elementu polityki rodzinnej w sensie ścisłym, odgrywa istotną rolę w regulowaniu przestrzeni dyskursu publicznego, m.in. poprzez ograniczanie swobody wypowiedzi oraz ekspresji światopoglądowej. Zasadne wydaje się także zwrócenie uwagi na coraz częściej pojawiające

³⁶⁴ M. Laruelle, *A grassroots conservatism? Taking a fine-grained view of conservative attitudes among Russians*, „East European Politics” 2022, nr 39(2), s. 177.

³⁶⁵ *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации*, 2021. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_389271/61a97f7ab0f2f3757fe034d11011c763bc2e593f/ [dostęp: 11.10.2021].

³⁶⁶ *Подписан закон о запрете пропаганды „Чайлдфри”*, КонсультантПлюс 23.11.2024. <https://www.consultant.ru/law/hotdocs/87143.html> [dostęp: 30.11.2024].

się inicjatywy postulujące wprowadzenie podatku od bezdzietności³⁶⁷.

Jedną z wyraźnych tendencji ostatnich lat jest intensyfikacja retoryki sprzyjającej ograniczaniu aborcji, co stanowi kontrast wobec wcześniejszych ujęć tego zagadnienia. Na poziomie prawnym należy jednak podkreślić, że w Rosji wciąż obowiązuje stosunkowo liberalne ustawodawstwo. Laruelle zauważa: „Obecne ustawodawstwo aborcyjne w Rosji jest bardziej restrykcyjne niż jego radziecki odpowiednik, jednak ograniczenia te pozostają zbliżone do rozwiązań obowiązujących w wielu postępowych krajach europejskich”³⁶⁸. Na poziomie państwowym propozycja wprowadzenia zakazu aborcji, mimo że regularnie pojawia się w debatach publicznych, nie znajduje wsparcia ze strony władz. Dyskurs w tym zakresie pozostaje raczej fragmentaryczny i nie prowadzi do systematycznego zaostrzania regulacji. Na poziomie instytucjonalnym szczególną rolę odgrywa RKP, który konsekwentnie podtrzymuje i wzmacnia antyaborcyjną retorykę. Daniel Schulte pisze:

Kierownictwo Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej rutynowo ujmuje kwestię aborcji w kategoriach teologicznych, określając ją jako ciężki grzech i zrównując z morderstwem. Jednak Cerkiew ma niewielką zdolność mobilizowania organizacji oddolnych, ponieważ jedynie 6% rosyjskiego społeczeństwa regularnie uczestniczy w nabożeństwach³⁶⁹.

Na poziomie społecznym i obywatelskim przykładem nasilających się tendencji ograniczeniowych są działania ruchu pro-life, w dużej mierze powiązanego ze środowiskami prawosławnymi, a także wypowiedzi poszczególnych posłów oraz innych aktorów politycznych opowiadających się za wprowadzeniem zakazu aborcji.

Innymi słowy, z jednej strony państwo kreuje obraz rodziny poprzez kategorię wielodzietności, z drugiej jednak nie zaostrza ustawodawstwa aborcyjnego. Schulte przypuszcza: „Utrzymywanie się obecnych regulacji prawnych dotyczących aborcji wynika ze względnej słabości ruchu antyaborcyjnego w Rosji w porównaniu z siłą środowisk opowiadających się za prawem kobiet do decydowania”³⁷⁰. Warto natomiast podkreślić, że w wymiarze społecznym nastroje konserwatywne rosyjskiego społeczeństwa nie rozciągają się na zachowania reprodukcyjne³⁷¹.

Szeroko rozumiany dyskurs rodzinny stanowi istotny element współczesnego dyskursu

³⁶⁷ Д. Алимова, *Запрет пропаганды чайдфри и налог на бездетность*, Гарант 8.11.2024, <https://www.garant.ru/article/1762102/> [dostęp: 30.11.2024].

³⁶⁸ M. Laruelle, *A grassroots conservatism?*... s.178.

³⁶⁹ D. Schulte, *To Ban or Not to Ban: Explaining Abortion Policy in Poland, Russia, and Turkey*, „Studies in Comparative International Development” 19.06.2025. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12116-025-09470-6?> [dostęp: 09.09.2025].

³⁷⁰ Tamże.

³⁷¹ *Репродукция и аборт*, Левада-Центр 20.03.2017. www.levada.ru/2017/03/20/reproduktsiya-i-aborty/ [dostęp: 10.10.2021].

ideologicznego. W przestrzeni publicznej utrwalana jest narracja, według której rodzenie dzieci postrzegane jest jako podstawowy obowiązek kobiety³⁷² — w tej logice — analogiczny do służby wojskowej uznawanej za obowiązek mężczyzny. W ten sposób konsekwentnie wzmacnia się obraz kobiety redukowanej przede wszystkim do roli matki. Od 2022 roku w różnych regionach zaczęły rozwijać się punktowe programy profilaktyczne dotyczące prokreacji wśród nastolatek i studentek. Coraz częściej inicjowane są działania mające na celu popularyzację idei macierzyństwa w środowisku szkolnictwa wyższego — odwołujące się do haseł głoszących, że „czas studiów to okres największych możliwości reprodukcyjnych”³⁷³. Równocześnie organizowane są kursy dla lekarzy i psychologów, ukierunkowane na zniechęcanie młodzieży do podjęcia decyzji o aborcji. W warstwie retorycznej pojawiają się również odniesienia do postaci religijnych — takich jak Matka Boska, przedstawiana jako wzór kobiety, która „urodziła w wieku 15 lat”³⁷⁴ — co budzi poważne wątpliwości z perspektywy etycznej i może być odczytywane jako przykład retorycznego nadużycia. W niektórych regionach wprowadzono także programy wsparcia finansowego dla ciężarnych uczennic szkół średnich³⁷⁵. Należy podkreślić, że działania te nie zmierzają do zapobiegania wczesnym ciążom szkolnym, lecz raczej do ich normalizacji. Innymi słowy, na różnych poziomach dochodzi do redukowania roli kobiety do funkcji reprodukcyjnej, przy czym dyskurs ten obejmuje również dzieci, w szczególności niepełnoletnie dziewczęta. W dyskursie publicznym coraz wyraźniej widoczna jest tendencja do pojawiania się narracji o charakterze uprzedmiotawiającym, w których dziewczęta i kobiety przedstawiane są w schematach sprowadzających ich tożsamość przede wszystkim do biologiczności³⁷⁶.

Drugą obserwowaną tendencję stanowi dyskurs stygmatyzujący różnorodność orientacji seksualnych i tożsamości płciowych. Proces ten zainicjowano w 2012 roku, natomiast w 2022 roku uchwalono ustawę zakazującą rozpowszechniania jakichkolwiek treści, które,

³⁷² Zob. m.in. *Женщины должны рождать, пока „рожалка” работает: депутаты и чиновники предлагают россиянам срочно начать плодиться*, Комсомольская правда 21.11.2024. <https://www.kp.ru/daily/27663/5013960/> [dostęp: 10.12.2024].

³⁷³ *Программа „Мама-студентка”*, Всѣбеременным 03.12.2023. <https://xn--90abjbaa2cbia2ai3l.xn--p1ai/1575/?> [dostęp: 09.09.2025].

³⁷⁴ Т. Калинина, *„Богородица стала мамой в 15 лет и была лучшей матерью” С чем сталкиваются беременные школьницы*, „Новая газета” 30.09.2025. <https://novayagazeta.eu/articles/2025/09/30/bogoroditsa-stala-mamoi-v-15-let-i-byla-luchshei-materiu> [dostęp: 02.10.2025].

³⁷⁵ *Власти Кемеровской области разово выплатят 100 000 рублей беременным школьницам*, Ведомости 01.04.2025 <https://vedomosti.ru/strana/central/news/2025/04/01/1101542-beremennim-shkolnitsam> [dostęp: 05.05.2025].

³⁷⁶ Warto zauważyć, że ślady takich narracji pojawiają się sporadycznie również w literaturze akademickiej. Jednym z przykładów jest „kontrowersyjny” artykuł, wykorzystujący teorie spiskowe, pseudonaukowe wątki i retoryczną metaforyzację, w którym kobieta przedstawiana jest w sposób wyraźnie instrumentalizujący. Zob. И. Ананских и in., *Российская семья как основа отечественной государственности*, „Юридическая наука: история и современность” 2023, nr 3. s. 42-79.

zdaniem władz rosyjskich, „propagują nietradycyjne stosunki seksualne, pedofilię lub zmianę płci” wśród osób w każdym wieku³⁷⁷. W 2023 roku ruch LGBT został uznany za organizację ekstremistyczną³⁷⁸. Warto podkreślić, że homofobiczny dyskurs w Rosji nie ogranicza się do deklarowanej obrony tzw. „tradycyjnych wartości”. Pełni przede wszystkim funkcję opozycyjną wobec Zachodu, stając się narzędziem konstruowania symbolicznych granic oraz afirmacji kulturowo-cywilizacyjnej odrębności Rosji względem liberalnych demokracji zachodnich. Laruelle pisze:

Od momentu pogorszenia się relacji z Zachodem w latach 2011–2014, homofobia została upolityczniona i wykorzystana przez rosyjskie władze jako narzędzie w rywalizacji z Zachodem, czego wyrazem stało się m.in. hasło „gejropa” [...] Szczyt nastrojów homofobicznych przypadł na rok 2013 i zbiegł się z narracjami promowanymi przez państwo. Można wręcz stwierdzić, że był to najskuteczniejszy przypadek wpływu władz na system wartości społeczeństwa.[...] Homofobia jawi się zatem jako silnie zideologizowany punkt zapalny w debacie o tożsamości Rosji jako narodu europejskiego oraz jako narzędzie ideologicznej rywalizacji z Zachodem, co tłumaczy jej centralne miejsce w państwowym konserwatyzmie³⁷⁹.

Kolejną charakterystyczną cechą retoryki rodzinnej jest promowanie przez państwo (choć często w sposób pośredni) patriarchalnego modelu rodziny. W 2017 roku Duma Państwowa zdepenalizowała przemoc domową, przenosząc ją z kategorii odpowiedzialności karnej do administracyjnej³⁸⁰, co można interpretować jako brak woli politycznej do systemowego wspierania ofiar oraz jako instytucjonalne legitymizowanie tradycyjnych hierarchii płciowych. Ponadto warto zwrócić uwagę na podnoszenie opłat skarbowych za rozwody³⁸¹ oraz cyklicznie powracające inicjatywy dotyczące ich dalszego zwiększenia — nawet do poziomu odpowiadającego pięciokrotności płacy minimalnej³⁸². Tego rodzaju podwyżki mogą potencjalnie utrudnić uzyskanie rozwodu, w szczególności kobietom, które częściej znajdują się w mniej korzystnej sytuacji materialnej.

W kontekście dzieci warto zwrócić uwagę na kwestie związane z ich wychowaniem. Choć państwo nie ingeruje bezpośrednio w ten proces, istnieją rozwiązania prawne, które mogą

³⁷⁷ Дума приняла во II чтении пакет законопроектов о запрете ЛГБТ-пропаганды, Интерфакс 23.11.2022. <https://www.interfax.ru/russia/873871> [dostęp: 30.11.2022].

³⁷⁸ М. Алексеева, Росфинмониторинг включил движение ЛГБТ в реестр экстремистских и террористических организаций, Гарант 22.03.2024. <https://www.garant.ru/news/1692358/> [dostęp: 29.11.2024].

³⁷⁹ M. Laruelle, *A grassroots conservatism?*... s. 178.

³⁸⁰ Госдума приняла во втором чтении законопроект о декриминализации побоев в семье, ТАСС 25.01.2017. <https://tass.ru/obschestvo/3969852> [dostęp: 02.11.2021].

³⁸¹ В России пошлины за развод увеличились почти в восемь раз, РБК 01.01.2025 <https://www.rbc.ru/society/01/01/2025/677474399a79476d84d18142> [dostęp: 02.05.2025].

³⁸² В Госдуме госпошлину за развод предложили увеличить в десять раз, Газета 14.04.2025. <https://www.gazeta.ru/family/news/2025/04/14/25554230.shtml> [dostęp: 15.05.2025]

być traktowane jako formę kontroli wychowawczej. Przykładem jest ustawa przewidująca odpowiedzialność administracyjną za „wciąganie niepełnoletnich w udział w niesankcjonowanych zgromadzeniach”³⁸³, która de facto pozwala karać nie tylko samych aktywistów, lecz także rodziców. W sferze symbolicznej i edukacyjnej narzucany jest jednolity model wychowania — promowany m.in. przez szkoły, organizacje młodzieżowe oraz państwowe media. Model ten akcentuje posłuszeństwo, lojalność wobec państwa i podporządkowanie tradycyjnym rolom płciowym.

Reasumując, można zauważyć, że polityka rodzinna w Rosji pozostaje ściśle powiązana z polityką demograficzną i obejmuje szereg działań mających na celu zwiększenie dzietności. Warto przy tym zaznaczyć, że niektóre akty prawne, takie jak tzw. *ustawa Jakowlewa* (ros. *Закон Димы Яковлева*) z 2013 roku czy zakaz „propagandy LGBT”, wykraczają poza ramy klasycznie rozumianej polityki rodzinnej oraz polityki moralności, pełniąc funkcję narzędzi ideologicznego przeciwstawienia się Zachodowi. W tym ujęciu odwołania do moralności stanowią nie tyle wyraz konserwatywnych przekonań, ile element świadomie prowadzonej strategii politycznej. Z perspektywy retorycznej rodzina zajmuje obecnie kluczowe miejsce w dyskursie państwowym. Przykładowo, rok 2024 został oficjalnie ogłoszony „Rokiem Rodziny”. W kontekście wojny w Ukrainie warto podkreślić, że dzieci uczestników tzw. „SVO” uzyskują przywileje rekrutacyjne przy dostępie do szkolnictwa wyższego, a w wymiarze symbolicznym silnie akcentowane są wzorce takie jak figura „Matki-bohaterki”. Coraz częściej pojawiają się również głosy utożsamiające kobietę wyłącznie z jej rolą macierzyńską, co pozostaje w bezpośredniej sprzeczności z feministycznym dyskursem i dodatkowo ogranicza przestrzeń dla alternatywnych tożsamości kobiecych.

2.6. Aparat związkowy

Związki zawodowe zazwyczaj stanowią istotny element oporu społecznego, jednak w państwach o charakterze autorytarnym mogą odgrywać również rolę w procesach indoktrynacji społeczeństwa. We współczesnej Rosji obok niezależnych (alternatywnych) związków zawodowych istnieją również związki oficjalne, które pełnią w praktyce funkcję ideologicznego aparatu państwa. Jednym z największych związkowych zrzeszeń jest Federacja

³⁸³ Госдума ввела штрафы и арест за вовлечение детей в несанкционированные митинги, Медуза 18.12.2018. <https://meduza.io/news/2018/12/18/gosduma-vvela-shtrafy-i-arrest-za-vovlechenie-detey-v-nesanktsioniroannye-mitingi> [dostęp: 15.05.2025].

Przy tym warto dodać, że większość wydarzeń opozycyjnych uznawana jest za nielegalną, ponieważ władze zazwyczaj nie wydają zgody na ich organizację.

Niezależnych Związków Zawodowych Rosji (ros. Федерация Независимых Профсоюзов России, FNPR/ФНПР), która obejmuje organizacje wszystkich kluczowych sektorów i ma wyraźnie monopolistyczny charakter. Jak wskazuje Irina Olimpieva:

W 1990 roku, po okresie pierestrojki, powołano nową ogólnokrajową centralę związkową — Federację Niezależnych Związków Zawodowych Rosji, która stała się postsowieckim następcą Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Związków Zawodowych, dziedzicząc jej zasoby oraz uprzywilejowaną pozycję monopolistycznego przedstawiciela interesów pracowniczych³⁸⁴.

Od 2000 roku FNPR aktywnie współpracuje z partią Jedna Rosja, konsekwentnie wspierając retorykę Kremla³⁸⁵. Jej kierownictwo utrzymuje przy tym ściśle powiązania z obozem władzy. Czołowi działacze (m.in. Michaił Szmakow, Andriej Isajew) pełnią jednocześnie funkcje w strukturach partii rządzącej Jedna Rosja. Na bliskość FNPR z obozem władzy wskazuje ponadto jej postawa wobec protestów. Protesty dotyczące sporów pracowniczych były organizowane przede wszystkim przez związki alternatywne. Tym samym podważa to legitymację FNPR jako autentycznego reprezentanta interesów pracowniczych i wskazuje raczej na jej funkcję stabilizującą system niż obronną. Olimpieva pisze:

Alternatywne związki zawodowe od zawsze były znane ze swojego bojowego charakteru, ponieważ zazwyczaj powstają na fali niepokojów pracowniczych i często korzystają z różnych form protestu w celu obrony interesów swoich członków. W przeciwieństwie do związków zrzeszonych w FNPR, alternatywne związki są niewielkie i słabo zintegrowane z systemem partnerstwa społecznego; to jednak właśnie one, a nie FNPR, stanęły na czele protestów³⁸⁶.

Należy również podkreślić, że w 2012 roku FNPR zadeklarowała poparcie dla kursu politycznego Putina jako odpowiedź na wystąpienia opozycji na Placu Błotnym³⁸⁷. Fakt ten wskazuje nie tylko na lojalność, lecz także na współdziałanie z obozem władzy w Rosji.

Nie zagłębiając się w historię ruchu związkowego w Rosji, warto podkreślić, że w ramach FNPR prowadzone są działania sprzyjające przekazywaniu oficjalnego dyskursu władzy. Retoryka FNPR nie ma charakteru autonomicznego — w znacznym stopniu reprodukuje i wzmacnia przekaz formułowany przez Kreml.

Po pierwsze, FNPR otwarcie popiera Putina — zarówno w trakcie kampanii wyborczych, jak i poprzez wspieranie podejmowanych przez niego decyzji politycznych.

³⁸⁴ I. Olimpieva, *Labor Unions in Contemporary Russia: An Assessment of Contrasting Forms of Organization and Representation*, „WorkingUSA” 2012, vol. 15, s. 268.

³⁸⁵ Д.В. Гревцова, *Участие профсоюзов в политическом процессе современной России*, „Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке” 2014, nr 2, s. 70.

³⁸⁶ I. Olimpieva, *Pension Reform, Trade Unions, and the Manipulation of Protest*, The Wilson Center 9.08.2018. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/pension-reform-trade-unions-and-the-manipulation-of-protest?> [dostęp: 11.11.2021].

³⁸⁷ Д. В. Гревцова, dz.cyt., s. 73.

Warto również zauważyć, że sam Putin okresowo uczestniczy w Zjazdach FNPR, co podkreśla bliskość tej organizacji z obozem władzy oraz jej polityczną lojalność wobec Putina.

Po drugie, istotnym elementem działalności FNPR pozostaje retoryka wojskowo-patriotyczna. Zgodnie z jej statutem, jednym z oficjalnych celów jest „działalność w zakresie wychowania patriotycznego obywateli Federacji Rosyjskiej, w tym wychowania wojskowo-patriotycznego”³⁸⁸. FNPR regularnie organizuje lekcje, spotkania oraz akcje poświęcone tematyce patriotycznej³⁸⁹. Wydarzenia te koncentrują się przede wszystkim na dziedzictwie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, która stanowi centralny punkt odniesienia w narracji patriotycznej. Od 2022 roku do udziału w tych wydarzeniach coraz częściej włączani są także uczestnicy tzw. „SVO”, co stanowi próbę symbolicznego powiązania aktualnych działań wojennych z pamięcią historyczną.

Po trzecie, FNPR aktywnie wspiera oficjalną politykę państwową Federacji Rosyjskiej. Tak było w przypadku aneksji Krymu, a obecnie ma to miejsce w kontekście tzw. „SVO”. Organizacja oficjalnie zadeklarowała poparcie dla „działań Prezydenta Federacji Rosyjskiej Putina, zmierzających do uznania niepodległości Donieckiej i Ługańskiej Republiki Ludowej oraz politycznego rozwiązania konfliktu na Ukrainie jako jedyne go możliwego w zaistniałej sytuacji”³⁹⁰. W całym kraju organizowane są akcje poparcia dla rosyjskich działań wojennych, w tym wydarzenia o charakterze militarnym adresowane do dzieci i młodzieży³⁹¹. Ponadto, w strukturach związkowych prowadzono zbiórki na pomoc humanitarną dla uczestników działań wojennych oraz osób przebywających na okupowanych terytoriach.

Po czwarte, uwagę zwraca rosnące skoncentrowanie działań FNPR na kwestiach dotyczących kobiet. W 2023 roku odbyło się pierwsze Ogólnorosyjskie Forum Kobiet Pracujących (ros. Всероссийский форум трудящихся женщин). Choć jedną z deklarowanych kwestii było dążenie do równości płci, szczególne miejsce zajmuje w nim tematyka kobiet-

³⁸⁸ Устав Общероссийского союза „Федерация Независимых Профсоюзов России”, s.7. https://fnpr.ru/upload/iblock/679/xyivkm89yopv6yyf0bncn4en93gv4fzl/Ustav-FNPR-s-pravkami_29_10_2024.pdf [dostęp: 11.09.2025].

³⁸⁹ Zob. m.in.: АПК Белгородчины: профсоюз учит патриотизму с юных лет, Федерация Независимых Профсоюзов России 30.04.2025. https://fnpr.ru/events/novosti-chlenskikh-organizatsiy/apk-belgorodchiny-profsoyuz-uchit-patriotizmu-s-yunyh-let_1746002877.html?sphrase_id=58765& [dostęp: 11.09.2025]; Старооскольский техникум агробизнеса: урок патриотизма, мужества и веры, Федерация Независимых Профсоюзов России 18.03.2025. https://fnpr.ru/events/novosti-chlenskikh-organizatsiy/starooskolskiy-tehnikum-agrobiznesa-urok-patriotizma-muzhestva-i-very_1744800174.html?sphrase_id=58765 [dostęp: 11.09.2025].

³⁹⁰ Заявление Президиума Профсоюза, Нефтегазстройпрофсоюз России 01.03.2022. <https://www.rogwu.ru/press-center/news/main/15446/> [dostęp: 11.09.2025].

³⁹¹ Информация в связи со спецоперацией на Украине, Федерация Независимых Профсоюзов России 2022. <https://fnpr.ru/events/operativnaya-informatsiya-v-svyazi-so-spetsoperatsiy-na-ukraine/> [dostęp: 11.09.2025].

matek³⁹². Coraz większa liczba projektów koncentruje się na promocji tzw. wartości rodzinnych, ujmowanych jednak przede wszystkim w perspektywie polityki demograficznej.

Analiza funkcjonowania FNPR wskazuje, że organizacja nie wypracowuje autonomicznego stanowiska ideologicznego, lecz konsekwentnie odtwarza i legitymizuje przekaz Kremla. FNPR pozostaje ściśle powiązana z obozem władzy, przez co nie może być traktowana jako niezależny aktor. Nieskuteczne próby utworzenia własnej partii oraz brak realnego zaangażowania w życie polityczne kraju potwierdzają jej podporządkowany charakter. Znamienne jest również, że FNPR występowała przeciwko protestom opozycyjnym. Na poziomie strukturalnym organizacja zrzesza liczne związki branżowe, które prowadzą działalność lokalną poprzez prasę związkową, wydarzenia organizacyjne oraz Akademię Związkową. Funkcje te jednak nie stanowią przejawu samodzielnej aktywności politycznej, lecz pełnią rolę instrumentów instytucjonalnej reprodukcji i transmisji oficjalnego dyskursu państwowego.

2.7. Aparat polityczny oraz prawny

Aparat polityczny i prawny odgrywają kluczową rolę w procesach konsolidacji władzy w Federacji Rosyjskiej oraz indoktrynacji społeczeństwa. Jednak zagadnienia związane z politycznym umocnieniem systemu nie będą tutaj szczegółowo omawiane, ponieważ zasadnicza faza tego procesu przypadła na dwie pierwsze kadencje prezydentury Putina oraz na okres formalnej prezydentury Dmitrija Miedwiediewa. W tym czasie doszło do szeregu istotnych przekształceń, które ugruntowały tzw. „wertikał władzy” i stworzyły podstawy pod późniejsze zmiany o charakterze prawnym. Poniższe omówienie ma zatem charakter przeglądowy i służy przede wszystkim zarysowaniu kontekstu dla dalszej analizy procesów reideologizacji.

2.7.1. Wymiar polityczny

Po pierwsze, wprowadzono szereg reform instytucjonalnych, które umocniły centralizację systemu politycznego: m.in. — powołano federalne okręgi wraz z instytucją pełnomocnych przedstawicieli prezydenta, zmieniono zasady wyboru gubernatorów oraz zreformowano prawo wyborcze do Dumy Państwowej.

³⁹² Zob. *Резолюция Всероссийского форума трудящихся женщин, Федерация независимых профсоюзов России* 8.09.2023. <https://fnpr.ru/events/novosti-fnpr/rezolyutsiya-vserossiyskogo-foruma-trudyashchikhsyazhenshchin.html> [dostęp: 11.09.2025].

Po drugie, równolegle następowało systematyczne wzmacnianie aparatu siłowego. Proces ten obejmował m.in. konsolidację służb specjalnych i struktur policyjnych, a w późniejszym okresie, podczas trzeciej kadencji Putina, doprowadził do powołania w 2016 roku Rosgwardii (ros. Росгвардия), podporządkowanej bezpośrednio prezydentowi. W tym samym roku przyjęto także tzw. *pakiet Jarowej*, który znacząco rozszerzył kompetencje służb i organów nadzorczych, w tym w zakresie kontroli Internetu.

Po trzecie, zasadnicze znaczenie miało powstanie w 2001 roku partii Jedna Rosja, która w krótkim czasie stała się podstawowym filarem „partii władzy”. Ugrupowanie to odegrało centralną rolę w instytucjonalizacji ideologicznych orientacji współczesnej polityki rosyjskiej, pełniąc funkcję zarówno inicjatora, jak i wykonawcy szeregu kluczowych rozwiązań legislacyjnych. W literaturze wskazuje się, że Jedna Rosja funkcjonuje przede wszystkim jako element państwowej maszyny administracyjno-politycznej, a nie autonomiczny aktor partyjny; jej funkcje mobilizacyjne i legitymizacyjne mają charakter czysto instrumentalny. W kontekście analizy procesów reideologizacji warto przyjrzeć się programowi partii.

Już w jej statucie wyraźnie podkreślono prezydentocentryczny charakter ugrupowania. Działalność partii określono jako „wspieranie Prezydenta Federacji Rosyjskiej i jego strategicznego kursu”³⁹³ oraz sprawowanie „bezkompromisowej i skutecznej kontroli realizacji zadań wyznaczonych przez Prezydenta Federacji Rosyjskiej”³⁹⁴. Statut przewiduje także prowadzenie „agitacyjno-masowej i propagandowej pracy z ludnością” oraz „propagandę własnego stanowiska w kwestiach poddanych referendum w Federacji Rosyjskiej i jej podmiotach”³⁹⁵. Chociaż podobne zapisy o działalności agitacyjnej pojawiają się w statutach innych partii politycznych, w przypadku Jednej Rosji mają one specyficzne znaczenie: stanowią bowiem element podporządkowanej logice prezydentocentrycznej mobilizacji społecznej oraz reprodukcji oficjalnego dyskursu państwowego.

Istotnym elementem jest również zobowiązanie członków partii do, jak to ujęto: „nietolerancji wobec prób rewizji i fałszowania historii Rosji, naruszania jej tradycji, duchowych wartości narodów, przejawów braku szacunku wobec jej tysiącletniej kultury i unikalnego doświadczenia jedności międzyetnicznej”³⁹⁶. Tego rodzaju sformułowania jednoznacznie wskazują, że Jedna Rosja pełni nie tylko funkcję politycznego zaplecza prezydenta, lecz także stanowi istotny instrument ideologicznej indoktrynacji, zwłaszcza w

³⁹³ Устав Всероссийской политической партии „Единая Россия”, 2024. <https://er.ru/media/party-rules/January2024/AtDbE9G03Cdxkh0rsunP.pdf>, s. 2. [dostęp: 15.09.2025].

³⁹⁴ Tamże.

³⁹⁵ Tamże, s. 4.

³⁹⁶ Tamże, s. 11.

sferze pamięci historycznej i wartości kulturowych.

Program partii obejmuje wskazanie podstawowych wartości, określanych jako „wartości patriotyzmu i służby Ojczyźnie”³⁹⁷; ugrupowanie przedstawia się jako „siłę patriotyczną”³⁹⁸. Rosja definiowana jest jako „tysiącletnia cywilizacja, która przyswoiła historię i kulturę Wschodu i Zachodu, Północy i Południa, zachowując swoją odrębność i unikalność. Ojczyzna Aleksandra Newskiego i Dymitra Dońskiego, Łomonosowa i Suworowa, Puszkina i Gagarina”³⁹⁹. Retorycznie partia odwołuje się również do wymiaru społecznego, co znajduje wyraz w takich elementach jej programu jak: „dobra praca — dostatek w domu”, „silna rodzina”, „zdrowie człowieka”, „troska o każdego potrzebującego”, „nowoczesna edukacja i nowoczesna nauka”, „wygodne i komfortowe życie”, „ekologia dla życia”, „państwo dla człowieka”⁴⁰⁰. W tym celu w ramach partii realizowany jest szereg projektów.

Wśród kluczowych inicjatyw realizowanych przez Jedną Rosję znajduje się projekt *Pamięć historyczna* (ros. *Историческая память*), którego retoryka koncentruje się na krytyce Zachodu: „W szeregu krajów tzw. Zachodu coraz częściej podejmowane są próby przepisania historii Rosji i II wojny światowej, zrewidowania jej wyników na własną korzyść, oczernienia ważnych wydarzeń wojennych, umniejszenia roli Rosji w osiągnięciu zwycięstwa”⁴⁰¹. Deklarowanym celem projektu jest: „zachowanie dziedzictwa historycznego i kulturowego Rosji, wspieranie patriotycznego wychowania młodzieży, przeciwdziałanie próbom fałszowania historii, a także społeczna pomoc uczestnikom i inwalidom Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”⁴⁰². Przewodniczącym projektu jest Siergiej Naryszkin — dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, a koordynatorem Andriej Sidjakin.

Drugim istotnym obszarem aktywności partii jest program *Silna rodzina* (ros. *Крепкая семья*), który odwołuje się do „tradycyjnego modelu rodziny” i „wartości rodzinnych”. Program koncentruje się na promowaniu polityki demograficznej, wspieraniu rodzin wielodzietnych oraz wzmacnianiu retoryki „tradycyjnych wartości”, stanowiących integralny element oficjalnego dyskursu państwowego⁴⁰³.

Trzeci typ projektów związany jest z promocją tzw. „tradycyjnych wartości” oraz patriotyzmu i obejmuje inicjatywy, które można uznać za ukierunkowane na indoktrynację

³⁹⁷ *Народная программа „Единой России”*, <https://er.ru/party/program> [dostęp: 15.09.2025].

³⁹⁸ Tamże.

³⁹⁹ Tamże.

⁴⁰⁰ Tamże.

⁴⁰¹ *Проект Историческая память*, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/istoriceskaya-pamyat> [dostęp: 15.09.2025].

⁴⁰² Tamże.

⁴⁰³ *Проект Крепкая семья*, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/krepkaya-semya> [dostęp: 15.09.2025].

społeczną. Jednym z przykładów jest projekt *Świat możliwości* (ros. *Мир возможностей*), którego celem jest „zachowanie dziedzictwa historycznego i duchowego kraju, wychowanie patriotyczne oraz umacnianie tożsamości obywatelskiej”⁴⁰⁴. Projekt ten zakłada organizację różnego rodzaju wydarzeń, przy czym niemal każda inicjatywa w mniejszym lub większym stopniu odnosi się do tych zadań. Znamienne jest, że w ramach projektu *Wybór silnych* (ros. *Выбор сильных*) akcent położony został na sambo i judo – dyscypliny sportowe tradycyjnie kojarzone z wizerunkiem Putina. Z kolei projekt *Ruch Kobiet Jednej Rosji* (ros. *Женское движение Единой России*), adresowany do kobiet, opiera się na retoryce dotyczącej nierówności płci; szczególne znaczenie przypisuje się w nim „żonom i matkom uczestników SVO”⁴⁰⁵, mieszkankom okupowanych terytoriów oraz działalności szkół politycznych. Wszystkie te inicjatywy łączy instrumentalizacja kategorii moralnych i emocjonalnych, ukierunkowana na wytwarzanie „pożądanych” postaw obywatelskich. Mechanizm ten wskazuje na ich funkcjonowanie jako narzędzi systemowej indoktrynacji ideologicznej, podporządkowanej strategicznym celom Kremla.

2.7.2. Wymiar prawny

Prawo rosyjskie w okresie rządów Putina przeszło szereg przekształceń, które — obok funkcji regulacyjnych — pełnią wyraźną rolę ideologiczną. W niniejszej części nie chodzi o rekonstrukcję całego procesu legislacyjnego, lecz o wskazanie tych zmian, które umożliwiły stopniową reideologizację sfery publicznej, mimo konstytucyjnego zakazu istnienia ideologii państwowej. Zmiany te można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą stanowią ustawy, strategie i inne akty normatywne, które nadają kierunek ideologiczny polityce państwa, często w sposób pośredni i rozproszony. Drugą grupę tworzą regulacje o charakterze zakazującym i kwalifikującym, wprowadzające do systemu prawnego mechanizmy stygmatyzacji i penalizacji określonych treści, zachowań oraz tożsamości. Normy te wzmacniają represyjny aparat państwa i pełnią funkcję narzędzi kontroli dyskursywnej. W dalszej części rozdziału przedstawione zostaną najważniejsze tendencje w tym zakresie.

Pierwszą grupę stanowią zmiany, które można uznać za akty wyznaczające ramy ideologiczne. Kluczową zmianą była nowelizacja *Konstytucji Federacji Rosyjskiej* z 2020 roku. Poprawki z 2020 roku przyczyniły się do dalszego umocnienia wertykału władzy poprzez redefinicję funkcji trójpodziału władz oraz znaczące rozszerzenie kompetencji prezydenta.

⁴⁰⁴ Проект *Мир возможностей*, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/mir-vozmozhnostei> [dostęp: 15.09.2025].

⁴⁰⁵ Проект *женское движение Единой России*, Партия „Единая Россия”, <https://proekty.er.ru/projects/zhenskoe-dvizhenie-edinoi-rossii> [dostęp: 15.09.2025].

Zmiany objęły również sferę ustroju federacyjnego, wzmacniając centralizację systemu politycznego oraz nadrzędność prawa krajowego nad zobowiązaniami międzynarodowymi. Ponadto wprowadzono szereg zapisów o charakterze aksjologiczno-ideologicznym, odnoszących się m.in. do kwestii pamięci historycznej, tradycji rodzinnych czy religii, które nadają Konstytucji wyraźny wymiar normatywno-tożsamościowy.

W kontekście niniejszej pracy istotne jest podkreślenie wzmocnienia instytucji Prezydenta. Dotyczy to nie tylko tzw. „wyzerowania kadencji” i możliwości sprawowania urzędu do 2036 roku⁴⁰⁶, lecz także zwiększenia jego pozycji nad trójpodziałem władzy. Jak wskazuje Rafał Czachor: „Swoistym panaceum na problemy wewnętrzne i międzynarodowe jawi się wzmocnienie instytucji Prezydenta, który realizując kompetencje egzekutywy jest jednocześnie ponad modelem trójpodziału władzy”⁴⁰⁷. Reforma ta skutkuje tym, że „potwierdza i zwiększa supremację Prezydenta, ogranicza rolę rządu, zwiększa kontrolę głowy państwa nad drugą izbą parlamentu, marginalizuje instytucję samorządu terytorialnego oraz ogranicza autonomię władzy sądowniczej, w tym Sądu Konstytucyjnego”⁴⁰⁸. Zmiany te były interpretowane na różne sposoby — od ustanowienia konstytucyjnej dyktatury⁴⁰⁹ po umocnienie reżimu autorytarnego⁴¹⁰.

Drugim istotnym elementem jest to, że poprawki przewidują, jak podkreśla Andriej Mieduszewski: „przyznanie Sądowi Konstytucyjnemu prerogatywy do rozstrzygania kwestii wykonalności decyzji organów międzypaństwowych, w tym sądów, wydanych na podstawie postanowień traktatów międzynarodowych Federacji Rosyjskiej”⁴¹¹. W praktyce oznacza to nadanie pierwszeństwa prawu krajowemu przed prawem międzynarodowym. Poprawka ta, przy jednoczesnym osłabieniu dotychczasowej zasady prymatu prawa międzynarodowego, istotnie ogranicza możliwość stosowania orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka przez sądy rosyjskie, zwłaszcza w sprawach o szczególnej doniosłości politycznej⁴¹².

Ważnym elementem są również przepisy o charakterze deklaratywno-symbolicznym.

⁴⁰⁶ M. Domańska, *Zmiana konstytucji w Rosji – Putin na zawsze?*, Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW) 10.03.2020. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-03-10/zmiana-konstytucji-w-rosji-putin-na-zawsze> [dostęp: 10.10.2022].

⁴⁰⁷ R. Czachor, *Reforma konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej w 2020 r.*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3 (61), s. 274.

⁴⁰⁸ Tamże, s. 269.

⁴⁰⁹ А. Медушевский, *Возрождение Империи? Российская конституционная реформа 2020 на фоне глобальных изменений*, „Вестник Европы” 2020, nr LIII. <https://www.vestnik-evropy.ru/issues/the-revival-of-the-empire-russian-constitutional-reform-2020-against-the-background-of-global-change.html> [dostęp: 10.10.2022].

⁴¹⁰ R. Czachor, dz. cyt., s. 275.

⁴¹¹ А. Медушевский, dz. cyt., [dostęp: 10.10.2022].

⁴¹² Tamże.

Zmiany te „nie znoszą konstytucyjnej zasady pluralizmu i różnorodności ideologicznej (art. 13), lecz artykułują konserwatywną interpretację wspieranych przez państwo wartości powszechnie uznawanych”⁴¹³. Poprawki akcentują także priorytet suwerenności państwa oraz tożsamości narodowej. Tendencja ta przejawia się przede wszystkim w procesie kształtowania tożsamości, która, według Mieduszewskiego:

opiera się na legitymizacji historycznej — „historycznie ukształtowanej jedności”, przywróconej „ciągłości w rozwoju państwa rosyjskiego”, a także retrospektywnej wspólnoty świadomości — „pamięci przodków, którzy przekazali ideały i wiarę w Boga”, co implikuje potrzebę „ochrony pamięci historycznej”. W efekcie ustalają one nowe rozumienie historycznego miejsca współczesnego państwa jako „następcy prawnego ZSRR” i jednocześnie Imperium Rosyjskiego, którego ciągłość jest określana w kategoriach kultury, religii i historii (art. 67)⁴¹⁴.

W Konstytucji pojawiły się nowe artykuły, w których m.in:

1. Podkreśla się ciągłość z ZSRR (art. 67.1).
2. Wprowadza się odniesienie do wiary w Boga jako fundamentu jedności państwowej (art. 67.2).
3. Ustanawia się ramy „prawdy historycznej”, obejmujące zakaz kwestionowania dokonań i „heroizmu” narodu (art. 67.3).
4. Kładzie się nacisk na wychowanie dzieci poprzez internalizację wartości patriotycznych (art. 67.4).
5. Uznaje się Rosjan za naród państwowotwórczy (art. 68.1).
6. Ustanawia się kategorię ogólnorosyjskiej tożsamości kulturowej, skierowaną także do tzw. „rodaków” przebywających poza granicami kraju (art. 69.3).
7. Określa jednolite podstawy prawne m.in. dla systemu wychowania i edukacji (art. 71.F).
8. Utrwala się pojęcie małżeństwa jako związku kobiety i mężczyzny (art. 72.G.1).
9. Podkreśla się znaczenie tradycyjnych wartości rodzinnych (art. 114.1.C).

Na poziomie konstytucyjnym szczególne znaczenie mają zapisy odwołujące się do radzieckiej oraz szerzej rozumianej historycznej tradycji państwowej, które nadają zmianom wyraźny wymiar tożsamościowy. Wprowadzenie kategorii „prawdy historycznej” tworzy ramy do normatywnego ujmowania narracji o przeszłości, co może wpływać na ograniczenie pluralizmu interpretacyjnego w tej sferze. Istotne miejsce zajmują także zapisy dotyczące wychowania patriotycznego i wartości rodzinnych, co wpisuje się w konserwatywny kierunek reinterpretacji podstaw konstytucyjnych. Jednocześnie nowelizacja wzmacnia wertykalną

⁴¹³ Tamże.

⁴¹⁴ Tamże.

strukturę władzy poprzez dalszą koncentrację kompetencji w rękach prezydenta. Wprowadzenie kategorii „rodaków mieszkających za granicą” poszerza natomiast zakres konstytucyjnie definiowanej wspólnoty tożsamościowej, co w praktyce koresponduje z ideą „ruskiego miru”. W ujęciu międzynarodowym zmiany te tworzą spójną ramę konserwatywno-historycznej narracji państwowej, stanowiąc jeden z elementów współczesnej polityki tożsamościowej Federacji Rosyjskiej.

Kolejnym dokumentem, który rozwija i uzupełnia zapisy konstytucyjne, jest *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Federacji Rosyjskiej* (ros. *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации*) z 2021 roku. Należy przy tym podkreślić, że sama strategia, jak zauważają Witold Rodkiewicz i Piotr Żochowski:

nie ma charakteru obowiązkowych wytycznych dla aparatu państwowego, a w konsekwencji nie służy za podstawę przy podejmowaniu konkretnych decyzji przez instytucje państwowe i ich szefów. Jego realną funkcją jest komunikacja strategiczna skierowana zarówno do audytorium zagranicznego (tworzenie wizerunku, wysyłanie sygnałów politycznych), jak i wewnętrznego (narzucenie oficjalnej narracji)⁴¹⁵.

W kontekście ideologicznego wymiaru dokumentu warto zauważyć, że koncentruje się on nie tyle na kulturze w ogólnym znaczeniu, ile przede wszystkim na „tradycyjnych wartościach” oraz na przeciwstawianiu się Zachodowi. Tendencje te nie są nowe — *Strategia* z 2021 roku w znacznym stopniu powtarza założenia obecne już w wersji z 2016 roku, jednak w najnowszej redakcji zostały one wyrażone w sposób bardziej wyraźny.

Po pierwsze, szczególny akcent położono na retorykę dotyczącą — w ujęciu *Strategii* — destrukcyjnego wpływu ideologii zachodnich i procesów westernizacji, co wzmacnia kreowany obraz przeciwnika. Po drugie, zaakcentowano znaczenie tradycyjnych rosyjskich „wartości duchowo-moralnych”, do których zaliczono m.in.:

życie, godność, prawa i wolności człowieka, patriotyzm, obywatelskość, służbę Ojczyźnie i odpowiedzialność za jej los, wysokie ideały moralne, silną rodzinę, twórczą pracę, prymat duchowości nad materialnością, humanizm, jedność, miłosierdzie, sprawiedliwość, kolektywizm, wzajemną pomoc i wzajemny szacunek, pamięć historyczną i ciągłość pokoleń, narody Rosji⁴¹⁶.

Strategia wyraźnie artykułuje ramy „tradycyjnych wartości” oraz definiuje ideologiczne podstawy konfrontacyjnej polityki Rosji wobec Zachodu.

Kolejnym krokiem stało się przyjęcie w 2022 roku *Ustawy o zatwierdzeniu Podstaw*

⁴¹⁵ W. Rodkiewicz, P. Żochowski, *Wróg z Zachodu. Nowa rosyjska strategia bezpieczeństwa*, Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW) 08.07.2021. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-08/wrog-z-zachodu-nowa-rosyjska-strategia-bezpieczenstwa> [dostęp: 10.10.2022].

⁴¹⁶ *Стратегия национальной безопасности Российской Федерации*.... [dostęp: 11.10.2021].

polityki państwowej w zakresie zachowania i umacniania tradycyjnych rosyjskich wartości duchowo-moralnych (ros. *Об утверждении основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей*)⁴¹⁷. Dokument ten nie tylko wyznacza kierunek dla wewnętrznego dyskursu, lecz także bywa interpretowany jako wprowadzający mechanizmy ograniczające swobodę interpretacyjną w sferze wartości i treści kulturowych. Jest to pierwszy akt normatywny, w którym w sposób definicyjny określa się, czym są „tradycyjne wartości”. Według dokumentu:

Tradycyjne wartości to moralne drogowskazy kształtujące światopogląd obywateli Rosji, przekazywane z pokolenia na pokolenie, stanowiące podstawę ogólnorosyjskiej tożsamości obywatelskiej i jednolitej przestrzeni kulturowej kraju, wzmacniające jedność obywatelską oraz znajdujące swoje unikalne, swoiste odzwierciedlenie w duchowym, historycznym i kulturowym rozwoju wielonarodowego narodu Rosji⁴¹⁸.

Wartości te w dużej mierze powtarzają katalog wartości wymienionych w *Strategii Bezpieczeństwa Narodowego*. Osiową ideą pozostaje *idea państwowości*, zaś kluczową kategorią — pojęcie *ojczyzny*. Należy przy tym podkreślić, że „szczególna rola w kształtowaniu i umacnianiu wartości tradycyjnych przypisywana jest prawosławiu”⁴¹⁹. W ustawie wprost zdefiniowano katalog zagrożeń dla tzw. „tradycyjnych wartości”, wiążąc je zarówno z czynnikami wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Za zagrożenia te uznaje się m.in.:

działalność organizacji ekstremistycznych i terrorystycznych, wybrane środki masowego przekazu i komunikacji, działania Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz innych nieprzyjaznych państw zagranicznych, a także aktywność części korporacji transnarodowych, zagranicznych organizacji pozarządowych oraz niektórych podmiotów i osób działających na terytorium Rosji⁴²⁰.

Warto zaznaczyć, że choć przekaz ustawy nie stanowi nowości pod względem retorycznym, pełni ona istotną funkcję legitymizacji tradycjonalistycznego dyskursu obecnego w rosyjskiej przestrzeni ideologicznej. Samo pojęcie „wartości tradycyjnych” zostaje w niej ugruntowane jako centralny element dyskursu ideologicznego. Zwraca uwagę fakt, że akcent położono przede wszystkim na wartości bezpośrednio powiązane z państwowością, a nie na religijne czy społeczne dziedzictwo. Należy również podkreślić, że przyjęcie ustawy miało wymiar legislacyjny, prowadząc do zmian m.in. w obszarach edukacji, kultury i polityki informacyjnej.

Drugą grupę stanowią natomiast zmiany o charakterze stygmatyzująco-represyjnym.

⁴¹⁷ Указ Президента РФ от 09.11.2022 nr 809... [dostęp: 15.12.2022].

⁴¹⁸ Tamże.

⁴¹⁹ Tamże.

⁴²⁰ Tamże.

Warto podkreślić, że choć aparat represyjny funkcjonuje jako odrębny, autonomiczny obszar działania państwa, pozostaje on ściśle powiązany z procesami ideologizacji. Ponieważ główny nacisk w niniejszej pracy położony jest na ideologiczny wymiar tych procesów, zostaną tu wskazane jedynie wybrane akty prawne ilustrujące najważniejsze tendencje w zakresie kształtowania i utrwalania prawnych mechanizmów wykluczenia oraz kontroli społecznej.

Pierwszą grupę regulacji ideologicznych stanowią przepisy dotyczące kontroli nad pamięcią historyczną. W 2014 roku do Kodeksu karnego Federacji Rosyjskiej wprowadzono art. 354.1 dotyczący „rehabilitacji nazizmu”, penalizujący m.in. „rozpowszechnianie fałszywych informacji” o roli ZSRR w II wojnie światowej czy obrażanie pamięci weteranów⁴²¹. W kolejnych latach pojawiły się przepisy zaostrzające odpowiedzialność administracyjną i karną za utożsamianie ZSRR z III Rzeszą. Łącznie działania te doprowadziły do faktycznej monopolizacji interpretacji historii przez państwo, szczególnie w odniesieniu do II wojny światowej. W praktyce zakres stosowania art. 354.1 został stopniowo rozszerzony, obejmując również wypowiedzi dotyczące interpretacji historii II wojny światowej, w tym roli ZSRR⁴²². Należy zauważyć, że tego rodzaju kontrola świadczy o tym, że narracja o ZSRR jako zwycięzcy w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej zajmuje jedno z centralnych miejsc we współczesnej rosyjskiej ideologii.

Drugi blok legislacyjny obejmuje regulacje, które w warstwie retorycznej wytwarzają podział na podmioty „swoje” i „obce”. W tym kontekście można wyróżnić trzy ustawy, które odpowiadają logice stopniowania: od jednostki, przez organizacje, po całe państwa. Pierwsza to ustawa o „agentach zagranicznych”⁴²³. Samo pojęcie zaczęło być aktywnie wykorzystywane w rosyjskim porządku prawnym od 2012 roku. Ustawa obejmuje zarówno osoby fizyczne, jak i prawne, ogranicza zakres ich działalności i pełni funkcję swoistego znacznika, prowadząc do efektu stygmatyzacji. Po 2022 roku odnotowuje się znaczące rozszerzenie praktyki stosowania ustawy, obejmujące coraz szerszy krąg podmiotów i sytuacji, co dodatkowo wzmacnia jej stygmatyzujący charakter. Druga to przepisy dotyczące „organizacji niepożądanych” (ros. *нежелательные организации*)⁴²⁴, skierowane przeciwko organizacjom zagranicznym i

⁴²¹ Федеральный закон от 05.05.2014 № 128-ФЗ... [dostęp: 01.10.2021].

⁴²² Zob. *Russia: „Crimes Against History”*, FIND, 2021, nr. 770a. https://www.fidh.org/IMG/pdf/russie-_pad-uk-web.pdf [dostęp: 02.10.2022].

⁴²³ Федеральный закон от 14.07.2022 № 255-ФЗ „О контроле за деятельностью лиц, находящихся под иностранным влиянием” (2022, № 255-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_421788/ [dostęp: 02.10.2024].

⁴²⁴ Федеральный закон от 28.12.2012 № 272-ФЗ „О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации” (2012, № 272-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_139994/a2a2c3de18de17987c273111214cd45393805c36/ [dostęp: 10.11.2024].

międzynarodowym, które de facto zakazują prowadzenia przez nie działalności na terytorium Federacji Rosyjskiej. Trzecia to oficjalnie kształtowana narracja o „państwach nieprzyjaznych” (ros. *недружественные страны*), która wzmacnia obraz zagrożenia zewnętrznego⁴²⁵. Ponadto warto również odnotować sposób funkcjonowania listy organizacji ekstremistycznych⁴²⁶. W praktyce obserwuje się jej coraz częstsze wykorzystywanie w odniesieniu do podmiotów krytycznych wobec władz, niezależnych inicjatyw społecznych oraz środowisk prezentujących alternatywne interpretacje rzeczywistości⁴²⁷.

Trzecim istotnym elementem jest zbiór ustaw mających na celu podtrzymywanie oficjalnych narracji dotyczących wojny w Ukrainie. Chodzi tu przede wszystkim o przepisy dotyczące tzw. „dyskredytacji Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej” oraz „rozpowszechniania świadomie fałszywych informacji o użyciu sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej”⁴²⁸. Ustawa przyjęta w marcu 2022 roku przewiduje odpowiedzialność administracyjną i karną za rozpowszechnianie informacji, które, według organów państwowych, „dyskredytują użycie sił zbrojnych” lub podważają legalność działań armii rosyjskiej. W praktyce regulacje te znacząco ograniczają możliwość publicznego kwestionowania oficjalnego przekazu dotyczącego tzw. „specjalnej operacji wojskowej”, co prowadzi do dalszego zawężenia przestrzeni debaty publicznej. W literaturze zwraca się uwagę, że wejście w życie tych przepisów zbiegło się w czasie z de facto zakończeniem funkcjonowania niezależnych mediów w Rosji.

W ostatniej dekadzie w Rosji systematycznie przyjmowano przepisy ograniczające wolność słowa oraz regulujące zachowania w przestrzeni publicznej. W 2013 roku wprowadzono ustawę o „obrazie uczuć religijnych”, przewidującą odpowiedzialność karną za działania uznawane za znieważające religię⁴²⁹. W 2016 roku uchwalono tzw. „pakiet Jarowej” (ros. *Пакет Яровой*), rozszerzający uprawnienia służb w zakresie inwigilacji, przechowywania danych oraz nadzoru nad komunikacją elektroniczną⁴³⁰. Od 2019 roku obowiązują ustawy o „suwerennym Internecie”, które umożliwiają państwu kontrolę nad

⁴²⁵ *Перечень иностранных государств и территорий, совершающих в отношении Российской Федерации, российских юридических лиц и физических лиц недружественные действия*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_411064/e8730c96430f0f246299a0cb7e5b27193f98fdaa/ [dostęp: 10.11.2024].

⁴²⁶ Zob. *Перечень террористов и экстремистов*, Росфинмониторинг. <https://www.fedsfm.ru/documents/terrorists-catalog-portal-act?> [dostęp: 10.11.2024].

⁴²⁷ М. Кравченко, *Неправомерное применение антиэкстремистского законодательства в России в 2023 году...* [dostęp: 10.07.2024].

⁴²⁸ Федеральный закон от 04.03.2022 nr 32-ФЗ „О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 31 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации” (2022, nr 32-ФЗ) <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040007> [dostęp: 10.07.2024].

⁴²⁹ Федеральный закон РФ от 29.06.2013 nr 136-ФЗ... [dostęp: 12.01.2022].

⁴³⁰ *Как работает „пакет Яровой”*, ТАСС 01.07.2018. <https://tass.ru/ekonomika/5335719> [dostęp: 12.01.2022].

krajowym ruchem sieciowym.⁴³¹ W tym samym roku przyjęto pakiet ustaw przewidujących odpowiedzialność za rozpowszechnianie tzw. „fałszywych informacji” (fake newsów) oraz za „jawne lekceważenie władzy” w mediach i Internecie⁴³². Obecnie trwają dyskusje nad dalszym zaostrzeniem tych regulacji⁴³³. Przyjmowane przepisy prowadzą do istotnego ograniczenia przestrzeni dla swobodnej debaty oraz redukcji możliwości publicznego wyrażania stanowisk krytycznych. Warto podkreślić, że wiele zachowań, które wcześniej wiązały się wyłącznie z odpowiedzialnością administracyjną, zaczęto kwalifikować jako przestępstwa.

Podsumowując, rosyjski aparat prawny w okresie rządów Putina pełni równocześnie funkcje represyjne i ideologiczne, stając się podstawowym narzędziem kontroli społecznej. Część ustawodawstwa wyznacza ramy ideologiczne, inne służą wdrażaniu mechanizmów penalizacji i stygmatyzacji. Równolegle prawo wykorzystywane jest do ograniczania pluralizmu politycznego i wzmacniania autorytarnej struktury władzy. W rezultacie system prawny nie tylko porządkuje życie społeczne zgodnie z narzuconą wizją, lecz także legitymizuje utrwalenie obowiązującego porządku politycznego.

Podsumowania

Przeprowadzona analiza umożliwiła uchwycenie kluczowych tendencji w ramach współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji:

Po pierwsze, na poziomie wszystkich aparatów ideologicznych widoczne jest konsekwentne kształtowanie jednolitego przekazu ideologicznego. Proces ten wzmacnia również postępująca unifikacja oraz tendencja do centralizacji w ramach poszczególnych aparatów ideologicznych. Wszystkie analizowane aparaty opierają się na wyraźnym nastawieniu antyzachodnim, przy czym szczególnie silnie akcentowany jest w nich wątek antyamerykański. Retoryka antyliberalna pełni funkcję wspierającą, a nie dominującą: chodzi przede wszystkim o geopolityczne przeciwstawienie Rosji i Zachodu, zakorzenione w logice zimnowojennego podziału świata. Wnioski te znajdują potwierdzenie zarówno w analizowanym materiale empirycznym, jak i w licznych wystąpieniach Putina, w których liberalizm przedstawiany jest przede wszystkim jako element zachodniego modelu. Innymi

⁴³¹ Федеральный закон от 01.05.2019 № 90-ФЗ „О внесении изменений в Федеральный закон «О связи» и Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»” (2019, № 90-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_323815/ [dostęp: 12.01.2022].

⁴³² Путин подписал законы о фейках и неуважении, Ведомости 18.03.2019. <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2019/03/18/796652-putin-feiknyus-neuvazhenii> [dostęp: 12.01.2022].

⁴³³ Россиян начнут лишать свободы за оскорбление в интернете представителя власти, ТАСС 23.09.2024. <https://tass.ru/obschestvo/21937993> [dostęp: 12.01.2022].

słowy, retoryka antyliberalna stanowi jeden z komponentów szerszej retoryki geopolitycznej.

Po drugie, widoczna jest wyraźna dominacja dyskursu odwołującego się do pojęcia „rosyjskiej cywilizacji”. W tym kontekście koncepcja „ruskiego miru”, choć przez lata stanowiła ważny element ideologicznego słownika, po 2022 roku uległa wyraźnej erozji — jej potencjał mobilizacyjny i legitymizacyjny został znacząco osłabiony. O ile wcześniej „ruski mir” pełnił funkcję narzędzia miękkiej siły, o tyle obecnie jego miejsce zajmują alternatywne ujęcia cywilizacyjne, które nabrały większego ciężaru w oficjalnym przekazie państwowym. Równocześnie obserwuje się wzmocnienie retoryki „rosyjskiej cywilizacji”, podczas gdy odwołania do „ruskiego miru” pojawiają się coraz rzadziej.

Po trzecie, przeprowadzona analiza pokazuje, że dyskurs prawosławny nie odgrywa roli centralnej w polu ideologicznym. Pełni raczej funkcję pomocniczą: wspiera konserwatywne narracje, lecz nie tworzy ich ideowego rdzenia. Trafnie ujmuje to Mitrochin, który porównał RKP do korporacji „sprzedającej państwu swój patriotyzm”⁴³⁴. Wcześniej retoryka religijna służyła wypełnieniu ideologicznej próżni, a po 2012 roku przekształciła się w narrację „duchowych więzi” (ros. *духовные скрепы*), następnie uogólnioną do pojęcia „wartości tradycyjnych”. Obecnie jednak „wartości tradycyjne” funkcjonują przede wszystkim jako element dyskursu państwowego, co sprawia, że prawosławie pełni rolę narzędzia adresowanego do określonych grup społecznych podatnych na konserwatywne treści religijno-tożsamościowe.

Po czwarte, jednym z kluczowych pojęć współczesnego dyskursu ideologicznego są tzw. „wartości tradycyjne”, które — mimo religijnych skojarzeń — pełnią przede wszystkim funkcję świecką, służąc umocnieniu idei państwowości. Lista tych wartości obejmuje pojęcia o charakterze uniwersalnym (takie jak życie, godność czy wolność), obecne również w innych, konkurencyjnych dyskursach. Wskazuje to na proces zawłaszczania kategorii uniwersalnych i tworzenia wrażenia, że „wartości tradycyjne” stanowią jedyną legitymizowaną formę ich ochrony, co rodzi pytanie o status tzw. „wartości nietradycyjnych”.

Z perspektywy morfologicznej analizy ideologii (Freeden)⁴³⁵ istotne są relacje między pojęciami, a nie ich pojedyncze treści. Analiza pozwala stwierdzić, że centralnym spoiwem konstrukcji ideologicznej jest pojęcie „Ojczyzny”, utożsamiane z państwem i jego polityką, legitymizowane poprzez odwołania do historii i narrację o ciągłości państwowej — często formułowaną w sposób podważający podmiotowość innych państw.

⁴³⁴ „Взглядам патриарха Кирилла отвечает католическая модель устройства церкви”... [dostęp: 20.02.2023].

⁴³⁵ Zob. Freedен M., *The Morphological Analysis of Ideology*, [w:] *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, red. M. Freedен, L.T. Sargent, M. Stears M., Oxford University Press 2013, s. 115-137.

W ramach dyskursu „wartości tradycyjnych” szczególne miejsce zajmują wartości rodzinne, jednak ich rola ma przede wszystkim charakter instrumentalny. Nacisk na model rodziny wielodzietnej i prokreacyjnej nie wynika z autonomicznej normy etycznej, lecz jest podporządkowany celom polityki demograficznej.

Po piąte, ważną rolę odgrywa polityka historyczna, oparta na reinterpretacji mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (WOW). Kluczowy jest proces przekodowywania pojęć, polegający na nakładaniu narracji o tzw. „specjalnej operacji wojskowej” na ramy WOW, co prowadzi do ich częściowej identyfikacji w przekazie ideologicznym. W ten sposób WOW staje się zasobem semiotycznym dostarczającym gotowych figur mobilizacyjnych i struktur legitymizacyjnych. Szczególnie istotne jest to, że ten obszar dyskursu staje się najbardziej wrażliwy, wyznaczając „czerwoną linię”, której naruszenie prowadzi do uruchomienia mechanizmów aparatu represyjnego.

Po szóste, w kontekście ideologii istotnym zagadnieniem pozostaje kwestia kultu jednostki. Nie mamy tu do czynienia z otwartym, demonstracyjnym uwielbieniem lidera, charakterystycznym dla klasycznych kultów jednostki (np. wokół Lenina, Stalina, Hitlera czy dynastii Kimów), lecz z jego bardziej ukrytą i subtelną formą, opartą na stopniowym utożsamianiu państwa z osobą przywódcy. Wizerunek Putina wpisywany jest w metanarrację „Rosja to Putin” — przede wszystkim poprzez przekazy medialne. Tendencja ta była obecna już wcześniej, jednak jej status został wzmocniony poprzez zmiany konstytucyjne z 2020 roku.

Po siódme, od 2022 roku wyraźnie nasiliły się działania ukierunkowane na kształtowanie atrakcyjnego obrazu Rosji, zwłaszcza wśród młodzieży. Tendencję tę można interpretować jako element strategii ideologicznej, której celem jest budowanie wizji przyszłości zdolnej pełnić funkcję mobilizacyjną. W tym ujęciu państwo promuje model pozytywnej autoidentyfikacji. Tak konstruowana narracja przyszłości nie ogranicza się do funkcji projekcyjnej, lecz służy również dyscyplinowaniu i integrowaniu społeczeństwa wokół długofalowych celów państwowych.

Choć wnioski nie są całkowicie nowe, analiza pokazuje, że mimo intensywnej reideologizacji nie pojawia się spójny „konstruktywny” projekt ideologiczny — rozumiany jako zestaw orientacji, celów i wyobrażeń przyszłości, ku którym społeczeństwo miałoby dążyć. Zamiast tego dominuje przekaz o charakterze reaktywnym, oparty na geopolitycznej konfrontacji, zagrożeniach i wyznaczaniu „czerwonych linii”, czemu towarzyszy rosnące znaczenie aparatu represyjnego. W tym kontekście retoryka „wartości tradycyjnych” pełni jedynie funkcję pozornie konstruktywną, pozbawioną wyraźnie określonej treści konceptualnej. W pewnym sensie mamy do czynienia z paradoksem — reideologizacją bez

ideologii: analizowany dyskurs ujawnia raczej mechanizmy, klisze i zabiegi propagandowe niż treść ideową w ścisłym znaczeniu tego słowa. Prawdopodobnie m.in. tym tłumaczy się trudność formułowania prognoz dotyczących działań Kremla.

Rozdział III. Podmioty wytwarzania dyskursu ideologicznego

W procesie ideologizacji kluczowe znaczenie ma określenie ideologicznego ekosystemu, który pozwala zidentyfikować głównych producentów i dystrybutorów ideologii w Rosji. Zagadnienie to podejmuje m.in. Laruelle, wskazując, że współczesny reżim rosyjski można postrzegać jako „sfragmentaryzowaną całość konkurujących ideologii”⁴³⁶ i proponując wyróżnienie trzech szerokich ekosystemów ideologicznych: wojskowo-przemysłowego (obejmującego m.in. Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Służby Bezpieczeństwa oraz duży przemysł wojskowy — zarówno państwowy, jak i półpaństwowy; do tej grupy badaczka zalicza także Klub Izborski), prawosławnego (Patriarchat Moskiewski, prawosławni biznesmeni, organizacje społeczeństwa obywatelskiego o charakterze religijnym) oraz Administracji Prezydenta (określanego jako eklektyczny)⁴³⁷. Podejście zaproponowane przez Laruelle opiera się zatem na założeniu istnienia ideologicznego ekosystemu, w ramach którego funkcjonują różne ośrodki oddziaływania. Warto podkreślić, że do pewnego stopnia utrzymuje się konkurencja dyskursów, jednak toczy się ona wewnątrz szeroko rozumianej przestrzeni konserwatywnej.

Przeprowadzona w poprzednim rozdziale analiza pozwoliła określić tendencje oficjalnego przekazu ideologicznego, m.in. produkowanego przez Administrację Prezydenta. Niniejsza część pracy zmierza natomiast do ukazania aktorów funkcjonujących w szerszej perspektywie, co pozwoli lepiej zrozumieć mechanizmy kształtowania i dystrybucji ideologii oraz myślenia geopolitycznego. Jednym z głównych wyzwań metodologicznych pozostaje identyfikacja najbardziej wpływowych aktorów.

Na podstawie wstępnej analizy materiałów empirycznych można wymienić trzech aktorów oraz wskazać zasadnicze kierunki ich aktywności. Po pierwsze, ośrodki ekspercko-analityczne powiązane z Kremlą, formujące wizje geopolityczne, w tym tzw. „Wielką Czwórkę”. Choć nie stanowią one przykładów instytucji produkujących wewnętrzny dyskurs ideologiczny, odgrywają istotną rolę w kształtowaniu myślenia geopolitycznego — zwłaszcza w zakresie budowania zewnętrznego wizerunku państwa. Dlatego zasadne jest uwzględnienie podstawowych tendencji obecnych w ich przekazie. Po drugie, środowiska działające samodzielnie, ale wpływające na wewnętrzny dyskurs ideologiczny, czego przykładem są Klub Izborski oraz Instytut „Cargrad” Konstantina Małofiejewa. Po trzecie, instytucje cerkiewno-

⁴³⁶ M. Laruelle, *The Kremlin's Ideological Ecosystems: Equilibrium and Competition*, PONARS Eurasia 14.11.2017. <https://www.ponarseurasia.org/the-kremlin-s-ideological-ecosystems-equilibrium-and-competition/> [dostęp: 15.09.2022].

⁴³⁷ Tamże.

państwowe, jak np. Światowy Rosyjski Sobór Narodowy, będący jedną z największych i najstarszych organizacji tego typu w postradzieckiej Rosji.

Takie ujęcie pozwoli nie tylko zidentyfikować główne kanały produkcji i dystrybucji ideologii, lecz także ocenić stopień konkurencji między dyskursami w dzisiejszej Rosji i określić granice tej rywalizacji. Analiza umożliwi ponadto stworzenie instytucjonalnej mapy ideologizacji, wskazującej, jakie funkcje pełnią poszczególne ośrodki oraz jakie mechanizmy sprzyjają ich integracji bądź antagonizacji. Z tego względu uwzględnione zostaną również wydarzenia filozoficzno-ideologiczne, które — jako formy symbolicznej aktywizacji ideologii — pełnią szczególną rolę w łączeniu refleksji intelektualnej z narracjami państwowymi. Ich analiza pozwoli uchwycić tendencje do filozofizacji ideologii oraz do integrowania refleksji filozoficznej z projektem ideologicznym.

3.1. Think tanki i fora ekspercko-analityczne jako aktorzy kształtowania rosyjskiej narracji geopolitycznej

Rosyjskie think tanki stanowią rozbudowaną grupę różnorodnych ośrodków⁴³⁸. Wśród pr rządowych ośrodków analitycznych szczególną uwagę należy zwrócić na takie instytucje, jak Rada do Spraw Polityki Zagranicznej i Obronnej (ros. Совет по внешней и оборонной политике, СВОП/SWOP), Rosyjska Rada Spraw Międzynarodowych (ros. Российский совет по международным делам, РСМД/RSMD), Rosyjski Instytut Badań Strategicznych (ros. Российский институт стратегических исследований РИСИ/RISI) oraz Klub Władajski (ros. Валадайский клуб). Stanowią one tzw. „Wielką Czwórkę” think tanków funkcjonujących w Rosji⁴³⁹. Warto podkreślić, że SWOP funkcjonuje jako organizacja pozarządowa. Anton Barbashin i Alexander Graef podkreślają:

SWOP stanowi wyjątek od reguły. Jako jedna z najstarszych rosyjskich organizacji pozarządowych nie otrzymuje wsparcia finansowego ze strony państwa, lecz funkcjonuje dzięki prywatnym i komercyjnym darowiznom. Niemniej jednak SWOP korzysta z symbolicznego i intelektualnego wsparcia ze strony państwa, ponieważ niektórzy jej członkowie utrzymują bliskie relacje z kręgami władzy politycznej⁴⁴⁰.

W raportach przygotowanych przez Międzynarodową Grupę Roboczą ds. Sankcji wobec Rosji wspomniane ośrodki zostały wskazane przez ekspertów jako te, które „pielęgnują i

⁴³⁸ Zob. J. Diec, *Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2015.

⁴³⁹ A. Barbashin, A. Graef, *Thinking foreign policy in Russia: Think tanks and grand narratives*, Atlantic Council 12.11.2019. https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/thinking-foreign-policy-in-russia-think-tanks-and-grand-narratives/#Chapter_3 [dostęp: 13.11.2021].

⁴⁴⁰ Tamże.

podtrzymują idee wspierające putinowską wojnę w Ukrainie”⁴⁴¹. W dalszej części niniejszego rozdziału przeanalizowane zostaną kluczowe tendencje ideologiczne tych instytucji w celu określenia pola dyskursywnego, które współtworzą.

3.1.1. Rosyjska Rada Spraw Międzynarodowych (RSMD)

Rosyjska Rada Spraw Międzynarodowych (RSMD) to organizacja non-profit działająca w obszarze polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych, założona w 2011 roku. Jej działalność była elementem polityki soft power⁴⁴² i jest ukierunkowana na „prowadzenie badań w zakresie stosunków międzynarodowych, opracowywanie praktycznych rekomendacji na rzecz rosyjskich organów władzy państwowej, biznesu, organizacji pozarządowych i innych podmiotów zaangażowanych w działalność związaną z polityką zagraniczną”⁴⁴³. Założycielami RSMD są: Ministerstwo Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej, Ministerstwo Edukacji i Nauki Federacji Rosyjskiej, Rosyjska Akademia Nauk, Rosyjski Związek Przemysłowców i Przedsiębiorców oraz agencja informacyjna Interfax. Funkcję prezydenta RSMD pełni Igor Iwanow, były minister spraw zagranicznych Rosji (1998–2004). W skład prezydium Rady wchodzi m.in. Fiodor Łukjanow, Dmitrij Pieskow, Andriej Rudenko oraz Iwan Timofiejew.

Większość projektów realizowanych przez RSMD koncentruje się na różnego rodzaju zagadnieniach międzynarodowych — kwestiach dotyczących polityki zagranicznej, gospodarki oraz analizie i interpretacji sankcji międzynarodowych. Chociaż RSMD nie zajmuje się bezpośrednio kwestiami ideologii wewnętrznej, jej działalność wpisuje się w szerszy proces kształtowania wizerunku Rosji za granicą oraz formułowania założeń polityki zagranicznej. Warto również zwrócić uwagę na tematy, które powiązane są z ideologicznym dyskursem w kontekście międzynarodowym. Kluczowym celem tych działań jest promocja Federacji Rosyjskiej jako konstruktywnego uczestnika stosunków międzynarodowych.

Po pierwsze, kluczową rolę odgrywa retoryka *wielobiegunowości* (ros. *многополярность*)⁴⁴⁴. Koncepcja wielobiegunowego porządku światowego, wyraźnie

⁴⁴¹ Дорожня карта індивідуальних санкцій: Рекомендації щодо санкцій проти Російської Федерації, Документ Робочої групи #3: Додаток А, Міжнародна робоча група з питань санкцій проти Росії 18.10.2022. 46a9d3b250471880f01f0ae416c1823d_1666359477.pdf [dostęp: 30.10.2023].

⁴⁴² N. Burlinova, *The Kremlin's Favorite Buzzword is Still „Soft Power”*, Russia Direct 10.08.2013. <http://www.russia-direct.org/content/kremlin%E2%80%99s-favorite-buzzword-still-soft-power>. [dostęp: 15.08.2022].

⁴⁴³ О совете. Общая информация, РСМД. <https://russiancouncil.ru/about/> [dostęp: 15.08.2025].

⁴⁴⁴ Zob m.in. С. Лавров, *Выступление на XI международном научно-экспертном форуме „Примаковские чтения”*, РСМД 25.06.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/vystuplenie-na-xi-mezhdunarodnom-nauchno-ekspertnom-forume-primakovskie-cheniya-/?sphrase_id=219176614 [dostęp: 15.08.2025]; Э. Мирбашир оглу, *Настало время для нового мира — многополярного*. РСМД 22.10.2024. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/global-governance/nastalo-vremya-dlya-novogo-mira-mnogopolyarnogo/?sphrase_id=219176614 [dostęp: 15.08.2025]; В. Попов, *Многовариантность*

wyartykułowana przez Putina podczas przemówienia w Monachium w 2007 roku, stała się jednym z fundamentów rosyjskiej narracji w obszarze stosunków międzynarodowych⁴⁴⁵. Warto zwrócić uwagę na różne podejścia do rozumienia samego pojęcia wielobiegunowości w ramach ośródków. Ivan Timofiejew proponuje pojęcie *asynchronicznej wielobiegunowości* (ros. *асинхронная многополярность*) jako etapu następującego po „końcu historii” Fukuyamy⁴⁴⁶. W tej logice rok 2022 jawi się jako symboliczne „zakończenie końca historii”. Wielobiegunowość interpretowana jest tu przez pryzmat asynchroniczności, rozumianej jako zróżnicowana pozycja poszczególnych państw w różnych sferach (m.in. kulturowej, cyfrowej, wojskowej)⁴⁴⁷. W tym kontekście wyraźnie artykułuje się tendencja do zacieśniania współpracy z Chinami⁴⁴⁸. Warto zauważyć, że choć w dyskursach skierowanych do obywateli Chiny niemal nie odgrywają żadnej roli, to w geopolitycznym myśleniu przedstawiane są jako jeden z kluczowych partnerów.

Choć narracja o wielobiegunowości nie jest nowa, po 2022 roku, a zwłaszcza po dojściu Donalda Trumpa do władzy, dyskusje na ten temat wyraźnie się zintensyfikowały. W ramach działalności RSMD szczególny nacisk kładzie się obecnie na trzech kluczowych aktorów: Rosję, USA i Chiny, natomiast Indie postrzegane są jako państwo aspirujące do odegrania bardziej znaczącej roli⁴⁴⁹. Coraz silniej akcentowane są zatem debaty dotyczące architektury globalnego ładu. Warto przy tym podkreślić, że refleksja nad wielobiegunowością często ujmowana jest przez pryzmat odniesień do logiki bipolarności — w oparciu o takie opozycje, jak: m.in. demokracja vs. autorytaryzm, konserwatyzm vs. liberalizm, kapitalizm vs. socjalizm czy nacjonalizm vs. globalizacja. Pomimo tego utrzymuje się również przeciwstawienie: USA kontra „reszta świata”, co zbliża się raczej do ujęcia bipolarnego⁴⁵⁰.

W efekcie można mówić o intensywnej refleksji nad kształtem „ładu wielobiegunowego”. Okresowo w dyskusjach pojawia się również narracja o przywódczej

будущего. РСМД 18.10.2024. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/mnogovariantnost-budushchego/?sphrase_id=219176614 [dostęp: 15.08.2025].

⁴⁴⁵ Zob. *Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности*, Президент России 10.02.2007. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [dostęp: 11.03.2022].

⁴⁴⁶ И.Н. Тимофеев, *Асинхронная многополярность: векторы развития и параметры управления*, Москва: Российский совет по международным делам (РСМД) 2025, s. 8.

⁴⁴⁷ Tamże, s. 18-24.

⁴⁴⁸ Zob. m.in. М. Черняев, *Россия и Китай: двусторонние отношения в условиях формирования многополярности*, РСМД 09.04.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-kitay-dvustoronnie-otnosheniya-v-usloviyakh-formirovaniya-mnogopolyarnosti/?sphrase_id=198240902 [dostęp: 15.08.2025].

⁴⁴⁹ Д. Тренин, *Из-за Трампа мир стал многополярным раньше, чем можно было ожидать*, РСМД 26.03.2025. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/iz-za-trampa-mir-stal-mnogopolyarnym-ranshe-chem-mozhno-bylo-ozhidat/> [dostęp: 20.04.2025].

⁴⁵⁰ А.В. Кортунов, *Между полицентризмом и bipolarностью: о российских нарративах эволюции миропорядка*, Москва: НП РСМД 2019, s. 25-29.

pozycji Rosji w „wielobiegunowym świecie”. Choć formalnie nie stoi to w sprzeczności z samą koncepcją wielobiegunowości, warto zauważyć, że ta narracja bywa nacechowana językiem misji cywilizacyjnej oraz moralnej nadrzędności, co nadaje jej wymiar hegemoniczny. Może to prowadzić do potencjalnej sprzeczności z deklarowaną zasadą równorzędności podmiotów w systemie międzynarodowym. W pewnym sensie wielobiegunowość w analizowanych dyskursach staje się czasami reaktywną metaforą antyzachodnią, reprodukującą ukryty model bipolarny, w którym USA wciąż pełnią funkcję centralnego punktu odniesienia.

Po drugie, obok koncepcji wielobiegunowości coraz większe znaczenie zyskuje retoryka cywilizacyjna. W rosyjskim dyskursie politycznym i eksperckim coraz częściej stosuje się język cywilizacji jako podstawy porządku międzynarodowego. Warto zwrócić uwagę na dwie szczególne tendencje w tej retoryce. Po pierwsze, retorycznie coraz rzadziej używany jest konstrukt „kolektywnego Zachodu” (aktywnie używany przed 2022 rokiem); zamiast tego przekaz zostaje zróżnicowany w zależności od bieżącej koniunktury politycznej, z odrębnym komentowaniem działań Europy i Stanów Zjednoczonych. Po drugie, coraz wyraźniej zarysowuje się dychotomia „Zachód–Niezachód”. W tym ujęciu świat zachodni przedstawiany jest jako oparty na upadku tradycyjnych wartości, podczas gdy „świat niezachodni”⁴⁵¹ (obejmujący m.in. Chiny, Indie, państwa Bliskiego Wschodu i Afryki) ma reprezentować nową dynamikę rozwoju, suwerenność kulturową i odporność wobec dominacji globalnego centrum. Można więc wskazać na współistnienie dwóch tendencji: z jednej strony podkreślenia wielobiegunowości, z drugiej — dążenia do prezentowania globalnego podziału świata na część zachodnią i niezachodnią.

Po trzecie, w wymiarze aksjologicznym coraz wyraźniej rozwija się retoryka tzw. „wartości tradycyjnych”, wykorzystywana do definiowania fundamentów tożsamości rosyjskiej. Dyskurs ten koreluje z ogólnokrajowym przekazem ideologicznym. Wśród osób aktywnie uczestniczących w kształtowaniu tej narracji warto wymienić Michaiła Szwydkoja, który regularnie publikuje komentarze i analizy poświęcone kulturze, językowi, wartościom tradycyjnym oraz wychowaniu patriotycznemu⁴⁵². Warto również zaznaczyć, że z tym dyskursem wewnętrznym ściśle koreluje interpretacja narracji historycznej, zwłaszcza dotyczącej II wojny światowej.

Po czwarte, uwagę zwraca osobny blok artykułów, które cyklicznie pojawiają się w

⁴⁵¹ В. Попов, *Коллективного Запада больше нет. Наступило время цивилизаций*. РСМД 24.03.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kollektivnogo-zapada-bolshe-net-nastupilo-vremya-tsivilizatsiy/?sphrase_id=219176614 [dostęp: 20.04.2025].

⁴⁵² Zob. М. Швыдкой, *Комментарии членов автора*, РСМД. <https://russiancouncil.ru/mikhail-shvydkoy/comments/> [dostęp: 20.04.2025].

przestrzeni ośrodka i są ściśle powiązane z próbami przemyslenia alternatywnych podejść do teorii stosunków międzynarodowych. Coraz aktywniej podejmowane są działania na rzecz rozwoju i popularyzacji niezachodnich teorii stosunków międzynarodowych, prawdopodobnie z intencją ich włączenia do systemu edukacji i kształcenia elit politycznych⁴⁵³. Jednym z promotorów tej refleksji jest Timofiejew, który zrealizował projekt w ramach inicjatyw Klubu Władajskiego pod tytułem *Filozofia polityczna: atrybut supermocarstwa* (ros. *Политическая философия: атрибут сверхдержавы*)⁴⁵⁴. Tematyka ta bywa również określana mianem „dekolonizacji myślenia” (ros. деколонизация мышления), co wpisuje się w szerszy kontekst kwestionowania dominacji zachodniego paradygmatu poznawczego. Warto jednak zauważyć, że we wcześniejszych latach RSMD koncentrowała się raczej na zagadnieniach globalizacji edukacji niż na próbach budowy alternatywnych modeli epistemologicznych⁴⁵⁵.

Tym samym działalność Rosyjskiej Rady Spraw Międzynarodowych (RSMD) charakteryzuje się przede wszystkim aktywną refleksją nad pojęciem i formami wielobiegunowości, co wynika ze specyfiki samego ośrodka analitycznego. Zwraca również uwagę artikulacja problematyki edukacyjnej — widoczna jest bowiem tendencja do rewizji programów kształcenia w kontekście zmieniającego się myślenia geopolitycznego. Jednocześnie pojawiają się wątki związane z próbami synchronizacji wewnętrznego dyskursu ideologicznego z geopolitycznym sposobem myślenia. Warto jednak podkreślić, że sama koncepcja wielobiegunowości nie znajduje szerszego odzwierciedlenia w dyskursie wewnątrzrosyjskim.

3.1.2. Rada ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej (SWOP)

Istotnym podmiotem w rosyjskim krajobrazie analitycznym jest Rada ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej (SWOP), powołana w 1992 roku. Szczyt jej aktywności przypadł na lata 90., kiedy odgrywała ona znaczącą rolę w życiu politycznym. Od początku XXI wieku akcent działalności SWOP przesunął się jednak w stronę tworzenia „platform ochrony społecznej i edukacji”⁴⁵⁶. Według deklaracji statutowych celem Rady jest „wspieranie

⁴⁵³ Г. Кутырев, *Незападные теории международных отношений в полицентрическом мире: опыт ряда стран АТР (Вьетнам, Сингапур и Таиланд)*, РСМД 02.06.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/nezapadnye-teorii-mezhdunarodnykh-otnosheniy-v-politsentricheskom-mire-opyt-ryada-stran-atr-vietnam-s/?sphrase_id=219176614 [dostęp: 15.08.2025].

⁴⁵⁴ И.Н. Тимофеев, *Политическая философия: атрибут сверхдержавы*. РСМД 27.02.2023. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/politicheskaya-filosofiya-atribut-sverkhderzhavy/> [dostęp: 20.04.2025].

⁴⁵⁵ Zob. np. *Проект: Глобализация 2.0: новые подходы к преподаванию и исследованиям*, РСМД 2014. <https://russiancouncil.ru/projects/completededucational/globalization2/> [dostęp: 19.02.2023].

⁴⁵⁶ A. Barbashin, A. Graef, dz. cyt., [dostęp: 13.11.2021].

opracowywania i realizacji strategicznych koncepcji rozwoju Rosji, jej polityki zagranicznej i obronnej oraz kształtowania państwa rosyjskiego i społeczeństwa obywatelskiego”⁴⁵⁷. SWOP jest założycielem czasopisma *Rosja w polityce globalnej* (ros. *Россия в глобальной политике*)⁴⁵⁸ oraz współzałożycielem Klubu Władajskiego. Rada organizuje coroczne Zgromadzenie SWOP, w którym uczestniczą czołowi przedstawiciele władz państwowych, m.in. minister spraw zagranicznych Siergiej Ławrow. Obecnym przewodniczącym jest Fiodor Łukjanow, zasiadający równocześnie w prezydium RSMD. Jednym z kluczowych ideologów Rady pozostaje Siergiej Karaganow. Olga Bertelsen, analizując działalność SWOP, wskazuje na aktywną współpracę członków Rady z rosyjskimi służbami specjalnymi oraz na jej ideologiczny charakter:

Działalność SWOP [...] stanowi przykład platformy propagandowej, która oferowała różnorodne opinie akademickie na temat polityki pamięci, mogące wydawać się pluralistyczne i wyrafinowane dla niedoświadczonego obserwatora. Atmosfera intelektualna forów akademickich SWOP oraz pozorna różnorodność poglądów prelegentów – zapraszanych zarówno z powodów finansowych, jak i ideologicznych – robią wrażenie na wielu odbiorcach, zaciemniając jednak rzeczywiste polityczne i osobiste cele tych osób oraz treści ich wystąpień, zaczerpnięte wprost z dyskursów stosowanych przez Klub Władajski i inne prorządowe fora⁴⁵⁹.

Na potrzeby niniejszej analizy szczególnie istotne są raporty opracowane w ramach działalności SWOP, z których część powstała we współpracy z Klubem Władajskim. O ile Klub Władajski koncentruje się głównie na przekazie skierowanym do odbiorców zagranicznych, pełniąc funkcję swoistej „witryny”, o tyle SWOP skupia się przede wszystkim na odbiorcy wewnętrznym, prowadząc działalność o charakterze bardziej zamkniętym. Kluczową rolę redaktorską w opracowywaniu tych dokumentów odgrywa Karaganow (do którego postaci powrócimy w kolejnym podrozdziale), często przy współudziale Dmitrija Susłowa. Choć główna problematyka raportów koncentruje się wokół zagadnień geopolitycznych, istotne miejsce zajmują w nich także kwestie ideologiczne.

W latach 2011–2012 działalność SWOP koncentrowała się na wątkach kulturowych w dyskursie ideowym. Przykładem tego jest publikacja z 2012 roku pt. *Matryca kultury rosyjskiej* (ros. *Матрица русской культуры*)⁴⁶⁰, która akcentowała potrzebę refleksji nad

⁴⁵⁷ Совет по внешней и оборонной политике, СВОП. <https://svop.ru/about/> [dostęp: 15.11.2024].

⁴⁵⁸ Analizę tematyki czasopisma, obejmującej m.in. wojnę w Ukrainie oraz konflikt z Zachodem, przedstawiono w: R. Szul, *Sytuacja Rosji w opiniach geopolityków rosyjskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2023, nr 45, s. 9–31.

⁴⁵⁹ O. Bertelsen, *Russian Front Organizations and Western Academia*, „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence” 2023, nr 36(4), s. 1195.

⁴⁶⁰ Zob. *Матрица русской культуры: миф? двигатель модернизации? барьер?*, red. С.А. Караганов, Москва: Совет по внешней и оборонной политике 2012.

kształtowaniem obrazu świata w perspektywie politycznej poprzez odwołanie do kultury. Jednocześnie konsekwentnie odrzucano koncepcję państwowej ideologii jako oficjalnego projektu. Zasygnalizowane wówczas wątki rozwinięto w raporcie przygotowanym we współpracy z Klubem Wałdajskim w 2014 roku pt. *Tożsamość narodowa i przyszłość Rosji* (ros. *Национальная идентичность и будущее России*)⁴⁶¹, a także w tzw. *Strategii XXI wieku* (ros. *Стратегия XXI*)⁴⁶². W obu dokumentach nacisk położono na kategorię tożsamości narodowej. Autorzy jednoznacznie odrzucili jednak koncepcję ideologii narodowej, podkreślając, że „doświadczenie państwa ideologicznego nasz kraj zdobył w pełni, a powrót do jego odpowiedników to samobójstwo”⁴⁶³.

Refleksja koncentrowała się wokół pojęć takich jak „tożsamość narodowa”, „idea narodowa” oraz „charakter narodowy”. Kulturę rosyjską uznano za najważniejsze narzędzie rozwoju tożsamości, określając ją jako „najpotężniejsze pole integrujące wszystkie grupy etniczne i wyznaniowe zamieszkujące Rosję”⁴⁶⁴. Strategia wzmacniania tożsamości narodowej została przez autorów wskazana jako priorytet, którego realizacja miała następować poprzez systemową reformę edukacji, rozwój samorządności lokalnej, kształtowanie tożsamości opartych na aktywności społecznej oraz prowadzenie polityki historycznej. Szczególną rolę przypisano „kulturze rosyjskiej”, postrzeganej jako fundament konsolidacji tożsamości na poziomie symbolicznym.

W pewnym sensie spojrzenie to było zbliżone do koncepcji „miękkiej siły”, zakładającej rozwój oraz popularyzację kultury. Natomiast, koncepcje soborowości albo postulaty zawarte w tzw. *Rosyjskiej doktrynie* oraz nacjonalistyczne projekty neoimperialne oceniono natomiast jako utopijne i potencjalnie niebezpieczne. Jak wskazano w raporcie:

Przedstawiciele koncepcji nacjonalistycznych i ultranacjonalistycznych upatrują klucza do sukcesu w odbudowie imperium opartego na fundamencie narodu rosyjskiego. Szkoła neoimperialna wzywa do przywrócenia wielkiego imperium, zbudowanego przede wszystkim na fundamencie siły, oraz do mobilizacji narodu przeciwko wrogom zagrażającym mu ze wszystkich stron. W istocie proponowana jest ta sama droga, która ćwierć wieku temu doprowadziła do upadku Związku Radzieckiego⁴⁶⁵.

Po 2022 roku retoryka SWOP uległa jednak wyraźnej radykalizacji. W 2025 roku opublikowano raport *Żywa idea – marzenie Rosji. Kodeks Rosjanina w XXI wieku* (ros. *Живая*

⁴⁶¹ Zob. *Национальная идентичность и будущее России*, red. С.А. Караганов. Москва: Клуб Валдай 2014.

⁴⁶² Zob. *Стратегия XXI (Версия для обсуждения)*, red. С.А. Караганов. https://svop.ru/wp-content/uploads/2014/02/00strategy21_intro.pdf [dostęp: 15.11.2024].

⁴⁶³ *Национальная идентичность и будущее России...* s. 9.

⁴⁶⁴ Tamże, s. 10.

⁴⁶⁵ Tamże, s. 25.

идея: мечта России. Кодекс россиянина в XXI веке) pod redakcją Karaganowa⁴⁶⁶, który, jak zaznaczono, wziął osobistą odpowiedzialność za jego powstanie. W dokumencie pojęcie „ideologia” zostało zastąpione pojęciem „marzenie Rosji” (ros. мечта России), co prawdopodobnie miało na celu uniknięcie negatywnych konotacji związanych z samym terminem „ideologia”.

Autorzy wyróżnili trzy czynniki wpływające, ich zdaniem, na życie jednostek, narodów i państw: „po pierwsze — interes ekonomiczny, zapewnienie dobrobytu; po drugie — siła ducha i idei; po trzecie — siła, siła oręża”⁴⁶⁷. Retoryka raportu cechuje się radykalnym antyzachodnim i antyliberalnym charakterem, a wyjaśnienia wielu zjawisk odwołują się do chrześcijańskich motywów symbolicznych. Szczególne miejsce zajmuje refleksja nad Rosjanami jako wspólnotą etniczną oraz nad rolą prawosławia. Naród rosyjski przedstawiany jest jako „naród-wojownik”. Jak wskazano: „duchowi spadkobiercy Wielkiego Bizancjum, którzy — z konieczności dziejowej — zapożyczyli elementy zarządzania politycznego od Wielkiego Imperium Mongolskiego, założonego przez Czyngis-chana. Z otaczającymi nas ludami Eurazji łączy nas wspólne dziedzictwo scytyjskie”⁴⁶⁸. Tak skonstruowana narracja eksponuje mitologiczną genealogię narodu rosyjskiego, tworząc obraz wspólnoty historycznej zakorzenionej w misji duchowo-cywilizacyjnej. Analiza zmian w raportach z lat 2012, 2014 i 2025 ukazuje wyraźną radykalizację przekazu, wzrost emocjonalności narracji oraz coraz bardziej jednoznaczny charakter ideologiczny tekstów.

Odrębną kategorię stanowią opracowania geopolityczne przygotowane we współpracy z Klubem Władajskim. Pierwszą z takich inicjatyw była seria raportów *Ku Wielkiemu Oceanowi* (ros. К Великому океану), redagowanych przez Karaganowa. Powstawały one przy wsparciu instytucjonalnym państwa oraz w oparciu o badania prowadzone przez Wyższą Szkołę Ekonomiczną, MGIMO i Rosyjską Akademię Nauk. Ich głównym założeniem był tzw. „zwrot ku Wschodowi” (ros. Поворот на Восток) — zarówno w wymiarze międzynarodowym, jak i wewnętrznym. Szczególnie mocno wyeksponowano w nich koncepcję „syberyzacji” (ros. Сибиризация), aktywnie promowaną przez Karaganowa⁴⁶⁹. W centrum pozostaje postulat „zwrotu ku Azji” (ros. Поворот к Азии) oraz rozwój idei „Wielkiej Eurazji” (ros. Большая Евразия). Koncepcja ta przedstawiana jest nie tylko jako strategia

⁴⁶⁶ *Живая идея: мечта России. Кодекс россиянина в XXI веке*, Москва: Совет по внешней и оборонной политике 2025. https://svop.ru/wp-content/uploads/2025/07/doklad-svop_zhivaya-ideya-mechta-rossii.pdf [dostęp: 09.09.2025].

⁴⁶⁷ Tamże, s. 13.

⁴⁶⁸ Tamże, s. 15.

⁴⁶⁹ Zob. *Поворот на Восток 2.0, или Сибиризация России*, red. С.А. Караганов, Москва: СВОП 2025. [povorot-na-vostok-2.0-ili-sibirizacziya-rossii-1.pdf](#) [dostęp: 09.09.2025].

gospodarcza, lecz również jako projekt ideologiczny, mający na celu stworzenie nowej tożsamości Rosji jako „eurazjatyckiego mocarstwa dwóch oceanów”.

Drugą wyraźnie zarysowaną trajektorią jest refleksja ukierunkowana na rozwój koncepcji tzw. „Światowej Większości” (ros. Мировое большинство). Jak wskazano: „Awangardą Światowej Większości można uznać BRICS oraz częściowo Szanghajską Organizację Współpracy, ze względu na ich potencjał w zakresie tworzenia norm i standardów, prowadzenia niezależnej polityki oraz budowy instytucji alternatywnych wobec zachodnich”⁴⁷⁰. Deklarowanym celem tej orientacji jest: „najważniejsze zadanie na przewidywalną przyszłość — przekształcić współpracę z państwami Światowej Większości w trwałe i rosnące źródło wsparcia dla naszej walki o cywilizację rosyjską i Ruski mir, o sprawiedliwy i demokratyczny porządek światowy”⁴⁷¹.

Retoryka ta służy ideologicznemu pozycjonowaniu Rosji jako lidera, przedstawianego jako obrońca porządku międzynarodowego oraz środowiska naturalnego. W tym kontekście kształtowany jest obraz Rosji jako państwa realizującego misję „ratunku przed katastrofą nuklearną i ekologiczną”⁴⁷². Paradoksalnie, ale równolegle w ramach ośrodka pojawiają się głosy o odmiennym charakterze. Przykładem tego są publiczne wystąpienia Karaganowa, który w ostatnim czasie coraz częściej zabiera głos w debatach dotyczących możliwości użycia broni jądrowej. W jego ujęciu gotowość Rosji do zastosowania tego typu środków powinna być otwarcie komunikowana jako element strategicznego odstraszania wobec Zachodu⁴⁷³. Stanowisko to wywołało szeroką dyskusję i jest interpretowane jako przejaw ideologicznej radykalizacji części elity intelektualnej związanej z SWOP.

Analiza raportów opublikowanych po 2022 roku, jak również wypowiedzi samego Karaganowa, wskazuje na dalsze zaostrzenie dyskursu prowadzonego w ramach SWOP, szczególnie w odniesieniu do projektów o charakterze geopolitycznym. Retoryka tych dokumentów staje się coraz bardziej emocjonalna i nacechowana elementami rewizjonizmu. Konceptualnie obserwujemy przesunięcie akcentów na narrację eurazjatycką, łączącą mit o cywilizacyjnej wyjątkowości z logiką konfrontacyjną. Tym samym SWOP stopniowo

⁴⁷⁰ *Политика России в отношении Мирового большинства*, red. С.А. Караганов, Москва: СВОП 2023, s.6. https://globalaffairs.ru/wp-content/uploads/2023/12/doklad_politika-rossii-v-otnoshenii-mirovogo-bolshinstva.pdf [dostęp: 12.04.2024].

⁴⁷¹ Tamże, s. 11.

⁴⁷² *Защита мира, земли, свободы выбора для всех стран: новые идеи для внешней политики России*, red. С.А. Караганов, Москва: Высшая школа экономики 2020, s. 12. [doklad_novye-idei-dlya-vneshnej-politiki-rossii.pdf](https://profile.ru/politics/primenenie-yadernogo-oruzhiya-mozhet-uberech-khelovechestvo-ot-globalnoj-katastrofy-1338893/) [dostęp: 09.09.2024].

⁴⁷³ С.А. Караганов, *Применение ядерного оружия может уберечь человечество от глобальной катастрофы*, Профиль 13.06.2023. <https://profile.ru/politics/primenenie-yadernogo-oruzhiya-mozhet-uberech-khelovechestvo-ot-globalnoj-katastrofy-1338893/> [dostęp: 09.09.2024].

przekształca się z eksperckiej platformy analitycznej w jednego z głównych producentów nowej ideologii państwowej — opartej na hybrydzie eurazjatyzmu oraz geopolitycznego rewizjonizmu.

3.1.3. Rosyjski Instytut Studiów Strategicznych (RISI)

Rosyjski Instytut Badań Strategicznych (RISI) to ośrodek analityczny utworzony w 1992 roku. Do 2009 roku funkcjonował w strukturach Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, następnie został podporządkowany Administracji Prezydenta FR. Obecnym dyrektorem instytutu jest Michaił Fradkow, były dyrektor Służby Wywiadu Zagranicznego. Według oficjalnych deklaracji celem działalności RISI jest „zapewnienie federalnym organom władzy państwowej informacji i analiz w procesie formułowania strategicznych kierunków polityki państwowej w sferze bezpieczeństwa narodowego Federacji Rosyjskiej”⁴⁷⁴. Organizacja pozycjonuje się przede wszystkim jako ośrodek ekspercki, jednak warto zwrócić uwagę na jej instytucjonalne powiązania z aparatem bezpieczeństwa oraz charakter publikowanych treści, które często odzwierciedlają oficjalne linie ideologiczne Kremla. Należy zauważyć, że instytut był wielokrotnie wiązany ze skandalami dotyczącymi ingerencji w politykę wewnętrzną innych państw⁴⁷⁵. Choć szczegółowa analiza tych działań nie stanowi przedmiotu niniejszego opracowania, ich odnotowanie wydaje się istotne dla podkreślenia potencjalnych kierunków i zasięgu oddziaływania instytutu. W dalszych rozważaniach uwaga zostanie skoncentrowana przede wszystkim na ideologicznej retoryce kształtowanej w ramach jego działalności intelektualnej.

RISI jest wydawcą czasopisma *Problemy strategii narodowej* (ros. *Проблемы национальной стратегии*), które formalnie figuruje na liście periodyków recenzowanych. Ze względu na doradczy charakter działalności RISI oraz jego instytucjonalne powiązania z organami władzy państwowej, publikowane w czasopiśmie treści zasługują na szczególną uwagę — mogą one bowiem odzwierciedlać i współkształtować dominujące narracje ideologiczne, promowane w ramach oficjalnej polityki państwowej.

Redaktorem naczelnym periodyku jest Anna Wiłowatych, natomiast w jego radzie redakcyjnej zasiadają liczni przedstawiciele środowisk politycznych i naukowych — w większości związani z Rosyjską Akademią Nauk oraz Wyższą Szkołą Ekonomiczną. Według deklarowanego celu redakcji czasopismo ma służyć:

⁴⁷⁴ *Цели и задачи*, РИСИ. <https://riss.ru/ob-institute/tseli-i-zadachi/> [dostęp: 15.07.2025].

⁴⁷⁵ Zob. np. G. Rzeczkowski, *Służba Putina do zadań specjalnych zatrzyma Polskę. Tak działa RISI*, „Gazeta Wyborcza” 20.04.2022. <https://wyborcza.pl/7,75398,28351668,sluzba-putina-do-zadan-specjalnych-zatruwa-polske-tak-dziala.html> [dostęp: 20.07.2024].

Oświeceniu najważniejszych aspektów polityki wewnętrznej i zagranicznej, gospodarki, historii, dotyczących interesów narodowych Rosji, analiza zewnętrznych ryzyk i zagrożeń. Wydanie ukierunkowane jest na eksperckie wsparcie wypracowania zasadniczej i naukowo uzasadnionej pozycji organów władzy państwowej w kluczowych obszarach strategii narodowej w celu umocnienia pozycji Federacji Rosyjskiej w świecie⁴⁷⁶.

Czasopismo koncentruje się na ocenie stosunków międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem procesów politycznych zachodzących m.in. w państwach Europy, Chinach oraz na Bliskim Wschodzie. Oprócz artykułów tematycznych, w periodyku regularnie publikowane są również raporty analityczne instytutu, a także materiały zamieszczane w rubryce „Specjalne opinie”. Uwzględniając istotną pozycję czasopisma jako elementu intelektualnego zaplecza instytutu, zasadne wydaje się skoncentrowanie analizy na reprezentowanych i reprodukowanych w nim tendencjach ideologicznych.

Od 2022 roku widoczna jest tendencja do rosnącej strukturalizacji tematycznej czasopisma — poszczególne numery poświęcane są konkretnym, kluczowym zagadnieniom. Równolegle można zaobserwować przesunięcie akcentów treściowych w stronę geopolitycznego „zwrotu ku Wschodowi”⁴⁷⁷. Coraz silniej eksponowany jest również koncept „Niezachodu”, któremu towarzyszy intensyfikacja retoryki „zmierzcza” cywilizacji amerykańskiej oraz promowanie idei „Wielkiej Eurazji” jako alternatywnego projektu ładu globalnego. Choć zasadniczy profil czasopisma koncentruje się na analizie sytuacji międzynarodowej, uwagę zwraca również obecność refleksji nad tymi procesami w ścisłym powiązaniu z obowiązującym dyskursem ideologicznym. W kolejnych numerach regularnie pojawiają się teksty bezpośrednio lub pośrednio odnoszące się do kształtowania i rozwoju wewnątrzpolitycznej retoryki ideologicznej. Wśród nich można wyróżnić kilka kluczowych nurtów.

Po pierwsze, retoryka antyzachodnia i koncept „upadku” cywilizacji amerykańskiej. Zarówno czasopismo *Problemy strategii narodowej*, jak i — w szerszej perspektywie — cała działalność RISI ukierunkowana jest na interpretację sytuacji międzynarodowej przez pryzmat interesów polityki zagranicznej Rosji. W tym kontekście istotnym motywem powracającym w analizowanych publikacjach pozostaje systemowa krytyka świata zachodniego, w szczególności neoliberalizmu jako jego dominującej orientacji światopoglądowej.

Krytyka ta zajmuje trwałe miejsce w publikacjach instytutu. Już w 2016 roku w materiałach RISI wyraźnie obecna była retoryka antyamerykańska: Stany Zjednoczone

⁴⁷⁶ Для авторов, РИСИ. <https://riss.ru/journal/for-authors/> [dostęp: 15.07.2025].

⁴⁷⁷ W ramach tego paradygmatu szczególną uwagę poświęca się tzw. wektorowi azjatyckiemu, Chinom, Bliskiemu Wschodowi, a także koncepcji „Wielkiej Eurazji”.

ukazywano jako centrum globalnego liberalizmu, a sam liberalizm przedstawiano jako ideologiczny system o cechach totalitarnych⁴⁷⁸. O ile we wcześniejszych publikacjach dominowała binarna opozycja „Rosja–Zachód”, w nowszych artykułach wyraźne jest przesunięcie akcentów: Zachód ukazywany jest nie tyle jako geopolityczny przeciwnik, ile jako cywilizacyjny projekt w fazie schyłku. W analizowanych materiałach widoczna jest wyraźna tendencja do konstruowania pojęcia „rusofobii” jako jednego z kluczowych elementów przypisywanych Unii Europejskiej w ramach dyskursu ideologicznego⁴⁷⁹. Innymi słowy, kształtowana narracja wyraźnie sugeruje, że tzw. „rusofobia” postrzegana jest jako istotny element porządku ideowego Zachodu, ukierunkowanego na systemową konfrontację z Rosją. Narracja ta przybiera miejscami charakter demonizujący — choć nie wprost, odwołuje się do figury ideologicznego wroga oraz opozycyjnej konstrukcji tożsamości, w której Rosja jawi się jako alternatywa wobec „upadającej cywilizacji” Zachodu, w ujęciu autorów.

Po drugie, narracja wielobiegunowości i koncept „niezachodniego ładu”. Wraz z przejściem do retoryki wielobiegunowości dostrzegalne jest dążenie do wypracowania własnej, alternatywnej narracji o charakterze normatywnym. Coraz częściej w publikacjach pojawia się koncept „postzachodniego (niezachodniego) modelu budowania pokoju i ładu międzynarodowego”⁴⁸⁰. W ramach tej logiki państwa niezachodnie przedstawiane są jako samodzielne podmioty cywilizacyjne, których systemy wartości przeciwstawiane są dominującym wzorcom Zachodu⁴⁸¹. Równocześnie formułowana jest teza o upadku zachodniej tożsamości, która — jak się podkreśla — porzuca tradycyjne orientacje kulturowe na rzecz technokratyzmu, konsumpcjonizmu oraz relatywizmu moralnego.

Warto jednak zauważyć, że zarówno w publikacjach RISI, jak i RSMD koncepcja wielobiegunowości — mimo deklarowanego odrzucenia logiki zimnowojennej — często reprodukuje struktury myślenia binarnego. W wielu publikacjach instytutu akcentowana jest szczególna misja Rosji jako siły przewodniej w świecie postzachodnim. W rezultacie wielobiegunowość nabiera hierarchicznego charakteru, w którym Rosja rości sobie prawo do roli koordynatora lub ideowego centrum „niezachodniej” agendy. Ta sprzeczność może

⁴⁷⁸ *Либерализм назван тоталитарной идеологической системой*, РИСИ 24.02.2016. https://riss.ru/news/smi/liberalizm-nazvan-totalitarnoy-ideologicheskoy-sistemoy/?sphrase_id=145118 [dostęp: 12.12.2021].

⁴⁷⁹ Zob. m.in. А.В. Грушко, *Россия и Европа: многосторонность мнений – залог безопасности Европы?*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 2 (83), s. 65; О.Г. Назаров, *Послемюнхенская Европа и инициативы СССР по созданию антигитлеровской коалиции*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 2 (83), s. 91.

⁴⁸⁰ Д. А. Дегтерев, О.В. Петровская, *Миротворчество в меняющемся мире. Проблемы национальной стратегии*, „Проблемы национальной стратегии” 2022, nr 2 (71), s. 13.

⁴⁸¹ Zob. pr. *Проблемы национальной стратегии. Незапад*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 1 (82).

wskazywać na instrumentalne wykorzystywanie koncepcji wielobiegunowości w służbie polityki zagranicznej i międzynarodowej autoafirmacji Rosji.

Po trzecie, podejście cywilizacyjne (w wariancie radzieckim) oraz idea dewesternizacji. Jednym z dominujących punktów odniesienia metodologicznych w publikowanych materiałach jest podejście cywilizacyjne. Podczas gdy w teoriach akademickich granice cywilizacji pozostają często przedmiotem sporów i interpretacyjnych niejednoznaczności, w publikacjach RISI konsekwentnie utrwała się ujęcie przestrzeni poradzieckiej jako rdzenia rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej:

W sytuacji narastającej konfrontacji zbiorowego Zachodu z Rosją oraz intensyfikacji prób doprowadzenia do międzynarodowej izolacji naszego kraju, w szczególności osłabienia jego więzi z państwami bliskiej zagranicy, szczególnego znaczenia nabiera skuteczne wykorzystanie narzędzi służących podtrzymaniu i umacnianiu jedności cywilizacyjnej przestrzeni poradzieckiej⁴⁸².

Konfrontacja z Zachodem coraz częściej interpretowana jest nie tylko w kategoriach geopolitycznych, lecz także światopoglądowych. Z perspektywy autorów czasopisma potencjał konsolidacyjny powinny stanowić „wspólna pamięć historyczna, zachowanie kulturowej odrębności oraz tradycyjnych wartości narodów północy i centrum Eurazji”⁴⁸³. Szczególną uwagę poświęca się konfliktowi kulturowo-ideologicznemu. W tym kontekście coraz częściej podkreślana jest potrzeba „umacniania fundamentów tożsamości cywilizacyjnej”⁴⁸⁴, również poprzez wykorzystanie mechanizmu „dewesternizacji” jako narzędzia oporu wobec zachodniego neoliberalizmu⁴⁸⁵.

W związku z przyjęciem cywilizacyjnego podejścia jako jednej z podstaw zaktualizowanej Koncepcji polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, w rosyjskim dyskursie coraz częściej podejmowana jest kwestia definicji i reinterpretacji rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej. Jednym z wyrazicieli tego podejścia jest Nikonow, który reprezentuje pogląd, według którego Rosja stanowi cywilizację Północy. Status ten, jego zdaniem, wynika przede wszystkim z czynnika klimatycznego, który z kolei „uwarunkował także względne ubóstwo ludności”⁴⁸⁶. Na podstawie tych przesłanek Nikonow formułuje tezę, że w warunkach rosyjskich efektywne zarządzanie państwem oparte na zasadzie decentralizacji jest niemożliwe. W jego opinii to Związek Radziecki stanowi najbardziej adekwatny model historycznej

⁴⁸² А.Е. Тихонов и ин., *Вызовы культурно-цивилизационной самобытности постсоветского пространства*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 4 (85), s. 14.

⁴⁸³ Tamże, s. 14.

⁴⁸⁴ Tamże, s. 31.

⁴⁸⁵ Tamże.

⁴⁸⁶ В.А. Никонов, *Цивилизационный фактор в современной геополитике*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 4 (85), s. 48.

realizacji rosyjskiej cywilizacji.

W dyskursie RISI podejście cywilizacyjne łączy się ściśle z polityką pamięci. Akcentowana jest potrzeba zachowania oraz reinterpretacji tożsamości radzieckiej jako kluczowego składnika kulturowo-politycznej ciągłości. Jak podkreśla Mikhail Gorszkow: „Pomimo naturalnego oddalenia obrazów ZSRR, tożsamość współczesnego narodu rosyjskiego jest dosłownie przesycona sowieckim dziedzictwem, symboliką tamtego okresu”⁴⁸⁷. W tym kontekście szczególne znaczenie przypisuje się zwycięstwu w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, które stanowi jeden z najbardziej utrwalonych i dominujących motywów we współczesnych rosyjskich dyskursach pamięciowych. Odwoływanie się do „zwycięstwa” interpretowane jest tu jako odwołanie do wydarzenia o silnym potencjale konsolidacyjnym, pełniącego funkcję symbolicznego fundamentu tożsamości zbiorowej oraz kluczowego elementu narracji ideologicznej⁴⁸⁸.

Równolegle podkreśla się jednak, że: „Mimo wszelkiej sympatii wobec dziedzictwa radzieckiego, nasi współcześni nie zamierzają wcielać tamtej ideologii w życie ani budować nowego Związku Radzieckiego. Obecnie większość z nich uważa, że fundamentem ideowym przyszłej Rosji powinna być triada: sprawiedliwość, demokracja i mocarstwowość”⁴⁸⁹. Innymi słowy, w retoryce autorów widoczne jest dążenie do wyznaczenia zestawu wartości, który miałby pełnić funkcję ideowego jądra tożsamości narodowej, opartego właśnie na wskazanej triadzie.

Po czwarte, eksponowana jest retoryka patriotyzmu, przedstawianego jako centralny element narodowego samookreślenia. W 2014 roku, pod redakcją Tamary Guzienkowej, ukazał się zbiór *Patriotyzm jako ideologia odrodzenia Rosji* (ros. *Патриотизм как идеология возрождения России*)⁴⁹⁰, oparty na referatach zaprezentowanych podczas międzynarodowej konferencji o tym samym tytule, która odbyła się w maju 2013 roku w Białgorodzie. Warto zauważyć, że tematyka publikacji była prawdopodobnie powiązana z programowym wystąpieniem Putina podczas posiedzenia Klubu Wałdajskiego w 2013 roku, w którym patriotyzm został wskazany jako fundament ideologii państwowej Federacji Rosyjskiej⁴⁹¹.

Zbiór obejmuje kilka tematycznych działów: *Patriotyzm w historii i współczesności*, *Patriotyzm: aspekt regionalny*, *Patriotyczne wychowanie młodzieży*, *Patriotyzm gospodarczy*

⁴⁸⁷ М.К. Горшков, *Историческое самосознание россиян сегодня: социологический диагноз*, „Проблемы национальной стратегии” 2023, nr 4 (79), s 43.

⁴⁸⁸ Tamże.

⁴⁸⁹ Tamże, s. 45.

⁴⁹⁰ Zob. *Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенкова. Москва: РИСИ 2014.

⁴⁹¹ Zob. *Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 19.09.2013. <http://kremlin.ru/events/president/news/19243> [dostęp: 12.12.2022].

oraz *Patriotyzm: doświadczenia zagraniczne*. W zbiorze proponowane są różne podejścia do zagadnienia patriotyzmu. Na przykład Mikhail Diegtiariew podkreśla etniczny komponent ideologii patriotycznej, jednocześnie formułując krytykę wobec konstytucyjnej formuły „wielonarodowego narodu Federacji Rosyjskiej”, którą ocenia jako politycznie i kulturowo nieprzekonującą. Jak pisze:

W Konstytucji napisano, że „nosicielem władzy jest wielonarodowy naród Federacji Rosyjskiej”. Taki naród nie istnieje — podobnie jak nie istniał naród radziecki. I doskonale zdajemy sobie z tego sprawę. Nie może być mowy o żadnej jedności narodowej, dopóki 80% obywateli Rosji — mam na myśli etnicznych Rosjan — nie ma nawet wzmianki o sobie w Konstytucji własnego państwa⁴⁹².

W rezultacie wyraźnie zarysowuje się orientacja na etnicznie rosyjską tożsamość jako dominującą podstawę integralności państwowej. Z tym wiąże się również negatywny stosunek autora do tzw. „patriotyzmu subiektywnego”, który — zdaniem Diegtiariewa — stanowi zagrożenie dla stabilności terytorialnej i politycznej ze względu na potencjalne tendencje separatystyczne⁴⁹³. W jego ujęciu jedyną gwarancją spójności kraju jest silna władza centralna i ściśle zhierarchizowana struktura państwa. W związku z tym Diegtiariew akcentuje konieczność odejścia od modelu federacyjnego na rzecz systemu unitaryzmu⁴⁹⁴. Odrębny nurt ideologicznej artykulacji patriotyzmu kształtowany jest poprzez dyskurs antyglobalistyczny. Na przykład Guzienkowa zwraca w tym kontekście uwagę na procesy globalizacji, które, jej zdaniem, stanowią zagrożenie dla kształtowania i rozwoju patriotycznej świadomości społecznej⁴⁹⁵.

Wyraźną rolę w zbiorze odgrywa również idea „imperialnej natury patriotyzmu”. W publikacjach podkreśla się autorytarne pochodzenie państwa rosyjskiego, a samo poczucie patriotyczne zostaje silnie powiązane z prawosławiem oraz pojęciem ofiary. Na przykład, Aleksander Bochanow rozwija koncepcję patriotyzmu prawosławnego, przeciwstawiając ją formom regionalno-etnicznym, które — jego zdaniem — prowadzą do dezintegracji wspólnoty narodowej⁴⁹⁶. Patriotyzm porównywany jest do miłości, rozumianej jednak nie w kategoriach kulturowych, lecz jako gotowość do poświęcenia życia za ojczyznę.

W zbiorze obecna jest również wyraźna krytyka multikulturalizmu, przedstawianego

⁴⁹² М.В. Дегтярев, *Патриотизм, он един, это любовь к России и русскому народу*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, dz. cyt., s. 9.

⁴⁹³ Tamże, s.10.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 11.

⁴⁹⁵ Zob. Т.С. Гузенкова, *Патриотизм, глобализация и национальное государство*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, dz. cyt., s. 15-28.

⁴⁹⁶ А.Н. Боханов, *Победа определялась любовью русских людей к своей земле и к своей вере*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, dz. cyt., s. 32.

jako koncepcja „zagrożająca jedności społecznej”⁴⁹⁷, a jednocześnie przeciwstawianego idei narodowej jedności, która — w analizowanej narracji — opiera się na dominacji kulturowej i religijnej Rosjan. W rezultacie w publikacjach RISI patriotyzm coraz częściej przedstawiany jest nie jako uniwersalne poczucie obywatelskiej przynależności, lecz jako narzędzie mobilizacji ideologicznej, oparte w znacznym stopniu na podstawach etnokulturowych oraz na retoryce antyliberalnej i antyglobalistycznej.

Po piąte, zauważalna jest wyraźna narracja antyukraińska i antypolska. W retoryce RISI istotną rolę odgrywają teksty dotyczące Ukrainy i Polski, przedstawianych jako przeciwnicy Rosji w wymiarze symbolicznym i kulturowym. Przykładem takiego ujęcia są artykuły Olega Niemieńskiego, który aktywnie publikował na ten temat w latach 2015–2016. W szeregu tekstów ukraińska tożsamość narodowa przedstawiana jest przez niego jako sztuczna konstrukcja, kształtowana pod wpływem czynników zewnętrznych w celu przeciwstawienia się Rosji i rozbicia wspólnej przestrzeni historyczno-kulturowej⁴⁹⁸. Podobnie Polska ukazywana jest jako promotor „agresywnej polityki historycznej” oraz narzędzie „ideologicznej presji” na przestrzeń postradziecką, z ambicją rozszerzania wpływów na Ukrainę w logice neokolonialnej⁴⁹⁹. Podejście Niemieńskiego cechuje wyraźny redukcjonizm — ostry podział na „swoich” i „obcych” prowadzi do uproszczonej interpretacji stosunków międzynarodowych. Suwerenność kulturowa funkcjonuje w jego ujęciu jako element retoryki obronnej, podporządkowanej celom mobilizacyjnym. W rezultacie publikowane analizy tracą charakter naukowy i zbliżają się do formuły propagandowej: interpretacje procesów zagranicznych służą tu przede wszystkim jako instrument symbolicznej konsolidacji, a styl — oparty na jednoznacznych opozycjach i schematach — lokuje te teksty bliżej publicystyki niż refleksji akademickiej.

Analizowane publikacje wskazują, że choć RISI odwołuje się do form eksperckiej refleksji, jego działalność intelektualna pełni równocześnie funkcję podtrzymywania i reprodukcji dominujących ram ideologicznych. Ideologiczne treści prezentowane są jako wiedza specjalistyczna i naukowo uzasadniona, co wzmacnia ich legitymizacyjną rolę w procesach polityki państwowej.

⁴⁹⁷ О.Б. Неменский, Патриотизм и мультикультурализм, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, dz. cyt., s. 63.

⁴⁹⁸ Zob. np. О. Неменский. *Украинство — фиктивный национализм*, РИСИ 05.02.2015. <https://riss.ru/news/smi/oleg-nemenskiy-ukrainstvo---fiktivnyy-natsionalizm/> [dostęp: 21.09.2021].

⁴⁹⁹ *Польша станет хозяйкой Украины*, Красная Весна 28.02.2022. https://rossaprimavera.ru/news/9edc82d0?utm_source [dostęp: 25.03.2023].

3.1.4. Wałdajski klub dyskusyjny

Klub Wałdajski został założony w 2004 roku i od początku pozycjonuje się jako platforma ekspercka, której aktywność łączy elementy debaty intelektualnej z funkcjami oddziaływania politycznego. Stała obecność Putina oraz czołowych przedstawicieli władz, w tym ministrów sprawia, że działalność Klubu wykracza poza typowe ramy think tanku, zyskując status instytucji o randze quasi-państwowej. Kluczowe znaczenie ma przy tym dyskusyjny charakter obrad. W praktyce debaty stanowią przestrzeń, w której przedstawiciele władz, wchodząc w interakcję z ekspertami, nadają własnym stanowiskom ekspercki autorytet, a jednocześnie wzmacniają proces wytwarzania i legitymizowania narracji ideologicznych. W ramach Klubu organizowane są także konferencje regionalne, m.in. azjatycka, afrykańska, środkowoazjatycka, bliskowschodnia czy rosyjsko-chińska⁵⁰⁰.

Jednym z deklarowanych celów działalności Klubu jest „konsolidacja globalnych elit intelektualnych w celu wypracowywania odpowiedzi na kryzysy współczesnego porządku światowego”⁵⁰¹, co jednak w praktyce oznacza promowanie rosyjskiej perspektywy interpretacyjnej. Ważnym elementem aktywności Klubu pozostaje coroczne forum główne, stanowiące jego wizytówkę i narzędzie budowania „międzynarodowego prestiżu”. W rezultacie Wałdaj należy postrzegać nie jako neutralne forum debaty, lecz jako instrument instytucjonalnego podtrzymywania i wzmacniania narracji państwowych, w których eksperckość staje się elementem strategii ideologicznej. Warto zauważyć, że na wcześniejszych etapach działalności Klub Wałdajski nie proponował spójnego projektu ideologicznego, koncentrując się raczej na eksponowaniu idei „konserwatyzmu moralnego” jako możliwego punktu wspólnego dla różnych środowisk eksperckich. W literaturze — m.in. u Laruelle — „konserwatyzm moralny” definiowany jest jako strategia „najmniejszego kosztu”, umożliwiająca artikulację określonych wartości przy jednoczesnym unikaniu jednoznacznych i ryzykownych zobowiązań politycznych:

Tylko konserwatyzm moralny może zostać wyrażony w sposób bardziej otwarty, niosąc przy tym stosunkowo łagodne skutki. [...] W przeciwieństwie do nacjonalizmu, który może funkcjonować zarówno jako myśl (ideologia), jak i praktyka (polityka publiczna oraz przemoc), konserwatyzm moralny jest przede wszystkim metanarracją. [...] Ponadto konserwatyzm moralny tworzy kanały interakcji z polityką europejską i amerykańską, sprzyjając integracji Rosji w przestrzeni międzynarodowej oraz czyniąc „rosyjski głos” słyszalnym na świecie⁵⁰².

⁵⁰⁰ О клубе, Валдай, ru.valdaiclub.com [23.09.2025].

⁵⁰¹ Tamże.

⁵⁰² M. Laruelle, *Conservatism as the Kremlin's New Toolkit: an Ideology at the Lowest Cost*, „Russian Analytical Digest” 08.11.2013, nr 138, s.4.

W środowisku akademickim Klub Wałdajski doczekał się zróżnicowanych ocen. Jedną ze ścieżek interpretacyjnych była tendencja do porównywania go ze Światowym Forum Ekonomicznym w Davos oraz akcentowania jego roli w procesie formułowania rządowego kursu politycznego⁵⁰³. Jednak zdecydowana większość autorów podkreśla jego instrumentalny charakter — zarówno jako „narzędzia propagandy”, jak i elementu rosyjskiej strategii „miękkiej siły”⁵⁰⁴, co szczególnie wyraźnie uwidoczniło się po aneksji Krymu w 2014 roku. Aktywność Klubu w dużej mierze ukierunkowana jest na budowanie korzystnego wizerunku Rosji na arenie międzynarodowej. Quasi-pluralistyczny charakter Wałdaju przejawia się w starannej selekcji uczestników oraz tematyki debat. Do dyskusji zapraszane są głównie osoby o ugruntowanej pozycji w środowisku eksperckim i politycznym, natomiast krytyczne głosy ze strony rosyjskiej opozycji czy reprezentantów stanowisk kontrowersyjnych (w stosunku do oficjalnego przekazu) pozostają nieobecne. W efekcie działalność Klubu tworzy pozór pluralistycznej wymiany opinii, podczas gdy w rzeczywistości służy legitymizacji i upowszechnianiu oficjalnych narracji państwowych.

Dyrektorem naukowym Fundacji Klubu „Wałdaj” jest Fiodor Łukjanow, redaktor naczelny czasopisma *Rosja w polityce globalnej*, profesor-badacz w Wyższej Szkole Ekonomicznej oraz współautor artykułu o Putinie w *Wielkiej Encyklopedii Rosyjskiej*⁵⁰⁵. Nie tworzy on własnych koncepcji ideologicznych, lecz jako komentator i moderator debat konsekwentnie wspiera oficjalny kurs polityki rosyjskiej, legitymizując go w przestrzeni eksperckiej i medialnej⁵⁰⁶.

Szczególne miejsce w działalności Klubu zajmują dyrektorzy programowi, m.in. Andriej Suszencew, Iwan Timofiejew, Dmitrij Susłow, Oleg Barabanow, Timofiej Bordaczow i Jarosław Lisowolik. Ich afiliacje związane są przede wszystkim z MGIMO oraz Wyższą Szkołą Ekonomiczną. Programy, którymi kierują, koncentrują się głównie na analizie relacji geopolitycznych — zwłaszcza stosunków Rosji z Zachodem i USA, konfliktów bliskowschodnich oraz koncepcji „zwrotu ku Wschodowi” i „Wielkiej Eurazji”⁵⁰⁷. Od 2019 roku pojawiły się także wątki związane z problematyką konfliktów wartości (Barabanow) oraz

⁵⁰³ D.W. Drezner, *Is There Value in Valdai?*, „The Washington Post” 26.10.2016. <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/10/26/is-there-value-in-valdai/> [dostęp: 12.10.2021].

⁵⁰⁴ Zob. m.in. A. Curanović, *Russia's Symbolic Power in the 21st Century*, „Stosunki Międzynarodowe” 2016, tom 52, nr 4, s. 207; H. Marcel, *Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2016. p. 62.

⁵⁰⁵ Zob. С.Л. Кравец, Ф.А. Лукьянов, *Путин Владимир Владимирович*, [w:] Большая Российская Энциклопедия. https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/5610195 [dostęp: 23.05.2025].

⁵⁰⁶ *Политологи считают, что идеологией России должно стать социальное государство*, ТАСС 02.06.2022. <https://tass.ru/politika/14806833> [dostęp: 17.05.2023].

⁵⁰⁷ *Программы — Клуб „Валдай”*, Валдай. <https://ru.valdaiclub.com/programmes/> [dostęp: 21.05.2025].

zagadnieniami tożsamości (Timofiejew)⁵⁰⁸. Część z czołowych ekspertów są objęci sankcjami międzynarodowymi; trudno jednak uznać ich za autorów oryginalnych koncepcji ideologicznych — ich działalność polega przede wszystkim na komentowaniu bieżących wydarzeń oraz wzmacnianiu i upowszechnianiu dominujących narracji politycznych.

W kontekście Forum Wałdajskiego szczególną uwagę należy zwrócić na wystąpienia Putina, który regularnie uczestniczy w obradach. Mają one charakter programowy — formułuje w nich ideologiczne, polityczne i cywilizacyjne kierunki rozwoju Rosji, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym. Istotne jest wskazanie tych wystąpień, które w sposób szczególnie wpłynęły na kształtowanie ideologii we współczesnej Rosji.

Podstawową cechą wszystkich przemówień jest strategia negatywno-diagnostyczna, polegająca na akcentowaniu kryzysu i zagrożeń, a tym samym na przedstawianiu rzeczywistości przez pryzmat negatywnych ocen jako wstępu do dalszej argumentacji. Wystąpienie Putina na Forum Wałdajskim w 2013 roku w Soczi uchodzi za jedno z kluczowych i zarazem najbardziej ideologicznie nacechowanych. Co charakterystyczne dla jego retoryki, otwarcie przemówienia opiera się na retorycznej konstrukcji kryzysu, przedstawiającej współczesną rzeczywistość jako zagrożoną i wymagającą naprawy: „Destrukcyjny cios w kulturowy i duchowy kod narodu, zetknęliśmy się z zerwaniem tradycji i jedności historycznej, z demoralizacją społeczeństwa oraz deficytem wzajemnego zaufania i odpowiedzialności”⁵⁰⁹. Ten negatywno-diagnostyczny wstęp pełni w analizowanej narracji funkcję uzasadnienia dla dalszej argumentacji, w której kreślony jest obraz koniecznej odbudowy oraz obrony tożsamości narodowej i suwerenności kulturowej. Koncentrując się na kwestiach „tożsamości narodowej”, „patriotyzmu” oraz „suwerenności kulturowej i politycznej”, Putin przedstawił wizję opartą na krytyce globalizacji, co stanowiło manifest konserwatywnego zwrotu w dyskursie państwowym.

Kolejne wystąpienia Putina w coraz większym stopniu koncentrowały się na problematyce konfrontacji z Zachodem w perspektywie ładu międzynarodowego. Z roku na rok nasilała się retoryka antyzachodnia, a koncepcja jednobiegunowości poddawana była coraz ostrzejszej krytyce. Wystąpienie z 2022 roku, ogłoszone już po inwazji Rosji na Ukrainę, można uznać za swoistą kulminację tej narracji — zawierało ono otwartą krytykę liberalnej demokracji, przeciwstawianej kursowi opartemu na tzw. wartościach tradycyjnych. Putin

⁵⁰⁸ Zob. np: *Правила и ценности 2022-2023*, Валдай. <https://ru.valdaiclub.com/programmes/2022-2023/pravila-i-tsennosti/> [dostęp: 21.05.2025]; *Идентичность, безопасность и будущее западного сообщества 2019*, Валдай <https://ru.valdaiclub.com/programmes/2019/identichnost-bezopasnost/> [dostęp: 21.05.2025].

⁵⁰⁹ *Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 19.09.2013... [dostęp: 12.12.2022].

posłużył się w nim podziałem na „dwa Zachody”:

Trzeba jasno rozumieć, że istnieją, jak już mówiłem wcześniej, dwa Zachody — co najmniej dwa, a może i więcej, ale co najmniej dwa: Zachód tradycyjnych, przede wszystkim chrześcijańskich wartości, wolności, patriotyzmu, bogatej kultury, a obecnie także wartości islamskich — znaczna część ludności wielu krajów Zachodu wyznaje islam. Ten Zachód jest nam w pewnym sensie bliski, mamy w dużej mierze wspólne, sięgające jeszcze starożytności korzenie. Ale istnieje też inny Zachód — agresywny, kosmopolityczny, neokolonialny, występujący jako narzędzie elit neoliberalnych. To właśnie z dyktatem tego Zachodu Rosja oczywiście nigdy się nie pogodzi⁵¹⁰.

Drugą cechą jest dążenie do konstruowania światopoglądu, którego podstawowym punktem odniesienia pozostaje *państwo*. Retorycznie wyraża się to w odwołaniach do „syntetycznej idei narodowej”, rozumianej jako konieczność „twórczego łączenia tradycji i doświadczeń”. Jak wskazuje: „Niezbędna jest twórczość historyczna, synteza najlepszego narodowego doświadczenia i idei, a także refleksja nad naszymi tradycjami kulturowymi, duchowymi i politycznymi z różnych punktów widzenia”⁵¹¹. Istotną rolę w tej koncepcji odgrywa narracja patriotyzmu, traktowanego jako niezbędny punkt odniesienia dla rozważań o tożsamości i przyszłości kraju: „Pomimo całej różnicy naszych poglądów, dyskusja o tożsamości i o przyszłości narodowej jest niemożliwa bez patriotyzmu wszystkich jej uczestników. Patriotyzmu, rzecz jasna, w najczystszyznym znaczeniu tego słowa”⁵¹². Od 2013 roku *narracja patriotyzmu* coraz wyraźniej przesuwają się w kierunku jego instrumentalizacji w ramach oficjalnego dyskursu państwowego. Patriotyzm przestaje być kategorią indywidualnego zaangażowania czy emocjonalnej identyfikacji, a zaczyna pełnić funkcję konstytutywnego elementu projektowanej tożsamości zbiorowej, której punktem odniesienia jest państwo i jego wizja narodowej jedności.

Kolejną cechą analizowanej narracji jest odwołanie do retoryki wielobiegunowości, rozwijanej równolegle z pojęciem „porządku cywilizacyjnego” oraz koncepcją „cywilizacyjnego oporu”. Choć wielobiegunowość definiowana jest poprzez sześć zasad — „otwartość, różnorodność, reprezentatywność, bezpieczeństwo, sprawiedliwość i równość”⁵¹³ — w praktyce narracja ta przyjmuje formę silnie spolaryzowaną. Jej centralnym zabiegiem pozostaje wyraźne przeciwstawienie Rosji Zachodowi, co zbliża ją raczej do modelu układu

⁵¹⁰ *Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 27.10.2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/69695> [dostęp: 12.12.2022].

⁵¹¹ *Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 19.09.2013... [dostęp: 12.12.2022].

⁵¹² Tamże.

⁵¹³ Zob. *Заседание дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 07.11.2024. <http://kremlin.ru/events/president/news/75521> [dostęp: 12.12.2022].

dwubiegunowego niż do pluralistycznej wizji porządku światowego.

Klub Wałdajski stanowi fasadę pluralistycznej debaty, która w rzeczywistości pełni funkcję legitymizującą wobec oficjalnych narracji państwowych. Reasumując, należy podkreślić, że tzw. „wielka czwórka” (RSMD, RISI, SWOP oraz Klub Wałdajski) działa w zbieżnym kierunku, tworząc sieć ściśle powiązanych instytucji. Powiązania te mają zarówno charakter personalny, jak i organizacyjny. Rozwijane w ich ramach narracje ideologiczne cechuje znaczna synchronizacja, zwłaszcza w zakresie retoryki antyzachodniej oraz wspólnej wizji porządku wielobiegunowego, ujmowanego z perspektywy konfrontacyjnej wobec Zachodu.

3.2. Kluby i sieci ideologiczne o orientacji neoimperialnej

Równoległe z rozwojem prorządowego dyskursu kształtuje się bardziej konserwatywno-nacjonalistyczna narracja o wyraźnym zabarwieniu imperialistycznym. Ośrodki reprezentujące ten nurt, choć mogą sprawiać wrażenie marginalizowanych, pozostają w ścisłym powiązaniu z Administracją Prezydenta i odgrywają istotną rolę w kształtowaniu ideologicznego krajobrazu. Uwaga tutaj zostanie poświęcona Klubowi Izborskiemu oraz inicjatywom Konstantina Małofiejewa, który — m.in. z udziałem Dugina — tworzy własny ekosystem ideologiczny.

3.2.1. Klub Izborski

Izborski Klub został formalnie założony w 2012 roku. Świder formułuje ważne uwagi wstępne, określając to środowisko w następujący sposób:

zrzeszający antyzachodnio zorientowanych intelektualistów (pisarzy, filozofów, politologów, ekonomistów i dziennikarzy), wyrażających zdecydowane poparcie dla Kremla — a nawet mających zdolność kreowania jego polityki. Nazwa stowarzyszenia pochodzi od miasta Izborsk (jednej z pierwszych ruskich twierdz), znajdującego się obecnie w obwodzie pskowskim (klub powołano podczas obchodów 1150-lecia Izborska). Stowarzyszenie to ma formę klubu eksperckiego, zajmuje się badaniem i analizą rosyjskiej polityki wewnętrznej i zagranicznej⁵¹⁴.

Dogłębną analizę ideologicznej roli Izborskiego Klubu przeprowadziła Laruelle, badając zarówno historię jego powstania i określenie miejsca w rosyjskim polu ideologicznym, jak i ideowy profil czasopisma *Izborski Klub: Strategie Rosyjskie* (ros. *Изборский клуб. Русские*

⁵¹⁴ K. Świder, *Klub Izborski wobec Ukrainy*, „Studia Polityczne” 2015, nr 38, s. 127.

cmpamezuu)⁵¹⁵. Izborski Klub jawi się jako przestrzeń konsolidacji różnorodnych środowisk — jak zauważa badaczka, „duża grupa samozidentyfikowanych nacjonalistów lub antyliberałów zjednoczyła się w ramach jednej struktury, by wywierać wpływ na władzę”⁵¹⁶. Laruelle podkreśla złożoną i ambiwalentną naturę Klubu, który stanowi swoisty eksperyment ideologiczny: „Klub nie jest ani tworem czysto sztucznym, złożonym z narzuconych odgórnie, marionetkowych ideologii, ani przykładem skutecznego nacjonalistycznego lobbingu w samym sercu Kremla”⁵¹⁷. Jej ustalenia stanowią ważny punkt wyjścia do dalszych badań nad mechanizmami produkcji i dystrybucji treści ideologicznych we współczesnej Rosji. Z uwagi na fakt, że działalność Izborskiego Klubu została już szeroko opisana w literaturze przedmiotu, niniejsza analiza koncentruje się na jednym, wybranym aspekcie — tzw. *Doktrynie ruskiego miru* (ros. *Доктрина русского мира*), traktowanej tu jako przykład tekstu ideologicznego umożliwiającego refleksję nad znaczeniem tej koncepcji w dyskursie.

Na wstępie warto zaznaczyć, że Izborski Klub pozostaje ściśle powiązany z działalnością Instytutu Konserwatyzmu Dynamicznego, kierowanego przez Witalija Awierjanowa. Awierjanow odgrywa kluczową rolę w obu instytucjach — jako przewodniczący Instytutu oraz współzałożyciel Izborskiego Klubu — co przekłada się na ideowe i organizacyjne powiązania między tymi ośrodkami⁵¹⁸. Szczególnie widoczne jest to w przypadku tzw. *Rosyjskiej doktryny* — nacjonalistycznego manifestu opracowanego w środowisku Instytutu, który najprawdopodobniej stanowił ideologiczne zaplecze dla późniejszej działalności Klubu⁵¹⁹. W kontekście Izborskiego Klubu szczególne znaczenie wydaje się mieć doktryna funkcjonująca pod nazwą *Ruski mir*, sformułowana w 2016 roku. Warto również zaznaczyć, że już w 2015 roku Izborski Klub uzyskał z Funduszu Grantów Prezydenckich dla organizacji pozarządowych 10 mln rubli na realizację projektu, którego celem, według opisu, było wyjaśnienie, „czym jest ruski mir”. Można zatem przypuszczać, że opracowanie doktryny było bezpośrednio związane z realizacją tego zadania⁵²⁰.

Głównym autorem i kompilatorem dokumentu był Awierjanow, przy współudziale innych członków środowiska skupionego wokół Izborskiego Klubu. Tekst składa się z czterech głównych części: *Ruski mir jako przedmiot walki koncepcyjnej* (ros. *Русский мир как предмет*

⁵¹⁵ Zob. M. Laruelle, *The Izborsky Club, or the New Conservative Avant-Garde in Russia*, *The Russian Review* 2016, vol. 75, nr. 4, s. 626-644.

⁵¹⁶ Tamże, s. 644.

⁵¹⁷ Tamże, s. 627.

⁵¹⁸ *Dynacon*, <http://www.dynacon.ru/> [dostęp: 21.12.2021].

⁵¹⁹ O „rosyjskiej doktrynie”, a także o powiązaniach między obiema organizacjami zob. M. Laruelle, *The Izborsky Club, or the New Conservative Avant-Garde in Russia...*

⁵²⁰ *Гранты от Путина дадут за пропаганду Русского мира и борьбу с педофилами*, РБК 08.12.2015. <https://www.rbc.ru/politics/08/12/2015/5666f9cf9a7947d88622c924> [dostęp: 12.12.2021].

концептуальной борьбы), *Ruski mir w perspektywie podejścia kompleksowego* (ros. *Русский мир в оптике комплексного подхода*), *Frontiry ruskiego mira* (ros. *Фронтиры Русского мира*), *Zarys strategii ofensywnej* (ros. *Очертания наступательной стратегии*), a także ze wstępu i zakończenia⁵²¹. Biorąc pod uwagę, że kategoria „ruski mir” stanowi element ideologicznego dyskursu Federacji Rosyjskiej, zasadne wydaje się przyjrzenie się sposobowi jej konceptualizacji, zwłaszcza w kontekście faktu, iż opracowanie dokumentu zostało sfinansowane z Funduszu Grantów Prezydenckich.

Definicja tzw. „ruskiego miru”. We wstępie do dokumentu autorzy rozpoczynają od polemicznego ujęcia — konstruują narrację jako odpowiedź na krytyczne stanowisko, zgodnie z którym „ruski mir” miałby stanowić jedynie symulakr, pozbawiony realnych podstaw. W opozycji do tej interpretacji proponują dwie interpretacje tej koncepcji: pierwszą — odnoszącą się do sytuacji geopolitycznej po 1991 roku, oraz drugą — związaną z możliwymi scenariuszami ekspansji idei „historycznej Rosji”. W pierwszym ujęciu „ruski mir” opisywany jest jako rzeczywistość ukształtowana po rozpadzie ZSRR, z deklaratywnym uznaniem przez Federację Rosyjską granic z 1991 roku. Autorzy podkreślają w tym kontekście ideę tzw. ciągłości cywilizacji rosyjskiej, niezależnie od zmiany układu geopolitycznego. Drugie ujęcie obejmuje różnorodne scenariusze zakładanych przez autorów — od postulatów repatriacyjnych po koncepcje określane mianem irredentystycznych, odnoszące się do terytoriów „historycznej Rosji” sprzed 1913 lub 1989 roku⁵²².

Postulowanym celem autorów jest sformułowanie cywilizacyjnej doktryny „ruskiego miru”. W dokumencie przedstawiono historię rozwoju tej koncepcji oraz jej różnorodne interpretacje: „diasporowo-językowe podejście” Gieorgija Szczedrowickiego, „podejście wyspiarsko-archipelagowe” Władimira Cymburskiego, a także rewizjonistyczne doktryny „kontynentu Rosji” rozwijane w kręgu eurazjatystów. Autorzy przywołują również alternatywne ujęcia, m.in. koncepcje Aleksandra Denisowa i Borysa Kostenki, oparte na kategorii „rosyjskości”, rozumianej jako etniczna tożsamość rosyjska.

We wprowadzeniu zapowiedziano, że dokument zawiera zarówno interpretację dotychczasowej ewolucji tej idei, jak i propozycje jej dalszego umocnienia oraz zastosowania w polityce państwowej. Autorzy podkreślają swoje przywiązanie do ujmowania tej koncepcji w kategoriach świata cywilizacyjnego, dystansując się tym samym od podejść opartych na rosyjskojęzycznej diasporze, które dominowały na początku XXI wieku. Innymi słowy,

⁵²¹ *Доктрина Русского мира*, red. В. Аверьянов i in., Изборский клуб 26.09.2016. <https://izborsk-club.ru/10269> [dostęp: 12.12.2021].

⁵²² Tamże.

formułują oni doktrynę w ramach geopolityki o charakterze cywilizacyjnym. Zaproponowana przez nich definicja „ruskiego miru” opiera się na imperialno-kolonialnej logice centrum i peryferii, w której rosyjska cywilizacja funkcjonuje jako pole grawitacyjne wobec innych narodów i kultur. Jak piszą:

Ruski mir to pole przyciągania rosyjskiej cywilizacji, wciągające przedstawicieli innych narodów, kultur i cywilizacji. To przyciąganie, „grawitacja” rosyjskiego świata, działa zarówno wewnątrz, jak i poza granicami Rosji jako państwa — zarówno w jądrze, jak i na peryferiach cywilizacji. Natura tego przyciągania wiąże się z wieloma czynnikami i nie da się jej sprowadzić do żadnego z nich z osobna⁵²³.

Mimo pozornej neutralności, przywołana definicja wpisuje się w mechanizm legitymizowania kulturowej i geopolitycznej dominacji. Choć autorzy deklarują, że pojęcie „ruski mir” nie jest związane z terytorium, pochodzeniem, językiem czy religią, to w przedstawionej przez nich koncepcji to właśnie te elementy stanowią podstawę jego znaczenia. Zabieg ten można odczytać jako strategię retorycznego dystansowania, która pełni funkcję pośredniej afirmacji wcześniej odrzuconych kategorii.

Doktryna ta określana jest przez autorów jako „podejście integralne”, jednak mimo deklaratywnego unikania redukcjonizmu, przedstawiona koncepcja wykazuje cechy retorycznie zakamuflowanego redukcjonizmu ideologicznego: różnorodność dopuszczana jest jedynie w takim zakresie, w jakim wspiera legitymizację jednej, nadrzędnej wizji „ruskiego miru” jako normatywnej całości. Fundamentem tego ujęcia jest pojęcie cywilizacji, rozumianej jako dynamiczna siła oddziaływania. „Ruski mir” zostaje tu określony jako „żywa energia rosyjskiej cywilizacji — jej działanie, jej praca, realizowana zarówno wewnątrz, jak i poza jej granicami”⁵²⁴. W efekcie mamy do czynienia z konstrukcją cywilizacyjną o pozornej wielowymiarowości, w której postulowana różnorodność służy w istocie wzmocnieniu scentralizowanej, jednolitej tożsamości. Kluczową rolę odgrywa tu właśnie metafora „żywej energii”, legitymizująca ekspansywny charakter tej cywilizacji również poza granicami państwa.

Wektory tzw. „ruskiego miru”. W analizowanej doktrynie wyróżnia się trzy główne kierunki rozwoju „ruskiego miru”: pansławistyczny, prawosławny oraz eurazjatycki. Choć wszystkie uznawane są za istotne składniki tej koncepcji, największe znaczenie przypisuje się nurtowi eurazjatyckiemu. Jego centrum mają stanowić — według autorów — „narody i państwa Europy i Azji, które uczestniczyły w realizacji dwóch projektów imperialnych —

⁵²³ Tamże.

⁵²⁴ Tamże.

Imperium Rosyjskiego i Związku Radzieckiego”⁵²⁵. „Ruski mir” zostaje tu ujęty jako projekt o charakterze ekspansyjnym, zmierzający do odzyskania lub utrzymania wpływów na obszarze poradzieckim (a potencjalnie również poza nim), przy jednoczesnym odwołaniu do dziedzictwa imperialnego oraz jego legitymizacji poprzez narrację cywilizacyjną.

Frontiry tzw. „ruskiego miru”. Mimo że doktryna nie ma statusu oficjalnego dokumentu państwowego, jej analiza może stanowić istotny wkład zarówno w rekonstrukcję ideowego zaplecza projektu „ruskiego miru”, jak i w prognozowanie potencjalnych kierunków rosyjskiej ekspansji ideologicznej i politycznej.

Autorzy dokumentu wyróżniają kilka kluczowych obszarów, których analiza pozwala określić, czy projekt „ruskiego miru” zmierza w stronę kontynuacji dziedzictwa Związku Radzieckiego, czy raczej nawiązuje do modelu imperialnej Rosji. Wskazane zostają konkretne regiony (tzw. *frontiry*), takie jak: ukraiński, bałtycki, białoruski, kazachstański, mołdawski, zakaukaski oraz środkowoazjatycki. W odniesieniu do każdego z nich wskazuje się specyficzne cechy i wyzwania z perspektywy rosyjskiej polityki zagranicznej oraz formułuje propozycje tzw. strategii ofensywnej.

Wspólnym mianownikiem dla tych obszarów pozostaje obecność mniejszości rosyjskojęzycznej, która — w logice analizowanego dokumentu — może stanowić pretekst do działań ekspansyjnych lub ustanawiania stref wpływu. Autorzy operują przy tym konstruktem pozornej wspólnoty tożsamościowej, budowanej na podstawie języka rosyjskiego oraz odniesień do kultury rosyjskiej. W zależności od danego frontiru formułowane są odmienne oceny i zalecenia, dostosowane do lokalnych uwarunkowań oraz geopolitycznych interesów Federacji Rosyjskiej.

W odniesieniu do Ukrainy w analizowanym dokumencie dominuje retoryka wyraźnie antyukraińska, ukierunkowana na delegitymizację zarówno ukraińskiej państwowości, jak i odrębnej tożsamości narodowej. W tym ujęciu Ukraina zostaje pozbawiona podmiotowości i traktowana jako element projektu „ruskiego miru”.

W odniesieniu do Białorusi w analizowanym dokumencie pojawia się krytyka pod adresem Aleksandra Łukaszenki, któremu zarzuca się brak lojalności wobec koncepcji „ruskiego miru”. Jednocześnie wskazuje się na brak spójnej i jasno zdefiniowanej strategii Moskwy wobec tego obszaru. W retoryce dokumentu proponowana reinterpretacja, zakładająca ustanowienie tzw. „jądra narodu rosyjskiego”, pełni funkcję narzędzia legitymizacji homogenizacji przestrzeni postradzieckiej — obejmującej narody wschodniosłowiańskie,

⁵²⁵ Tamże.

wspólne symbole, tożsamość historyczną oraz zunifikowany przekaz medialny.

W przypadku Kazachstanu autorzy odwołują się do podobnego schematu interpretacyjnego, choć jednocześnie wyrażają obawy związane z obecnością wpływów cywilizacji chińskiej i islamskiej oraz z możliwością wystąpienia napięć etnicznych. W związku z tym postulują bardziej ostrożne podejście, zakładające unikanie otwartej konfrontacji i konieczność elastycznego dostosowania działań do lokalnej specyfiki.

W odniesieniu do państw bałtyckich autorzy akcentują potrzebę ustanowienia „dogodnego dla Rosji reżimu”, co w praktyce oznacza próbę ingerencji w ich ustrój wewnętrzny poprzez postulat „pełnego przywrócenia obywatelstwa dla Rosjan”. W dokumencie wprost sugerowana jest możliwość ingerencji w wewnętrzne sprawy tych państw: „W przypadku utrzymania się u władzy narodowo-radykalnych sił i nasilania przez nie presji na ludność rosyjską, może zostać postawiona kwestia poparcia bądź niepoparcia przez Rosję powojennego ładu narodowo-terytorialnego w krajach bałtyckich”⁵²⁶.

W kontekście Mołdawii dokument nie zawiera szczegółowych propozycji działań, jednak państwo to zostaje zaliczone do „rdzenia ruskiego miru”, co wskazuje na przypisywane mu znaczenie strategiczne w długofalowej perspektywie. Tego rodzaju klasyfikacja może sugerować dążenie do utrzymania lub pogłębienia obecności kulturowej i ideologicznej w tym regionie.

W odniesieniu do Kaukazu Południowego (tzw. frontiru zakaukaskiego) w analizowanej doktrynie Rosja przedstawiana jest jako tzw. „strategiczny stabilizator”, natomiast Gruzja, Armenia i Azerbejdżan określane są mianem „drugiego cywilizacyjnego pasa rosyjskiej cywilizacji”. Tego rodzaju klasyfikacja wpisuje się w mechanizm retorycznego usprawiedliwiania rosyjskiej obecności w regionie, gdzie rzekoma funkcja stabilizacyjna służy jako instrument legitymizacji politycznej dominacji i kontroli.

Z kolei w przypadku Azji Środkowej (Uzbekistan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan) autorzy zauważają brak bezpośredniego „frontiru ruskiego miru”. W związku z postrzeganą konkurencją cywilizacyjną ze strony Zachodu, Chin i świata islamu, sugerują oni realizację strategii opartej na partnerstwie ekonomicznym, która miałaby służyć długofalowemu wzmocnieniu wpływów Rosji w regionie.

Reasumując, w analizowanej doktrynie „ruski mir” konstruowany jest jako przestrzeń wyznaczana przez obecność znaczących skupisk ludności rosyjskojęzycznej. W taki sposób język rosyjski zostaje potraktowany jako zasób polityczny, którego ideologiczne zawłaszczanie

⁵²⁶ Tamże.

służy legitymizowaniu roszczeń do określonych obszarów oraz populacji.

Celem tej koncepcji jest wzmocnienie poglądu o ustanowieniu trwałej sfery wpływów o charakterze cywilizacyjnym, symbolicznym i geopolitycznym. W znacznym stopniu jest to konstrukcja adresowana do państw, które w przeszłości należały do ZSRR, choć przedstawiana obecnie w ramie „cywilizacyjnej”, co pozwala maskować jej neoimperialny charakter. Warto jednak podkreślić, że w tej narracji rosyjskojęzyczność ma charakter przede wszystkim instrumentalny — stanowi element legitymizujący roszczenia do wpływu i obecności, nie pociągając za sobą realnego zainteresowania podmiotowością owych społeczności. W logice analizowanej koncepcji dopuszcza się możliwość ingerencji w sprawy innych państw, uzależnioną od stopnia ich powiązania z postulowaną przestrzenią „ruskiego miru”. Z perspektywy historycznej należy zauważyć, że znaczna część tej ludności została zrusyfikowana w warunkach presji politycznej — w wyniku wcześniejszej polityki imperialnej, następnie radzieckiej, obejmującej m.in. deportacje. Ilustracją tego może być przykład Kazachstanu, gdzie znaczący odsetek ludności rosyjskojęzycznej stanowią potomkowie deportowanych narodów, których przynależność językowa i kulturowa kształtowała się pod wpływem działań przymusowych, a nie autonomicznego wyboru.

W efekcie koncepcja „ruskiego miru” w interpretacji Izborskiego Klubu przybiera postać ideologicznego ekspansjonizmu, w którym przestrzeń byłego Związku Radzieckiego stanowi zasadniczy obszar odniesienia i uprzywilejowaną strefę oddziaływania, przy jednoczesnym abstrahowaniu od konsekwencji dla zamieszkujących ją społeczeństw.

Jądro i peryferia tzw. „ruskiego miru”. W ujęciu autorów „ruski mir” zostaje podzielony na tzw. jądro oraz peryferie, co stanowi element ich własnej konstrukcji ideologicznej. Do „jądra” włączają przede wszystkim obszary o nieuznawanym lub częściowo uznawanym statusie — takie jak tzw. DNR, ŁNR, Naddniestrze, Abchazja i Osetia Południowa — uznając je za przestrzeń szczególnie silnego powiązania z Rosją. Koncepcja ta nie ogranicza się, w ich założeniach, do dziedzictwa radzieckiego czy przedrewolucyjnego, lecz odwołuje się m.in. do czynnika prawosławnego. Jak podkreślono w tekście: „zewnątrzny kontur Ruskiego miru tworzą państwa, choć formalnie samodzielne, to jednak znajdujące się w sferze priorytetowego politycznego i gospodarczego wpływu Rosji, na przykład część państw Azji Środkowej, Syria, Azerbejdżan, Gruzja, Serbia, Bułgaria, Czarnogóra”⁵²⁷. Innymi słowy, analizowana konceptualizacja opiera się, z jednej strony, na oczekiwaniu politycznej oraz kulturowo-cywilizacyjnej lojalności wobec Moskwy — definiowanej poprzez czynnik

⁵²⁷ Tamże.

rosyjskojęzyczny, odniesienia do prawosławia oraz powiązania z Patriarchatem Moskiewskim. Z drugiej strony, wyraża ona logikę ekspansjonistyczną, ukierunkowaną na włączanie w orbitę „ruskiego miru” przede wszystkim obszarów byłego ZSRR, traktowanych przez autorów jako strefy priorytetowego wpływu.

W ramach analizowanego dyskursu ideologia prezentowana jest jako kluczowy instrument integracji i konsolidacji tożsamości zbiorowej. Autorzy omawianej koncepcji postulują konieczność budowy nowego modelu polityki narodowościowej, którego podstawą miałyby być stworzenie tzw. „rosyjskiego ponadnarodu” (ros. *сверхнарод*). W ich ujęciu ma to być specyficzna tożsamość cywilizacyjna, która — jak podkreślają „powinna budować się nie na rozumieniu wspólnego pochodzenia (wspólnego przodka), lecz na uświadomieniu i przyjęciu wspólnej historii, losu, misji i powinna być scalana obywatelską przysięgą na jednolity dla wszystkich państwowy język rosyjski”⁵²⁸.

Tak zdefiniowana tożsamość ma charakter wykluczający i opiera się na idei „wspólnej misji cywilizacyjnej”. W proponowanym modelu przynależność do wspólnoty politycznej zostaje uzależniona od przyjęcia określonych wzorców kulturowych i symbolicznych, przy czym proces rusyfikacji — zarówno językowej, jak i kulturowej — zostaje w tej narracji przedstawiony jako warunek integracji⁵²⁹. Jak jednak zauważa Laruelle, w obrębie samego Izborskiego Klubu dostrzegalne są rozbieżności doktrynalne, szczególnie w odniesieniu do napięcia między etnonacjonalizmem a imperializmem⁵³⁰. Pomimo tej rozbieżności widoczne jest dążenie do wyeksponowania w doktrynie ideologicznej konstytutywnej roli Rosjan jako narodu państwowotwórczego, co znajduje odzwierciedlenie m.in. w postulacie nadania „rosyjskości” oficjalnego statusu w ramach tożsamości państwowej Federacji Rosyjskiej. Doktryna „ruskiego miru” funkcjonuje jako narzędzie legitymizacji rosyjskiej ekspansji, reinterpreterując przestrzeń poradziecką i proponując wizję ładu światowego podporządkowanego interesom Moskwy. Pod pozorem cywilizacyjnego pluralizmu normalizuje ona neoimperialne ambicje w ujęciu totalizującym.

3.2.2. Cargrad

W kontekście niniejszej analizy szczególną uwagę należy poświęcić instytucjom

⁵²⁸ Tamże.

⁵²⁹ Tamże.

⁵³⁰ M. Laruelle, *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*, London – New York: Routledge, 2018, s. 144. [dostęp: 12.12.2021].

powiązaniem z Konstantinem Małofiejewem⁵³¹. Małofiejew, często określany mianem „oligarchy prawosławnego”, odgrywa istotną rolę w kształtowaniu współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji. Po pierwsze, zaliczany jest do grona tzw. „przedsiębiorców wpływu”, którzy angażują się w projekty polityczne i ideologiczne, wykorzystując własny kapitał finansowy i społeczny. Dotyczy to, jak zauważają Laruelle i Limonier, zarówno jego zaangażowania w finansowanie działań zbrojnych w Donbasie, jak i późniejszego „oportunistycznego zwrotu” ku Afryce⁵³². Po drugie, istotne pozostaje jego zaangażowanie w tworzenie i umacnianie ekosystemu ideologicznego, którego cechą jest rozszerzanie ultrakonserwatywnych wartości oraz ich powiązanie z dyskursem monarchiczno-imperialnym. Warto również podkreślić, że w latach 2019–2024 Małofiejew pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego, co wskazuje na jego znaczącą rolę w obszarze relacji państwowo-cerkiewnych.

Jednym z kluczowych przedsięwzięć Małofiejewa jest grupa medialno-biznesowa „Cargrad”, której działalność przyciągnęła szerokie zainteresowanie zarówno mediów, jak i środowiska akademickiego. Struktura ta stanowi w pewnym sensie kontynuację działalności Towarzystwa Rosyjskiego Oświecenia Historycznego „Dwugławy Orzeł” (ros. Общество русского исторического просвещения „Двуглавый Орёл”), przekształconego następnie w projekt „Cargrad” (ros. Царьград)⁵³³. Projekt obejmuje szereg zróżnicowanych inicjatyw — obok internetowej telewizji Cargrad TV istotnym elementem pozostaje Instytut Cargrad, przedstawiający się jako „rosyjski ośrodek naukowo-ekspercki, specjalizujący się w opracowywaniu strategii rozwoju w kluczowych obszarach i sferach zarządzania”⁵³⁴.

Według oświadczeń organizacji, celem działalności Instytutu Cargrad jest „naukowe i eksperckie wsparcie federalnych i regionalnych programów (projektów) ukierunkowanych na realizację narodowych celów rozwojowych określonych przez Prezydenta Federacji

⁵³¹ Warto odnotować, że żoną Małofiejewa jest Maria Lwowa-Bielowa, wobec której — obok Putina — Międzynarodowy Trybunał Karny wydał nakaz aresztowania w związku z nielegalną deportacją ukraińskich dzieci podczas rosyjskiej inwazji na Ukrainę. Okoliczność ta może wskazywać na istnienie wielopoziomowych powiązań personalnych pomiędzy Małofiejewem a najwyższymi kręgami władzy w Rosji.

Zob. *Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova*, International Criminal Court 17.03.2023. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> [dostęp: 13.04.2025].

Zob. *Основатель „Царьграда” подтвердил, что женился на детском омбудсмене*, РБК 10.09.2024. <https://www.rbc.ru/society/10/09/2024/66e074089a79475a443767ca> [dostęp: 13.04.2025].

⁵³² Zob.: M. Laruelle, K. Limonier, *Beyond „hybrid warfare”: a digital exploration of Russia’s entrepreneurs of influence*, „Post-Soviet Affairs” 2021, nr 37(4), s. 318–335.

⁵³³ Nazwa „Cargrad” nie jest przypadkowa — historycznie odnosi się do Konstantynopola. Jej użycie symbolicznie nawiązuje do idei kontynuacji misji imperialno-prawosławnej oraz do koncepcji „Trzeciego Rzymu”, w której Moskwa jawi się jako spadkobierczyni Bizancjum.

⁵³⁴ *Об институте*, Институт Царьграда, <https://tsargrad.institute/about> [dostęp: 07.07.2025].

Rosyjskiej”⁵³⁵. W oficjalnych deklaracjach do głównych obszarów działalności Instytutu zalicza się politykę demograficzną i rodzinną, politykę migracyjną, rozwój przestrzenny i urbanistyczny, a także ochronę oraz promowanie tego, co określa się jako „tradycyjne rosyjskie wartości duchowo-moralne”. Warto odnotować, że oprócz tego, że założycielem Instytutu jest Małofiejew, funkcję dyrektora pełni Dugin⁵³⁶. Instytut rozwija również sieć partnerską. Organizacja dąży do stworzenia wizerunku instytucji o charakterze eksperckim i naukowym. W skład tzw. „Rady Naukowej” wchodzi 41 osób, z których 32 są afiliowane przy szkołach wyższych lub instytucjach naukowych prowadzących działalność edukacyjną.

Organizacja wyraźnie akcentuje swoje ideowe zaangażowanie i dąży do odgrywania aktywnej roli w kształtowaniu współczesnej ideologii państwowej. W przeciwieństwie do wielu instytucji, które jeszcze do niedawna operowały językiem aluzyjnym lub odwoływały się do ideologii w sposób pośredni, grupa Cargrad wprost formułuje i promuje własny projekt ideologiczny. Jak piszą:

Aby zająć pozycję lidera w nowym, policentrycznym świecie, Rosja musi dokonać strategicznego przełomu, opierając się na własnej idei narodowej. Idea ta definiuje Rosję jako odrębną cywilizację o szczególnej misji — bycia Katechonem, czyli siłą powstrzymującą świat przed chaosem. U jej podstaw leżą: prawosławie, imperialność, suwerenność, autokracja, unitaryzm, solidaryzm oraz prymat rosyjskiej wielodzietnej rodziny. Nowy model państwowości zakłada odrzucenie zachodnich zapożyczeń, sakralizację władzy, oparcie się na tradycji oraz oddolne przedstawicielstwo ludowe⁵³⁷.

W tym kontekście można wyróżnić kilka podstawowych komponentów projektu ideologicznego promowanego przez grupę „Cargrad”:

Mocarstwowa wizja imperialna. Jednym z najbardziej znamienitych elementów ideologii promowanej przez grupę „Cargrad” jest koncepcja Rosji jako odrębnej cywilizacji, postrzeganej jako obdarzona specjalną misją dziejową o charakterze teologicznym. W materiałach Instytutu podkreśla się, że „Rosja to samodzielna cywilizacja, na którą Bóg nałożył szczególną misję duchową i historyczną”⁵³⁸. Tym samym projekt ten nie ogranicza się — jak wiele innych rosyjskich propozycji ideologicznych — do odwołań do tradycji cywilizacyjnej, lecz odwołuje się wprost do wymiaru teologicznego. Misja Rosji przedstawiana jest jako nadana bezpośrednio przez Boga, a nie jedynie historycznie uwarunkowana czy kulturowo uzasadniona.

Centralną rolę w tej koncepcji odgrywa idea *katechonu* (ros. *камехон*), interpretowana

⁵³⁵ Tamże.

⁵³⁶ Tamże.

⁵³⁷ *Идеология*, Институт Царьград, <https://tsargrad.institute/materials/rubric/ideologija> [dostęp: 07.07.2025].

⁵³⁸ Tamże.

w duchu geopolitycznej teorii Dugina — jako siła „powstrzymująca ludzkość przed chaosem i zamętem, a także [...] uniemożliwiająca ustanowienie światowej hegemonii jakiegokolwiek państwa bądź innej potęgi (w sensie metaforycznym — przed nadejściem piekła na ziemi)”⁵³⁹. Na tej podstawie konstruowany jest ideologiczny mit, przedstawiający Rosję jako ostatni bastion wartości duchowych, powołany do przeciwstawienia się liberalnemu uniwersalizmowi i dominacji Zachodu. Kategoria katechonu staje się, według tego ujęcia, narzędziem legitymizacji rosyjskiej ekspansji oraz aspiracji do statusu *miroderżawija* (ros. *миродержавия*) — państwa utrzymującego równowagę światową i przeciwdziałającego jego upadkowi. Innymi słowy, widoczne jest wykorzystanie retoryki teologicznej jako narzędzia legitymizacji geopolitycznych ambicji Rosji i nadania im rangi duchowej misji.

W narracji „cargradowskiej” integralną częścią wizji jest prawosławie, przedstawiane jako duchowe jądro rosyjskiej tożsamości cywilizacyjnej, a wiara w Boga uznawana jest za punkt wyjścia ideologii narodowej. W deklaracjach Cargradu czytamy, że „to prawosławie wyznacza, że punktem wyjścia rosyjskiej wizji świata, a tym samym narodowej ideologii, mają być wiara w Boga i wierna służba wobec Niego”⁵⁴⁰. Z perspektywy tego projektu prawosławie powinno de facto uzyskać status religii państwowej, pełniąc funkcję osiową wobec systemu wartości i porządku społeczno-politycznego. Z tą konstrukcją bezpośrednio powiązana jest także retoryka imperialna, oparta na micie „Moskwy – Trzeciego Rzymu”⁵⁴¹. Widoczna zatem jest ideologiczna tendencja do postrzegania Rosji zarówno jako imperium eurazjatyckiego, jak i jako imperium prawosławnego. Oba projekty, choć ideologicznie powiązane, akcentują odmienne aspekty — geopolityczny i cywilizacyjno-religijny. W obu przypadkach stosunek do państwa został określony jako najwyższa wartość⁵⁴².

Tym samym mamy do czynienia z dążeniem do sakralizacji porządku politycznego, w którym religia — zwłaszcza prawosławie — pełni funkcję legitymizującą nie tylko system wartości, lecz także geopolityczne ambicje państwa. Sakralny wymiar ideologii staje się narzędziem wzmacniania narracji o wyjątkowej roli Rosji w historii świata.

Nacjonalizm państwowy. Wizja ta budowana jest wokół kategorii „rosyjskiego narodu państwowotwórczego” oraz koncepcji „zbierania ziem historycznie rosyjskich”⁵⁴³. W dokumentach Cargradu postuluje się: „Ochrona narodu rosyjskiego jako państwowotwórczego i troska o jego dobrobyt, zjednoczenie narodu rosyjskiego, a także odzyskanie historycznie

⁵³⁹ Tamże.

⁵⁴⁰ Tamże.

⁵⁴¹ Tamże.

⁵⁴² Tamże.

⁵⁴³ Tamże.

rosyjskich ziem, stanowiących tereny pierwotnego osadnictwa Rosjan, powinny być priorytetowymi kierunkami wewnętrznej i zewnętrznej polityki państwa”⁵⁴⁴.

Narracja ta łączy w sobie nacjonalizm etniczny z wyraźnym rewizjonizmem geopolitycznym, uzasadniającym ekspansję terytorialną w imię „historycznej sprawiedliwości” i „ochrony kulturowej tożsamości narodu rosyjskiego”. W ujęciu ideologów Cargradu imigranci uznawani za kulturowo obcych, osiedlający się na stałe, przedstawiani są jako zagrożenie dla cywilizacyjnej tożsamości narodu rosyjskiego, a także dla ładu społecznego i bezpieczeństwa narodowego. Instytut postuluje ponadto odebranie imigrantom prawa do uzyskania stałego pobytu i obywatelstwa — co de facto stanowi program etnopolitycznej ekskluzji.

W całej tej konstrukcji nacjonalizm staje się integralną częścią proponowanego projektu ideologicznego. Mniejszości etniczne i kulturowe zostają w tym ujęciu całkowicie zmarginalizowane lub pominięte w oficjalnej wizji ładu ideologicznego. W opinii autorów, tożsamość narodowa ma być nie tylko ujednolicona, lecz także oparta na zasadzie cywilizacyjnej lojalności, podporządkowanej idei „odnowionego imperium”. Warto przy tym podkreślić, że retoryka ta wiąże się nie tylko z potencjalnym wykluczeniem migrantów, ale również może świadczyć o dążeniu do systemowego wykluczenia oraz naruszenia praw rdzennych narodów zamieszkujących terytoria wchodzące w skład Federacji Rosyjskiej.

Autokracja. Kluczowym filarem tego projektu jest koncepcja autokratycznego i skrajnie scentralizowanego modelu władzy, opartego na założeniu, że jedynie silne państwo o hierarchicznej strukturze może zagwarantować stabilność i suwerenność Rosji. W tej narracji głowa państwa przedstawiana jest jako katechon i „władca tysiącletniego imperium” — zyskuje status postaci sakralnej, symbolu ciągłości rosyjskiej państwowości i jedności narodowej. W narracji ideologicznej autorytet przywódcy zostaje wzmacniany poprzez komponenty religijne i tradycyjne, co służy konstruowaniu jego niemal mesjańskiego wizerunku. Logika ta znajduje swój wyraz również w postulatcie przekształcenia Rosji z państwa federacyjnego w państwo unitarne. Autorzy projektu podkreślają: „przejście do unitarności zakłada rezygnację z istnienia jakichkolwiek jednostek państwowo-terytorialnych posiadających elementy suwerenności”⁵⁴⁵. Tym samym autokratyczna władza zostaje w tym ujęciu przedstawiona jako gwarant ładu politycznego i duchowej ciągłości państwa, legitymizowana zarówno przez sakralizację przywództwa, jak i postulowaną centralizację ustrojową.

Wzorzec obywatela. W kontekście wzorca obywatela kształtuje się koncepcja „służby”

⁵⁴⁴ Tamże.

⁵⁴⁵ Tamże.

jako zasady organizującej życie społeczne. W dokumentach opisujących wzorzec obywatela pojawia się idea „służby państwu, rodzinie, Cerkwi i narodowi”⁵⁴⁶. Indywidualizm zostaje w tym ujęciu odrzucony na rzecz wspólnotowego podporządkowania się celom narodu i państwa. Wyłania się wizja porządku społecznego, opartego na fundamencie solidaryzmu narodowego, centralnej roli rodziny oraz podporządkowania jednostki obowiązkom wobec wspólnoty. W tym duchu rozwijane są programy polityki demograficznej, w których podkreśla się rolę kobiety jako matki oraz rodziny jako „centrum ideologii narodowej i całej polityki państwa”⁵⁴⁷. Kobiecość zostaje w tym ujęciu sprowadzona do funkcji prokreacyjnej, a celem życia kobiety zostaje zdefiniowany jako „urodzenie i wychowanie dzieci”⁵⁴⁸ — co wpisuje się w ideę „służby rodzinnej” o wyraźnym charakterze ideologicznym. W ramach tej logiki pojawiają się także postulaty prawnego uprzywilejowania małżeństwa cerkiewnego jako podstawowej formy związku małżeńskiego oraz ograniczenia aborcji, w odniesieniu do której autorzy używają określenia „narzędzie degeneracji narodu”⁵⁴⁹. Tym samym konstruowany wzorzec obywatela opiera się na ideologicznie zdefiniowanej wspólnocie podporządkowanej państwu, w której jednostka — zwłaszcza kobieta — zostaje sprowadzona do ściśle określonych ról prokreacyjnych.

Analiza podstaw ideologicznych Instytutu Cargrad ujawnia próbę stworzenia syntetycznego projektu ideologicznego, w którym zestawione zostały — często wewnętrznie sprzeczne — elementy mesjanizmu, geopolitycznego rewizjonizmu i nacjonalizmu etnopolitycznego. Promowana jest radykalno-konserwatywna wizja ładu społecznego. W analizowanym projekcie ideologicznym proponowana jest wyraźna hierarchia wartości: na pierwszym miejscu znajduje się państwo i jego tzw. dziejowa misja, natomiast jednostka zostaje podporządkowana i pozbawiona podmiotowości. Wyraźnie widoczna jest tu kwintesencja poglądów Dugina. W pewnym sensie projekt ten ma charakter utopijny — jako ideologiczna wizja porządku totalnego, mało realna, lecz silnie oddziałująca symbolicznie. Jego konsekwencje, szczególnie w sferze polityki społecznej i obywatelskiej, mogą jednak budzić poważne zastrzeżenia. Ideologiczna koncepcja Cargradu należy zarazem do najbardziej radykalnych — obok Izborskiego Klubu — propozycji obecnych we współczesnym rosyjskim pejzażu ideowym.

⁵⁴⁶ Tamże.

⁵⁴⁷ Tamże.

⁵⁴⁸ Tamże.

⁵⁴⁹ Tamże.

3.3. Instytucje cerkiewno-państwowe (na przykładzie Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego)

Światowy Rosyjski Sobór Narodowy (ros. Всемирный Русский Народный Собор, *ВРНС*) został powołany w 1993 roku jako organizacja społeczno-religijna, której jedną z głównych form aktywności pozostaje organizowanie corocznych kongresów. Według statutu Soboru podstawowym celem jest „zjednoczenie społeczeństwa na rzecz odrodzenia Rosji”⁵⁵⁰. Na czele VRNS stoi patriarcha RKP, Cyryl. Do 2023 roku aktywną rolę odgrywał Małofiejew, a jego obecność można uznać za sygnał rosnącej ideologicznej intensyfikacji w ramach Soboru w tamtym okresie. Znajdowało to odzwierciedlenie m.in. w powstawaniu regionalnych centrów VRNS oraz w tworzeniu sieci organizacji, co sprzyjało rozszerzeniu działalności Soboru na poziomie lokalnym. W 2023 roku został jednak wykluczony zarówno z kierownictwa, jak i Prezydium Rady. Obecnie funkcje zastępców przewodniczącego pełnią metropolita Grigorij (Woskresieński), Aleksander Szczipkow oraz Siergiej Rudow. Istotną rolę odgrywa Szczipkow, który konsekwentnie opowiada się za odrodzeniem ideologii państwowej i rozwija tradycjonalistyczną retorykę w przestrzeni publicznej. Warto również dodać, że od 2022 roku w prace Soboru zaangażowany jest Dugin, który został członkiem Rady⁵⁵¹.

Od początku swojego istnienia VRNS rozwijał działalność w określonym nurcie ideologicznym. Wczesne sobory koncentrowały się na wypracowaniu koncepcji rosyjskiej tożsamości narodowej, definiowanej w oparciu o prawosławie oraz tzw. świadomość soborową. Do udziału w obradach zapraszano szerokie grono uczestników, w tym przedstawicieli środowisk o wyrażnie nacjonalistycznych i imperialnych przekonaniach⁵⁵². W toku kolejnych lat działalności Sobór ogłosił szereg deklaracji, strategii oraz dokumentów programowych, które można podzielić na trzy zasadnicze grupy.

Pierwszą stanowią dokumenty normatywno-etyczne, deklaratywnie poświęcone kwestii wartości: *Kodeks zasad moralnych w prowadzeniu działalności gospodarczej*, 2004 (ros. *Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании*)⁵⁵³, *Deklarację o prawach człowieka i godności*, 2006 (ros. *Декларация о правах и достоинстве человека*)⁵⁵⁴.

Drugą grupę tworzą deklaracje o charakterze tożsamościowo-narodowym, takie jak

⁵⁵⁰ Устав ВРНС, ВРНС. https://web.archive.org/web/20150509105311/http://vrns.ru/o_sobore/ustav.php. [10.09.2021].

⁵⁵¹ Dugin uczestniczył w VRNS na początku lat 2000.

⁵⁵² А. Верховский, *Российское политическое православие: понятие и пути развития*, [w:] Путиами несвободы, red. А. Верховский, Москва: Центр „Сова” 2005, s.57.

⁵⁵³ Zob. *Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании*, ВРНС 2004. <https://vrns.ru/documents/svod-nravstvennykh-printsipov-i-pravil-v-khozyaystvovanii/> [dostęp: 10.10.2021].

⁵⁵⁴ Zob. *Декларация о правах и достоинстве человека*, ВРНС 2006. <https://vrns.ru/documents/deklaratsiya-o-pravakh-i-dostoinstve-cheloveka/> [dostęp: 10.10.2021].

Przyszłe pokolenia – skarb narodowy Rosji, 2009 (ros. Программный документ XIII ВРНС: „Будущие поколения – национальное достояние России”)⁵⁵⁵, *Podstawowe wartości – podstawa tożsamości narodowej*, 2011 (ros. Базисные ценности – основа общенациональной идентичности)⁵⁵⁶ oraz *Deklarację tożsamości rosyjskiej*, 2014 (ros. Декларация русской идентичности)⁵⁵⁷.

Trzecią grupę stanowią dokumenty strategiczne, spośród których przykładem jest *Strategia zachowania narodu w Federacji Rosyjskiej na okres do 2050 roku*, 2019 (ros. Стратегия народосохранения в Российской Федерации на период до 2050 года)⁵⁵⁸. Na szczególną uwagę zasługuje także *Doktryna rosyjska* z 2007 roku, opracowana w środowisku Instytutu Dynamicznego Konserwatyzmu i przyjęta podczas dodatkowego posiedzenia VRNS z udziałem metropolity Cyryla⁵⁵⁹. Jej uchwalenie świadczy o współpracy Soboru z ośrodkami nacjonalistycznymi już w pierwszej dekadzie XXI wieku.

Przyjęcie wymienionych dokumentów potwierdza systematyczny rozwój retoryki tradycjonalistycznej w dotychczasowej historii VRNS i wskazuje, że Sobór pełni funkcję instytucjonalnego narzędzia legitymizacji ideologii w przestrzeni publicznej. Punkt ciężkości jego działalności spoczywa przy tym nie tyle na polityce moralności, ile na kształtowaniu projektów o wymiarze narodowo-państwowym.

Warto podkreślić, że już od pierwszych kongresów działalność Soboru była ukierunkowana na refleksję nad rosyjską ideą narodową, a sam Sobór pełnił funkcję platformy spotkań środowisk politycznych o szerokim spektrum poglądów — od umiarkowanych po radykalne. Od 2009 roku, wraz z objęciem patriarchatu przez Cyryla, działalność ta nabrała jednak bardziej scentralizowanego charakteru ideologicznego, koncentrując się na roli i miejscu Rosji we współczesnym świecie. Analiza materiałów Soboru pozwala wskazać następujące cechy.

Podejście cywilizacyjne. Retoryka Soboru opiera się na podejściu cywilizacyjnym w ramach refleksji nad miejscem Rosji we współczesnym świecie, co stanowi charakterystyczną cechę współczesnego rosyjskiego dyskursu ideologicznego. Należy jednak podkreślić, że w

⁵⁵⁵ Zob. Программный документ XIII Всемирного Русского Народного Собора: „Будущие поколения – национальное достояние России”, ВРНС 2009. <https://vrns.ru/documents/programmnyy-dokument-xiii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-budushchie-pokoleniya-natsionalnoe-do/> [dostęp: 10.10.2021].

⁵⁵⁶ Zob. Базисные ценности – основа общенациональной идентичности, ВРНС 2011. <https://vrns.ru/documents/bazisnye-tsennosti-osnova-obshchenatsionalnoy-identichnosti/> [dostęp: 10.10.2021].

⁵⁵⁷ Zob. Декларация русской идентичности, ВРНС 2014. <https://vrns.ru/documents/deklaratsiya-russkoy-identichnosti/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁵⁸ Zob. Стратегия народосохранения в Российской Федерации на период до 2050 года, ВРНС 2019. <https://vrns.ru/documents/strategiya-narodosberezheniya-v-rossiyskoy-federatsii-na-period-do-2050-goda/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁵⁹ Kwestia ta była poruszana w rozdziale 2.1, a także pośrednio w kontekście Klubu Izborskiego.

ramach Soboru istotne znaczenie przypisywane jest koncepcji Nikołaja Danilewskiego⁵⁶⁰. Jego ujęcie wykorzystywane jest do podkreślania tezy o tzw. „unikalnym charakterze państwa rosyjskiego” oraz promowania przekonania, że „utrata wartości prowadzi do upadku cywilizacji”. Innymi słowy, odwoływanie się do koncepcji Danilewskiego stanowi element retoryki cywilizacyjnej, obecny w działalności Soboru, szczególnie od momentu objęcia urzędu patriarchy przez Cyryla. Kluczowe miejsce zajmuje tu również pojęcie tzw. „suwerenności przestrzeni humanitarnej”, definiowanej jako „przestrzeń znaczeń, symboli duchowych i rozwoju społeczno-kulturowego”⁵⁶¹, które w ideologii Soboru uzyskało rangę jednego z fundamentów narracji cywilizacyjnej. Przykładem tego rodzaju narracji jest określanie Krymu mianem „duchowej bramy Rosji”⁵⁶², co stanowi wyraz adaptowania podejścia cywilizacyjnego w ramach współczesnych narracji ideologicznych.

Idea tzw. „ruskiego miru”. Sobór występuje jako jeden z głównych propagatorów i obrońców idei „ruskiego miru”. Choć po 2022 roku koncepcja ta została w znacznym stopniu skompromitowana, w ramach VRNS nadal pozostaje jednym z istotnych punktów odniesienia ideologicznych. W trakcie obrad Soboru w 2022 roku stwierdzono:

Ruski mir to historyczna Ruś, obejmująca współczesne ziemie rosyjskie, ukraińskie i białoruskie, których mieszkańcy zakorzenieni są w kulturze i etyce prawosławnej. Ruski mir to przede wszystkim nie wspólnota administracyjna, lecz duchowa, połączona więzami historycznymi i moralnymi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Wszyscy my — Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini — jesteśmy jednym prawosławnym narodem, dążącym do ideałów Świętej Rusi⁵⁶³.

Takie ujęcie wskazuje na symboliczne unieważnienie i negację odrębnych tożsamości narodowych, prowadząc do zawłaszczenia dyskursu o Innych przez dominującą narrację rosyjskiego prawosławia. W analizowanej narracji można dostrzec tendencję do zastępowania kategorii państwowo-politycznej odniesieniami religijnymi — pomimo że sam Kościół definiuje przynależność do wspólnoty w kategoriach religijnych, a nie narodowo-etnicznych.

Etnonarodowy wymiar tzw. „idei rosyjskiej”. W tym kontekście poruszana jest narracja „wielonarodowej przestrzeni”, ujmowanej jednak w oparciu o dominację tzw. „idei rosyjskiej” — rozumianej nie tyle w wymiarze cywilizacyjnym, ile w perspektywie etnonarodowej. Na

⁵⁶⁰ Н. Я. Данилевский — основоположник цивилизационного метода в исследовании истории, ВРНС 2012. <https://vrns.ru/documents/v-ramkakh-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-sostoyalas-sektsiya-n-ya-danilevskiy-osnovopolozh/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁶¹ Соборное слово XVI Всемирного Русского Народного Собора, ВРНС. <https://vrns.ru/news/sobornoe-slovo-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁶² Tamże.

⁵⁶³ Соборное слово XXIV Всемирного Русского Народного Собора, ВРНС 24.10.2022. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xxiv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/> [dostęp: 30.11.2022].

przykład już podczas XVII Soboru VRNS w 2013 roku, odwołując się do tez Iwana Iljina, podkreślano: „Mówiąc słowami wielkiego myśliciela Iwana Iljina, Rosja «tyle języków, ile otrzymała, tyle też zachowała». Dziś nadal aktualnym zadaniem pozostaje zachowanie podmiotowości narodowej wszystkich ludów naszego kraju, a przede wszystkim narodu rosyjskiego”⁵⁶⁴. Retoryka cywilizacyjna w ujęciu VRNS zawiera elementy o charakterze etnonarodowym, co rodzi wewnętrzne napięcia i sprzeczności w ramach przyjmowanego paradygmatu.

„*Biologizujące wątki*” retoryki etnonarodowej. Warto również zwrócić uwagę na biologizujące wątki tej retoryki. Na obecność elementów etnonarodowej narracji o nacechowaniu biologizującym wskazuje tzw. *Deklaracja tożsamości rosyjskiej*, przyjęta w 2013 roku. W dokumencie autorzy proponują pojęcie tzw. „kodu etnicznego”, co stanowi próbę ideologicznego ugruntowania etnicznego wymiaru rosyjskości poprzez odwołanie do kategorii biologicznych. W *Deklaracji* wskazano m.in.:

Naród rosyjski od zarania dziejów posiadał złożony skład genetyczny, obejmujący potomków plemion słowiańskich, ugrofińskich, skandynawskich, bałtyckich, irańskich i tureckich. To bogactwo genetyczne ani razu nie stało się zagrożeniem dla narodowej jedności narodu rosyjskiego⁵⁶⁵.

Na biologizującą retorykę wskazuje również teza, zgodnie z którą samo pojęcie świadomości i tożsamości definiowane jest w perspektywie etnogenetycznej. W tym samym dokumencie stwierdzono m.in.: „Narodziny z rosyjskich rodziców w większości przypadków stanowią punkt wyjścia dla kształtowania rosyjskiej samoświadomości”⁵⁶⁶. Co więcej, autorzy łączą przynależność do narodu rosyjskiego z „kompleksem więzi: genetycznych i małżeńskich, językowych i kulturowych, religijnych i historycznych”, co dodatkowo podkreśla biologizujący charakter przedstawionej wizji narodu⁵⁶⁷.

Dychotomia „Rosja-Zachód”. Istotnym elementem narracji VRNS jest konstruowanie dychotomii między Rosją a Zachodem, w ramach której można wyróżnić kilka charakterystycznych tendencji.

Znamiennym przykładem jest stanowisko przyjęte podczas XV Rady w 2011 roku, kiedy podejście humanistyczne uznano za „sprzeczne z interesami państwowymi Rosji i jej

⁵⁶⁴ Соборное слово XVII Всемирного Русского Народного Собора, ВРНС 2013. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xvii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/> [30.11.2022].

⁵⁶⁵ Декларация русской идентичности, ВРНС... [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁶⁶ Tamże.

⁵⁶⁷ Tamże.

bezpieczeństwem”⁵⁶⁸, a jego wpływ na światopogląd obywateli określono jako „szkodliwy i niszczący duchowe, moralne i społeczne podstawy społeczeństwa”⁵⁶⁹. Choć Sobór nie sformułował precyzyjnej definicji pojęcia humanizmu, w dokumentach wyraźnie widoczna jest tendencja do utożsamiania go z liberalizmem, przedstawianym jako sprzeczny z tradycją prawosławną oraz rosyjską tożsamością cywilizacyjną.

Drugą cechą jest krytyka polityki multikulturalizmu, która — zdaniem autorów — prowadzi do „osłabienia rosyjskiej samoświadomości i rosyjskiej tożsamości. Podobne procesy są wynikiem poważnych błędów, jakie wystąpiły w polityce narodowościowej, znajdującej się pod wpływem idei multikulturalizmu”⁵⁷⁰. Innymi słowy, krytyka multikulturalizmu pełni w tej narracji funkcję narzędzia legitymizującego koncepcję dominacji tzw. „rosyjskiego narodu państwowotwórczego” — przedstawianego jako podstawa jedności państwowej Federacji Rosyjskiej.

Trzecia ścieżka to narracja o narastającej „rusofobii”, przedstawianej jako systemowa niechęć lub wręcz nienawiść wobec Rosjan oraz szeroko pojętej kultury rosyjskiej. Choć wątek ten jest obecny w wielu współczesnych dyskursach rosyjskich, w ujęciu VRNS przybiera on szczególnie skrajne formy. W celu wzmocnienia tej narracji rozwijana jest koncepcja tzw. „Katastrofy Rosyjskiej”, odwołująca się do słów Putina, który rozpad ZSRR określił mianem „największej katastrofy geopolitycznej XX wieku”. Wypowiedź ta zyskała niemal sakralny status i stała się fundamentem narracji o narodowej tragedii. „Katastrofa Rosyjska” porównywana jest do żydowskiego *galutu* (wygnania), a z perspektywy retorycznej zauważalna jest tendencja do używania pojęcia *Placha* (ros. *Плаха*, miejsce kaźni) jako jej symbolicznego wyobrażenia⁵⁷¹. Słowo to (ros. *плаха*, czyli „miejsce kaźni”) nabiera nowego znaczenia — staje się metaforą zbiorowego cierpienia rosyjskojęzycznych społeczności, które, zdaniem Szczipkowa, „utraciły ojczyznę”. Zabieg ten nie tylko wzmacnia dychotomiczne postrzeganie rzeczywistości, lecz także sprzyja kształtowaniu demonizującego wizerunku przeciwnika oraz mobilizuje emocje związane z poczuciem krzywdy i potrzebą odwetu.

„*Wartości tradycyjne*”. W kontekście ideologicznego przekazu warto podkreślić, że VRNS rozwijał retorykę tzw. „wartości tradycyjnych” w sposób konsekwentny i

⁵⁶⁸ Резолюция секции nr 6 „Историческая память России: моя семья, мой род, моя Родина, мой народ”, ВРНС 2011. <https://vrns.ru/documents/rezolyutsiya-sektsii-6-istoricheskaya-pamyat-rossii-moya-semya-moy-rod-moya-rodina-moy-narod/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁶⁹ Tamże.

⁵⁷⁰ Соборное слово XVIII Всемирного Русского Народного Собора, ВРНС 2014. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xviii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁷¹ Русский мир и проблемы русофобии, ВРНС 2015. <https://vrns.ru/documents/russkiy-mir-i-problemy-rusofozii/> [dostęp: 10.11.2021].

systematyczny, jeszcze na długo przed tym, zanim temat ten stał się szeroko obecny w debacie publicznej, a tym bardziej — zanim uchwalono ustawę o ich ochronie. Wyrazem tych działań było przyjęcie już w 2011 roku dokumentu pt. *Podstawowe wartości – podstawa tożsamości narodowej*. Oprócz wymienianych wartości, takich jak wiara, pokój, moralność czy uczciwość, szczególne znaczenie zyskały jednak te elementy, które podkreślają relację między jednostką a państwem.

Tak na przykład już w 2012 roku kluczową z tych wartości był patriotyzm⁵⁷², ujmowany w perspektywie rosyjskiej idei narodowej. Jak wskazano: „Patriotyczne wychowanie obywateli Federacji Rosyjskiej, a przede wszystkim młodzieży, powinno stać się podstawą idei narodowej i ogólnonarodowej ideologii Federacji Rosyjskiej oraz priorytetowym kierunkiem działalności państwa”⁵⁷³. Warto podkreślić, że patriotyzm pojmowany jest tu przede wszystkim poprzez takie kategorie, jak samopoświęcenie dla ojczyzny (ros. *самопожертвование*) oraz wychowanie wojskowo-patriotyczne⁵⁷⁴. Nacisk położono więc nie tyle na miłość do kultury, ile na wzmacnianie tzw. obowiązku wojskowego wobec ojczyzny.

W ramach retoryki tzw. „wartości tradycyjnych” akcentowane są również pojęcia *solidarności* i *soborowości*. Odnoszone są one jednak nie do solidarności obywatelskiej, lecz do ścisłego powiązania struktur politycznych z cerkiewnymi. W dokumentach podkreślono: „Dążenie do społeczeństwa solidarnego przenika historię Rosji, znajdując odzwierciedlenie w zasadach soborowości, w symfonii państwa i Cerkwi, w doświadczeniu wspólnoty, parafii, arteli, kręgu kozackiego, rady oraz komuny”⁵⁷⁵.

W tym kontekście znamienne wydają się wnioski de Lazarego, który wskazał na różnicę między rosyjskim solidaryzmem a ideą solidarności w ujęciu Józefa Tischnera: „Solidarne My, w odróżnieniu od «rosyjskiej» [...] wspólnoty, nie pochłania wolnego, choćby dumnego Ja. [...] Bez Ja nie ma dialogu. Jeśli nie ma Ja — nie ma i Ty. Pozostaje totalitarne My, które nie potrzebuje ani dialogu, ani prawa; pozostają politycy, dla których wszystko, o czym tu mowa, to «wydział niepotrzebnych rzeczy»”⁵⁷⁶. Autor wskazuje zatem na fundamentalną różnicę rozumienia kategorii *My* w dwóch koncepcjach solidarności. W rosyjskiej filozofii *My* jawi się jako pierwotne, podczas gdy dla Tischnera (reprezentującego

⁵⁷² Warto zauważyć, że akcent na patriotyzm w działalności VRNS pojawił się na długo przed publicznymi wypowiedziami Putina, w których patriotyzm został powiązany z ideologią państwową.

⁵⁷³ Резолюция секции „История России – история Отчизнолюбия. Проблемы патриотизма в современной России”, ВРНС 2012. <https://vrns.ru/documents/rezolyutsiya-sektsii-istoriya-rossii-istoriya-otchiznolyubiya-problemy-patriotizma-v-sovremennoy-ros/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁷⁴ Tamże.

⁵⁷⁵ *Соборное слово XVII Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС 2013... [dostęp: 30.11.2022].

⁵⁷⁶ А де Лазари, *Чем страшна Европа польским и русским „славянам”?*, „Славяноведение” 2004 nr 1, s. 77.

polską filozofię) „solidarne My nie jest pierwotne, lecz wtórne — i to nie wobec Ja i Ty, lecz wobec dla niego. [...] Personalizm, godność człowieka znajduje się tutaj na pierwszym planie, na drugim dialog, a dopiero na trzecim solidarne”⁵⁷⁷. W ujęciu Tischnera centralną wartością solidarności pozostaje człowiek jako osoba. Natomiast w ideologii VRNS centrum solidarności stanowi *My*–kolektyw. Odwoływanie się do ducha solidarności w ramach VRNS jawi się jako element symbolicznej konstrukcji rosyjskiej tożsamości, sprzyjający konsolidacji społeczeństwa tradycjonalistycznego. Jednostka zostaje w tym ujęciu pozbawiona wartości nadrzędnej. Mimo retorycznych odwołań do Ewangelii, akcent zostaje przesunięty na zbawienie wspólnotowe, a Cerkiew staje się narzędziem legitymizującym tradycjonalistyczną wizję. W konsekwencji na pierwszy plan wysuwa się „My”–kolektyw, a nie osoba jako podmiot.

Istotne jest również to, że w ramach Soboru kluczową rolę przypisuje się pamięci historycznej, na którą podejmowane są próby wpływu. Stanowi ona jeden z narzędzi proponowanego projektu ideologicznego. Jak wskazują:

Wzywamy do połączenia wszystkiego, co najlepsze i najcenniejsze z różnych epok naszej historii, w wielkiej syntezie ideałów religijnych Rusi Kijowskiej, osiągnięć państwowych i kulturowych Imperium Rosyjskiego, społecznych imperatywów solidarności i równości proklamowanych w społeczeństwie radzieckim oraz sprawiedliwego dążenia do realizacji praw i wolności obywateli w postsowieckiej Rosji. Taki model ideologiczny można opisać formułą: „wiera — sprawiedliwość — godność — solidarność — mocarstwowość”⁵⁷⁸.

Po pierwsze, poprzez politykę historyczną proponuje się *kształtowanie wzorca Rosjanina*, który — zgodnie z założeniami ideologów — powinien odczuwać emocjonalną więź z kluczowymi wydarzeniami dziejów: „Chrztem Rusi, bitwą pod Kulikowem, przewyciężeniem Wielkiej Smuty oraz zwycięstwami nad Napoleonem i Hitlerem. Szczególną rolę przypisuje się przy tym «Wielkiemu Zwycięstwu» 1945 roku, wskazywanemu jako jeden z najważniejszych czynników integrujących współczesny naród rosyjski”⁵⁷⁹. Konstruowanie tego typu wzorca tożsamości pełni funkcję narzędzia mobilizacji społecznej oraz legitymizacji lojalności wobec państwa.

Po drugie, proponuje się mitologizację związaną z *losami historycznej Rosji* i jej bizantyjskim dziedzictwem: „Silna i samodzielna Ruś miała obrać drogę tworzenia nowej wspólnoty cywilizacyjnej, postrzeganej jako kontynuacja Bizancjum i rozwinięcie historycznej

⁵⁷⁷ Tamże, s. 78.

⁵⁷⁸ *Соборное слово XVIII Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС 2014...[dostęp: 10.11.2021].

⁵⁷⁹ *Декларация русской идентичности*, ВРНС... [dostęp: 10.11.2021].

linii dziedzictwa: Rzym — Konstantynopol — Kijów — Moskwa”⁵⁸⁰. Należy jednak zaznaczyć, że w środowisku profesjonalnych bizantynistów nie ma jednoznacznego konsensusu co do istnienia ciągłości bizantyjsko-rosyjskiej⁵⁸¹. Zazwyczaj wskazuje się raczej na określone strefy oddziaływania niż na rzeczywistą ciągłość.

Po trzecie, w ideologii Soboru widoczne jest dążenie do ukształtowania *pozytywnego obrazu władzy*. Tzw. „misja państwa i jego przywódców” przedstawiana jest jako ponadczasowe powołanie narodu, które, w opinii ideologów, nadaje sens życiu społecznemu i stanowi fundament historycznej ciągłości⁵⁸². Tego rodzaju ujęcie wskazuje w pewnym sensie na dążenie do sakralizacji władzy i w praktyce ogranicza możliwość jej świeckiej krytyki, wpisując ją w logikę ideologicznej nietykalności.

Rok 2022 można uznać za moment zwrotny w funkcjonowaniu Soboru, który zaczął coraz aktywniej angażować się w działalność ideologiczną. W ramach regionalnych centrów podejmowane są działania ukierunkowane na konstruowanie spójnego dyskursu ideologicznego. Jak podkreślono: „Przeciwstawić temu należy suwerenną ideologię, wyrażającą podstawowe interesy narodu rosyjskiego i opartą na jego tradycyjnych wartościach, których nośnikiem są prawosławie oraz inne tradycyjne religie Rosji”⁵⁸³.

Po pierwsze, szczególnie nacisk położono na określenie i jednoznaczne *zdefiniowanie wroga*: „Na początku XVII wieku przeciwnikiem byli polsko-litewscy interwenci, w 1812 roku — wojska Napoleona, w 1941 roku — niemiecki nazizm. Dzisiejszym przeciwnikiem jest ideologia i praktyka agresywnej sekularyzacji oraz ofensywa dyktatu idei globalistycznych”⁵⁸⁴. Pojęcie wroga w dyskursie Soboru definiowane jest przede wszystkim poprzez odniesienia do globalizacji, sekularyzmu oraz tzw. destrukcyjnych doktryn o charakterze quasi-religijnym, które ideolodzy próbują utożsamić z Zachodem. W narracji tej zachodnie idee przedstawiane są jako rodzaj quasi-religijnego systemu, prowadzącego świat zachodni ku kryzysowi, który ma zagrażać duchowej, a nawet fizycznej egzystencji znacznej części ludzkości⁵⁸⁵.

Do drugie, jest wymiar *eschatologiczny*. Zwolennikiem tego podejścia jest przede wszystkim Dugin, który w swoich projektach ideologicznych rozwija wizję nadającą bieżącym

⁵⁸⁰ *Соборное слово XIX Всемirnого Русского Народного Собора „Наследие князя Владимира и судьбы исторической Руси”*, ВРНС 2015. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xix-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-po-teme-nasledie-knyazya-vladimira-i-sudby-i/> [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁸¹ Zob. m.in. А.С. Козлов, *Еще раз о византийско-российском континуитете: социальный аспект проблемы*, [w:] *Проблемы истории России: Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*, Екатеринбург 2011. s. 64-84.

⁵⁸² *Соборное слово XIX Всемirnого Русского Народного Собора...* [dostęp: 10.11.2021].

⁵⁸³ *Соборное слово XXIV Всемirnого Русского Народного Собора...* [dostęp: 30.11.2022].

⁵⁸⁴ Tamże.

⁵⁸⁵ Tamże.

wydarzeniom znaczenie ostatecznej konfrontacji dobra i zła. Zachód ukazywany jest tu jako uosobienie sił destrukcyjnych, a aktualna sytuacja na świecie interpretowana w kategoriach apokaliptycznych: „Dlatego coraz częściej mówimy o Armagedonie, o końcu czasów i o Apokalipsie. Wszystko to dokonuje się na naszych oczach. Bierzemy udział w ostatniej, a może w przedostatniej (nikt tego nie wie), lecz niezwykle ważnej bitwie. Bez wymiaru duchowego, ideologicznego i intelektualnego nie zdołamy zwyciężyć”⁵⁸⁶. Narracja ta, w ujęciu ideologów, ma nadawać konfliktowi tzw. dziejowy sens i służyć mobilizacji wspólnoty wokół wizji nieuchronnego starcia.

Po trzecie, coraz większą uwagę poświęca się pojęciom tzw. „walki mentalnej” i „frontu mentalnego”, a retoryka przybiera coraz bardziej agresywny charakter. W ramach prac sekcji ideologicznej tzw. „specjalną operację wojskową” uznano za kluczowe wydarzenie w rozwoju współczesnej Rosji. Przykładowo Andriej Ilnicki akcentował potrzebę opracowania tzw. *Strategii bezpieczeństwa mentalnego* (ros. *Стратегия ментальной безопасности*)⁵⁸⁷, Małofiejew wskazywał na konieczność rehabilitacji pojęcia imperium w celu zwycięstwa na tzw. „froncie mentalnym”, natomiast Dżамбулат Умаров podkreślał w swoim wystąpieniu, że „imperium rosyjskie rodzi się w strefie SVO”⁵⁸⁸. Równocześnie tzw. „specjalna operacja wojskowa” przedstawiana jest jako „święta wojna”. Jak piszą:

Podczas SVO naród rosyjski z bronią w ręku broni swojego życia, wolności, państwowości, tożsamości cywilizacyjnej, religijnej, narodowej i kulturowej, a także prawa do życia na własnej ziemi w granicach zjednoczonego państwa rosyjskiego. Z duchowego i moralnego punktu widzenia specjalna operacja wojskowa jest Świętą Wojną, w której Rosja i jej naród, broniąc zjednoczonej duchowej przestrzeni Świętej Rosji, [...] chroniąc świat przed atakiem globalizmu i zwycięstwem Zachodu, który popadł w satanizm⁵⁸⁹.

W wypowiedziach części ideologów dostrzegalne są tendencje zbliżające się do repertuarów dyskursów totalizujących. Przejawiają się one w sakralizacji przemocy, gdy „specjalna operacja wojskowa” przedstawiana jest jako „święta wojna”; w demonizacji wroga, utożsamianego z siłami destrukcyjnymi czy wręcz satanizmem; oraz w mobilizacji wspólnoty wokół wizji kolektywnego „My”, w której jednostka traci podmiotowość na rzecz państwa.

⁵⁸⁶ Выступление российского философа, доктора политических и социологических наук, кандидата философских наук, профессора А.Г. Дугина, ВРНС 2022. <https://vrns.ru/documents/vystuplenie-rossiyskogo-filosofa-doktora-politicheskikh-i-sotsiologicheskikh-nauk-kandidata-filosofs/> [dostęp: 30.11.2022].

⁵⁸⁷ Андрей Ильницкий: „Нам нужна стратегия ментальной безопасности”, https://www.youtube.com/watch?v=IvuNAkn7S_I [dostęp: 20.03.2025].

⁵⁸⁸ Джембулат Умаров: „Новая Русская Империя рождается в зоне СВО”, <https://www.youtube.com/watch?v=4fCMfwh1OSA> [dostęp: 20.03.2025].

⁵⁸⁹ Наказ XXV Всемирного Русского Народного Собора „Настоящее и Будущее русского мира”, ВРНС 2023. <https://vrns.ru/documents/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira/> [dostęp: 20.03.2025].

Elementy te stanowią wyraźne zapożyczenia z retoryki totalizującej, choć występują selektywnie, w ramach wybranych głosów, i nie konstytuują jednolitego oblicza całego dyskursu. Z tego względu można je interpretować raczej jako symptomy tendencji do ideologicznej radykalizacji niż jako przejaw spójnej, zamkniętej doktryny.

Podsumowując, działalność VRNS ujawnia proces stopniowego instytucjonalizowania języka ideologii w Rosji. Sobór nie tylko artykułuje hasła o nacjonalistycznym charakterze, ale również podejmuje próbę ich legitymizacji poprzez odwołania do tradycji filozoficznej oraz do prawosławia. Narracje VRNS można odczytywać jako dążenie do kształtowania jedności ideologicznej, utożsamianej z koniecznością rezygnacji z pluralizmu interpretacyjnego i zastąpienia go jednolitą doktryną państwową. Tym samym Sobór pełni funkcję nie tylko platformy dyskusyjnej, lecz także narzędzia mobilizacji ideowej, wzmacniającego proces reideologizacji władzy i społeczeństwa rosyjskiego.

3.4 Studium przypadku: wydarzenia o charakterze filozoficzno-ideologicznym

W pewnych formach rozwoju ideologia może dążyć do utożsamienia się z filozofią. O ile na wcześniejszych etapach może jedynie wykorzystywać wybrane kategorie czy narracje filozoficzne, o tyle wraz z procesem instytucjonalizacji pojawiają się próby tworzenia swoistej „filozofii państwowej”, mającej nadać doktrynie pozory uniwersalności i konieczności. Choć samo pojęcie „filozofii państwowej” nie jest terminem uniwersalnym, warto podkreślić, że w różnych okresach historycznych podejmowano próby łączenia filozofii z ideologią. Przykładem może być doświadczenie radzieckie, w którym ideologia państwowa, stanowiąca podstawę systemu, zmonopolizowała dyskurs filozoficzny⁵⁹⁰. Z perspektywy krytycznej utożsamienie ideologii z filozofią należy postrzegać jako działanie o charakterze politycznym, zmierzające do symbolicznej hegemonii i legitymizacji określonego porządku władzy.

Warto zaznaczyć, że w Rosji postradzieckiej ukształtował się filozoficzny pluralizm, w ramach którego różne szkoły mogły funkcjonować i rozwijać się z pewnym stopniem niezależności⁵⁹¹. W ostatnich latach pojawiły się jednak pojedyncze przykłady angażowania filozofii w służbę aktualnej ideologii państwowej. Nie można mówić o ugruntowanej tendencji — zjawisko to ma wyraźnie ograniczony charakter, a w środowisku filozoficznym pojawiają

⁵⁹⁰ В.А. Лекторский, А.П. Огурцов, *Философия в СССР и постсоветской России*, [w:] *Новая философская энциклопедия*. <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH4b33a2dd7a317a045fb64b> [dostęp: 19.03.2024].

⁵⁹¹ Tamże.

się także stanowcze głosy sprzeciwu, podkreślające konieczność zachowania autonomii refleksji teoretycznej⁵⁹². Narracjom filozoficznym poświęcony jest ostatni rozdział niniejszej pracy. W tej części uwaga zostanie skupiona przede wszystkim na wybranych inicjatywach, platformach i strukturach instytucjonalnych, w ramach których podejmowane są próby zbliżenia dyskursu filozoficznego i ideologicznego. Niniejsza część pracy ma charakter przeglądowy i służy przedstawieniu wybranych przykładów, również z wykorzystaniem studiów przypadku — przede wszystkim na podstawie analizy dwóch konferencji.

Na początku warto jednak wskazać instytucje i środowiska intelektualne, które w różnym zakresie uczestniczą w kształtowaniu lub podtrzymywaniu ideologicznego dyskursu. W tym kontekście należy wymienić Moskiewski Krąg Metodologiczny (ros. *Московский методологический кружок*) Gieorgija Szczedrowickiego, na którego bazie, już po śmierci jego założyciela, Piotr Szczedrowicki rozwinął koncepcję „ruskiego miru”. Warto zaznaczyć, że stałym uczestnikiem Kręgu był Siergiej Kirijenko, obecnie pełniący funkcję w Administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej, co podkreśla ciągłość personalną między dawnymi środowiskami eksperckimi a współczesnymi ośrodkami władzy⁵⁹³. Warto zaznaczyć, że pierwotnie cele Kręgu koncentrowały się na problemach epistemologicznych, związanych z opracowywaniem zasad rozwiązywania złożonych problemów z wykorzystaniem tzw. gier organizacyjno-działalnościowych (ros. *организационно-деятельностная игра*, ОДИ). Praktyki te mogły jednak stać się później podstawą ich ideologicznej reinterpretacji i zastosowania.

Warto również wspomnieć o Klubie Zinowiewskim (ros. *Зиновьевский клуб*), powołanym w kwietniu 2014 roku. Deklarowanym celem jego działalności jest „wypracowanie wspólnej platformy ideologicznej dla środowisk konserwatywnych i tradycjonalistycznych oraz określenie strategii rozwoju państwa”⁵⁹⁴. Klub nawiązuje do twórczości Zinowiewa — filozofa o niejednoznacznej reputacji w środowisku akademickim, który w latach radzieckich uchodził za antystalinistę, a po 1991 roku postrzegał Rosję jako „półkolonię” podporządkowaną globalnemu systemowi oraz postulował konieczność stworzenia nowego „projektu rosyjskiego”. W 2024 roku w ramach działalności klubu odbył się okrągły stół poświęcony dyskusji nad agendą ideologiczną pod hasłem „Front filozoficzny. Ideologia

⁵⁹² Wyrazistym przykładem jest tzw. *Niezależny Instytut Filozofii*, który powstał po 2022 roku. W 2025 roku został on uznany w Rosji za „organizację niepożądaną”.

⁵⁹³ Temat ten był poruszany w dziennikarskim śledztwie. Zob. *Кремлем управляет „секта”. Кто такие методологи*. Продолжение следует 08.07.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=F6fXgTGHpbc> [dostęp: 16.08.2023].

⁵⁹⁴ *Первый проект МЦ „Зиновьев-Центр”, Зиновьев.Инфо* 30.07.2018. <https://zinoviev.info/wps/archives/3952> [dostęp: 18.03.2023].

zwycięstwa”⁵⁹⁵.

Jeszcze jedną organizacją jest Wyższą Szkołę Polityczną im. Iwana Iljina (ros. Высшая политическая школа имени Ивана Ильина), utworzona w 2023 roku przy Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym (ros. Российский государственный гуманитарный университет, РГГУ/RGGU) pod kierownictwem Dugina, której celem jest „opracowanie i wdrażanie nowego modelu przygotowania socjohumanistycznego”⁵⁹⁶, co wpisuje się w szersze dążenie do instytucjonalizacji konserwatywno-ideologicznych narracji w przestrzeni akademickiej.

Przytoczone przykłady ukazują zróżnicowane formy instytucjonalnej obecności ideologii w przestrzeni akademickiej i intelektualnej. Warto zwrócić uwagę na analizę wydarzeń, które tworzą specyficzną przestrzeń współdziałania filozofów i ideologów. W ramach takich wydarzeń idee filozoficzne zyskują publiczny wymiar i mogą zostać włączone w proces legitymizacji określonego porządku ideologicznego.

Uwaga jest tutaj skupiona na dwóch wydarzeniach o charakterze filozoficzno-ideologicznym: tzw. *Wielkim Soborze Filozoficznym* (ros. Большой философский собор), zorganizowanym przez nieakademicki tzw. Zjednoczony Ruch „Filozofia rosyjska” (ros. Объединенное движение „Русская философия”), oraz konferencji *Wielka Rosyjska Rektyfikacja Imion* (ros. Великое русское исправление имен), przygotowanej przez organizację Słońce Siewiera (ros. Солнце Севера). Obie inicjatywy — mimo swojego marginalnego znaczenia — wykazują ambicję oddziaływania również na sferę akademicką, czego przejawem jest udział pracowników naukowych. Zarówno jedno, jak i drugie wydarzenie odbyło się przy współudziale wydawnictwa Filozofia Rosyjska (ros. Русская философия). W obu przedsięwzięciach uczestniczyli ci sami przedstawiciele, m.in. Władimir Warawa, Igor Jewłampijew oraz Andrey Korobow-Latyntsev. W tym kontekście należy także odnotować wpływ Małofiejewa, którego działalność sprzyjała upolitycznianiu i ideologizacji podobnych inicjatyw.

Wielki Sobor Filozoficzny to coroczna konferencja, której pierwsza edycja odbyła się w listopadzie–grudniu 2022 roku⁵⁹⁷. Sam tzw. Zjednoczony Ruch „Filozofia rosyjska” powstał w

⁵⁹⁵ 80-е заседание Зиновьевского клуба: „Философский фронт России: идеология Победы”, Зиновьев.Инфо 12.03.2024. <https://zinoviev.info/wps/archives/8144> [dostęp: 18.03.2023].

⁵⁹⁶ Положение об Учебно-научном центре „Высшая политическая школа имени Ивана Ильина”, РГГУ 27.06.2023. <https://www.rsuh.ru/upload/main/vpsh/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%92%D0%9F%D0%A8.pdf> [dostęp: 24.03.2024].

⁵⁹⁷ Русский собор, Едином 2022. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80/2022/> [dostęp: 12.03.2024].

Obecnie strona nieaktywna.

2018 roku jako część inicjatywy pod nazwą *Edinom*. Projekt ten obejmuje szereg inicjatyw, tworząc swoisty ekosystem, na który składają się także sklep, wydawnictwo czy kawiarnie. Na czele organizacji stoi Jewgienij Kirillowicz, który akcentuje dążenie ruchu do zbudowania akademickiego wizerunku, zaznaczając przy tym rolę tzw. „przyjaznych filozofów”⁵⁹⁸. Deklarowanym celem organizacji jest „rozwijanie i promowanie podstawowych wartości, idei i zasad filozofii rosyjskiej”⁵⁹⁹, a także „tworzenie i wspieranie projektów edukacyjnych, wychowawczych oraz inicjatyw kulturalnych opartych na paradygmatach filozofii rosyjskiej”⁶⁰⁰. Do głównych zadań ruchu, według organizatorów, należy organizacja ogólnonarodowego projektu mającego na celu jednoczenie rosyjskich myślicieli, formułowanie koncepcji edukacji „rosyjskiego człowieka”, kulturową i estetyczną manifestację rosyjskiej egzystencji oraz prowadzenie działalności oświatowej i popularyzatorskiej⁶⁰¹. Ideolodzy ruchu podkreślają, że rosyjska filozofia powinna stać się projektem społecznym i tożsamościowym. Wyrazem tego sposobu myślenia są następujące słowa zawarte w *Manifeście Ruchu*:

Tragedią rosyjskiej filozofii, a tym samym rosyjskiej historii, życia i kultury, jest to, że filozofia nigdy nie była duchowym epicentrum rosyjskiej egzystencji. Zawsze istniała na marginesie społeczeństwa, nigdy nie przekształcając się w projekt społeczny. Teraz nadchodzi nie tylko czas filozofii, ale czas rosyjskiej filozofii, kiedy musi ona wyjść z metafizycznego podziemia i wtargnąć w gęstwinę życia, aby życie zostało przekształcone i spełniło swój najwyższy cel⁶⁰².

W ramach działalności organizacji odbywa się tzw. *Wielki Sobór Filozoficzny*, którego pierwsze posiedzenie poświęcone było tematowi: *O podstawach rosyjskiej idei. Argumenty ontologiczne*. Drugi Sobór, zorganizowany w 2023 roku, koncentrował się na zagadnieniu: *O podstawach rosyjskiego mitu. Argumenty antropologiczne*. Tematem trzeciego Soboru, zaplanowanego na 2024 rok, jest: *O przyszłości rosyjskiej idei. Argumenty kosmologiczne*. Wyniki dwóch pierwszych Soborów zostały opublikowane w formie książkowej⁶⁰³.

Warto zwrócić uwagę na samą nazwę *Sobór*, wywodzącą się z języka

⁵⁹⁸ Zob. Дружественные философы, Едином. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F/druzhestvennye-filosofy/> [dostęp: 12.03.2024].

⁵⁹⁹ Цели и задачи русской философии, Едином. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F/celi-zadachi/> [dostęp: 12.03.2024].

⁶⁰⁰ Tamże.

⁶⁰¹ Tamże.

⁶⁰² Манифест русской философии, Едином. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F/manifest/> [dostęp: 12.03.2024].

⁶⁰³ Zob. Первый большой философский собор „Об основаниях русской идеи. Онтологические доводы”, Москва: Русская философия 2023; Второй большой философский собор, „Русский миф как основание русской идеи. Антропологические доводы”, Москва: Русская философия 2024.

starosłowiańskiego, gdzie oznaczała „zgromadzenie”. Termin ten posiada wyraźne konotacje religijne, a jego użycie może sugerować intencję rozwijania retoryki tradycjonalistycznej. Warto przypomnieć, że pojęcie soborowości było intensywnie rozwijane w rosyjskiej filozofii XIX i XX wieku (m.in. przez Aleksego Chomiakowa, Władimira Sołowjowa czy Nikołaja Bierdiajewa) i pełniło ważną rolę w refleksji nad ideami wspólnoty, duchowej jedności oraz aksjologicznego fundamentu społeczeństwa rosyjskiego. Odwołanie do tej tradycji sugeruje, że wybór nazwy nie jest neutralny, lecz pełni funkcję ideologicznego sygnału — wskazującego na aspiracje do kontynuacji prawosławno-filozoficznego imaginarium i jego symbolicznego zakorzenienia we współczesnym projekcie tożsamościowym.

Celem wszystkich tzw. Soborów jest refleksja nad tzw. „filozoficzną ścieżką Rosji”, co może być odczytywane zarówno jako wyraz ideowych aspiracji organizatorów, jak i przejaw tendencji do kształtowania specyficznej wizji humanistyki o charakterze izolacjonistycznym. Warto zaznaczyć, że uczestnicy Soboru wywodzą się z różnych środowisk, przy czym istotną część stanowią osoby związane z instytucjami szkolnictwa wyższego. Około 48% uczestników z nich posiada stopień lub tytuł naukowy, a wśród uczestników znajdują się przedstawiciele takich ośrodków, jak Moskiewski Uniwersytet Państwowy, Petersburski Uniwersytet Państwowy, Rosyjska Akademia Nauk czy Wyższa Szkoła Ekonomiczna. Fakt ten może sugerować, że inicjatywa ta — mimo pozainstytucjonalnego charakteru — znajduje częściowy rezonans w środowisku akademickim i potencjalnie oddziałuje na sposób myślenia o roli nauk humanistycznych we współczesnej Rosji.

Inną organizacją, na którą warto zwrócić uwagę w kontekście tendencji do tzw. filozofizacji ideologii, jest Słońce Siewiera, formalnie zarejestrowane w 2019 roku i pozycjonujące się jako przestrzeń kulturalno-edukacyjna. Jej działalność koncentruje się przede wszystkim na projektach edukacyjnych, przy czym głównym obszarem aktywności pozostaje sprzedaż kursów oraz świadczenie usług komercyjnych⁶⁰⁴. Siedziba centrum mieści się w Petersburgu, a jego kierownikiem jest Nikołaj Arutjunow. Specyfika organizacji polega na łączeniu narracji eurazjatyckiej i militarystycznej. Retoryka centrum opiera się na przeciwstawianiu wobec Zachodu oraz promowaniu idei cywilizacji rosyjskiej w ujęciu eurazjatyckim. Warto dodać, że w ramach tej społeczności opracowano projekt *People's Institute* im. Darii Duginy, który jednak nie uzyskał finansowania państwowego⁶⁰⁵. Platforma edukacyjna oferuje kursy z zakresu filozofii, literatury i kultury — zarówno odpłatne, jak i

⁶⁰⁴ Zob. *Курсы лекций*, Солнце Севера. <https://solsevera.ru/> [dostęp: 12.03.2024].

⁶⁰⁵ Zob. *Народный университет им. Дарьи Дугиной*, Солнце Севера. <https://solsevera.ru/public-university> [dostęp: 20.03.2024].

bezpłatne. W działalność dydaktyczną zaangażowane są osoby wywodzące się ze środowisk akademickich i twórczych, w tym pracownicy naukowcy związani głównie z Wydziałem Filozofii Uniwersytetu Państwowego w Petersburgu. Szczególny nacisk kładziony jest na takie zagadnienia, jak *filozofia wojny*, *filozofia rosyjska* oraz *metafizyka imperium*. Kursy prowadzą m.in. twórcy koncepcji tzw. „rosyjskiej filozofii wojskowej”⁶⁰⁶.

Wielka Rosyjska Rektyfikacja Imion to wydarzenie, którego pierwsza edycja odbyła się w maju 2022 roku. Współorganizatorami konferencji były: tzw. Donieckie Towarzystwo Filozoficzne, Doniecka Wyższa Szkoła Dowodzenia Bronią Połączoną oraz Centrum Koordynacji Pomocy dla Noworosji⁶⁰⁷. Na podstawie wyników pięciu pierwszych sesji opublikowano tom raportów poświęcony pamięci Darii Duginy⁶⁰⁸. Wydarzeniem towarzyszącym była sesja zatytułowana *Na linii frontu* (ros. *На линии фронта*), zorganizowana w Doniecku jesienią 2022 roku⁶⁰⁹. Około 68,5% uczestników stanowili przedstawiciele takich instytucji, jak Moskiewski Uniwersytet Państwowy, Petersburski Uniwersytet Państwowy oraz Rosyjska Akademia Nauk. Wśród autorów znalazł się także przedstawiciel duchowieństwa.

Warto zwrócić uwagę na samą nazwę wydarzenia, która — jak podkreślają organizatorzy — nawiązuje do konfucjańskiej tradycji „rektyfikacji imion”, gdzie centralnym zagadnieniem jest problem redefinicji pojęć. W ramach konferencji szczególnym punktem odniesienia stała się tzw. „specjalna operacja wojskowa”, interpretowana przez uczestników jako: „wydarzenie o epokowej skali, [które] ma podłoże ideologiczne, a nawet więcej — wyraźny charakter filozoficzny. SVO można nazwać Wielką Rosyjską Rektyfikacją Imion przez analogię do starożytnej reformy konfucjańskiej”⁶¹⁰. Tego rodzaju porównanie pełni funkcję nie tylko legitymizacji dyskursu wojennego poprzez nadanie mu pozoru porządku filozoficzno-cywilizacyjnego, lecz także może świadczyć o tendencji do kształtowania zaplecza ideologicznego z wykorzystaniem narzędzi retoryki filozoficznej.

Cele konferencji zostały określone w dwóch wymiarach: historyczno-geopolitycznym oraz filozoficznym. W pierwszym przypadku akcentowano potrzebę przedstawienia tła

⁶⁰⁶ *Суверенная философия. В российской философии – раскол из-за войны. Рассказываем, что происходит*, Холод 18.01.2024. <https://holod.media/2024/01/18/suverennaia-filosofia/> [dostęp: 25.03.2024].

⁶⁰⁷ *Философский собор*, YouTube 18.05.2022.

https://www.youtube.com/watch?v=CVBBI5wvWWg&list=PLS5ACacLoKRqkMU_XxEzia50TkN9t8ei9&index=1&t=917s [dostęp: 25.03.2024].

⁶⁰⁸ Zob. *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Н.В. Арутюнов, Санкт-Петербург: издательство „Солнце севера” 2023.

⁶⁰⁹ Zob. *Философия на линии фронта – 2022*, Ломоносов 2022. <https://lomonosov-msu.ru/rus/event/7255/> [dostęp: 25.03.2024].

⁶¹⁰ *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Н.В. Арутюнов, Санкт-Петербург: издательство „Солнце севера” 2023, s.9.

geopolitycznego tzw. „kwestii ukraińskiej” — rozumianej z perspektywy rosyjskiej i wpisanej w szerszy projekt cywilizacyjny — oraz reinterpretacji tzw. „specjalnej operacji wojskowej” jako zjawiska kulturowo-filozoficznego. Wśród poruszanych tematów znalazły się również rozważania na temat relacji między filozofią a praktyką działania w „okolicznościach wojny” — ze szczególnym uwzględnieniem sposobów reakcji rosyjskiego środowiska akademickiego na tzw. „SVO” — a także próby spekulatywnej analizy przyszłości Ukrainy po zakończeniu procesu określanego jako „demilitaryzacja”. Tak zarysowane cele ujawniają próbę filozoficznego osadzenia języka wojny w ramach narracji o rzekomej konieczności cywilizacyjnej, przy jednoczesnym pomijaniu kontekstu przemocy zbrojnej oraz kwestii odpowiedzialności politycznej.

W wymiarze filozoficznym konferencja koncentrowała się na próbie aktualizacji koncepcji tzw. „rosyjskiej idei” w odniesieniu do bieżących wydarzeń i rozważeniu jej współczesnego potencjału, w tym idei „imperium” i jej integracyjnych funkcji w dyskursie ideologicznym. Poruszano również zagadnienia takie jak: filozoficzna interpretacja tzw. operacji wojskowej, ideologiczne aspekty transformacji edukacji i mediów, próby zdefiniowania pojęcia „denazyfikacji” w kontekście Ukrainy, a także analiza hasła „żadnej wojny” z perspektywy filozoficznej — z uwzględnieniem korzeni współczesnego pacyfizmu, jego społeczno-kulturowych i egzystencjalnych konsekwencji oraz problematyki lęku przed śmiercią. Tak określone cele ujawniają militarny charakter konferencji, w której wojna została przedstawiona jako zjawisko posiadające głęboki sens filozoficzny i cywilizacyjny, co prowadzi do jej symbolicznej legitymizacji i sakralizacji⁶¹¹. Przy tym warto zwrócić uwagę na wyraźnie antyukraiński wydźwięk wydarzenia, wynikający z braku dystansu i obiektywizmu, co dodatkowo wzmacnia jego jednostronny i ideologicznie zaangażowany charakter.

Analiza obu wydarzeń pozwala wskazać trzy wyraźnie zarysowane tendencje:

Po pierwsze, wspólnym mianownikiem omawianych narracji pozostaje rosyjska inwazja na Ukrainę, traktowana jako punkt zwrotny w procesie ideologizacji i przebudowy dyskursu tożsamościowego we współczesnej Rosji. W tym kontekście Laruelle zauważa:

Na czele państwowej produkcji ideologii związanej z wojną stoi kilka grup, które należą do ideologicznych ekosystemów wokół Administracji Prezydenta. Główną z nich jest tak zwany „Front Filozoficzny” (*Frontovaya filosofiya*), zainicjowany przez szereg państwowych instytucji akademickich i kulturalnych⁶¹².

⁶¹¹ *Философский собор...* [dostęp: 25.03.2024].

⁶¹² M. Laruelle, *What is the Ideology of a Mobilized Russia?*, Russia Post 04.10.2022. https://russiapost.info/politics/war_ideology [dostęp: 20.11.2022].

W perspektywy sakralizacji wojny szczególną uwagę zwraca narracja „katechonu” rozwijana przez Dugina. Należy jednak zasygnalizować, że idee te są rozpowszechniane również w środowisku Klubu Iz Borskiego, m.in. w pracach Awerjanowa⁶¹³, w których tzw. „ideologia zwycięstwa” bywa przedstawiana jako „nowy biblijny potop zesłany przez Boga” interpretowany jako „ukaranie ludzkości zagubionej w zachodnich wartościach”⁶¹⁴. Rosja miałaby w tym ujęciu pełnić funkcję „Arki Noego”, symbolicznego schronienia dla tzw. „prawdziwej duchowości i porządku cywilizacyjnego”⁶¹⁵. Warto zaznaczyć, że sakralizacja przemocy stanowi element typowy dla dyskursów faszyzujących⁶¹⁶. O ile w oficjalnym przekazie motyw ten pojawia się sporadycznie, o tyle w przestrzeni ideologiczno-filozoficznych wydarzeń przybiera wyraziste, niemal rytualne formy⁶¹⁷. W ten sposób budowane jest środowisko, w którym wojna interpretowana jest nie tylko jako akt polityczny, lecz także jako misja metafizyczna i religijna.

Po drugie, jest to artykulacja tzw. „rosyjskiej idei”, która — choć ciągle jest obecna w dyskursie — we współczesnych narracjach zyskuje coraz więcej wątków eschatologicznych, zwłaszcza wśród zwolenników Dugina. W tym kontekście podkreśla się sakralizację inwazji poprzez ideę „wojującej ortodoksji” i militaryzmu. Zbliżone stanowisko reprezentuje również Warawa, który z jednej strony odwołuje się do moralnych podstaw tzw. „rosyjskiej idei”, z drugiej zaś wyraża przekonanie o fundamentalnie złym charakterze świata. Jego poglądy opierają się na koncepcji „kultury eutanazyjnej”, w ramach której opisuje on trajektorię zachodniej kultury poprzez ideę „śmierci człowieka”, przeciwstawiając jej wizję Rosji jako podmiotu obdarzonego misją „zbawienia świata, którego historia jest wojną”⁶¹⁸. Tego rodzaju narracja stanowi próbę przeniesienia metafizycznych kategorii walki dobra ze złem na grunt współczesnych sporów geopolitycznych, co prowadzi do ich ideologicznego uproszczenia i

⁶¹³ W niniejszej dysertacji Witalij Awerjanow nie jest analizowany jako odrębny ideolog, jednak istotne jest zasygnalizowanie jego wpływu oraz podobieństw narracyjnych do ujęć duginowskich. W ostatnim okresie w jego wypowiedziach i tekstach coraz wyraźniej pojawiają się odwołania do motywów biblijnych, przy czym mają one charakter bardziej radykalizowany.

⁶¹⁴ Zob. *Идеология Победы как национальный проект (интегральный доклад Изборского клуба)*, red. В.Аверьянов 24.10.2021. <https://izborsk-club.ru/21816> [dostęp: 21.12.2022].

⁶¹⁵ Zob. np.: М. Лапюэль, *Нужна ли мобилизации философия войны?*, Re: Russia 04.10.2022. <https://re-russia.net/analytics/024/> [dostęp: 20.11.2022].

⁶¹⁶ Obecność elementów zbliżonych do repertuarów faszystowskich – sakralizacji przemocy, demonizacji wroga czy mobilizacji wspólnoty wokół totalizującego My – można interpretować w świetle ujęć R. Griffina (1991), E. Gentilego (2002) czy M. Laruelle (2021). Autorzy ci wskazują, że takie schematy retoryczne, choć fragmentaryczne, stanowią istotny element procesów faszyzacji dyskursu.

⁶¹⁷ Motyw ten jest charakterystyczny przede wszystkim dla prac Dugina oraz Awerjanowa, na co zwraca uwagę m.in. Laruelle w swoich analizach. Należy jednak zasygnalizować, że w części badań pojawia się również stanowisko, zgodnie z którym tendencja ta jest w ogólnym ujęciu charakterystyczna dla oficjalnego dyskursu państwowego. Zob. J. Getka, J. Darczeska, *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2023.

⁶¹⁸ В. Варавва, *Пацифизм как эвтаназия*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 53.

sakralizacji przemocy.

Po trzecie, jednym z istotnych wątków pozostaje rozwój retoryki tradycjonalistycznej, która przejawia się przede wszystkim w postulatcie odrodzenia intencji religijnych w społeczeństwie rosyjskim. Tradycja ukazywana jest tu przez pryzmat pojęć boskości i sacrum, a narracja tradycjonalistyczna przybiera formę ideologii o charakterze imperialnym, nadającej legitymizację określonej projektowi polityczno-kulturowemu. Ważną rolę odgrywa również koncepcja służby — pojmowanej zarówno w wymiarze duchowym, jak i obywatelskim — która ma stanowić podstawę wspólnoty oraz podporządkowania jednostki nadrzędnemu celowi.

W efekcie, choć omawiane działania nie stanowią oficjalnego przekazu ideologicznego ani nie są reprezentatywne dla rosyjskiej humanistyki jako całości, ich analiza pozwala dostrzec kierunki symbolicznej produkcji znaczeń i potencjalne formy ideologicznego oddziaływania. Należy podkreślić, że wydarzenia te skupiają jedynie marginalną część środowiska, a większość przedstawicieli akademii odnosi się do nich z wyraźnym dystansem lub krytycyzmem. Mimo to ich zasygnalizowanie wydaje się zasadne, ponieważ ukazują one mechanizmy legitymizacji przemocy oraz możliwości jej instytucjonalnego uprawomocnienia w sferze edukacji i kultury.

Podsumowania

Analiza przedstawionych ośrodków i inicjatyw pozwala uchwycić wielopoziomą architekturę współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji. Zestawione przypadki pokazują, że produkcja i dystrybucja treści ideologicznych nie ograniczają się wyłącznie do oficjalnych kanałów państwowych, lecz obejmują różnorodne podmioty — od think tanków, przez konserwatywno-nacjonalistyczne centra ideowe o charakterze neoimperialnym, po inicjatywy środowisk pozainstytucjonalnych. Mimo zróżnicowania organizacyjnego i funkcjonalnego wszystkie te ośrodki współtworzą ekosystem ideologiczny, którego ramy wyznaczają zarówno narracje wspólne, jak i rozbieżne.

Co do narracji wspólnych, odnoszą się one przede wszystkim do cywilizacyjnego postrzegania Rosji, przyjętego na wszystkich poziomach analizowanego ekosystemu. Ważne jest odnotowanie, że rok 2022 na każdym z tych poziomów stał się „zwrotem” w refleksji ideologicznej. Przedstawiany jest jako moment przełomowy w najnowszej historii, który w pewnym sensie zajmuje kluczowe miejsce w rozważaniach ideologicznych. Wspólny punkt odniesienia stanowi również dyskurs dotyczący tzw. „wartości tradycyjnych”, konsekwentnie przedstawianych jako fundament współczesnej tożsamości społeczeństwa rosyjskiego.

Na poziomie refleksji geopolitycznych osiowym pojęciem pozostaje koncepcja wielobiegunowości, natomiast na poziomie konstruowania „wewnętrznego przekazu ideologicznego” Rosja postrzegana jest przez pryzmat mocarstwowości. W tych narracjach nie pojawia się odwołanie do wielobiegunowości, a ich ton przyjmuje charakter retoryki rewizjonistycznej, ukierunkowanej na przywrócenie określonego porządku historycznego. W kontekście omawianych ujęć większość odniesień dotyczy przestrzeni byłego ZSRR.

Na wszystkich analizowanych poziomach widoczna jest stopniowa radykalizacja narracji ideologicznej, której intensyfikacja przypada na okres po 2022 roku. Retorycznie najbardziej radykalny przekaz reprezentują szeroko rozumiane narracje duginowskie, przenikające do większości sfer (z wyjątkiem poziomu geopolitycznego). Wydaje się jednak, że ich rosnąca widoczność wynika nie tyle z rzeczywistej roli, jaką odgrywa Dugin, ile z udzielanego mu wsparcia, m.in. ze strony Małofiejewa. Po 2022 roku jego obecność w przestrzeni publicznej wyraźnie się zwiększyła.

Wyraźną cechą, która przed 2022 rokiem nie była tak widoczna jak obecnie, jest pojawienie się różnych inicjatyw skoncentrowanych nie tyle na refleksji filozoficznej, ile na integracji filozofii z przekazem ideologicznym. Z jednej strony budzi to poważne zaniepokojenie, z drugiej strony można przypuszczać, że są to inicjatywy o ograniczonym zasięgu, funkcjonujące głównie w ramach środowisk podzielających określone poglądy. Sam zamiar nadania przekazowi wyraźnie zideologizowanego tonu nie może być uznany za neutralny, zwłaszcza że działalności tej towarzyszy publikowanie książek oraz inne formy oficjalnego upowszechniania treści.

W retoryce punktowo pojawiają się również tendencje do wyraźnego stosowania języka sakralizującego wojnę. W niektórych wypowiedziach dostrzegalna jest tendencja do „ubóstwienia” narodu rosyjskiego, a także do nadawania tzw. „SVO” charakteru sakralnego. Elementy te występują punktowo na wszystkich analizowanych poziomach działalności omawianych ośrodków, w mniejszym lub większym stopniu. Nie można jednak stwierdzić, że stanowią one ogólną, dominującą tendencję.

Stwierdzić można, że szeroko rozumiana sfera konserwatywna pozostaje do pewnego momentu konkurencyjna, lecz została wyraźnie ograniczona. Różnice między poszczególnymi środowiskami dotyczą głównie stopnia radykalizacji retoryki, napięć między etnonacjonalizmem a imperializmem oraz sporów o to, czy wzorcem ma być model radziecki czy imperialny. W pewnym sensie tworzy to przestrzeń przede wszystkim dla najbardziej zaangażowanych ideowo grup. Warto podkreślić, że choć element religijny pojawia się w dyskursie, nie stanowi jego podstawowego fundamentu, lecz pełni raczej funkcję uzupełniającą

wobec głównych narracji.

Podsumowując, przedstawiony obraz wskazuje na dynamiczny proces reideologizacji rosyjskiej przestrzeni publicznej, w którym znaczącą rolę odgrywają zarówno instytucje państwowe, jak i ośrodki pozostające poza oficjalnymi strukturami władzy. Choć ich wpływ i zasięg oddziaływania są zróżnicowane, łączy je wspólny cel: legitymizacja obowiązującego porządku politycznego.

Rozdział IV. Współcześni ideolodzy rosyjscy: wybrane sylwetki

W analizie procesów reideologizacji szczególne znaczenie ma identyfikacja autorów, którzy tworzą teoretyczne podstawy współczesnej ideologii. Na tym etapie często pojawia się jednak szereg niejasności, wynikających z kilku czynników. Po pierwsze, trudność może stanowić potencjalne zacieranie granic między różnymi rolami aktorów ideologicznego pola — propagandystów, autorów koncepcji ideowych oraz przedstawicieli instytucji odpowiedzialnych za organizację i koordynację działań ideologicznych. Po drugie, problemem pozostają rozmyte relacje między refleksją teoretyczną a mechanizmami jej politycznego wdrażania, co utrudnia określenie rzeczywistego znaczenia i wpływu poszczególnych autorów na współczesne procesy ideologiczne i polityczne. W tym sensie przypadek Federacji Rosyjskiej nie odpowiada modelowi państw o wyraźnie sformułowanej i zinstytucjonalizowanej ideologii. Zamiast jednoznacznie określonego centrum ideologicznego funkcjonuje wielopoziomowy, często konkurencyjny układ aktorów, których relacje opierają się w dużej mierze na nieformalnych zależnościach. W związku z tym szczególnego znaczenia nabierają obserwacja procesów wdrażania idei oraz analiza sieci zależności, które pozwalają wskazać osoby odpowiedzialne za inicjowanie określonych kierunków rozwoju ideologii.

Uwzględniając wcześniej opisywany ekosystem ideologiczny, w niniejszym rozdziale uwaga zostanie skoncentrowana na wybranych przedstawicielach środowisk omówionych wcześniej. Proces selekcji opierał się na dwustopniowej procedurze: w pierwszej kolejności wyodrębniono kluczowe ośrodki zaangażowane w produkcję współczesnego przekazu ideologicznego w Rosji, a następnie wskazano najbardziej reprezentatywnych i wpływowych autorów, których działalność intelektualna kształtuje dyskurs tych środowisk.

W rezultacie wyłoniono czterech autorów: Siergieja Karaganowa (SWOP), Aleksandra Prochanowa (Izborski Klub), Aleksandra Dugina (ekosystem Cargradu) oraz Aleksandra Szczipkowa (VRNS), reprezentujących różne segmenty współczesnego pola ideologicznego w Rosji. Celem niniejszego rozdziału jest analiza idei tych autorów, które wywierają istotny, choć często pośredni, wpływ na kształt współczesnego pola dyskursu ideologicznego w Rosji. Warto przy tym podkreślić, że wybrani autorzy nie wyczerpują katalogu postaci oddziałujących na kształt ideologii w Rosji. Z tego względu pierwszy podrozdział niniejszej części pracy poświęcony zostanie krótkiej charakterystyce personalnej sieci oddziaływania ideowego oraz roli Putina jako kluczowego punktu odniesienia dla pozostałych aktorów, kolejne zaś — analizie idei wybranych ideologów.

4.1. Uwagi wstępne: aktorzy reideologizacji i rola Putina jako metanarratora

W kontekście badania procesów reideologizacji szczególne znaczenie ma odwołanie do kategorii myślenia politycznego⁶¹⁹. Należy jednak podkreślić, że od 2022 roku w Rosji nastąpiło znaczące zawężenie pola politycznego oraz ograniczenie liczby aktorów zdolnych do samodzielnego artykułowania myśli politycznej. Biorąc pod uwagę te procesy, można zauważyć, że osoby kojarzone z reideologizacją dają się warunkowo podzielić na trzy zasadnicze grupy.

Pierwszą z tych grup stanowią osoby bezpośrednio związane z różnego rodzaju instytucjami państwowymi (zagadnienie to było omawiane w poprzednim rozdziale). Przykładowo, w ramach Administracji Prezydenta do tej kategorii można zaliczyć m.in. Miedzińskiego, odpowiedzialnego za procesy ideologizacji edukacji, oraz Nikonowa, zajmującego się polityką historyczną i promocją soft power. Ich działalność przejawia się przede wszystkim w praktyce reform oraz inicjatyw państwowych o charakterze ideologicznym. Do 2012 roku podobną funkcję pełniła działalność Władysława Surkowa, zwłaszcza w kontekście koncepcji *suwerennej demokracji*. Obszar ten bez wątpienia zasługuje na osobne, pogłębione opracowanie.

Drugą kategorię stanowią najbardziej rozpoznawalni propagandyści — zarówno prowadzący programy telewizyjne (tacy jak Sołowjow, Skabiejewa), komentatorzy, jak i medialni rzecznicy władzy oraz politycy (np. Maria Zacharowa). Jest to grupa najliczniejsza. Ich aktywność polega przede wszystkim na utrwalaniu i emocjonalnym wzmacnianiu ideologicznego przekazu w przestrzeni publicznej. Zagadnienie to pojawia się szczególnie często w kontekście badań nad rosyjską propagandą, stanowiąc istotny przedmiot analiz w ramach współczesnych nauk o mediach.

Trzecią grupę stanowią twórcy oryginalnych koncepcji ideowych, których refleksja ma charakter bardziej teoretyczny i dąży do oparcia się na filozoficznych podstawach. Współcześnie do tej kategorii zaliczyć można autorów analizowanych w dalszej części

⁶¹⁹ W tym sensie warto przywołać monografię Romana Bäckera *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina* (2007), która przedstawia panoramę najważniejszych nurtów rosyjskiej myśli politycznej w okresie pierwszych dwóch kadencji Putina. Należy jednak podkreślić, że od czasu publikacji doszło do znaczącego zawężenia pola politycznego oraz redefinicji roli ideologii w Rosji. Tym samym potrzeba aktualizacji panoramy rosyjskiego myślenia politycznego — nakreślonej przez Bäckera trafnie dla pierwszej dekady rządów Putina — pozostaje nadal istotnym wyzwaniem badawczym, wymagającym uwzględnienia obecnej konfiguracji aktorów i relacji w ideologicznym polu Rosji. Zob. R. Bäcker, *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2007.

niniejszego rozdziału, których myśl ideowa współtworzy struktury rosyjskiego pola ideologicznego.

W całej tej panoramie szczególną uwagę należy również zwrócić na Putina jako kluczowego aktora procesów reideologizacji. W tym kontekście warto zasygnalizować dwa powiązane wątki: po pierwsze, sam termin „putinizm”; po drugie, specyfikę tekstów Putina, które w pewnym sensie wyznaczają ramy ideologiczne dla różnych ośrodków interpretacyjnych.

Co do samego pojęcia „putinizmu”, jest ono wykorzystywane przede wszystkim w publicystyce, choć widoczna jest również tendencja do jego stosowania w dyskursie akademickim. Termin ten funkcjonuje przede wszystkim jako rama opisu systemu władzy zbudowanego wokół postaci Putina. W ostatnim czasie coraz częściej spotyka się jego użycie w celu scharakteryzowania ideologii, która ukształtowała się w Rosji za rządów Putina⁶²⁰. Brak jednolitej doktryny sprawia, że „putinizm” odnosi się do zmiennego zbioru haseł i symboli adaptowanych do bieżących potrzeb politycznych, a nie do spójnego systemu ideologicznego.

Co do Putina i jego tekstów, należy zaznaczyć, że nie jest on ideologiem w ścisłym znaczeniu tego słowa. Niemniej jednak sporadycznie publikowane przez niego artykuły mogą stanowić istotny punkt odniesienia dla rozwoju współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji. Analiza tych tekstów pozwala uchwycić strukturę narracji, która wyznacza ramy putinowskiego myślenia o państwie, historii i tożsamości narodowej. Choć nie tworzą one spójnej doktryny ideologicznej, w kontekście procesów reideologizacji szczególne znaczenie przypisuje się m.in. takim publikacjom, jak: *Rosja: kwestia narodowa* (ros. *Россия: национальный вопрос* (2012)⁶²¹, *75 lat Wielkiego Zwycięstwa: wspólna odpowiedzialność wobec historii i przyszłości* (ros. *75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим* (2020)⁶²² oraz *O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców* (ros. *Об историческом единстве русских и украинцев* (2021)⁶²³. Teksty te zyskały szeroki rezonans zarówno w literaturze naukowej, jak i w mediach — zwłaszcza w kontekście badań nad mechanizmami propagandy oraz symbolicznymi strategiami legitymizacji rosyjskiej polityki historycznej.

⁶²⁰ Zob. m.in. M. van Herpen, *Putinizm. Powolny rozwój radykalnego reżimu prawicowego w Rosji*, przeł. J. Okuniewski, Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia Wydawnictwo Józef Częścik 2014.

⁶²¹ Zob. В. Путин, *Россия: национальный вопрос*, „Независимая газета” 23.01.2012. https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html [dostęp: 17.12.2021].

⁶²² Zob. В. Путин, *75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим*, Президент России 19.06.2020. <http://kremlin.ru/events/president/news/63527> [dostęp: 14.12.2021].

⁶²³ Zob. В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, Президент России 12.07.2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> [dostęp: 16.12.2021].

W niniejszej pracy szczególne miejsce zajmuje artykuł z 2012 roku pt. *Rosja: kwestia narodowa*. Tekst ten, opublikowany w trakcie kampanii prezydenckiej, pełnił funkcję programową, stanowiąc w istocie próbę zarysowania ideologicznych fundamentów rosyjskiej polityki narodowej. Choć rzadko bywa wprost klasyfikowany jako manifest, można go uznać za jeden z tekstów o charakterze „ideologicznym”, zapowiadających kluczowe wątki obecne w późniejszej propagandzie państwowej. Zawarte w nim tezy można uporządkować wokół trzech zasadniczych filarów:

Po pierwsze, idea „państwa historycznego” (ros. историческое государство). W tej narracji wyraźnie zaznacza się resentyment związany z rozpadem ZSRR, przedstawianym jako katastrofa zarówno geopolityczna, jak i moralna. Putin ukazuje Rosję jako wieloetniczne państwo-cywilizację. Rozpad ZSRR interpretuje jako wynik braku woli politycznej ówczesnych elit, prowadzący do degradacji struktur państwowych i zagrożeń separatyzmem. Motyw ten stanowi kluczowy wątek nie tylko we wspomnianym artykule, lecz także w późniejszych wystąpieniach i wywiadach Putina.

Po drugie, konstrukcja etnopolitycznego centrum. Mimo deklarowanej wielonarodowości, w analizowanym tekście pojawia się figura narodu rosyjskiego jako „spajającej tkanki tej unikalnej cywilizacji”⁶²⁴. W formule „jeden naród, wielonarodowe społeczeństwo” rosyjskość przedstawiana jest jako kulturowa oś wspólnoty, wobec której inne tożsamości etniczne zostają w pewnym sensie podporządkowane. W takim ujęciu rosyjskość jawi się jako uniwersalna forma wspólnoty — ponadetniczna, historyczna i cywilizacyjna. Jednocześnie dystansuje się wobec idei „monoetnicznego państwa rosyjskiego”, określając ją jako „najkrótszą drogę do zniszczenia rosyjskiego narodu i rosyjskiej państwowości”⁶²⁵.

Po trzecie, retoryka „obywatelskiego patriotyzmu”. W artykule wyraźnie zarysowuje się ideologiczny język patriotyzmu, który do dziś pozostaje jednym z kluczowych elementów oficjalnego dyskursu państwowego. Wypowiedzi Putina z 2012 roku stanowią w tym kontekście nie tylko zapowiedź późniejszej „doktryny wartości tradycyjnych”, lecz także fundament rozwijanej od tego czasu narracji, w której patriotyzm pełni funkcję ideologii państwowej.

Należy zaznaczyć, że retoryka Putina była przedmiotem licznych analiz, zarówno w literaturze naukowej, jak i publicystyce. W kontekście niniejszej pracy istotne jest podkreślenie, że zasadniczy schemat jego wypowiedzi pozostaje względnie niezmienny. Charakterystyczne jest dla niej myślenie w kategoriach porządku zimnowojennego, co wyraźnie przejawia się

⁶²⁴ В. Путин, *Россия: национальный вопрос...* [dostęp: 17.12.2021].

⁶²⁵ Tamże.

również w wywiadach. Uwzględniając styl jego wypowiedzi — obecny zarówno w artykułach, jak i przemówieniach oraz wystąpieniach medialnych — Putin pełni funkcję swego rodzaju metanarratora ideologicznego. Nie tyle formułuje spójną doktrynę, ile raczej „opowiada” i „tłumaczy” rzeczywistość polityczną, zwłaszcza w perspektywie historycznej. W tym sensie jego wypowiedzi nie tworzą systematycznej refleksji teoretycznej, lecz organizują ideologiczne pole znaczeń poprzez strukturę narracyjną.

Podsumowując, Putin nie tyle formułuje spójną doktrynę ideologiczną, ile wyznacza narracyjne ramy interpretacyjne, w których lokują się i do których odwołują się pozostali aktorzy pola ideologicznego. W dalszej części rozdziału analizie poddane zostaną koncepcje autorów, którzy — w różnym stopniu i przy zachowaniu własnej specyfiki — współtworzą te ramy oraz pozostają wobec nich w relacji korelacji, uzupełnienia bądź konkurencji.

4.2. Siergiej Karaganow

W procesie reideologizacji współczesnej Rosji pewną rolę może odgrywać Karaganow, zaliczany do środowiska określanego mianem „Wielkiej Czwórki”. Na potencjalne znaczenie jego działalności w tym kontekście wskazuje kilka czynników. Po pierwsze, warto zwrócić uwagę na jego udział w SWOP, która — mimo formalnego statusu organizacji pozarządowej — pozostaje w bliskim związku z Administracją Prezydenta FR. Karaganow pełni funkcję honorowego przewodniczącego Prezydium Rady, a zarazem jest założycielem i przewodniczącym Rady Redakcyjnej czasopisma *Rosja w globalnej polityce*. Po drugie, Karaganow jest dziekanem oraz kierownikiem naukowym Wydziału Ekonomii Światowej i Polityki Światowej w Wyższej Szkole Ekonomicznej. W ostatnich latach uczelnia ta aktywnie uczestniczy w organizacji wydarzeń i debat poświęconych problematyce ideologicznej, co może sugerować jej rosnące znaczenie w sferze intelektualno-politycznej. Po trzecie, od 2022 roku widoczny jest wzrost obecności Karaganowa w przestrzeni publicznej.

Według części badaczy wszystkie trzy instytucje, z którymi Karaganow jest związany — SWOP, czasopismo *Rosja w globalnej polityce* oraz Wydział Ekonomii Światowej i Polityki Światowej Wyższej Szkoły Ekonomicznej — tworzą obecnie „mainstream rosyjskiej myśli polityki zagranicznej”⁶²⁶, co można interpretować jako przejaw ich udziału w kształtowaniu dyskursu ideologicznego.

W swojej działalności redakcyjnej Karaganow często występuje jako redaktor naczelny

⁶²⁶ К. Фокин, *Состояние политической науки в России: кейс исследований в области международных отношений*, „Palladium” 2023, nr 7. <https://freeuniversity.pubpub.org/pub/p7-502/release/1> [dostęp: 05.08.2024].

bądź redaktor odpowiedzialny publikacji zbiorowych, spośród których znaczną część można uznać za teksty o wyraźnym charakterze ideologicznym. Ponadto zyskał on reputację geopolityka, jednak w ostatnim czasie coraz częściej pojawiają się publikacje akcentujące jego rolę ideologa. W literaturze przedmiotu coraz częściej pojawiają się również odniesienia dotyczące jego udziału w procesach reideologizacji⁶²⁷. Z tego względu analiza poglądów Karaganowa może stanowić istotny przyczynek do zrozumienia współczesnych strategii ideologicznych Kremla. Nie można wykluczyć, że choć zasadniczym obszarem zainteresowań Karaganowa pozostaje geopolityka, w jego publikacjach widoczne są także wątki odnoszące się do ideologicznego kształtowania współczesnej Rosji. Warto przy tym dodać, że jest on autorem głośnych artykułów poświęconych kwestii ewentualnego uderzenia jądrowego na terytorium Polski⁶²⁸.

Karaganow postrzega Rosję jako państwo o naturze eurazjatyckiej, zakorzenione w azjatyckiej tradycji politycznej i kulturowej. W swoich tekstach podkreśla jej azjatyckie korzenie, odwołując się zwłaszcza do dziedzictwa Czyngis-chana, które interpretuje jako źródło rosyjskiej siły i ciągłości państwowej. Choć przyznaje, że Rosja w pewnym stopniu przyswoiła europejski kod kulturowy — głównie za sprawą reform Piotra I — uznaje to raczej za etap adaptacji niż trwałą przemianę cywilizacyjną. W konsekwencji opowiada się za orientacją na Wschód, pojmując ją jako powrót do autentycznych korzeni rosyjskiej tożsamości i jej dziejowej misji. Jak pisze:

Jednocześnie nasz kraj zaczął „powracać do domu” — do swojej historycznej, eurazjatyckiej istoty politycznej i społecznej — poprzez „zwrot na Wschód”, oznaczający zakończenie „okresu piotrowego”, czyli jednostronnej kulturowo-ideologicznej i gospodarczej orientacji na Europę–Zachód. Nie oznacza to jednak odrzucenia dziedzictwa Piotra ani przynależnych Rosji europejskich korzeni jej wysokiej kultury (rosyjska tradycja polityczna i społeczna jest bowiem zbliżona do typu azjatyckiego). W dużej mierze odziedziczona po Mongołach niezwykła otwartość kulturowa stanowi potężne źródło potencjalnego wpływu ideologicznego w przyszłym, zróżnicowanym świecie, ku któremu sama Rosja go skłania⁶²⁹.

Jednocześnie Karaganow jest zwolennikiem koncepcji świata wielobiegunowego. W tym kontekście rozwija ideę, według której Rosja powinna być postrzegana nie tylko jako państwo-cywilizacja, lecz jako „cywilizacja cywilizacji” — odrębny biegun kulturowy i geopolityczny,

⁶²⁷ Zob.m.in. H. Parfonov, „*Russian Code*” and *Stalin’s Rehabilitation Highlight Kremlin’s Ideological Turn*, „*Eurasia Daily Monitor*” 2025, vol. 22, nr 120. <https://jamestown.org/program/russian-code-and-stalins-rehabilitation-highlight-kremlins-ideological-turn/> [dostęp: 15.10.2025]; B. Rădulescu, *From Geopolitical Darwinism to Nuclear Mysticism – A Critical Analysis of the Karaganov Doctrine*, „*Revista de științe politice și relații internaționale*” 2025, tom XXII, nr 2, s. 50-64.

⁶²⁸ Zob. C. Караганов, *Применение ядерного оружия...* [dostęp: 30.06.2023].

⁶²⁹ C. Караганов, *В Евразию с интеллектуальной свободой*, „*Россия в глобальной политике*” 13.03.2025. <https://globalaffairs.ru/articles/v-evraziyu-karaganov/> [dostęp: 15.06.2025].

posiadający własną logikę rozwoju, system wartości oraz misję dziejową. Jak zauważa:

Na naszych oczach do dawnej potęgi odradzają się wielkie cywilizacje: chińska, indyjska, arabska, perska i osmańska, a także wznosi się cywilizacja Azji Centralnej. Rosja wreszcie zaczyna postrzegać samą siebie jako państwo-cywilizację, a nawet „cywilizację cywilizacji”, a nie peryferie Europy. [...] Podważenie fundamentów zachodniej dominacji — jego zdolności do niemal bezkarnego użycia siły wobec państw „peryferyjnych” — uwolniło inne kraje, które ruszyły naprzód, przede wszystkim w Azji⁶³⁰.

W ramach tego podejścia Karaganow przypisuje Rosji szczególną rolę o charakterze mesjanistycznym. Według formułowanej przez niego argumentacji, miałyby ona polegać na przeciwdziałaniu dominacji i hegemonii któregośkolwiek z głównych ośrodków geopolitycznych. W jego ujęciu funkcja ta uzasadniana jest poprzez odwołania do koncepcji tzw. „narodu wybranego”, co pozwala powiązać narracje strategiczne z odniesieniami o charakterze religijno-cywilizacyjnym. Karaganow pisze:

Musimy uświadomić sobie, że jesteśmy narodem wybranym przez Boga. Wszyscy jesteśmy Rosjanami — Rosjanami-Rosjanami, Rosjanami-Tatarami, Rosjanami-Jakutami, Rosjanami-Buriatami i tak dalej. Jesteśmy naprawdę narodem wyjątkowym, narodem-cywilizacją, cywilizacją cywilizacji. Nasz naród ma kilka misji, z których jedna polega na regularnym uwalnianiu świata od wszystkich pretendentów do dominacji i hegemonii. I właśnie to z powodzeniem czyniliśmy na przestrzeni całej naszej historii⁶³¹.

Innymi słowy, Karaganow opiera się na założeniu o sakralnym wymiarze państwa i jego szczególnym przeznaczeniu, co nadaje całej narracji quasi-religijny ton. W swoich analizach często wychodzi on poza ramy politologii, nadając refleksji geopolitycznej wymiar ideologiczny. W rezultacie jego interpretacje tracą charakter czysto analityczny i przybierają formę ideologicznej narracji, w której refleksja strategiczna zostaje podporządkowana wizji misji dziejowej oraz duchowej wyjątkowości państwa rosyjskiego.

W kontekście niniejszej pracy warto podkreślić, że Karaganow opowiada się za przywróceniem ideologii w życiu państwowym, proponując przy tym własną jej koncepcję⁶³². Karaganow rozpoczyna od wskazania głównych problemów społeczeństwa rosyjskiego, które — jego zdaniem — sprowadzają się do „intelektualno-politycznego zapatrzenia na Zachód i postawy kompradorskiej”⁶³³. Uważa, że konieczne jest rozpoczęcie procesu „dekolonizacji

⁶³⁰ Там же.

⁶³¹ С. Караганов, *Часть людей потеряли страх перед адом. Нужно восстановить*, БизнесOnline 07.01.2024. <https://www.business-gazeta.ru/article/619108> [dostęp: 16.06.2025].

⁶³² Zob. *Выступление Сергея Караганова на XXVI Всемирном русском народном соборе*, Сергей Караганов 27.11.2024. <https://karaganov.ru/vystuplenie-sergeja-karaganova-na-xxvi-vsemirnom-russkom-narodnom-sobore/> [dostęp: 17.06.2025].

⁶³³ С. Караганов, *В Евразию с интеллектуальной свободой...* [dostęp: 15.06.2025].

świadości”. Pojęcie to, w jego interpretacji, nawiązuje do koncepcji rosyjskiego politologa Remizowa dotyczącej „intelektualnej dekolonizacji”⁶³⁴. W ujęciu Karaganowa proces ten oznacza „odzyskanie intelektualnej samodzielności” poprzez uniezależnienie się od zachodnich paradygmatów naukowych oraz budowę odrębnego, suwerennego modelu wiedzy — szczególnie w obszarze teorii politycznych, historii i szeroko pojętych nauk humanistycznych⁶³⁵.

Ideolog podkreśla ideę „duchowego odrodzenia”, rozumianego jako wzmocnienie zarówno potencjału moralnego, jak i militarnego narodu. Według Karaganowa, „siła duchowa” znajduje swój wyraz w gotowości do użycia broni w obronie interesów i tożsamości państwa. Jak pisze:

W polityce każdego kraju, świata jako całości, a także w życiu niemal każdego człowieka, zawsze obecne jest dialektyczne współistnienie trzech elementów: rozwoju gospodarczego i dobrobytu, jakości oraz stanu ducha poszczególnych ludzi i ich wspólnot, a także woli elit i ich zdolności do jednoczenia społeczeństwa. I wreszcie trzeci element — gotowości ludzi i społeczeństw do promowania i obrony własnych interesów oraz tożsamości, również przy użyciu siły militarnej⁶³⁶.

Innymi słowy, podkreśla on postawę antyzachodnią oraz dążenie do duchowego odrodzenia o militarystycznym nacechowaniu, wpisujące się w procesy reideologizacji. W tym kontekście zwraca uwagę na następujące elementy.

Po pierwsze, wskazuje na potrzebę wspierania tzw. „tradycyjnych wartości religijnych”, które, jego zdaniem, mogą stać się podstawą nowej ideologii:

Oczywiście ta ideologia, będąca ideą-marzeniem, powinna odzwierciedlać podstawowe postulaty tradycyjnych religii, które, rzecz jasna, powinny otrzymywać wsparcie ze strony państwa. Tradycyjne religie posiadają niemal jednolity kodeks moralny, który państwo, jeśli pragnie służyć zachowaniu i rozwojowi społeczeństwa, powinno wspierać. Jednocześnie Kościoły powinny pozostać wolne i oddzielone od państwa. Ich obowiązkiem jest pełnienie funkcji moralnego kamertonu, także wobec osób niewierzących⁶³⁷.

Wiara w Boga, zdaniem Karaganowa, może „wzmocnić pozycję kraju i narodu w ostrej geopolitycznej rywalizacji nadchodzących dekad, stworzyć nową, ogromną grupę sojuszników i przyjaciół — wszystkich ludzi dobrej woli”⁶³⁸. Autor nie precyzuje, w jaki sposób miałyby to

Warto zauważyć, że we współczesnym rosyjskim dyskursie ideologicznym coraz częściej pojawia się określenie „komprador” (ros. компрадор), używane w celu delegitymizacji elit lub grup społecznych postrzeganych jako zależne od Zachodu oraz działające wbrew interesom państwa rosyjskiego.

⁶³⁴ С. Караганов, *В Евразию с интеллектуальной свободой...* [dostęp: 15.06.2025].

⁶³⁵ Tamże.

⁶³⁶ Tamże.

⁶³⁷ Tamże.

⁶³⁸ Tamże.

zostać osiągnięte, jednak sugeruje raczej dążenie do ukształtowania takiego światopoglądu, który stanowiłby przeciwwagę dla współczesnego liberalizmu.

Po drugie, Karaganow akcentuje potrzebę wykorzystania siły militarnej: „Siła, przede wszystkim militarna, oraz siła ducha stają się w dającej się przewidzieć przyszłości głównymi czynnikami łącznej potęgi państwa, jego przetrwania i dobrobytu”⁶³⁹. Wypowiedzi te świadczą o dążeniu do swoistego synkretyzmu religii i militaryzmu. Warto podkreślić, że po 2022 roku Karaganow wielokrotnie wypowiadał się publicznie na temat dopuszczalności użycia broni jądrowej jako środka odstraszania wobec szeroko rozumianego przeciwnika. Tzw. „duch Rosjan”, według autora, opiera się na gotowości do poświęcenia⁶⁴⁰. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na tendencję do instrumentalnego wykorzystywania języka religijnego, charakterystyczną zresztą dla większości rosyjskich ideologów. Pojęcia takie jak „naród wybrany” stają się podstawowymi kategoriami tego dyskursu, co ujawnia ich ideologiczny charakter. Jednostka zostaje tu podporządkowana nadrzędnej roli wspólnoty i państwa, a sięganie po język religijny służy nadaniu tym ideom quasi-sakralnego wymiaru oraz wzmocnieniu ich retorycznej mocy przekonywania.

Po trzecie, opowiada się za ideą tzw. „syberyzacji” Rosji, rozumianej jako strategiczne przesunięcie centrum rozwoju państwa w kierunku Azji. W szczególności postuluje utworzenie trzeciej stolicy na Syberii, co miałoby symbolizować „powrót na Wschód” oraz wzmocnienie eurazjatyckiego charakteru państwa. Koncepcja ta pojawia się w wielu jego tekstach i stanowi istotny komponent jego wizji geopolitycznej, wpisującej się w koncepcję przesunięcia strategicznego centrum państwa „ku Azji”.

Po czwarte, warto zwrócić uwagę na dążenie Karaganowa do zaproponowania swoistego wzorca obywatela, którego podstawowym zadaniem powinna być — w jego ujęciu — służba: „Służba Ojczyźnie i państwu to nasz pierwszy obowiązek”⁶⁴¹. Ponadto autor podejmuje próbę odpowiedzi na fundamentalne pytanie: „kim musimy się stać, kim jesteśmy?”⁶⁴². W pewnym sensie poszukuje on definicji tożsamości zbiorowej, którą formułuje w piętnastu tezach. Analiza tych tez pozwala wyróżnić następujące tendencje:

Retoryka Karaganowa ma wyraźnie rusocentryczny charakter, mimo prób połączenia jej z elementami o wymiarze internacjonalistycznym. Z jednej strony można dostrzec tendencję do zachowania wielonarodowego komponentu rosyjskiej tożsamości, z drugiej jednak

⁶³⁹ Tamże.

⁶⁴⁰ Tamże.

⁶⁴¹ Tamże.

⁶⁴² Tamże.

dominuje w niej jasno wyrażony rusocentryzm: „Wierzimy, że my, rosyjscy Rosjanie, rosyjscy Tatarzy, rosyjscy Buriaci, rosyjscy Dagestańczycy itd., obywatele Rosji, jesteśmy narodem wybranym przez Boga, by ocalić nasz kraj i ludzkość w tym przełomowym momencie historii”⁶⁴³. W tym fragmencie widoczna jest wyraźna tendencja do ujednolicania tożsamości etnicznych w obrębie narodu rosyjskiego. Poprzez dodanie przymiotnika „rosyjski” do każdej grupy etnicznej dokonuje się symboliczna rusyfikacja — regionalne i kulturowe odrębności zostają podporządkowane nadrzędnej rosyjskiej tożsamości. Z kolei użycie wyrażenia „naród wybrany przez Boga” stanowi przykład świadomej sakralizacji rosyjskości. Nie jest to określenie o charakterze analitycznym ani empirycznym, lecz wyrażnie ideologiczne, wpisujące się w nurt religijno-imperialnej legitymizacji współczesnej polityki rosyjskiej. W tym sensie mamy do czynienia z próbą stworzenia quasi-religijnej narracji tożsamościowej, w której „rosyjskość” zostaje wyniesiona do rangi uniwersalnej misji duchowej — z jednej strony wobec „wewnętrznych innych” (etnosów w granicach Federacji), z drugiej wobec zewnętrznego świata, przedstawianego jako zagrożony i wymagający „zbawienia” przez Rosję.

Kolejną cechą charakterystyczną jest przypisanie Rosji mesjanistycznej roli w dziejach ludzkości oraz budowanie narracji o jej historycznym przeznaczeniu jako narodu-wyzwoliciele. Jak pisze Karaganow: „Jesteśmy narodem-wyzwolicielem spod każdego jarzma, co całą swoją historią udowodniliśmy i nadal czynimy, wyzwalać świat od wszystkich Napoleonów i Hitlerów oraz pomagając uwolnić się od kolejnego — neokolonialnego, zachodnio-liberalnego”⁶⁴⁴. Taka narracja przekłada się bezpośrednio na postulowany wzorzec obywatela. Skoro Rosja w tej narracji ma pełnić rolę „wyzwoliciele ludzkości”, jednostka — w tej logice — powinna być gotowa do poświęceń na rzecz państwa oraz jego dziejowej misji. W tym ujęciu podmiotowość jednostki zostaje podporządkowana logice kolektywnego obowiązku — zdolność do ofiary i bezwarunkowa służba państwu stają się miarą pełnoprawnej przynależności do wspólnoty.

Co istotne, autor dokonuje jednoznacznej identyfikacji wroga — w jego ujęciu jest nim „neokolonialny porządek zachodnio-liberalny”, przedstawiany jako najnowsza forma „jarzma”. Użycie terminu „liberalny” w kontekście pejoratywnym wpisuje się w szerszą tendencję ideologiczną, w której zachodni liberalizm ukazywany jest nie jako system wartości demokratycznych, lecz jako opresyjny i imperialny projekt cywilizacyjny.

Idea służby jest widoczna w dążeniu do wzmacniania retoryki militarnej. Autor pisze: „Jesteśmy narodem wojowników i zwycięzców. Narodem-wyzwolicielem od wszystkich,

⁶⁴³ Tamże.

⁶⁴⁴ Tamże.

którzy próbują stać się hegemonami, dominować i uciskać inne narody. Służba Ojczyźnie i państwu to nasz pierwszy obowiązek”⁶⁴⁵. Ten przekaz po raz kolejny buduje obraz Rosji jako narodu-zbawiciela, stanowiąc powtórzenie wcześniej przedstawionej tezy o jej misji powstrzymywania hegemonii. Warto jednak zwrócić uwagę na trzy wyraźne tendencje obecne w tym fragmencie. Po pierwsze, podkreślany jest wojenny charakter narodu rosyjskiego, przedstawianego jako wspólnota „wojowników”. Po drugie, szczególne znaczenie zyskuje kategoria zwycięstwa, która nabiera tu nie tylko militarnego, lecz także moralnego wymiaru. Po trzecie, szczególny nacisk położony jest na służbę Ojczyźnie i państwu jako podstawowy obowiązek jednostki. Służenie wspólnocie politycznej zostaje przedstawione jako wartość nadrzędna, nadająca sens ludzkiemu życiu.

Częstym elementem w tekstach Karaganowa jest wykorzystywanie retoryki religijnej w celu legitymizacji hierarchicznego modelu społeczeństwa. Jak pisze:

Sens życia człowieka nie tkwi w hedonizmie, egoizmie i indywidualizmie, lecz w służbie rodzinie, społeczeństwu, ojczyźnie, światu i Bogu, jeśli w niego wierzy. Opowiadamy się za kolektywizmem, wzajemną pomocą, którą nazywamy soborowością. Człowiek może się spełnić i być wolny jedynie poprzez służbę wspólnej sprawie, swojemu krajowi i państwu⁶⁴⁶.

To stwierdzenie pokazuje, że kolektywizm zostaje tu uznany za fundament światopoglądowy. Warto jednak zwrócić uwagę na sam dobór pojęć: widoczna jest tendencja do zastępowania słowa „kolektywizm” terminem „soborowość”, nacechowanym religijnie i symbolicznie. Pojęcie to w ostatnich latach zyskało szczególną popularność w rosyjskim dyskursie publicznym i ideologicznym. Może to wynikać z dwóch przyczyn: po pierwsze, z chęci podkreślenia religijnego charakteru przekazu, a po drugie — z potrzeby odejścia od bezpośrednich skojarzeń z radziecką retoryką. W analizowanym fragmencie widoczna zatem jest wyraźna tendencja do afirmowania porządku hierarchicznego, w którym jednostka realizuje siebie poprzez podporządkowanie się wspólnocie, państwu i idei służby.

Karaganow definiuje „pożądany porządek społeczny” poprzez wskazanie tzw. „normalnych ludzkich wartości”: „Nie jesteśmy po prostu za wartościami konserwatywnymi (konserwatyzm to niefortunne określenie — S.K.), lecz za normalnymi ludzkimi wartościami: za miłością kobiet i mężczyzn, ich miłością do dzieci, za szacunkiem dla starszych i przywiązaniem do własnej ziemi”⁶⁴⁷. W tej wypowiedzi wyraźnie obecna jest próba redefinicji pojęcia „wartości konserwatywnych” poprzez zastąpienie ich kategorią „normalnych ludzkich

⁶⁴⁵ Tamże.

⁶⁴⁶ Tamże.

⁶⁴⁷ Tamże.

wartości”. Wypowiedź ta implikuje jednoznaczne odrzucenie postulatów środowisk LGBT oraz innych mniejszości, które nie mieszczą się w proponowanym obrazie tzw. „normalności”. Akcentowanie „miłości kobiet i mężczyzn” służy zarysowaniu modelu społecznego, opartego na sztywno określonych rolach płciowych i rodzinnych. Użycie pojęcia „normalność” pełni tu funkcję wykluczającą — tworzy ramy, w których pewne grupy społeczne są postrzegane nie tylko jako „niekonserwatywne”, lecz wręcz jako „nienormalne”. Tego rodzaju strategia językowa sprzyja naturalizacji ideologii poprzez odwołanie do rzekomego porządku „zdrowego rozsądku” i „prawdziwych wartości”.

Warto również podkreślić dominację retoryki patriarchalnego społeczeństwa, w którym role płciowe są jasno określone. Jak pisze: „Jesteśmy narodem kobiecych i bardzo silnych kobiet, które nieraz ratowały Ojczyznę w trudnych chwilach. I jesteśmy narodem silnych i odważnych mężczyzn, gotowych chronić słabszych”⁶⁴⁸. Kobiety ukazywane są jako jednocześnie „kobiece” i silne, ale przede wszystkim w kontekście poświęcenia dla ojczyzny. Mężczyźni natomiast opisywani są jako „odważni obrońcy, gotowi chronić słabszych” — czyli, domyślnie, kobiety i dzieci. Tego rodzaju narracja wzmacnia obraz społeczeństwa opartego na porządku płci, gdzie zarówno kobiecość, jak i męskość zostają zdefiniowane poprzez gotowość do służby, poświęcenia oraz utrwalania tzw. „tradycyjnych wartości narodowych”.

Podsumowując, należy podkreślić, że Karaganow mieści się w nurcie współczesnego, państwowocentrycznego podejścia do kształtowania ideologii narodowej. Jest zdecydowanym zwolennikiem wprowadzenia spójnej ideologii państwowej. Rosję postrzega jako państwo eurazjatyckie, zakorzenione nie w tradycji zachodniej, lecz w duchowym i geopolitycznym dziedzictwie Wschodu. Kluczowym elementem jego wizji jest „powrót na Wschód” — zarówno w sensie cywilizacyjnym, jak i geopolitycznym. Zdaniem Karaganowa „eurazjatycki zwrot” stanowi istotę rosyjskiej państwowości oraz podstawę jej suwerenności i misji dziejowej. Jego retoryka jest nasycona językiem religijnym, co służy sakralizacji idei państwowości, a zarazem wzmacnia wymiar symboliczny i emocjonalny przekazu ideologicznego.

⁶⁴⁸ Tamże.

4.3. Aleksander Dugin

Jedną z postaci najczęściej kojarzonych z procesami ideologizacji współczesnej Rosji jest Aleksander Dugin. Jego działalność stanowi kontrowersyjny fenomen rosyjskiej przestrzeni publicznej, łączący w sobie elementy filozofii politycznej, geopolityki oraz myśli tradycjonalistycznej. Warto podkreślić, że u progu swojej kariery — w okresie, gdy pozostawał stosunkowo mało znany w samej Rosji — Dugin zyskał znacznie większe uznanie i rozpoznawalność za granicą, zwłaszcza w środowiskach zainteresowanych nową geopolityką, antyliberalną refleksją europejską oraz ideami radykalnej prawicy⁶⁴⁹.

W ocenach dotyczących Dugina można wyróżnić kilka odmiennych tendencji interpretacyjnych jego roli i znaczenia. Z jednej strony pojawia się pogląd, według którego Dugin pełni funkcję głównego ideologa Rosji — bywa wręcz określany mianem „mózgu Putina”⁶⁵⁰. W tym ujęciu przedstawiany jest jako architekt ideologicznej doktryny Kremla, a jego koncepcje mają stanowić intelektualne zaplecze współczesnej polityki rosyjskiej. Warto zaznaczyć, że taki pogląd jest szczególnie rozpowszechniony w sferze medialnej i publicystycznej⁶⁵¹.

Z drugiej strony występuje stanowisko przeciwne, zgodnie z którym wpływ Dugina na oficjalną ideologię państwową został znacząco przeceniony⁶⁵². Według tej oceny jego oddziaływanie na rosyjski dyskurs polityczny i ideologiczny ma charakter ograniczony, a jego pozycja jest w dużej mierze marginalna i pozbawiona realnych kanałów instytucjonalnych. Zwolennicy tego ujęcia postrzegają Dugina nie tyle jako rzeczywistego twórcę politycznej doktryny, ile jako wytwór wspólnego pola kulturowego — wyraz szerszych nastrojów antyliberalnych i tradycjonalistycznych obecnych w rosyjskim społeczeństwie. Laruelle wskazuje: „[...] wbrew twierdzeniom większości zachodnich komentatorów, Dugin nie należy do kręgów ideologicznych Kremla; jest outsiderem, którego można wykorzystać lub odrzucić w zależności od potrzeb, lecz który pozostaje raczej na zewnątrz niż wewnątrz systemu”⁶⁵³.

⁶⁴⁹ Na to m.in. zwraca uwagę M. Piewczych w jednym z wywiadów, w którym porusza także kwestię wizerunku Dugina jako myśliciela za granicą: *Певчих – что коррупция сделала с Россией*, вДудь 06.02.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=E-NJs8-29yw&t=6162s> [dostęp: 10.02.2024].

⁶⁵⁰ Zob. m.in. „Mózg Putina” od dawna chciał zniszczyć Ukrainę. Aleksander Dugin stał się głosem Rosji, Onet 21.08.2022, <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/aleksander-dugin-geopolityk-i-filozof-nazywany-mozgiem-putina/s9kt5gt>. [dostęp: 25.09.2022].

⁶⁵¹ S. Kwiatkowski, Czy Putin „mówi Duginem”? Porównanie myśli politycznej Aleksandra Dugina oraz Władimira Putina, „Political Dialogues” 2023, nr 35, s. 61-62.

⁶⁵² M. Kawa, Recenzja: Aleksandr Dugin, *Manifest Wielkiego Przebudzenia i pisma czasu wojny*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2025, vol. 31, nr 2, s. 578.

⁶⁵³ M. Laruelle, *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*...s. 95.

Badacze wskazują, że Dugin stanowi element szerszego ekosystemu ideologicznego współczesnej Rosji. Z tej perspektywy nie jawi się on jako architekt strategii państwowej, lecz raczej jako aktywny producent idei i pojęć, które stopniowo przenikają do rosyjskiej przestrzeni publicznej. Ze względu na to, że akademicka i ideologiczna biografia Aleksandra Dugina została już szczegółowo opisana w literaturze przedmiotu⁶⁵⁴, niniejszy rozdział nie będzie koncentrował się na tym aspekcie jego działalności. Warto jednak zaznaczyć, że od 2022 roku Dugin wyraźnie zintensyfikował swoją obecność w rosyjskiej przestrzeni ideologicznej⁶⁵⁵. W dalszej części rozdziału zostanie podjęta próba analizy jego myśli w kontekście współczesnych uwarunkowań i aktualnych przejawów jej oddziaływania.

Na dzień dzisiejszy głównym obszarem działalności ideologicznej Dugina pozostaje jego ścisła współpraca z Małofiejewem, prowadzona przede wszystkim w ramach środowiska „Cargradu”. Oprócz kształtowania przekazu ideologicznego zauważalne jest jego dążenie do oddziaływania na sposób uprawiania nauk humanistycznych w Rosji. Realizuje to zarówno poprzez inicjatywy związane z tzw. „Szkołą Iljina”, jak i w ramach współpracy z Małofiejewem. Obaj aktywnie angażują się w sferę nauki i edukacji⁶⁵⁶, wskazując przede wszystkim na potrzebę budowy tzw. „frontu naukowego”, opartego na patriotyzmie, „wartościach tradycyjnych” oraz polityce historycznej. Małofiejew opowiada się za państwowym patriotyzmem, odrzucając koncepcję patriotyzmu regionalnego. Z kolei Dugin formułuje postulat integracji środowisk naukowych wokół idei „cywilizacji rosyjskiej” oraz tzw. „nauki suwerennej”, której celem, według niego, ma być przeciwstawienie się zachodniemu modelowi poznania i interpretacji rzeczywistości, określanemu w jego retoryce mianem „wrogiej okupacji w nauce”⁶⁵⁷. Język wypowiedzi Dugina cechuje się silną metaforyzacją, która nadaje jego tekstom wyraźnie perswazyjny charakter.

Warto podkreślić, że współczesny przekaz ideologiczny Dugina stanowi rozwinięcie wątków obecnych już we wczesnym okresie jego twórczości. Podejście Dugina odznacza się próbą łączenia elementów wywodzących się z różnych porządków — od nurtów ezoterycznych i tradycjonalistycznych, po geopolitykę i filozofię historii — co skutkuje synkretyczną formą

⁶⁵⁴ Zob. m.in. M. Skaldanowski, *Cywilizacja rosyjska według Aleksandra Dugina*, Lublin: Towarzystwo naukowe KUL 2019; B. Gołabek., *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyzmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków 2012.

⁶⁵⁵ Od tego czasu uczestniczy w pracach sekcji ideologicznych Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego (VRNS), a od 2023 roku pełni funkcję dyrektora Wyższej Szkoły Politycznej im. Iwana Iljina przy Rosyjskim Państwowym Uniwersytecie Humanistycznym (RGGU).

⁶⁵⁶ Przykładem może być Rosyjskie Forum Naukowe, które odbyło się w 2024 roku w Kazaniu z ich udziałem. Deklarowanym celem wydarzenia było „opracowanie suwerennego światopoglądu w rosyjskiej nauce”.

⁶⁵⁷ *Дугин и Малюфеев в Казанском университете: „В науке у нас полная вражеская оккупация!”*, БизнесOnline 15.05.2024. <https://www.business-gazeta.ru/article/632964> [dostęp: 12.06.2024].

jego projektu ideowego. Należy przy tym zaznaczyć, że eklektyzm podejścia Dugina stanowi poważne wyzwanie metodologiczne: badacze zwracają uwagę na trudność w jednoznacznym opisie i analizie jego koncepcji, wynikającą z łączenia elementów wywodzących się z odmiennych porządków epistemologicznych.

Kluczową kategorią w jego narracji pozostaje „konfrontacja cywilizacyjna”, w której świat przedstawiany jest jako przestrzeń nieuchronnego starcia między Zachodem a Rosją, postrzeganą jako odrębna i zagrożona cywilizacja. Idee te zostały sformułowane przede wszystkim w *Podstawach geopolityki* (ros. *Основы геополитики*). Fundamentalnym założeniem tej teorii jest opozycyjny podział świata na dwa typy cywilizacyjne: cywilizację lądu i cywilizację morza⁶⁵⁸. Geopolityka jest w jego ujęciu postrzegana przez pryzmat tego dualizmu, który przeciwstawia sobie dwie siły: tellurokrację i talassokrację. Jak pisze:

Dualizm ten wyraża się w przeciwstawieniu „tellurokracji” (potęgi lądowej) i „talassokracji” (potęgi morskiej). Charakter tego przeciwstawienia sprowadza się do opozycji między cywilizacją handlową (Kartagina, Ateny) a cywilizacją wojskowo-autorytarną (Rzym, Sparta). Inaczej mówiąc, jest to dualizm między „demokracją” a „ideokracją”⁶⁵⁹.

Ujęcie to stanowi w istocie ideologiczne uproszczenie — przenosi kategorie geograficzne na poziom metafizyczny, czyniąc z przestrzeni narzędzie legitymizacji narracji antyliberalnej i antyzachodniej. Innymi słowy, chodzi tutaj o ekspansjonistyczne rozszerzenie rosyjskiej dominacji. Jak wskazuje Piotr Eberhardt w tym kontekście: „Misją narodu rosyjskiego jest nie tylko opanowanie heartlandu, ale — poprzez dalszą ekspansję — zbudowanie wielkiego superimperium lądowego”⁶⁶⁰.

Z jednej strony Dugin wskazuje na istnienie buforowych przestrzeni między dwiema cywilizacjami — *rimlandu* — określając je jako obszar walki o światową dominację. Z drugiej strony buduje swoją wizję w oparciu o neoeurazjyzm, który zakłada postrzeganie Rosji jako centrum odrębnej cywilizacji eurazjatyckiej, stanowiącej, według autora, nie tylko kontrpunkt wobec cywilizacji Zachodu, lecz przede wszystkim państwo o dziejowej misji odbudowy przestrzeni imperialnej. Nie chodzi przy tym jedynie o odzyskanie kontroli nad tzw. „bliską zagranicą”, lecz o stworzenie szerokiego, kontynentalnego bloku geopolitycznego, zdolnego rzucić wyzwanie porządkowi atlantyckiemu. Dugin formułuje ideę nowej Eurazji jako alternatywy zarówno wobec struktur NATO, jak i wobec globalnego liberalizmu. Jak pisze:

⁶⁵⁸ Należy zaznaczyć, że Dugin opiera się na różnych koncepcjach teoretycznych, w tym na dorobku klasycznej literatury geopolitycznej, odwołując się m.in. do takich autorów, jak Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, Halford Mackinder, Alfred Mahan, Paul Vidal de la Blache czy Carl Schmitt.

⁶⁵⁹ А Дугин, *Основы геополитики*, Москва: Арктогея-центр 2000, s. 11.

⁶⁶⁰ P. Eberhardt, *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr.82 (2), s. 225.

Imperatyw geopolitycznej i strategicznej suwerenności Rosji polega nie tylko na odzyskaniu utraconych regionów „bliskiej zagranicy”, nie tylko na odnowieniu sojuszniczych relacji z krajami Europy Wschodniej, lecz także na włączeniu do nowego eurazjatyckiego bloku strategicznego państw kontynentalnego Zachodu (w pierwszej kolejności bloku francusko-niemieckiego, który dąży do uniezależnienia się od atlantyckiej opieki proamerykańskiego NATO) oraz kontynentalnego Wschodu (Iranu, Indii i Japonii)⁶⁶¹.

Narracje Dugina zostały szczegółowo przeanalizowane w literaturze przedmiotu, gdzie podkreślany jest ich ekspansjonistyczny charakter. Warto również zaznaczyć, że autor konsekwentnie promuje swoje idee w różnego rodzaju publikacjach, książkach i wystąpieniach.

Drugą cechą jest dążenie do stworzenia tzw. moralnego rdzenia tej retoryki, który — zdaniem Dugina — stanowi oś podziału świata. W jego interpretacji Rosja funkcjonuje jako tellurokracja, która, jak pisze: „Uosabia się w twardości etyki i trwałości tradycji społecznych. Ludom lądowym (zwłaszcza osiadłym) obcy jest indywidualizm i duch przedsiębiorczości. Właściwe są im kolektywizm i hierarchiczność”⁶⁶². W przeciwieństwie do tellurokracji, talassokracja, według Dugina, charakteryzuje się brakiem zakorzenionych wartości. Z tej perspektywy proponuje pojęcie tzw. „archeomodernu” (ros. археомодерн), które w swojej interpretacji przedstawia jako mechanizm narodzin różnorodnych ideologii „talassokratycznych”. Przeciwwstawia im agresywny tradycjonalizm, mający, w jego opinii, wyłonić się po tzw. „rewolucji konserwatywnej”. Jak pisze:

Rewolucja Konserwatywna to wybór zasady podmiotowości, czyli tej szczególnej instancji, która przechodzi przez proces modernizacji, dostrzega archeomodern, rozpoznaje go jako chorobę, lecz mimo to podejmuje decyzję, że obok dwóch narzucających się sposobów radzenia sobie z archeomodernem — zachowania status quo lub egzorcyzmowania jego struktury — istnieje również trzecia droga. To droga słowianofilów i eurazjatystów⁶⁶³.

W ujęciu Dugina tzw. „rewolucja konserwatywna” może stanowić zaplecze dla budowy wewnętrznej ideologii Rosji. Koncepcja ta została rozwinięta w oparciu o ontologię Martina Heideggera, zwłaszcza jego rozumienie bycia i istnienia. W tym kontekście Dugin interpretuje narodziny rosyjskiego podmiotu jako wydarzenie o charakterze mistycznym i przełomowym. Jak sam pisze: „Narodziny rosyjskiego podmiotu to tajemnica, coś, czego w naszej historii dotąd nie było. Uczynić to — to znaczy uczynić wszystko”⁶⁶⁴. Formowanie rosyjskiego podmiotu staje się więc w jego koncepcji aktem o znaczeniu egzystencjalnym i dziejowym, mającym wyznaczyć nowy kierunek dla Rosji — kierunek odrzucający zachodni postmodernizm i liberalny porządek.

⁶⁶¹ А Дугин, *Основы геополитики...* s. 97.

⁶⁶² Там же, s. 11.

⁶⁶³ А. Дугин, *Археомодерн*, Москва: Арктогея 2011, s. 108.

⁶⁶⁴ Там же, s. 120.

Geopolityczna narracja Dugina po 2022 roku. W pewnym sensie współczesny przekaz Dugina stanowi odwołanie do idei sformułowanych przez niego lata wcześniej i może być podzielony na dwie zasadnicze ścieżki.

Pierwsza z nich ma wymiar geopolityczny — obejmuje szeroko rozumianą koncepcję zderzenia cywilizacji. Z tej perspektywy Dugin przyjmuje retorykę odrzucającą ukraińską podmiotowość, postrzegając wojnę w Ukrainie jako walkę o tzw. *rimland*, czyli przestrzeń graniczną między cywilizacją lądu a cywilizacją morza. Druga ścieżka dotyczy wymiaru wewnątrzpolitycznego — to retoryka tzw. „rewolucji konserwatywnej”, która pozwala mu konstruować wizję ideologicznego odrodzenia Rosji, opartego na tradycjonalizmie, autorytecie i negacji wartości liberalno-demokratycznych. Z biegiem czasu poglądy Dugina nie tyle uległy zmianie, ile przekształciły się w otwarcie manifestacyjną narrację. Jego teksty coraz wyraźniej przybierają charakter politycznego manifestu — nacechowanego agitacyjnie i zawierającego apologetykę wojny oraz konfrontacji o charakterze metafizycznym. Dugin sakralizuje wojnę w Ukrainie, nadając jej niemal apokaliptyczny wymiar. Jak pisze: „To wojna nieba z piekłem, wojna zastępów anielskich, wojna armii archanioła Michała z diabłem. I właśnie to pionowe (wertikalne) wymiarowanie stanowi ideologię — to sfera idei, sfera ducha, w której ta wojna się toczy, i która stanowi jej główną treść”⁶⁶⁵.

W retoryce Dugina Donbas jawi się jako przestrzeń symboliczna, w której, jak wskazuje „rodzi się nowa ideologia Rosji”⁶⁶⁶. Warto zauważyć, że po aneksji Krymu w rosyjskim dyskursie zaczęły pojawiać się określenia Chersonesu jako „bramy chrześcijaństwa”, podczas gdy Donbas został przedstawiony jako symbol geopolitycznej konfrontacji. Tego rodzaju narracja stanowi wyraz procesu sakralizacji wojny, wpisującego się w szerszą strategię legitymizacji rosyjskiego ekspansjonizmu ideowego. W tym celu Dugin posługuje się leksyką zapożyczoną z Pisma Świętego, wykorzystując pojęcia takie jak *Armagedon*, *Apokalipsa* czy *Piekło* w celach retoryczno-perswazyjnych, mających nadać konfliktowi charakter ostatecznego starcia dobra ze złem. W jego ujęciu tzw. „specjalna operacja wojskowa” stanowi walkę pomiędzy dwoma porządkami cywilizacyjnymi — „moderną a tradycją”, „jednobiegunowością a wielobiegunowością”. Jak pisze:

To historia walki nowoczesności z Tradycją, człowieka z Bogiem, atomizmu z całością. W pewnym sensie jest to również historia zmagania między Zachodem a Wschodem, ponieważ współczesny Zachód stał się ucieleśnieniem „postępu”, podczas gdy pozostała część świata

⁶⁶⁵ Выступление российского философа, доктора политических и социологических наук, кандидата философских наук, профессора А.Г. Дугина... [dostęp: 15.11.2022].

⁶⁶⁶ А. Дугин, *Новая идеология России*, ВРНС 11.02.2023. <https://vrns.ru/news/a-g-dugin-novaya-ideologiya-rossii/> [dostęp: 18.03.2023].

— przede wszystkim Wschód — była postrzegana jako przestrzeń Tradycji i zachowanego porządku sakralnego⁶⁶⁷.

Jednocześnie Dugin stara się nakreślić metaforyczne paralele Zachodu jako cywilizacji antychrześcijańskiej: „To nie jest dewiacja ani eksces. To logiczny finał społeczeństwa, które weszło na drogę desakralizacji, dechrystianizacji, odrzucenia duchowej wertykalności — na drogę człowieka ateistycznego i materialnego dobrobytu”⁶⁶⁸. Dugin zatem świadomie wykorzystuje eschatologiczne podejście do interpretacji wojny. W ramach tego ujęcia tzw. „specjalna operacja wojskowa” jawi się jako symbol końca historii, zaś Ukraina zostaje określona mianem „pola Armagedonu”⁶⁶⁹. Autor celowo dąży do wywołania wrażenia, że tzw. „SVO” stanowi kluczową wojnę cywilizacji. Tendencja ta znalazła odzwierciedlenie również w rozwoju tzw. „nowej filozofii frontowej”, charakterystycznej dla środowisk związanych z nurtem neoeurazjatyckim (o czym była mowa w rozdziale poprzednim).

W kontekście drugiej, wewnętrznej ścieżki warto zwrócić uwagę nie tyle na jego prace monograficzne, ile na teksty o charakterze programowym. Uwaga tutaj skupia się przede wszystkim na tzw. *Manifeście Wielkiego Przebudzenia* (ros. *Манифест Великого Пробуждения*), opublikowanym w 2021 roku na łamach Izborskiego Klubu, który w sposób szczególny ukazuje manifestacyjno-ideologiczny charakter retoryki Dugina⁶⁷⁰. Praca ta stanowi zwartą i syntetyczną prezentację światopoglądu autora, opartą na radykalnej krytyce liberalizmu i globalizmu, a zarazem pełni funkcję wezwania do geopolitycznej oraz ideologicznej mobilizacji. Drugim tekstem jest artykuł Dugina poświęcony postulatom ideologicznym współczesnej Rosji, opublikowany w 2024 roku⁶⁷¹. Autor definiuje w nim pojęcie ideologii jako rzeczywistość pierwotną wobec państwa, ujmując ją w kategoriach metafizycznych: „Ruchem Ducha, który przenika przez etapy bytu narodowego. Dlatego jest pierwotna wobec państwa. W istocie to właśnie ideologia tworzy państwo i określa w najważniejszych oraz najbardziej zasadniczych cechach, jakie ono ma być”⁶⁷².

Znaczna część manifestu poświęcona jest aspektom geopolitycznym i stanowi swoiste odniesienie do wystąpień Klausa Schwaba oraz księcia Karola podczas Forum w Davos w 2020

⁶⁶⁷ А. Дугин, *Украина как поле Армагеддона*, Изборский клуб 01.06.2023. <https://izborsk-club.ru/24378> [dostęp: 15.10.2023].

⁶⁶⁸ Там же.

⁶⁶⁹ Там же.

⁶⁷⁰ Zob. А. Дугин, *Манифест великого пробуждения*, Изборский клуб 06.03.2021. <https://izborsk-club.ru/20749> [dostęp: 15.10.2023].

⁶⁷¹ Zob. А. Дугин, *Основы русской идеологии*, Изборский клуб 04.01.2024. <https://izborsk-club.ru/25133> [dostęp: 21.11.2024].

⁶⁷² А. Дугин, *Основы русской идеологии*, Изборский клуб 04.01.2024. <https://izborsk-club.ru/25133> [dostęp: 21.11.2024].

roku, a także do kontekstu objęcia władzy przez Joe Bidena. W tym fragmencie dominuje wątek antyglobalistyczny. W ocenie Dugina są to symptomy przejścia globalizmu w fazę otwarcie totalitarną, co — jak twierdzi — czyni wysoce prawdopodobnym wybuch kolejnych konfliktów zbrojnych, w tym potencjalnie III wojny światowej. Jak pisze: „Globalizm zdecydowanie wkroczył w fazę totalitarną. To zaś sprawia, że możliwość nowych wojen — w tym zwiększone ryzyko wybuchu III wojny światowej — staje się więcej niż prawdopodobna”⁶⁷³. W tej części autor koncentruje się na geopolitycznych konsekwencjach globalnej transformacji, nadając swojej narracji ton alarmistyczny i konfrontacyjny.

W dalszej części manifestu wątek geopolityczny zostaje uzupełniony refleksją o charakterze ideologicznym, odnoszącą się do wewnętrznego projektu przebudowy światopoglądowej Rosji. Ta część manifestu poświęcona jest zatem skrótowemu ujęciu historii ideologii liberalnej, której kulminacją, według Dugina, jest globalizm. Autor występuje tu w roli filozofa i ideologa, analizując genezę liberalizmu przez pryzmat rozwoju nominalizmu, który, jego zdaniem, stanowi fundament kapitalizmu oraz liberalnej koncepcji jednostki. Dugin proponuje podział ewolucji ideologii liberalnej na kilka etapów: od kapitalizmu, ukształtowanego, jego zdaniem, pod wpływem przemian religijnych, przez emancypację jednostki z wszelkich form tożsamości zbiorowej, do etapu, który interpretuje jako „unicestwienie płci”⁶⁷⁴ w kontekście przemian związanych z polityką genderową. W jego ujęciu proces ten prowadzi nieuchronnie do rozwoju posthumanizmu i idei technologicznego zlania człowieka z maszyną. Ostateczną fazę tego procesu Dugin określa mianem „ostatniej walki liberałów”⁶⁷⁵, rozumianej jako otwarte starcie cywilizacji antyliberalnych z liberalnym Zachodem. Jak twierdzi, najważniejszym i najbardziej aktywnym przeciwnikiem globalizmu pozostaje Rosja, która, jego zdaniem, stoi dziś przed dziejową misją odrzucenia zachodniej hegemonii i przywrócenia metafizycznego porządku świata. Dugin pisze:

Mimo że Rosja była częściowo włączona w cywilizację zachodnią — poprzez kulturę Oświecenia w okresie carskim, a także za czasów bolszewików i szczególnie po 1991 roku — na wszystkich etapach swojej historii, zarówno w przeszłości, jak i współcześnie, głęboka tożsamość rosyjskiego społeczeństwa odnosi się do Zachodu, a zwłaszcza do liberalizmu i globalizacji, z ogromną nieufnością. Nominalizm jest bowiem w swojej istocie głęboko obcy narodowi rosyjskiemu⁶⁷⁶.

Tego rodzaju linia interpretacyjna prowadzi Dugina do szerszej krytyki indywidualizmu jako kategorii liberalnej oraz do jego przeciwstawienia wspólnocie jako podstawowej formie

⁶⁷³ А. Дугин, *Манифест великого пробуждения...* [dostęp: 15.10.2023].

⁶⁷⁴ Tamże.

⁶⁷⁵ Tamże.

⁶⁷⁶ Tamże.

istnienia człowieka. W jego ujęciu tzw. „Wielki Reset” jawi się jako ideologiczny projekt globalistyczny, prowadzący do dekonstrukcji człowieka i społeczeństwa⁶⁷⁷. Przeciwstawia mu własną koncepcję tzw. „Wielkiego Przebudzenia” jako duchowej alternatywy. W tym kontekście zwraca uwagę retoryka Dugina, która pełni funkcję emocjonalnego oddziaływania — poprzez celowe budowanie atmosfery lęku i poczucia zagrożenia. Zabieg ten, operujący wizją duchowej konfrontacji z Zachodem, pełni funkcję mobilizacyjną w retoryce Dugina.

Z tej perspektywy Dugin kreśli obraz Rosji jako głównego oponenta Zachodu — państwa mającego pełnić rolę tzw. „katechonu”, czyli, w jego ujęciu, „tego, który powstrzymuje nadejście ostatecznego zła”. Jego zdaniem, Rosja powinna w tym celu przeżyć swoisty „renesans imperialny”. Jak pisze:

W związku z tym potrzebujemy właśnie jego — renesansu imperialnego. Nie po to, by narzucać innym narodom, kulturom i cywilizacjom naszą — rosyjską i prawosławną — prawdę, lecz by odrodzić, umocnić i ochronić własną tożsamość, a w miarę możliwości pomóc innym w odrodzeniu, umocnieniu i ochronie ich własnej. W końcu wyznawcy „Wielkiego Resetu” są nastawieni nie tylko przeciwko Rosji [...]. I właśnie na tym polega nasza misja — być „katechonem”, „tym, który powstrzymuje”, przeszkadzającym nadejściu ostatecznego zła w świecie⁶⁷⁸.

W tej perspektywie idea katechonu znajduje dopełnienie w koncepcji ideologii proponowanej przez Dugina. W jego ujęciu ideologia nie jest wytworem struktury państwowej, lecz wyrazem duchowej siły wspólnoty — pojmowanej jako „naród” — która stanowi jej „właściwe źródło”. Dugin kreśli tutaj paralelę między ideologią a religią, traktując obie jako siły zdolne do przeobrażania porządku politycznego. Co znamienne, w centrum ideologii nie lokuje on państwa, lecz naród — rozumiany nie tyle jako wspólnota obywatelska, ile jako wspólnota etniczna. Jak podkreśla:

Samo umieszczenie Narodu — przede wszystkim Narodu Rosyjskiego, a także tych etnosów, które związały z nim swój historyczny los — w centrum ideologii już wyprowadza nas poza granice państwa. Wartością i normą będzie w takim wypadku nie każde państwo, lecz to, które zostało ustanowione przez Naród, służy mu i stanowi wyraz Ducha narodowego⁶⁷⁹.

Należy zauważyć, że ideologiczny projekt Dugina może na poziomie retorycznym sprawiać wrażenie bardziej neutralnego w porównaniu z jego wcześniejszymi rozważaniami teoretycznymi. U jego podstaw znajduje się pięć zasadniczych „ścieżek” rozwoju: *patriotyzm* (ros. *патриотизм*), *sprawiedliwość społeczna* (ros. *социальная справедливость*), *dobrobyt* (ros. *комфорт*), *rozwój techniczny* (ros. *техническое развитие*) oraz *wolność* (ros. *свобода*).

⁶⁷⁷ Tamże.

⁶⁷⁸ Tamże.

⁶⁷⁹ А. Дугин, *Основы русской идеологии...* [dostęp: 21.11.2024].

свобода)⁶⁸⁰. Każda z pięciu ścieżek przedstawionych przez Dugina została zaprezentowana w formie schematu tryptycznego, zakładającego trójdzielną strukturę wewnętrzną każdego z pojęć. Zabieg ten może być odczytywany jako próba czasowego złagodzenia własnej narracji ideologicznej, umożliwiającą jej dostosowanie do szerszego kontekstu społeczno-politycznego bez rezygnacji z podstawowych założeń.

Pierwsza ze ścieżek odnosi się do kategorii *patriotyzmu*. Dugin opowiada się za ideą historycznego kontinuum, postulując synkretyczne podejście, które łączyłoby dziedzictwo *imperialnej, radzieckiej i współczesnej rosyjskiej tożsamości*. Symboliczny wyraz tej syntezy dostrzega w zestawieniu trzech flag obecnych podczas oficjalnych wydarzeń państwowych: „Wszystkie trzy flagi — imperialna, radziecka i rosyjska — uniosły się w Petersburgu przed oczami Prezydenta w czerwcu 2023 roku, po zakończeniu Międzynarodowego Forum Ekonomicznego”⁶⁸¹. Ponadto samo pojęcie rosyjskiego patriotyzmu, według Dugina, opiera się na trzech filarach: „Patriotyzm można ukazać w trzech wymiarach — *wiary, mocarstwa i narodu*. Duchowieństwo, wojsko oraz lud pracujący od zawsze stanowiły podstawę tradycyjnego społeczeństwa rosyjskiego”⁶⁸². Centralną rolę w strukturze kategorii *wiary* pełni w jego ujęciu prawosławie — rozumiane nie tylko jako religia, lecz także jako ontologiczny sposób istnienia i życia, stanowiący fundament duchowego ładu. Kategoria *mocarstwa* wiąże się tutaj z hierarchiczną strukturą władzy, ze szczególnym uwzględnieniem roli przywódcy oraz warstw wojskowych. Dugin akcentuje, że elity polityczne i wojsko powinny zajmować uprzywilejowaną pozycję w społeczeństwie, ponieważ — jak podkreśla — „bronią Ojczyzny”⁶⁸³. Z kolei *naród* utożsamiany jest z klasą pracującą, a jego podstawową komórką pozostaje *rodzina* — pojmowana jako „organizm duchowy”⁶⁸⁴.

Druga ze ścieżek odnosi się do kategorii *sprawiedliwości*, która — według Dugina — obejmuje trzy zasadnicze komponenty: *społeczny, gospodarczy i etniczny*. Autor pisze o konieczności „przezwyciężenia nierówności ekonomicznych i społecznych”⁶⁸⁵, zwłaszcza poprzez wsparcie — jak wskazuje — „bohaterów Specjalnej Operacji Wojskowej”⁶⁸⁶. W wymiarze etnicznym podkreśla znaczenie zasady równości między narodami zamieszkującymi Rosję — „równości rdzennych narodów Rosji jako niezbędnego warunku utrzymania

⁶⁸⁰ Tamże.

⁶⁸¹ Tamże.

⁶⁸² Tamże.

⁶⁸³ Tamże.

⁶⁸⁴ Tamże.

⁶⁸⁵ Tamże.

⁶⁸⁶ Tamże.

imperialnego statusu mocarstwa”⁶⁸⁷. Etniczny egalitaryzm ma w tym ujęciu służyć przede wszystkim utrzymaniu spójności imperium jako konstruktu wielonarodowego. W tym kontekście retoryka Dugina wydaje się znacznie łagodniejsza niż w jego wcześniejszych tekstach teoretycznych, co można interpretować jako próbę wywarcia realnego wpływu na procesy ideologiczne i wyjścia poza margines dyskursu politycznego.

Kolejnym pojęciem jest *wolność*, która — podobnie jak pozostałe wartości — opiera się na logice trójelementowej: „*duch, twórczość, sumienie*”⁶⁸⁸. *Duch* obejmuje tutaj sfery filozofii, nauki i mistrzostwa, interpretowane przez pryzmat bycia, tradycji oraz tożsamości narodowej. Według Dugina jego źródłem ma być tzw. „Logos Rosji”. *Twórczość* odnosi się tutaj nie tylko do kultury, lecz także do gospodarki, pojmowanej jako przestrzeń realizacji wartości duchowych. *Sumienie* natomiast oznacza, w ujęciu Dugina, wolność od destrukcyjnych ideologii. Wolność w tym ujęciu nie jest rozumiana z perspektywy liberalnej — jej fundamentem pozostaje podejście kolektywistyczne, zakładające prymat wspólnoty, tradycji i duchowej jedności narodu nad autonomią jednostki. Jak podkreśla:

Zauważmy, że trzy główne zasady — patriotyzm, sprawiedliwość i wolność — powinny być ujmowane łącznie. Przy tym wolność, w jej liberalnym — obcym dla Narodu Rosyjskiego — rozumieniu, zostaje przemyślana na nowo jako wolność Ojczyzny, w imię której prowadzona jest Specjalna Operacja Wojskowa. Rosyjskie rozumienie wolności to zawsze „wolność dla”, wolność tworzenia, która zaczyna się od wolności wszystkich — całego Narodu⁶⁸⁹.

Choć Dugin nie odwołuje się bezpośrednio do Isaiah’a Berlina, jego rozumienie wolności — jako wartości „wspólnotowej” — pozostaje bliskie koncepcji wolności pozytywnej, którą Berlin uznawał za potencjalnie niebezpieczną ze względu na jej skłonność do usprawiedliwiania autorytarnych form władzy⁶⁹⁰.

Na szczególną uwagę zasługuje sposób, w jaki Dugin definiuje pojęcie *dobrobytu* w ramach swojego projektu ideologicznego. Fundamentalną metodą jego realizacji ma być tzw. rozwój suwerenny, który — według autora — powinien prowadzić do dobrobytu pojmowanego nie w kategoriach konsumpcyjnych, lecz opierającego się na prymacie duchowego nad materialnym. W tym ujęciu pomyślność nie oznacza wzrostu gospodarczego, lecz stan duchowy narodu, zdolnego do zachowania własnej tożsamości i kulturowej odrębności.

Dugin podkreśla ponadto, że utrzymanie spójności i dynamiki projektu ideologicznego, który formułuje, wymaga istnienia wyraźnie określonego *obrazu wroga*. Jego zdaniem

⁶⁸⁷ Tamże.

⁶⁸⁸ Tamże.

⁶⁸⁹ Tamże.

⁶⁹⁰ Zob. I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności*, <http://hamlet.edu.pl/berlin-wolnosc> [dostęp: 11.04.2024].

kategoria ta odgrywa kluczową rolę w konsolidacji wspólnoty oraz wzmacnianiu jej poczucia dziejowej misji. W jego interpretacji przeciwnikiem Rosji jest z jednej strony tzw. „reżim kijowski”, z drugiej zaś — tzw. „kolektywny Zachód”, przedstawiany jako uosobienie sił liberalizmu, globalizmu i duchowej dekadencji⁶⁹¹.

Podsumowując, *Manifest Wielkiego Przebudzenia* Dugina z 2021 roku nie stanowi nowego etapu w jego twórczości, lecz raczej ideologiczną syntezę i uporządkowanie wcześniej formułowanych koncepcji. Praca ta nie tylko legitymizuje opór wobec Zachodu, lecz także konstruuje mesjanistyczny obraz Rosji jako cywilizacyjnego zbawcy. Choć autor stara się posługiwać językiem filozoficznym, manifest ma wyraźnie propagandowy charakter — oparty na binarnych opozycjach i wizji nieuchronnej konfrontacji cywilizacji. W tym sensie można go traktować jako ideologiczne preludium do późniejszych wypowiedzi Dugina, formułowanych po 2022 roku.

Ideologiczny projekt Dugina stanowi zarazem kontynuację i kondensację jego wcześniejszych poglądów. W porównaniu z wcześniejszymi tekstami o charakterze teoretycznym, współczesna retoryka autora może sprawiać wrażenie bardziej pragmatycznej i w pewnym sensie „stonowanej”. Tego rodzaju zabieg jednak można interpretować jako próbę poszerzenia oddziaływania ideologicznego poza środowiska marginalne i nadania własnym koncepcjom pozorów systemowości, wpisującej się w oficjalny dyskurs państwowy. Projekt ten — mimo łagodniejszej formy — zachowuje zasadnicze komponenty światopoglądu Dugina, w tym jego opozycyjność wobec Zachodu, liberalizmu i wartości demokratycznych.

Kwestia relacji między Putinem a Duginem — zwłaszcza potencjalnego wpływu tego ostatniego na decyzje polityczne Kremla — pozostaje zagadnieniem złożonym i niejednoznacznym. W literaturze przedmiotu brak jednoznacznych dowodów na bezpośredni wpływ Dugina na Putina; zauważalne są jednak liczne punkty styczne między jego ideami a ewolucją oficjalnego dyskursu państwowego, szczególnie w okresach ideologicznej radykalizacji rosyjskiej polityki. Sam Dugin odnosi się do Putina z wyraźną ambiwalencją, czego wyrazem jest jego metaforyczne rozróżnienie między „słonecznym” a „księżycowym” Putinem. Jak sam to ujmował: „W rzeczywistości dwa te plany — «księżycowy» i «słoneczny» — nie funkcjonowały na tym samym poziomie. Liberalizacja i udział w procesach międzynarodowych to był jeden poziom, a wojskowo-strategiczna obrona naszych interesów narodowych — inny”⁶⁹². Rozróżnienie to odśłania charakterystyczny dla Dugina sposób

⁶⁹¹ А. Дугин, *Основы русской идеологии...* [dostęp: 21.11.2024].

⁶⁹² А. Дугин, „Солнечный” Путин победил „Лунного”, Изборский клуб 31.03.2022. <https://izborsk-club.ru/22555> [dostęp: 14.04.2022].

interpretacji rosyjskiego przywództwa, ujmowanego jako napięcie między pragmatyzmem a mesjanistyczną wizją dziejowej misji Rosji. Co więcej, zwraca uwagę fakt, że Dugin pojawia się w przestrzeni medialnej zwłaszcza w momentach politycznego zaostrzenia kursu oraz ideologicznej mobilizacji społeczeństwa.

Po 2022 roku, wraz z intensyfikacją zarówno polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej, Dugin został ponownie włączony w procesy ideologiczne, interpretując ten okres jako zwycięstwo „słonecznego Putina”. Kluczowym zagadnieniem pozostaje pytanie o rzeczywisty wpływ myśli Dugina na kształtowanie rosyjskiej ideologii państwowej. Należy jednak pamiętać, że pozostaje on jednym z najbardziej radykalnych ideologów współczesnej Rosji, a jego twórczość — nawet w złagodzonej formie — nadal stanowi narzędzie legitymizacji konfrontacyjnej, antyliberalnej wizji świata. Niezależnie od tego, czy odgrywa rzeczywistą rolę w procesach decyzyjnych, Dugin zajmuje istotne miejsce w radykalnym segmencie współczesnych rosyjskich dyskursów ideologicznych.

4.4. Aleksander Prochanow

W kontekście procesów ideologizacji warto zwrócić uwagę na poglądy Aleksandra Prochanowa, którego można uznać za autora koncepcji tzw. „*piątego imperium*” (ros. Пятая империя) oraz mitopoetyckiej wersji tzw. „rosyjskiego marzenia”, opartej na syntezie elementów narodowo-bolszewickich⁶⁹³. Istotne znaczenie w tych procesach odgrywa jego działalność jako przewodniczącego Klubu Izborskiego, w ramach którego przez lata budował ideologiczne zaplecze współczesnego rosyjskiego konserwatyzmu. Jak wskazano w jego biogramie:

W latach 2000. Prochanow występuje jako ideolog tzw. „Piątego Imperium”, skupiając wokół gazety *Zavtra* przedstawicieli zarówno „czerwonego”, jak i „białego” patriotyzmu. Wielokrotne próby wypracowania nowej ideologii politycznej doprowadziły ostatecznie do powstania w 2012 roku Klubu Izborskiego, którego głównym inicjatorem i założycielem był Prochanow⁶⁹⁴.

Ze względu na to, że Prochanow jest pisarzem, można uznać go za reprezentującego „literacki” wymiar współczesnej reideologizacji Rosji. Jednocześnie jako założyciel Klubu Izborskiego i redaktor naczelny gazety *Zavtra* (ros. *Завтра*)⁶⁹⁵, konstruuje sakralizowaną narrację

⁶⁹³ Zob. m.in. A. Проханов, *Вероучение Русской мечты*, Изборский клуб 02.05.2024. <https://izborsk-club.ru/25611> [dostęp: 18.04.2025].

⁶⁹⁴ Александр Проханов, Изборский клуб 07.11.2016. <https://izborsk-club.ru/10978> [dostęp: 21.04.2025].

⁶⁹⁵ O gazecie *Zavtra* i działalności Prochanowa zob. R. Bäcker, dz. cyt., s. 104-116.

narodowego odrodzenia, łączącą nostalgię radziecką z prawosławnym mesjanizmem imperialnym. Mimo że Prochanow nie odgrywa formalnej roli w procesach politycznych, pełniona przez niego funkcja przewodniczącego Klubu Izborskiego oraz okresowe konsultacje na Kremlu wskazują na jego udział w procesach reideologizacji. Choć nie należy do najbardziej rozpoznawalnych postaci wśród rosyjskich ideologów, konsekwentnie rozwija ideę potrzeby istnienia spójnej ideologii państwowej w Rosji. Jak pisze: „Tworzenie rosyjskiej ideologii to nie kaprys ani uleganie elitarnym zachciankom czy požądaniom. To recepta na ocalenie narodu stojącego na krawędzi zagłady — właśnie w ten sposób należy postrzegać ideologię, którą tworzymy, oraz sam motyw, który skłania nas do działania”⁶⁹⁶.

Podstawowym elementem narracji Prochanowa jest koncepcja tzw. „piątego imperium” — idei *kontynuacji rosyjskiego imperializmu* w jego różnych, historycznie uwarunkowanych formach. Koncepcja ta jest zbieżna z ideologią „ruskiego miru” i stanowi wyraz imperialnych aspiracji autora. Co istotne, poglądy Prochanowa pozostają w dużej mierze niezmiennie od początku XXI wieku — centralne miejsce zajmuje w nich właśnie idea tzw. „piątego imperium”, pojmowanego jako projekt duchowego, cywilizacyjnego i geopolitycznego odrodzenia Rosji. W 2006 roku ukazała się książka *Technologie Piątego Imperium* (ros. *Технологии пятой империи*), napisana wspólnie z Siergiejem Kuguszewem. Autorzy krytykują w niej władzę oraz liberalne tendencje w Rosji początku XXI wieku, przedstawiając alternatywną wizję odnowy państwa w formie nowego imperium. Prochanow wyróżnia pięć etapów rosyjskiej historii imperialnej. W ujęciu wymienionych autorów:

- „Pierwszym Imperium” była Ruś Kijowska,
- „Drugim” — Carstwo Moskiewskie dynastii Rurykowiczów,
- „Trzecim” — „białe imperium” Romanowów,
- „Czwartym” — „czerwony” Związek Radziecki,
- „Piąte Imperium” — według autora — powinno stanowić kontynuację wszystkich poprzednich form państwowości⁶⁹⁷.

Koncepcja ta ma charakter rewizjonistyczny, ukierunkowany na sakralizację dramatycznych okresów historii oraz symboliczne powiązanie ich ze współczesnością. Jak zauważa Grzegorz Przebinda:

W tej — niestety tylko pozornie — szalonej wizji religijno-geopolitycznej Prochanowa, Sergiusz z Radoneża błogosławi z zaświatów Stalina — zarówno w jego krwawych pięciolatkach i łagrach, jak i w „obronnym pakcie Ribbentrop-Mołotow”, w zwycięstwie

⁶⁹⁶ А. Проханов, *Создание русской идеологии — это не каприз, а рецепт спасения погибающего народа*, Изборский клуб 05.11.2021. <https://izborsk-club.ru/21883> [dostęp: 25.04.2025].

⁶⁹⁷ А. Проханов, С. Кугушев, *Технологии „Пятой империи”*, Москва: Эксмо 2007, s. 6.

narodu radzieckiego nad Hitlerem oraz w utrwalaniu wpływów ZSRR w Europie Środkowej i Wschodniej. Obecnie zaś ów święty ma wspierać, oczywiście z niebios, Władimira Putina, który wiosną 2014 roku zaczął wreszcie budować prochanowowskie Piąte Imperium⁶⁹⁸.

Sama koncepcja tzw. „piątego imperium” zakłada, że rosyjskie imperium powinno być wzorowane na Królestwie Niebieskim i mieć wymiar duchowo-moralny. Prochanow pisze:

My, mieszkańcy Rosji, dzieci umęczonego narodu, błagamy Boga o Imperium. Będziemy je budować według planu Królestwa Niebieskiego. Nasza Rosja, spośród wszystkich państw świata, stanie się najpiękniejsza, najpotężniejsza i najbardziej dobra. Będzie nosić w sobie obraz Niebiańskiego Miasta. Pokona rosyjską „tajemnicą nieśmiertelności” fatalną „tajemnicę bezprawia”. Taka jest misja Piątego Imperium, jaśniejącego chwałą, która spływa na rosyjską ziemię⁶⁹⁹.

Idea ta opiera się na rzekomo religijnie ugruntowanej wizji dziejowej misji Rosji, co stanowi charakterystyczną cechę sposobu myślenia współczesnych rosyjskich ideologów. Odwoływanie się do religii ujawnia tu tendencję do sakralizacji państwa. Warto dodać, że problem tzw. „sakralnych technologii” został zaproponowany przez Kuguszewa — współautora koncepcji *Technologii piątego imperium*. Autor, odwołując się m.in. do przykładu fundamentalizmu islamskiego, podkreśla potrzebę duchowego odrodzenia Rosji opartego na prawosławiu. Religia w tym kontekście pełni funkcję narzędzia ideologiczno-państwowego.

Znaczące miejsce w tej koncepcji zajmuje ostra krytyka Zachodu, globalizmu oraz liberalnej cywilizacji. Prochanow posługuje się językiem silnie metaforycznym i pogardliwym, co przejawia się na przykład w porównaniu zachodniej cywilizacji do „karalucha zarażonego trującym, śmiertelnym wirusem”⁷⁰⁰. W reakcji przedstawia on utopijną wizję poprzez takie propozycje, jak tzw. „operację na mózgu”, czyli utworzenie „centrum futurologicznego” lub „fabryki myśli”, które miałyby pracować nad budową „rezerwowej gospodarki”, „rezerwowej cywilizacji” oraz alternatywnego modelu rozwoju — niezależnego od Zachodu. W tej narracji widoczne są wyraźne przekonania o nieuchronnym upadku cywilizacji zachodniej, stanowiące element ideologicznej mobilizacji i legitymizacji projektu cywilizacyjnego opartego na konfrontacji.

Warto dodać, że koncepcja tzw. „piątego imperium” zyskała na popularności w czasach współczesnych, szczególnie w kontekście ideologicznego zwrotu Rosji po 2012 roku. Po 2022 roku nasiliły się konsultacje Putina z autorami takimi jak Prochanow, co może wskazywać na

⁶⁹⁸ G. Przebinda, *Piąte imperium Putina*, „Rzeczpospolita” 20.06.2014. <https://www.rp.pl/plus-minus/art5001521-piate-imperium-putina> [dostęp: 06.06.2022].

⁶⁹⁹ А. Проханов, С. Кугушев, *Технологии „Пятой империи”*... s. 8.

⁷⁰⁰ Tamże.

jego rosnącą rolę w kształtowaniu ideologicznej retoryki państwowej⁷⁰¹. Sam Prochanow pisze o Putinie: „Putin buduje nową ideologię państwa rosyjskiego, w której ideał państwa, ideał zwycięstwa oraz ideał ciągłości epok i czasów stanowią zadanie najwyższej wagi”⁷⁰². W opinii samego Prochanowa współczesna „Rosja putinowska” stanowi ucieleśnienie idei „piątego imperium”. Jest on zatem zwolennikiem idei imperium, ujmowanego jako połączenie zarówno dziedzictwa carskiego, jak i radzieckiego.

Drugim istotnym elementem budowanej przez niego narracji jest konstruowanie koncepcji „*religii zwycięstwa*”, rozwijanej w duchu narracji stalinowskiej. Ponadto sam Prochanow również może być uznany za ideowego kontynuatora stalinizmu. Z jednej strony świadczy o tym jego wyraźna sympatia wobec ZSRR oraz sposób, w jaki interpretuje postać Stalina, przedstawiając go jako patriotę i obrońcę rosyjskiej państwowości. W jednej ze swoich książek pisze:

Jak odróżnić patriotę od wroga narodu? Zapytajcie, czy kocha towarzysza Stalina. Stalin kochał Ojczyznę bardziej niż własnego syna. Mimo że posiadał nieograniczoną władzę, był sługą państwa. Pozostawił po sobie przepaloną fajkę, skromną dachę w Kuncewie i ogromną, kwitnącą Ojczyznę, wysyłającą rakiety na Marsa”⁷⁰³.

Z drugiej strony Prochanow w pewnym sensie ubóstwia Stalina, tworząc chrześcijańsko-stalinowską symbiozę: „Czczymy Stalina! Rosyjska dusza jest chrześcijanką, a naród rosyjski — stalinistą”⁷⁰⁴. Ponadto od dawna występuje jako zdecydowany przeciwnik stowarzyszenia „Memoriał”, zajmującego się badaniem i dokumentowaniem represji stalinowskich. Ogólna tendencja jego twórczości wskazuje na silną fascynację epoką radziecką oraz wykorzystywanie jej symboliki w warstwie retorycznej. Kluczowym elementem tej retoryki jest odwołanie do motywu zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Jak wskazuje: „A dzisiejsza ideologia współczesnego państwa to Zwycięstwo. Zostało ono wprowadzone do obiegu jako żywiołowe, ogniste Zwycięstwo roku 1945”⁷⁰⁵. Motyw zwycięstwa pojawia się tu nie tylko jako doświadczenie historyczne czy element pamięci zbiorowej, lecz przede wszystkim jako wartość o charakterze sakralnym⁷⁰⁶. Jak pisze:

⁷⁰¹ Путин отдельно встретился с Прохановым в Кремле, ТАСС 12.06.2025. <https://tass.ru/politika/24204395> [dostęp: 08.07.2025].

⁷⁰² А. Проханов, Путин— трубочист русской истории, Изборский клуб 17.11.2021. <https://izborsk-club.ru/21927> [dostęp: 08.07.2025].

⁷⁰³ А. Проханов, Четыре цвета Путина, Электронная библиотека Royallib. https://royallib.com/read/prohanov_aleksandr/chetire_tsveta_putina.html#0 [dostęp: 11.03.2025].

⁷⁰⁴ А. Проханов, Мы-сталинисты, Изборский клуб 26.12.2015. <https://izborsk-club.ru/8077> [dostęp: 01.11.2021].

⁷⁰⁵ А. Проханов, Создание русской идеологии — это не каприз... [dostęp: 25.04.2025].

⁷⁰⁶ А. Проханов, Религия победы, Изборский клуб 22.06.2016. <https://izborsk-club.ru/9496> [dostęp: 03.11.2021].

Zwycięstwo to religia państwa rosyjskiego [...] Zwycięstwo jest drugim przyjściem Chrystusa na ziemię rosyjską, potwierdzeniem, że Rosja to Święta Ruś, potwierdzeniem, że misją Rosji, rosyjskiego narodu w tym świecie, jest przyjmowanie na siebie wszystkich najciemniejszych, najstraszniejszych sił świata i przemienianie ich w światło — za cenę ogromnych ofiar i męczeństwa. Kto jest za Zwycięstwem — ten jest z Rosją. Kto jest przeciw Zwycięstwu, kto je znieważa, bluźni przeciw niemu, rzuca w nie kamieniami, pluje na nie — ten występuje przeciwko rosyjskiemu mesjanizmowi⁷⁰⁷.

Prochanow przedstawia zwycięstwo jako swoistą religię rosyjskiego państwa — ideę ponadczasową, obejmującą przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Narracja o Zwycięstwie zostaje tu wykorzystana do budowania obrazu Rosji jako państwa „świętego” oraz narodu posiadającego szczególną misję cywilizacyjną — polegającą na przewyżnianiu zła poprzez cierpienie i poświęcenie. Takie ujęcie ma charakter wyrażnie ideologiczny i instrumentalny. Odwoływanie się do zwycięstwa służy tu nie tyle refleksji nad historią, ile legitymizacji współczesnej polityki i sakralizacji władzy państwowej. Retoryka ta, nacechowana silnym ładunkiem emocjonalnym i odwołaniem do symboliki wojennej, służy ideologicznemu usprawiedliwianiu działań państwa, wzmacnianiu mitu wspólnoty narodowej oraz wykluczaniu przeciwników politycznych ze wspólnoty symbolicznej. W narracji Prochanowa zwycięstwo przestaje być kategorią historyczną — staje się mitem politycznym, mającym na celu sankcjonowanie teraźniejszości i podporządkowanie wizji przyszłości idei narodowej misji.

Trzecim elementem jest dążenie do budowania synkretycznej wizji ideologicznej, polegającej na łączeniu narracji prawosławnej i radzieckiej na *gruncie militarizmu*. W tym kontekście Prochanow rozwija ideę podporządkowania prawosławia logice militarno-państwowej, nadając jej wymiar duchowo-symboliczny. W jego ujęciu prawosławie nabiera cech militarnych i zostaje włączone w państwowy przekaz ideologiczny. To zjawisko — synkretyczne łączenie dyskursu religijnego i militarnego — jest charakterystyczne dla wielu nurtów współczesnej rosyjskiej ideologii, a poglądy Prochanowa stanowią jego wyrazisty przykład. Autor konsekwentnie konstruuje symboliczną wizję Rosji jako wspólnoty duchowo-przemysłowej, czego ilustracją jest jego metafora „*miasto ołtarzy i fabryk*” (ros. *град алтарей и заводов*).

Centralnym pojęciem w myśli Prochanowa, podobnie jak w koncepcjach wielu innych rosyjskich ideologów, jest *soborowość* — rozumiana jako duchowa wspólnota przekraczająca podziały światopoglądowe. W jego ujęciu soborowość obejmuje całość narodu, niezależnie od różnic religijnych, politycznych czy społecznych. Jak pisze:

Wszyscy jesteśmy różni. Ale ta różnica jest pozorna. Oto idą czerwone kolumny — to

⁷⁰⁷ А. Проханов, *Царь и вождь*, Изборский клуб 22.06.2016. <https://izborsk-club.ru/9498> [dostęp: 05.11.2021].

komuniści. Ale oni nie są tylko komunistami, są Rosjanami. A tam idą monarchiści, prawosławni z chorągwiami. Tak, są prawosławni, są monarchistami, lecz także są Rosjanami, są dziećmi dzisiejszej Rosji. Oto kolumny wierzących muzułmanów. Tam — kolumny związków zawodowych. Niezwykły to czas, niezwykle świętowanie. Jesteśmy — Rusią soborową⁷⁰⁸

Wspólnota soborowa w ujęciu Prochanowa posiada wyraźnie zarysowany profil ideologiczny i aksjologiczny. Obejmuje ona przede wszystkim środowiska tradycjonalistyczne, konserwatywne i religijne, podporządkowane nadrzędnej idei narodowej jedności i duchowej misji. Tak rozumiana „wielokulturowość” ma charakter selektywny — nie obejmuje grup, które nie wpisują się w dominujący porządek symboliczny, takich jak środowiska liberalne, mniejszości seksualne czy osoby kwestionujące ideologię państwową. W efekcie soborowość staje się mechanizmem selektywnego włączania i symbolicznego wykluczania — formą jedności, w której różnorodność ma sens jedynie wtedy, gdy mieści się w granicach jedynie słusznej wizji rosyjskiej tożsamości.

Z uwagi na to, że współczesna ideologia rosyjska bywa określana mianem *putinizmu*, istotne jest również zwrócenie uwagi na stosunek Prochanowa do Putina. Relacja ta pozostaje niejednoznaczna i ulegała wyraźnym zmianom. Można zauważyć, że im bardziej polityka Putina ulegała radykalizacji — zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym — tym większym uznaniem i szacunkiem darzył go Prochanow. Z kolei w momentach większej otwartości władz na współpracę z Zachodem ton jego komentarzy przesunął się w stronę krytycyzmu, nierzadko uzupełnianego elementami ironii.

W ostatnich latach Prochanow jawi się jako jeden z publicznych zwolenników Putina. Zmiana jego nastawienia zbiega się czasowo z procesem zaostrzenia rosyjskiej polityki po 2014 roku, a zwłaszcza po inwazji na Ukrainę w 2022 roku. Ewolucja wizerunku Putina w narracjach ideologów takich jak Prochanow może być postrzegana jako element zbliżenia między retoryką państwową a nacjonalistyczną wizją rosyjskiej tożsamości. W ostatnim czasie Prochanow, obok takich postaci jak Dugin, Małofiejew czy Wardan Bagdasarian, bywa zapraszany do udziału w zamkniętych konsultacjach dotyczących strategii kulturowo-politycznej⁷⁰⁹. W 2025 roku otrzymał również odznaczenie państwowe, co może być interpretowane jako wyraz uznania, w tym dla działalności ideologicznej.

W ujęciu Prochanowa ideologia państwowa jawi się zatem jako przestrzeń syntezy religijnej sakralności, imperialnej ciągłości i retoryki zwycięstwa, osadzona w

⁷⁰⁸ А. Проханов, *Русь соборная*, Изборский клуб 04.11.2015. <https://izborsk-club.ru/7614> [dostęp: 10.11.2021].

⁷⁰⁹ Дугин, Проханов и Малофеев влияют на идеологию Кремля, Радио Свобода 03.11.2022. <https://www.svoboda.org/a/meduza-dugin-prohanov-i-malofeev-vliayut-na-ideologiyu-kremlya/32113929.html> [dostęp: 18.12.2022].

tradycjonalistycznych i antyzachodnich ramach. Choć jego koncepcje mają wymiar utopijny i metaforyczny, ich obecność w dyskursie publicznym i bliskość względem struktur władzy wskazują na ich funkcję mobilizacyjną i legitymizującą.

4.5. Aleksander Szczipkow

Jedną z kluczowych postaci opowiadających się za ideologizacją w relacji państwowo-kościelnych jest Aleksander Szczipkow⁷¹⁰. Od 2016 roku pełni funkcję zastępcy przewodniczącego Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego⁷¹¹, pozycjonuje się jako filozof polityki i działacz społeczny. Choć przez długi czas pozostawał postacią stosunkowo mało znaną, obecnie odgrywa istotną rolę w ideologicznym życiu współczesnej Rosji. W imieniu VRNS i RKP regularnie komentuje bieżące wydarzenia społeczno-polityczne, budując wizerunek jednego z czołowych interpretatorów idei tradycjonalistycznych. W kontekście analizy współczesnego dyskursu ideologicznego szczególnego znaczenia nabierają jego koncepcje teoretyczne, w dużej mierze zbieżne z oficjalną retoryką państwową. Ze względu na bliskie relacje z Patriarchą oraz aktywne zaangażowanie w procesy kształtowania dyskursu ideowego, refleksja nad jego poglądami i określenie ich miejsca w ramach procesów reideologizacji wydają się w pełni uzasadnione.

Od 2015 roku działalność Szczipkowa zaczyna nabierać wyraźnie ideologicznego charakteru, koncentrując się na rozwijaniu retoryki tradycjonalistycznej. Od tego czasu praktycznie wszystkie jego prace koncentrują się na interpretacji współczesnej sytuacji politycznej. Refleksja Szczipkowa koncentruje się przede wszystkim na krytyce liberalizmu, który utożsamia on z ideologią neonazistowską⁷¹². Przeciwwstawieniem liberalizmu wskazuje tradycjonalizm, jednak zanim został on w jego refleksji w pełni wyartykułowany, Szczipkow odwoływał się raczej do kategorii konserwatyzmu lewicowego, rozumianego przez niego jako

⁷¹⁰ Działalność Aleksandra Szczipkowa pozostaje dotąd stosunkowo słabo obecna w literaturze przedmiotu, dlatego poniżej przedstawiono syntetyczny zarys jego aktywności publicznej i akademickiej. Posiada stopień doktora habilitowanego nauk politycznych oraz doktora filozofii; w 2019 roku uzyskał tytuł profesora na Moskiewskim Uniwersytecie Państwowym. Szczipkow jest ściśle związany z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym — od 2016 roku jest członkiem Międzysoborowej Obecności RKP, a także pełni funkcję pierwszego zastępcy przewodniczącego Synodalnego Departamentu ds. Relacji między Cerkwią a Społeczeństwem i Mediami, odpowiedzialnego m.in. za współpracę z organami państwowymi oraz organizacjami pozarządowymi. W 2020 roku, dekretem patriarchy Cyryla, został dziekanem Wydziału Społeczno-Humanistycznego Rosyjskiego Uniwersytetu Prawosławnego. Równolegle prowadzi program na kanale telewizyjnym „Spas” oraz działa jako publicysta i redaktor; był m.in. redaktorem publikacji patriarchy Cyryla *Семь слов о русском мире*.

⁷¹¹ W strukturach VRNS kieruje również Komisją Kultury VRNS.

⁷¹² Zob. A. Щипков, *Традиционализм, либерализм и неонацизм в пространстве актуальной политики*, Санкт-Петербург: Алетейя 2015.

narzędzie urzeczywistniania historycznego rosyjskiego ideału sprawiedliwości społecznej w duchu słowianofilskim⁷¹³. W takim systemie Szczipkow przypisuje szczególną rolę Cerkwi, która, według niego, pełni funkcję strażnika nie tylko wartości religijnych i moralnych, lecz także historycznych i kulturowych. W ujęciu aksjologicznym tradycja dla niego stanowi narzędzie formowania „nowego rodzaju wiedzy publicznej i komunikacji publicznej”⁷¹⁴.

W pracach Szczipkowa tradycja pełni funkcję pojęcia rdzeniowego, rozwijanego przez niego w postaci kategorii tzw. „*socjalnej tradycji*” (ros. *социал-традиция*)⁷¹⁵. Pomimo licznych odniesień do wartości chrześcijańskich, nie nadaje jednak temu pojęciu jednoznacznej definicji ani wyraźnych granic znaczeniowych. Tradycja w jego koncepcji nie stanowi zatem rekonstrukcji ustalonego dziedzictwa kulturowego, lecz ulega przekształceniu w narzędzie kształtowania „pożądaney” tożsamości zbiorowej. Z czasem zmienia również retorykę, przesuwając akcent z pojęcia lewicowego konserwatyzmu na kategorię tradycjonalizmu.

Szczipkow zwraca szczególną uwagę na warunki kształtowania się rosyjskiej tożsamości, podkreślając:

Warunkiem ostatecznego ukształtowania tożsamości, czyli narodzin narodu w Rosji, jest po pierwsze przezwyciężenie historycznych rozłamów tradycji; po drugie — konieczność odnalezienia dróg łączenia tego, co „świeckie”, z tym, co „religijne”; po trzecie — przezwyciężenie konfliktów między staroobrzędowcami a nikonianami, między „czerwonymi” a „białymi” i tak dalej. Jeszcze jeden — czwarty — warunek to obecność projektu społecznego⁷¹⁶.

Autor wskazuje ponadto na konieczność realizacji irredentyzmu jako „idei zjednoczenia narodu rosyjskiego”⁷¹⁷. W tym kontekście jego ambicją staje się teoretyczne „pogodzenie” rozmaitych wątków historycznej spuścizny przy jednoczesnym wykluczeniu wewnętrznych sprzeczności. Refleksja Szczipkowa koncentruje się na próbie zintegrowania elementów „przedrewolucyjnej Rosji”, „radzieckiej tożsamości” oraz „postradzieckiego typu liberalnego” w ramach jednego konserwatywnego projektu ideologicznego⁷¹⁸. Charakterystyczny jest przy tym synkretyzm tej koncepcji, polegający na scalaniu sprzecznych tradycji w system wartości, który ma pełnić funkcję spajającą dla współczesnej ideologii rosyjskiej.

W kontekście synkretycznego charakteru koncepcji tradycji, jaki można dostrzec w poglądach Szczipkowa, szczególnie istotne staje się jej powiązanie z kategorią tożsamości. W

⁷¹³ А. Щипков, *Левый консерватизм*, [w:] *Перелом*, Москва: Пробел-2000, s. 63.

⁷¹⁴ А. Щипков, *Традиционализм, либерализм и неонацизм в пространстве актуальной политики...* s. 56.

⁷¹⁵ Zob. m.in. А. Щипков, *Социал-традиция*, Москва: Аст-пресс книга 2017; А. Щипков, *Идеология социального традиционализма (социал-традиция)*, Москва: РПУ св. Иоанна Богослова 2023.

⁷¹⁶ А. Щипков, *До и после политики*, Москва: Пробел-2000, s. 118-119.

⁷¹⁷ Тамże, s. 118.

⁷¹⁸ Тамże, s. 117-118.

poszukiwaniu tradycji bazowej autor koncentruje swoją uwagę przede wszystkim na prawosławiu, które uznaje za fundament rosyjskiego ładu aksjologicznego. W 2021 roku opublikował książkę pt. *Dyskurs ortodoksji* (ros. *Дискурс ортодоксии. Описание идейного пространства современного русского православия*)⁷¹⁹, skierowaną — jak sam podkreśla: „do prawosławnego episkopatu i duchowieństwa. Ma im pomóc w orientowaniu się w sferze publicznej ideologii”⁷²⁰. W książce autor podejmuje zagadnienia dotyczące tzw. „ruskiego miru”, roli Cerkwi, problemów konserwatyzmu oraz społeczeństwa obywatelskiego. W ujęciu całościowym jego idee koncentrują się wokół problematyki tożsamości narodowej, kursu tradycjonalistycznego i miejsca Cerkwi w strukturze państwa⁷²¹. Warto zauważyć, że w kontekście relacji między Cerkwią a państwem Szczipkow analizuje sekularyzm z perspektywy materializmu i merkantylizmu, podkreślając konieczność aktywnego wpływu Cerkwi na społeczeństwo. Choć Szczipkow deklaruje potrzebę dialogu między Cerkwią a władzą świecką, w jego ujęciu relacja ta ma charakter hierarchiczny — według zasady „prezydent – patriarcha, biskup – gubernator i tak dalej”⁷²², co wskazuje na podporządkowanie struktur kościelnych państwowej logice władzy. W tym ujęciu podstawowa funkcja Cerkwi sprowadza się raczej do konstruowania zaplecza ideologicznego niż do wypracowywania konsensusu moralnego.

W kontekście swoich poglądów Szczipkow proponuje dwie autorskie koncepcje: koncepcję *aksjomodernu* (ros. *аксиомодерн*) oraz formułę społeczno-religijną *etyki prawosławnej i ducha solidarności* (ros. *православная этика и дух солидарности*). W jego ujęciu aksjomodern, etyka prawosławna oraz duch solidarności wspólnie mają wyznaczyć ramy podstawowych wartości społeczeństwa rosyjskiego. Obie mają w dużej mierze charakter synkretyczny. Etyka społeczna, której fundamentem w jego ujęciu jest chrześcijaństwo narodowo-państwowe, przybiera przede wszystkim charakter regulacyjny. Prawosławie pełni tu rolę instrumentu wspierającego konserwatywny dyskurs ideologiczny w Rosji. Warto zauważyć, że apolityczny wymiar teologiczny pozostaje w jego ujęciu słabo rozwinięty, w jego koncepcji religia pełni przede wszystkim funkcję narzędzia wspierającego konserwatywny dyskurs państwowy.

⁷¹⁹ Zob. А. Щипков, *Дискурс ортодоксии. Описание идейного пространства современного русского православия*, Москва: Издательство Московской Патриархии Русской Православной Церкви 2021.

Publikacja została wyróżniona nagrodą „Najlepsze książki i wydawnictwa roku 2020”, co można interpretować jako symboliczny gest wskazujący na rosnącą rolę Szczipkowa w kształtowaniu współczesnego dyskursu ideologicznego. Jego dzieło zdaje się również pełnić funkcję swoistego podręcznika metodologicznego dla duchowieństwa, co podkreśla jego znaczenie w relacjach państwo–Kościół.

⁷²⁰ А. Щипков, *Дискурс ортодоксии. Описание идейного пространства современного русского православия*, Москва: Издательство Московской Патриархии Русской Православной Церкви 2021, s. 2.

⁷²¹ Tamże, s. 9.

⁷²² А.Щипков, *Прямое высказывание. Кто мы, православные, и куда идем*, Москва: Абрис 2019, s. 103.

„Православная этика и дух солидарности”. Omawiając formułę „prawosławna etyka i duch solidarności”, warto wskazać na jej źródła, czyli na artykuł Michaiła Tiurenkova⁷²³. Autor rozwija w nim koncepcję solidaryzmu w kontekście etyki prawosławnej we współczesnej Rosji. Idea ta stała się następnie podstawą społeczno-religijnej formuły opracowanej przez Szczipkowa. Tiurenkow interpretuje solidaryzm przede wszystkim w perspektywie politycznej: etyka prawosławna stanowi dla niego fundament, natomiast solidaryzm pełni funkcję metody działania politycznego. W jego ujęciu oba te elementy wspólnie sprzyjają budowaniu symfonicznych relacji między państwem a Cerkwią oraz kształtowaniu, jak wskazuje, „wartości publicznych, na których państwo powinno opierać zarówno politykę wewnętrzną, jak i zewnętrzną”⁷²⁴. Autor wskazuje również szereg zasad tzw. solidaryzmu: pomocniczość (rozumianą jako wspieranie inicjatyw peryferyjnych przy jednoczesnym ograniczeniu nadmiernej autonomizacji regionalnej), sprawiedliwość społeczną z państwem jako głównym regulatorem oraz ideę imperialną jako fundament rosyjskiej cywilizacji państwowej. W rezultacie solidaryzm w ujęciu Tiurenkova opiera się w dużej mierze na interesie państwowym i legitymizacji zasady imperialnej.

W ramach podejścia inspirowanego poglądami Maxa Webera Szczipkow reformuluje jednak koncepcję zaproponowaną przez Tiurenkova, przesuwając akcent z pojęcia *solidaryzmu* na kategorię *solidarności*⁷²⁵. Autor rozumie ją jako „ideę sprawiedliwego społeczeństwa” oraz „podstawę państwa społecznego”⁷²⁶. Zasada ta, jego zdaniem, „odzwierciedla społeczną projekcję ewangelicznych archetypów w rosyjskim społeczeństwie poprzez prawosławie i Cerkiew prawosławną”⁷²⁷. W ten sposób solidarność, w interpretacji Szczipkowa, zakorzenia się w tzw. „tradycyjnej świadomości”, która, według niego, może stać się fundamentem społeczeństwa aksjomodernistycznego.

W ramach refleksji nad etyką społeczną autor odwołuje się do spuścizny Maxa Webera⁷²⁸, zauważając: „Stwierdzenie Webera jest aksjomatem nauk społecznych. Wynika z

⁷²³ Zob. М. Тюренов, *Православная этика и дух солидаризма*, [w:] *Перелом*, red. А. Щипков, Москва: Издательство Пробел-2000 2013, s. 3-15.

⁷²⁴ М. Тюренов, *Православная этика и дух солидаризма*, [w:] *Перелом*, red. А. Щипков, Москва: Издательство Пробел-2000 2013, s. 4.

⁷²⁵ А. Щипков, *Российская идентичность и русская традиция на исходе эпохи глобализма*, „Тетради по консерватизму” 2015, nr 3, s. 130.

⁷²⁶ Тамże.

⁷²⁷ Тамże.

⁷²⁸ Warto jednak odnotować, że w 2023 roku Szczipkow określił filozofię Webera mianem faszystowskiej, twierdząc, iż to właśnie ona – jego zdaniem – stworzyła ideologiczny impuls dla rozwoju faszyzmu poprzez legitymizację retoryki kapitalizmu. Zob.: А. Щипков, *Фашизм Макса Вебера*, „Международная жизнь”, 2025, nr 2, s. 22-25.

niego, że żadna etyka społeczna nie może mieć innych korzeni niż religijne”⁷²⁹. Podejmując próbę sformułowania własnej, społeczno-religijnej formuły etycznej dla współczesnej Rosji, Szczipkow dochodzi do następującego wniosku: „jeśli będziemy trzymać się formuły weberowskiej, otrzymamy następującą definicję: «etyka prawosławna i duch solidarności» (tj. sprawiedliwość, koleżeństwo i wzajemna pomoc). Jest to specyficzny rosyjski etos”⁷³⁰. Autor wskazuje przede wszystkim na „soborowość” i prawosławie jako podstawowe wyznaczniki tzw. „rosyjskiego etosu”.

W tej perspektywie, według Szczipkowa, „prawosławie państwowe” powinno stać się podstawą etyki społecznej w Rosji i pełnić funkcję mechanizmu jej kształtowania. Proponowane przez autora ujęcie „etyki prawosławnej” odwołuje się jednak w większym stopniu do tradycji historycznej niż do zasad doktrynalnych. W konsekwencji mamy do czynienia z instrumentalizacją języka religijnego na rzecz budowy dyskursu ideologicznego. Co w praktyce może prowadzić do zacierania granicy między sacrum a państwowym porządkiem ideologicznym, wzmacniając tym samym rolę Cerkwi jako narzędzia legitymizacji współczesnego porządku politycznego. Trafnym punktem odniesienia może być tu koncepcja religii socjocentrycznej Dmitrija Piwowarowa, który podkreślał:

Religia socjocentryczna opiera się na jakiejś konstruktywnej utopii [...] naprawdę zdolnej skonsolidować społeczeństwo, zmobilizować ludzi do wielkich czynów [...] opiera się na atrakcyjnej iluzji, na intuicji, na wiarygodnych reprezentatywnych faktach i racjonalno-ideologicznych dowodach, ale „spajając społeczność świętymi ideałami, zwykle energicznie, a czasem wojowniczo przeciwstawia tę społeczność innym grupom społecznym”⁷³¹.

Innymi słowy, Szczipkow zmierza do konstruowania etyki społecznej zakorzenionej w prawosławiu jako religii historycznej.

Drugim elementem jego formuły jest tzw. „duch solidarności”, który w tym kontekście semantycznie bliski jest pojęciu soborowości. W książce opublikowanej w 2021 roku Szczipkow opowiada się za budową nowej ideologii, proponując jej potencjalne elementy m.in. takie jak „etatyzm, sprawiedliwość i solidarność, duchowy demokratyzm oraz ikoniczność świadomości”⁷³². Solidarność jawi się tu jako kategoria o charakterze konsolidującym. Ważne jest jednak podkreślić, że konsolidacja ta opiera się na dychotomii i konfrontacji z Innym. Szczipkow pisze: „Odzwierciedla ona kulturowy obraz bohatera i obraz wroga, obraz historii i

⁷²⁹ А. Щипков, *Российская идентичность и русская традиция на исходе эпохи глобализма...* s. 130.

⁷³⁰ Там же.

⁷³¹ Д.В.Пивоваров, *Культ избранной нации россиян как разновидность социоцентрической религии*, [w:] *Проблемы укрепления и поддержания гражданского единения в регионе: философско-культурологические, искусствоведческие и религиозно-аспекты*, ч. 2, Пермь 2014, s. 140.

⁷³² А. Щипков, *Дискурс ортодоксии...* s. 302-303.

kultury światowej, obraz ludzkości i jej problemów, wreszcie własne słownictwo”⁷³³. Innymi słowy, w logice Szczipkowa obraz wroga występuje jednym z kluczowych elementów solidarności. Jak zauważa: „W każdym obrazie świata obok dominant istnieją opozycje, obok obrazów przyjaciół i sojuszników istnieją obrazy wrogów. Nie należy się tego wstydzić”⁷³⁴. Całość tej koncepcji zmierza do utrwalenia mechanizmu konsolidacji przez *konstrukt wroga*. W konsekwencji solidarność u Szczipkowa opiera się przede wszystkim na logice dychotomii — nie na wspólnocie wartości, lecz na opozycji wobec zewnętrznego „Innego”.

Oprócz tego warto zwrócić uwagę na tendencję do zawłaszczania języka religijnego. Innymi słowy, w celach argumentacyjnych wykorzystuje odniesienia ewangeliczne, co wskazuje na dążenie do instrumentalizacji języka religijnego w procesie konstruowania świeckiej ideologii. Podkreśla również potrzebę wypracowania „własnego słownictwa”, opartego na „motywach biblijnych”, co dodatkowo wzmacnia funkcję religijnych konstrukcji pojęciowych jako narzędzia budowania ideologicznych narracji.

Odwoływanie się do tzw. „ducha solidarności” w narracji Szczipkowa stanowi zatem symboliczny etap w procesie konstruowania współczesnej tożsamości rosyjskiej. Konsolidacja wspólnoty przybiera tu formę narzędzia organizacji społeczeństwa tradycjonalistycznego, w którym perspektywa jednostkowa zostaje podporządkowana nadrzędnej wspólnocie — mimo deklaratywnego odwoływania się do motywów ewangelicznych. W ramach chrześcijańskiej retoryki akcent przesuwają się z problematyki osobistego zbawienia na ideę zbawienia zbiorowego, co sprzyja utrwalaniu kolektywistycznego modelu myślenia. W tym ujęciu Cerkiew staje się instrumentem ideologicznym, ułatwiającym proces „wynajdowania tradycji” oraz legitymizowania nowego dyskursu tożsamościowego. Odwołując się do kategorii „wynalezionej tradycji” w ujęciu Hobsbawma⁷³⁵, można zauważyć, że Szczipkow konstruuje narrację o rzekomej ciągłości między doświadczeniem przedrewolucyjnym a współczesną Rosją. Tego rodzaju rekonstrukcja przeszłego dziedzictwa pełni funkcję ideologicznej legitymizacji budowanego modelu tożsamości narodowej. Centralne miejsce zajmuje tu kolektywne „My”, definiowane w obrębie skonstruowanego porządku społecznego, natomiast jednostka nie jest traktowana jako samodzielny podmiot refleksji. Dla Szczipkowa zatem Cerkiew, występująca swego rodzaju „świadkiem” historii, jawi się jako kluczowy mechanizm tworzenia ideologii opartej na tradycji, zdolny do integracji wymiaru religijnego i politycznego.

⁷³³ Tamże, s. 302.

⁷³⁴ Tamże, s. 386.

⁷³⁵ Zob. E. Hobsbawm, T. Rander, *Tradycja wynalizona*, przeł. F. Godyń, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008.

Drugą z omawianych przez Szczipkova koncepcji jest koncepcja *społeczeństwa aksjomodernu*, ściśle powiązana z tradycjonalizmem. Termin ten został wprowadzony przez autora w kontekście analizy tzw. „srebrnego wieku” literatury rosyjskiej, który, jego zdaniem, został zastąpiony przez „wiek brązu”⁷³⁶. Według Szczipkova „odmrożenie” procesów kulturowych stworzyło impuls do wejścia w nową epokę, mającą demontować kulturę postmodernistyczną, którą — jak twierdzi — zastąpić ma społeczeństwo aksjomodernistyczne.

Analizując rosyjskie społeczeństwo epoki postmodernizmu, Szczipkow konstruuje diagnozę obejmującą kilka kluczowych zjawisk. Jednym z nich jest — w jego ocenie — „utrata siebie” przez społeczeństwo⁷³⁷. Autor interpretuje ją między innymi poprzez kategorię chrystianofobii, którą przedstawia jako istotny wskaźnik współczesnego „kryzysu duchowego”. Według Szczipkova u podstaw tego procesu leży postępująca dechrystianizacja, prowadząca — jak twierdzi — do „utruty moralnych punktów odniesienia, a wraz z nimi poczucia zbiorowego «my»”⁷³⁸. W tej logice chrześcijaństwo zostaje ukazane jako religia wspólnotowa, która — zdaniem autora — pełni rolę rdzenia tożsamości zbiorowej i przeciwdziała rozproszeniu wartości we współczesnym społeczeństwie rosyjskim.

Drugim elementem analizowanej koncepcji jest dążenie Szczipkova do reinterpretacji chrześcijaństwa w kategoriach ideologicznych, przeciwstawianych liberalizmowi. W jego narracji „chrześcijaństwo apostoelskie” jawi się jako jedyny system ideologiczny pozbawiony logiki kolonializmu⁷³⁹, podczas gdy procesy dechrystianizacji i liberalizacji są przedstawiane jako główne źródła kryzysu współczesnego społeczeństwa. Jak pisze: „Chrześcijaństwo stoi na straży tradycyjnych wartości i instytucji, które stanowią niepożądane utrudnienie dla kolonialistycznego projektu moderny”⁷⁴⁰.

W ten sposób autor konstruuje ideologiczną koncepcję chrześcijańskiego tradycjonalizmu, ujmowanego jako uniwersalny system „umowy pokoleń”, zapewniający symboliczną ciągłość między przeszłością, teraźniejszością a przyszłością. Innymi słowy, Szczipkow dąży do przeniesienia tradycji chrześcijańskiej w sferę polityczną, nadając jej charakter normatywny i państwowotwórczy⁷⁴¹. W tym ujęciu jego koncepcja jawi się jako ideologiczna reinterpretacja chrześcijaństwa, której celem nie jest pogłębiona refleksja nad

⁷³⁶ А. Щипков, *Бронзовый век России. Взгляд из Тарусы*, Санкт-Петербург: Русская культура 2015, s. 27.

⁷³⁷ А. Щипков, *Социал-традиция*, Москва: Аст-пресс книга 2017, s. 8.

⁷³⁸ Tamże.

⁷³⁹ Tamże, s. 121.

⁷⁴⁰ Tamże, s. 122.

⁷⁴¹ Efekt ten osiąga między innymi poprzez reinterpretację słów apostoła Pawła z Listu do Kolosan. Warto jednak zauważyć, że tradycyjne odczytania tych pism w kontekście relacji między wspólnotą religijną a władzą państwową są przedmiotem rozbieżnych interpretacji. Szczególnie interesujące w tym kontekście jest studium Alaina Badiou, który podkreśla ponadnarodowy charakter nauczania apostoła Pawła.

przesłaniem ewangelicznym, lecz jego wykorzystanie jako narzędzia w ramach projektu tożsamościowo-politycznego.

Istotą koncepcji aksjomodernu jest priorytetowe traktowanie dynamiki tradycji jako środka utrzymania ciągłości społeczno-historycznej oraz zbiorowego doświadczenia. W ujęciu Szczipkowa zasada ta opiera się na „transhistoryzmie”, rozumianym jako więź i ciągłość między pokoleniami, gdzie tradycja staje się podstawowym elementem swoistej „umowy społecznej”⁷⁴². Społeczeństwo aksjomodernu, w ujęciu Szczipkowa, ma prowadzić do przezwyciężenia „fałszywej świadomości”, narzucanej — według Szczipkowa — przez zwolenników liberalizmu, oraz do odnowienia idei soborowości, sprawiedliwości społecznej i dążenia ku zbiorowemu zbawieniu, stanowiących fundament postulowanego ładu aksjomodernistycznego.

Aksjomodern Szczipkowa można uznać za ideologiczny projekt, którego celem jest podporządkowanie społeczeństwa określonej modelowi wspólnoty światopoglądowej. U podstaw tej koncepcji leży tendencja do normatywizacji świadomości społecznej oraz do sakralizacji ładu politycznego, co czyni z aksjomodernu narzędzie legitymizacji konserwatywno-religijnej wizji państwa i społeczeństwa, w której centralną rolę odgrywa prawosławie.

W kontekście prawosławia Szczipkow często odwołuje się do rosyjsko-bizantyjskiej zasady soborowości. Należy jednak zauważyć, że w Bizancjum chrześcijaństwo w dużej mierze służyło sakralizacji władzy ziemskiej, co ograniczało realne formy uczestnictwa wspólnotowego. W tej perspektywie charakterystyczną cechą bizantyjskiej mentalności był „indywidualizm bez wolności», gdzie homo byzantinus pozostawał symbolicznie sam wobec Boga Wszechmogącego i wszechmocnego basileusa”⁷⁴³, nie będąc włączonym ani w wertykalne, ani horyzontalne więzi korporacyjne. Odwołania Szczipkowa do Bizancjum przybierają więc częściowo charakter zmitologizowany, służący współczesnym celom ideologicznym.

Ważnym elementem koncepcji Szczipkowa jest zasada tzw. „współpracy z Bogiem”⁷⁴⁴, rozumiana jako dążenie do zgodności działań jednostki z porządkiem duchowym poprzez przestrzeganie „jednolitych zasad”. Zasady te jednak wykraczają poza wymiar religijny i obejmują również sferę świecką. Wskazuje na to między innymi formułowana przez autora potrzeba eliminacji tzw. „fałszywej świadomości”, utożsamianej z podejściem liberalnym. W

⁷⁴² А. Шипков, *Социал-традиция...* s. 123.

⁷⁴³ А.П. Каждан, *Византийская культура (X-XII вв.)*, Санкт-Петербург: Алетея 2006, s. 7.

⁷⁴⁴ А. Шипков, *Социал-традиция...* s. 225.

społeczeństwie aksjomodernu pluralizm staje się niemożliwy, ponieważ różnorodność światopoglądowa zostaje podporządkowana jednemu systemowi wartości. Odwołanie się do sacrum pełni tu funkcję narzędzia konstruowania nowego, „świeckiego” porządku społecznego, co ujawnia synkretyczny charakter tej koncepcji.

W ramach tej koncepcji pojawia się również pytanie o sposób refleksji nad wydarzeniami historycznymi. Szczipkow odpowiada na nie jednoznacznie: „Za błędne decyzje odpowiadają ich zlecniodawcy i wykonawcy. Zasługi i osiągnięcia, przeciwnie, należą do całego narodu”⁷⁴⁵. Takie podejście wpływa bezpośrednio na rozumienie granic odpowiedzialności osobistej i zbiorowej — zagadnienia, które w dzisiejszym dyskursie publicznym i akademickim wywołuje szczególnie silne emocje. W tym kontekście istotne staje się pytanie o miejsce indywidualnej refleksji wobec negatywnych doświadczeń historycznych. Nie chodzi tu wyłącznie o problem odpowiedzialności zbiorowej, lecz o zachowanie zdolności do krytycznej oceny dramatycznych wydarzeń z perspektywy jednostki. W tym kontekście warto przywołać refleksję Hannah Arendt. Analizując naturę totalitaryzmu, filozofka wskazywała, że społeczeństwo obojętne, pozbawione refleksyjności i zaangażowania moralnego, staje się podatne na różne formy totalitarnego podporządkowania. Innymi słowy, masy, które rezygnują z indywidualnej odpowiedzialności, łatwiej poddają się manipulacji i kontroli. Z tej perspektywy stwierdzenie Szczipkowa, iż „za błędne decyzje odpowiadają ich zlecniodawcy i wykonawcy”, może — przynajmniej teoretycznie — osłabiać zdolność społeczeństwa do autorefleksji i krytycznego namysłu nad własnym doświadczeniem historycznym.

Koncepcja aksjomodernu jawi się zatem przede wszystkim jako konstrukt teoretyczny — scenariusz rozwoju społeczeństwa, w którym elementy religijne i świeckie splatają się w celu realizacji państwowo-narodowego projektu tożsamościowego. Projekt ten służy umacnianiu konserwatywnej tradycji oraz dążeniu do jednolitej i stabilnej opinii publicznej, a więc do ideologicznej homogenizacji społeczeństwa. W swej istocie jest to koncepcja zachowawcza, odpowiadająca interesom władzy politycznej, a nie zróżnicowanym potrzebom społecznym. W tym ujęciu Cerkiew pełni funkcję instytucji sakralizującej wartości systemu, legitymizując jego duchowe i moralne podstawy. Jednym z kluczowych elementów pozostaje tu wizja społeczeństwa homogenicznego, podporządkowanego interesom politycznym państwa. Odwoływanie się do dziedzictwa bizantyjskiej cywilizacji tworzy przy tym iluzję historycznej ciągłości, mającej wzmacniać kulturową legitymizację projektu. W rzeczywistości

⁷⁴⁵ Tamże, s. 279.

aksjomodern można interpretować jako próbę ustanowienia systemu moralnego odpowiadającego nie tyle wartościom chrześcijańskim, ile interesom państwowej władzy — co przesuwając punkt ciężkości z etyki na ideologię.

Podsumowania

W omawianym podrozdziale przedstawiono czterech przedstawicieli różnych środowisk instytucjonalnych, odgrywających istotną rolę w procesach reideologizacji. Warto podkreślić, że choć reprezentują oni odmienne kierunki ideowe, to łącznie wpisują się w putinowską metanarrację. Osiowym pojęciem dla wszystkich pozostaje prymat państwa w relacjach społecznych. Co więcej, wszyscy analizowani autorzy ujmują liberalizm nie tylko jako zjawisko aksjologicznie negatywne, lecz jako bezpośrednio „wrogi” wobec rosyjskiego porządku społeczno-politycznego. Wspólnym elementem ich strategii jest również dążenie do zawłaszczenia języka religijnego, wykorzystywanego jako narzędzie legitymizacji przedstawianych koncepcji — nadające im zarazem pozory uniwersalności i moralnego autorytetu.

Jednocześnie warto zaznaczyć, że Karaganow, analizując sytuację geopolityczną, opowiada się za „zwrotem na Wschód” oraz poszukiwaniem tożsamości Rosji w paradygmacie eurazjatyckim. Dugin, którego retoryka nasycona jest faszyzującymi metaforami, mimo deklarowanej idei wielobiegunowości ujmuje ją w ramach projektu ekspansjonistycznego, postrzegając Rosję przez pryzmat tellurokratycznego ładu. Prochanow z kolei akcentuje znaczenie modelu radzieckiego, odwołując się do narracji stalinowskich. Natomiast Szczipkow czerpie przede wszystkim z dziedzictwa Rosji przedrewolucyjnej, dążąc do wypracowania ideologii zakorzenionej w zasadach religijnych i poszukiwaniu trwałej tradycji wyznaniowej.

Warto jednak zauważyć, że retoryka każdego z analizowanych autorów uległa swoistej radykalizacji po 2022 roku. Podczas gdy wcześniej Szczipkow i Karaganow formułowali stanowiska stosunkowo umiarkowane, Dugin i Prochanow reprezentowali podejścia znacznie bardziej skrajne. Co interesujące, na poziomie normatywnym (a nie jedynie retorycznym) Dugin obecnie stara się tonować własny przekaz, co można wiązać z chęcią zwiększenia rzeczywistego wpływu na procesy decyzyjne. Natomiast Szczipkow i Karaganow w wyraźnie większym stopniu zradykalizowali swoje narracje, jak gdyby starając się lepiej dostosować do współczesnych tendencji retoryki Kremla. Szczególnie widoczne jest to u Szczipkowa, w którego publikacjach refleksja nad postacią Putina zajmuje miejsce centralne — przedstawia go zarówno jako ideologa, jak i filozofa.

Podsumowując, wszystkie analizowane projekty ideowe pozostają odmienne pod względem źródeł inspiracji, języka teoretycznego oraz sposobu rozumienia współczesnej tożsamości Rosji. Każdy z nich oferuje inną wizję państwowej ideologii — od geopolitycznego eurazjatyizmu, przez tellurokratyczny ekspansjonizm, radziecki mit wspólnoty, po poszukiwanie aksjologicznych fundamentów w prawosławnej tradycji przedrewolucyjnej. Jednocześnie wszystkie te narracje pozostają spójne z państwową ramą dyskursywną, wzmacniając podstawowe założenia putinowskiej metanarracji: prymat państwa nad jednostką, antyliberalizm, obronę tzw. „tradycyjnych wartości”. Mimo różnic w akcentach i instrumentarium interpretacyjnym, każdy z analizowanych autorów przyczynia się do utrwalania procesów reideologizacji, dostarczając ich odmiennych, lecz wzajemnie uzupełniających się wymiarów.

Rozdział V. Instrumentalizacja tradycji intelektualnych w dyskursie ideologicznym Rosji

Niniejszy rozdział pracy poświęcony jest identyfikacji narracji filozoficznych wykorzystywanych w ramach politycznego i ideologicznego przekazu, służących jego legitymizacji. Należy podkreślić, że sama tematyka — a zwłaszcza geneza idei w Rosji — została szeroko omówiona w historiografii. Pierwszy blok badań obejmuje prace poświęcone analizie rosyjskich idei pod kątem ich genezy oraz ujawnienia ich korelacji ze współczesnym dyskursem politycznym (zasada: od przeszłości ku teraźniejszości)⁷⁴⁶. Drugi obszar obejmuje badania skupiające się nie tyle na genezie idei, ile na mechanizmach intertekstualnych funkcjonujących w kontekście narracji ideologicznej (zasada: od teraźniejszości ku przeszłości)⁷⁴⁷. Należy zaznaczyć, że zasadnicza trudność metodologiczna niniejszego badania wynika już z samego pytania badawczego, które może być formułowane na różne sposoby: jakie idee są wykorzystywane i co pierwotnie znaczyły. Na tego typu pytania zwykle odpowiadają specjaliści z zakresu poszczególnych nurtów myślowych. W centrum niniejszego badania jednak znajduje się inne pytanie — w jakim celu idee te są wykorzystywane. Celem nie jest więc analiza pierwotnych koncepcji filozoficznych, lecz identyfikacja ich ideologicznej reinterpretacji i zastosowania.

Analiza sposobów instrumentalizacji narracji intelektualnych, a także próba ukazania dążenia do nadania ideologicznemu dyskursowi wymiaru filozoficznego, stanowią zagadnienie o wysokim stopniu aktualności. W pracy wielokrotnie podkreślano, że we współczesnej Rosji podejmowane są próby budowania spójnej ideologii. Warto jednak zauważyć, że nie chodzi tu wyłącznie o samą ideologię w sensie politycznym, lecz o próbę jej filozoficznego uzasadnienia i legitymizacji. W rosyjskim dyskursie politycznym odwołania do filozofii nie są ukrywane — przeciwnie, stanowią istotny element strategii legitymizacyjnej. Przykładem może być jedna z wypowiedzi Putina, w której podkreśla on konieczność odwoływania się do filozofii w opisie

⁷⁴⁶ Choć nie sposób wymienić wszystkich autorów, warto podkreślić, że motyw ten należy do najczęściej podejmowanych zagadnień w badaniach nad współczesną rosyjską myślą polityczną z perspektywy filozoficznej. Zob. m.in.: A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice: Śląsk 1995; J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2010; P. Rojek, *Przekleństwo imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków: Wydawnictwo M 2014

⁷⁴⁷ Ten nurt pozostaje ściśle związany z poprzednim, jednak wyróżnia go retrospektywne podejście badawcze, polegające na analizie przeszłości z perspektywy współczesnych dyskursów. Choć ponownie nie sposób wymienić wszystkich publikacji, warto zaznaczyć, że kierunek ten również cieszy się zainteresowaniem badaczy. Zob. m.in. M. Eltchaninoff, *Co ma w Putin w głowie?*, przeł. A. Bilik, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka 2015; A. Walicki, *Czy Władimir Putin może stać się ideowym przywódcą światowego konserwatyzmu?*, „Przegląd Polityczny” 2015, nr 130, s. 36-50; G. Przebinda, *Rosyjskie idee i wojska*, „Przegląd Rusycystyczny” 2022, nr. 179, s. 196-220.

współczesnego świata. Jak stwierdza:

Dzisiejszy świat to niezwykle złożony, wieloaspektowy system. Aby go właściwie opisać i zrozumieć, nie wystarczą proste prawa logiki, związki przyczynowo-skutkowe ani wynikające z nich regularności. Potrzebna jest filozofia złożoności — coś na kształt mechaniki kwantowej, która jest w pewnym sensie mądrzejsza i bardziej złożona niż fizyka klasyczna⁷⁴⁸.

Widzimy zatem tendencję do zawłaszczania również filozofii w celach ideologicznych. Oparcie się na narracjach filozoficznych jest jednym ze sposobów legitymizowania przekazu zarówno politycznego, jak i ideologicznego.

Dla przeprowadzenia tego rodzaju analizy istotne jest uwzględnienie roli kluczowych aktorów politycznych. W niniejszej pracy jednak zasadniczy punkt odniesienia stanowią teksty polityczne Putina. Wynika to przede wszystkim z faktu, że odgrywa on kluczową rolę w procesie podejmowania decyzji politycznych, będąc zarazem twórcą i centralną figurą systemu określanego mianem putinizmu. Co więcej, w rosyjskim społeczeństwie utrwaliło się przekonanie, że każde słowo wypowiedziane przez niego nabiera szczególnego znaczenia, a decyzje podejmowane na różnych szczeblach władzy często odwołują się do jego wypowiedzi i są nimi legitymizowane. W tym sensie wypowiedzi Putina mogą być analizowane jako kluczowy element produkcji i reprodukcji oficjalnego dyskursu ideologicznego.

Należy zaznaczyć, że teksty Putina były już przedmiotem licznych analiz. W niniejszym rozdziale dobór materiału badawczego obejmuje jednak przede wszystkim kluczowe wystąpienia — coroczne orędzia do Zgromadzenia Federalnego, wystąpienia podczas Forum w Wałdaju o wyraźnym ideologicznym wydźwięku, a także najważniejsze orędzia skierowane do obywateli Federacji Rosyjskiej, w szczególności z lat 2014 i 2022, odnoszące się bezpośrednio do „kryzysowych” etapów polityki państwa.

Należy również zauważyć, że wykorzystywanie różnego rodzaju narracji stanowi zjawisko powszechne w szeroko rozumianym polu ideologicznym. Rozdział rozpoczyna się od krótkiej charakterystyki głównych tendencji w retoryce ogólnej, natomiast kolejne części dotyczą wystąpień Putina. Znaczenie tego zagadnienia wynika z faktu, że narracje pełnią funkcję fundamentu ideologicznego, na którym opiera się konstrukcja współczesnego dyskursu politycznego w Rosji. Jednocześnie stanowią one część mapy pojęciowej ideologii, w ramach której kształtują się znaczenia podstawowych kategorii i pojęć. W niniejszym podrozdziale jednak uwaga zostanie skierowana nie tyle na same pojęcia, ile na filozoficzne koncepcje, do których ideologiczny dyskurs odwołuje się w sposób selektywny i instrumentalny. Pozwoli to

⁷⁴⁸ *Заседание дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 02.10.2025. <http://kremlin.ru/events/president/news/78134> [dostęp: 15.10.2025].

uchwycić nie tylko mechanizmy legitymizacji władzy i budowania tożsamości zbiorowej, lecz również proces porządkowania rzeczywistości symbolicznej zgodnie z określoną logiką ideologiczną.

5.1. Filozoficzne ramy i ich funkcja w przekazie ideologicznym

W rosyjskim dyskursie ideologicznym wyraźnie widoczne jest odwoływanie się do różnego rodzaju narracji w celu legitymizacji przekazu oraz nadania mu autorytatywnego charakteru. W niniejszej części rozdziału omówione zostaną główne tendencje tego zjawiska, na podstawie analizy inicjatyw filozoficzno-ideologicznych przedstawionych w rozdziale trzecim. Przyjmując zasadę porządku chronologiczno-tematycznego, można wyróżnić kilka podstawowych osi narracyjnych, wokół których konstruowany jest współczesny rosyjski dyskurs ideologiczny: antyczno-grecką, chrześcijańską, rosyjską myśl filozoficzną, a także narracje radzieckie i postradzieckie.

1. W ramach narracji antycznych szczególne znaczenie zyskuje *platonizm*, który staje się punktem odniesienia dla współczesnych prób reinterpretacji porządku moralnego i metafizycznego. Obecność tej narracji była widoczna podczas konferencji *Wielka rosyjska rektyfikacja imion* (WRRI) oraz *Wielki sobór filozoficzny* (WSF).

W ramach konferencji *Wielka rosyjska rektyfikacja imion* kładziono nacisk na wykorzystanie narracji myśli greckiej. Ogólnie rzecz biorąc, odwoływanie się do greckich filozofów służy przede wszystkim interpretacji wojny jako podstawowego elementu ludzkiej kondycji społecznej. W tym obrębie główną narracją staje się myśl Platona i tradycja platonizmu. Wynika to częściowo z faktu, że platonizmem inspirowali się zarówno przedstawiciele rosyjskiej myśli religijnej, jak i eurazjatyści i oba te nurty są aktywnie wykorzystywane w ramach współczesnej retoryki ideologicznej. Platonizm jest postrzegany jako „ideokratyczny paradygmat”⁷⁴⁹ oraz „uniwersalna przestrzeń teoretycznej kontemplacji”⁷⁵⁰, która — zdaniem ideologów — pozwala analizować „rzeczywistość społeczną z punktu widzenia idei (ideału społecznego) panującej w świadomości społecznej, która warunkuje jedność wspólnoty społecznej i integralność świadomości społecznej”⁷⁵¹. Poleganie na platonizmie jest również charakterystyczne dla retoryki rodziny Duginów. Dugin, na przykład, promuje koncepcję Logosu, nadając jej wymiar filozoficzny, metafizyczny i ontologiczny w

⁷⁴⁹ А.В. Трухан, *Священная война России в эсхатологической логике истории: идеократические основания третьей мировой войны*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 186.

⁷⁵⁰ Tamże.

⁷⁵¹ Tamże.

kontekście politycznym⁷⁵². W kontekście rosyjskiej inwazji platonizm został wykorzystany przez Dugina do uzasadnienia wojny w Ukrainie. Odwoływanie się do platonizmu stanowi zatem jedną z bardziej powszechnych tendencji w rosyjskiej ideologii. Wynika to z pewnej „wygody” posługiwania się jego ideami — z jednej strony ze względu na ich uniwersalny i ponadczasowy charakter, z drugiej zaś z uwagi na ich potencjał państwowo-polityczny i dialektyczne podejście do rzeczywistości.

Z kolei w ramach tzw. *Wielkiego Soboru Filozoficznego* wykorzystano nie tyle platońską, ile *neoplatońską zasadę synkretyzmu* w celu stworzenia koncepcji tzw. „Rosyjskiej Idei «Rosyjskiego Krzyża»”⁷⁵³. Uczestnicy wydarzenia zaproponowali trzy zasady: „*ontologiczną zasadę «Jedno w wielu»*” (ros. *Онтологический принцип „Единое во многом”*), „*metodologiczną zasadę «Synteza i Zjednoczenie»*” (ros. *Методологический принцип „Синтез и соединение”*) oraz „*deklaratywną zasadę «Razem za jedno»*” (ros. *Декларативный принцип „Купно заедино, вместе за одно”*)⁷⁵⁴. Formuła ta opiera się na podejściu synkretycznym, łączącym dążenie do pozornego ujednolicenia elementów neoplatońskich, rosyjskiej myśli religijnej oraz historycznych odniesień do Czasu Smuty, w szczególności do postaci Minina i Pożarskiego. Wyrażenie „*Razem za jedno*” stanowi ideologiczną formułę nawiązującą do motywu narodowej i duchowej jedności, szczególnie w kontekście zewnętrznej konfrontacji. Synkretyzm ten ukazuje, że współcześni ideolodzy dążą do łączenia narracji filozoficznych, religijnych i historycznych w jedną całość, która ma nadać ideologicznemu przekazowi pozory spójności i głębi filozoficznej, a tym samym wzmocnić jego legitymizujący charakter.

Wykorzystanie narracji platońskiej oraz neoplatońskiej ma zatem charakter instrumentalny i retoryczny. Odwołania do platonizmu — zwłaszcza do idei jedności, hierarchicznego porządku i nadrzędności idei nad materią — służą przedstawieniu istniejącej struktury władzy jako naturalnego i racjonalnego porządku rzeczy. W tym kontekście platonizm staje się narzędziem uzasadniania wojny i centralizacji państwa, a także środkiem tworzenia pozornej ciągłości między filozofią klasyczną, duchowością rosyjską i współczesną polityką.

2. Drugą osią odniesień jest odwoływanie się do *tekstów chrześcijańskich*.

⁷⁵² А.Г. Дугин, *Актуальность Платона для России и платонический минимум*, Платонополис. <http://www.platonizm.ru/content/dugin-ag-aktualnost-platona-dlya-rossii-i-platonicheskiy-minimum> [dostęp: 18.09.2024].

⁷⁵³ Доклад 65, [w:] *Первый большой философский собор „Об основаниях русской идеи. Онтологические доводы”*, Москва: Издательство „Русская философия” 2023, s. 615-621.

⁷⁵⁴ Tamże.

Chrześcijańskie narracje obejmują szeroki zakres odniesień — od nawiązań do pism świętych, zwłaszcza do narracji Starego Testamentu i Apokalipsy św. Jana, po świętą tradycję, której przykładem jest myśl greckich ojców Kościoła. W ramach retoryki ideologicznej jedną z podstawowych narracji pozostają motywy eschatologiczne. Przykładem takiego wykorzystania jest retoryka Dugina, który wskazuje:

SVO jest początkiem eschatologicznej bitwy między świętą tradycją a współczesnym światem, która osiągnęła swój najbardziej złowrogi, toksyczny i radykalny wyraz właśnie w postaci liberalnej ideologii i globalistycznej polityki. Dlatego coraz częściej mówimy o Armagedonie, ostatniej decydującej bitwie między armiami Boga i Szatana⁷⁵⁵.

Dugin odwołuje się do własnych, wcześniej opracowanych materiałów, rozwijając wątki obecne w jego wcześniejszej twórczości. Symbole, które tworzy, podkreślają radykalny charakter jego retoryki. *Apokalipsa św. Jana* stanowi dla Dugina kluczową narrację, kształtującą zarówno jego język, jak i podstawowe pojęcia ideologiczne. Konstruuje on zatem synkretyczny model, wykorzystując elementy apokaliptyki św. Jana, tradycji greckich ojców Kościoła oraz filozofii hinduskiej. Dugin nie wnosi nowych treści, lecz konsekwentnie rozwija i popularyzuje swoje okultystyczno-ezoteryczne poglądy. Jak wskazuje Sznirelman:

Konstrukcje Dugina opierają się na ezoterycznych i geopolitycznych poglądach na „świętą przeszłość”, które są dalekie od metodologii akademickiej. Trzyma się esencjalistycznych poglądów na „rasę” i „etniczność”, które budują pseudonaukową podstawę dla ksenofobii w postaci „nowego (kulturowego) rasizmu”. Dugin nie wstydy się niespójności i sprzeczności swoich konstrukcji, ponieważ odwołuje się do emocji, a nie do rozumu⁷⁵⁶.

Podczas gdy Dugin buduje globalny model eschatologiczny, Warawa przenosi narracje biblijne na poziom moralnej wykładni wojny jako nieuchronnego elementu historii człowieka. W jego wystąpieniach pojawia się wątek tzw. „upadku człowieka w grzech”, traktowany jako fundament całej historii ludzkości. Autor, pragnąc skrytykować pacyfizm, podkreśla, że wojna jako grzech stanowi tzw. „patologiczną normę”⁷⁵⁷. Parafrazując Tertuliana, wczesnochrześcijańskiego egzegetę, Warawa stwierdza: „Krew bohatera jest nasieniem pokoju”⁷⁵⁸. Widoczne jest zatem wykorzystanie teologicznej narracji w celu usprawiedliwienia i sakralizacji wojny.

Biorąc za podstawę narracje biblijne, autorzy konstruują własne teorie. Należy zauważyć, że Pismo Święte samo w sobie stanowi potężne i autorytatywne narzędzie

⁷⁵⁵ А.Г. Дугин, *Украина как территория Армагеддона*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 35.

⁷⁵⁶ V. Shnirelman, *Alexander Dugin: Between Eschatology, Esotericism, and Conspiracy Theory*, [w:] *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*, red. A. Dyrendal i in., Leiden: Brill 2018, s. 443.

⁷⁵⁷ B.B. Варавва, dz. cyt., s. 44.

⁷⁵⁸ Tamże, s. 51.

oddziaływania, dlatego odwoływanie się do niego jest często jednym z kluczowych mechanizmów budowania retoryki ideologicznej. Przede wszystkim służy to wzmocnieniu argumentacji poprzez nadanie jej wymiaru sakralnego oraz moralnego autorytetu. Co więcej, Biblia — jako księga symboli i archetypów — umożliwia ideologom selektywne konstruowanie „wygodnych” interpretacji, które legitymizują określone działania polityczne i moralne. W ten sposób odniesienia biblijne stają się elementem strategii dopasowania, polegającej na instrumentalnym wykorzystywaniu tekstu świętego w celu nadania przekazowi ideologicznemu pozorów uniwersalności oraz prawdy objawionej.

3. Kolejną osią odniesień jest *rosyjska myśl filozoficzna XIX i XX wieku*. Niemal wszyscy ideolodzy — w taki czy inny sposób — wskazują na metafizyczny i ontologiczny charakter rosyjskiej refleksji religijnej, która w ich ujęciu pełni funkcję narzędzia służącego rozwijaniu retoryki wyjątkowości tzw. „idei rosyjskiej”, a w niektórych przypadkach również uzasadnianiu polityki państwa. Innymi słowy, rosyjska filozofia staje się swoistą „marką”, na podstawie której konstruowane są ideologiczne znaczniki i kategorie wykorzystywane w procesie legitymizacji współczesnego dyskursu politycznego. Laruelle wskazuje:

Architekci „ruskiego miru” byli pasjonatami rosyjskiej filozofii, chętnymi do ponownego odkrycia Władimira Sołowiewa i Nikołaja Bierdiajewa wśród wielu innych. Jednocześnie byli specjalistami w dziedzinie marketingu i brandingu. To połączenie gatunków okazało się udaną mieszanką. [...] Genealogiczne początki „ruskiego miru” charakteryzują się zatem tą podwójną cechą, która sięga narodzin tej idei: w sensie marketingowym jest to marka służąca do ustanowienia głosu Rosji w chórze narodów, ale jest to także naczynie dla bardziej filozoficznej, a nawet mesjanistycznej wizji, która wierzy, że przesłanie Rosji dla świata jest jedną z uniwersalnych wartości⁷⁵⁹.

Pierwszy wektor narracyjny związany jest z dążeniem do ukazania, że wojna stanowi element bycia. Innymi słowy, wojna jest tu postrzegana nie jako zjawisko polityczne, lecz jako ontologiczny wymiar egzystencji. Tego rodzaju ujęcie służy przede wszystkim uzasadnieniu jej nieuchronności oraz nadaniu jej statusu zjawiska wpisanego w naturę człowieka i świata. Zasada ta pozwala ideologom legitymizować przemoc jako formę realizacji tzw. porządku metafizycznego. Warawa pisze:

Rosyjscy myśliciele pokazali zgubne skrajności pacyfizmu i militarizmu, wybierając nie tylko „złoty środek”, ale ujawniając najgłębszy tragiczny sens wojny, nie tylko jej „okropności” – morderstwa, śmierć, zniszczenie, przemoc, okrucieństwo, ale także jej jasną stronę, prowadzącą do innych wymiarów, w których decyduje się los ludzkości. To ostatnie jest szczególnie trudne, ale bez tego powstaje jednowymiarowe i banalne spojrzenie, które po

⁷⁵⁹ M. Laruelle, *Ideology and Meaning-Making under the Putin Regime*, Stanford: Stanford University Press 2025, s. 234-235.

prostu neguje wojnę⁷⁶⁰.

Budując swoje argumenty, ideolodzy cytują takich autorów, jak Nikołaj Bierdiajew, Nikołaj Łoski, Gieorgij Fłorowski, Paweł Florenski czy Lew Karsawin. Innymi słowy, odwoływanie się do rosyjskich myślicieli służy tu nie tylko konstruowaniu argumentacji, lecz także próbie wykorzystania aparatu pojęciowego stworzonego przez filozofów. Ogólnie rzecz biorąc, metoda ta polega na wyrywaniu z kontekstu tych fragmentów i sformułowań, które odpowiadają bieżącym potrzebom ideologicznym.

Przykładowo, w kontekście wojny niektórzy ideolodzy koncentrują się na pojęciu *sumienia*, nadając mu znaczenie odległe od oryginalnych sensów filozoficznych. W trakcie WRRI wojna została przedstawiona jako tzw. „tragedia sumienia” — teza ta została oparta na reinterpretacji koncepcji Fłorowskiego i Karsawina, odnoszących się do wewnętrznego rozdarcia człowieka między dobrem a złem. W ujęciu ideologicznym jednak pojęcie to zostaje przekształcone w narzędzie retoryczne, mające na celu sakralizację wojny i przedstawienie jej jako moralnego obowiązku. Jak zauważył jeden z uczestników wydarzenia:

Dla filozofii rosyjskiej wojna nie jest częścią nauki o polityce, jak dla filozofii niemieckiej; nie jest egzystencjalną przygodą, jak dla Francuzów; nie jest obroną własnych interesów, jak dla Brytyjczyków i Amerykanów. To jest właśnie tragedia sumienia, kiedy zdajemy sobie sprawę, że nie da się walczyć w sumieniu i nie da się nie walczyć. Dla nas wojna jest obroną nas samych i tych, którzy tej obrony potrzebują⁷⁶¹.

W podobnym duchu sformułowano również tezę, inspirowaną myślą Nikołaja Gogola, która wskazuje na ścisły związek między rosyjskością a wojną jako konstytutywnym elementem tożsamości narodowej:

Dla Gogola „rosyjski kodeks” to kodeks „wojskowego braterstwa”, który jest rozumiany jako ostateczny rozwój i esencja „rosyjskości”. Rosjanie to naród kszatriów, naród wojowników, nikt na świecie nie stoczył tylu wojen co Rosjanie i nikt nie ma bardziej chwalebnej historii militarnej niż Rosjanie. Ten kod kulturowy zwycięzców jest, według Gogola, najważniejszą rzeczą⁷⁶².

W ten sposób rosyjska myśl filozoficzna zostaje przekształcona w narzędzie ideologiczne, służące przedstawieniu wojny jako konstytutywnego elementu tożsamości narodowej oraz porządku metafizycznego.

Drugim wektorem jest idea tzw. „boskiego wybraństwa narodu rosyjskiego”,

⁷⁶⁰ В. Варава, dz. cyt., s. 54.

⁷⁶¹ А.А. Скворцов, *Война как обыденность и выход из небытия*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 143-144.

⁷⁶² О.А. Матвейчев, *Николай Гоголь о „русском коде”*, [w:] *Первый большой философский собор*, dz. cyt., Доклад 36, s. 336-342.

stanowiąca impuls do wzmocnienia narracji rosyjskiego mesjanizmu i imperializmu. Przykładowo Sundryukov, rozwijając koncepcję „boskiego wymiaru rosyjskiej tożsamości”, wskazuje na szczególną relację narodu rosyjskiego z Bogiem, która — w jego ujęciu — stanowi fundament duchowej misji Rosji. Jak pisze:

W tym sensie naród rosyjski jest rzeczywiście narodem niosącym Boga, Bóg działa przez niego, a przyczynowe zamknięcie procesu modernistycznego przebiega przez niego. Możemy zmienić bieg historii, możemy obrócić bieg historii w kierunku, w którym powinien być obrócony zgodnie z Bożą opatrnością⁷⁶³.

Odwoływanie się do tzw. „boskiego wybraństwa” służy tu jako narzędzie legitymizacji działań politycznych. W ten sposób odniesienia do rosyjskiej myśli religijnej służą retorycznemu zawłaszczaniu sacrum i przedstawianiu ekspansji jako dziejowego obowiązku.

Trzecim wektorem są odwołania do religijnych motywów rosyjskiej filozofii, wykorzystywane do wzmacniania dyskursu o sakralnym charakterze nie tylko społeczeństwa, lecz także władzy. Podczas wystąpień zwracano uwagę na koncepcję „monarchii ludowej” Iwana Sołoniewicza, przywoływaną w kontekście refleksji nad religią i kwestią sumienia:

Rosyjski ideał rodzimej monarchii opartej na samorządności ludu i supremacji cara wynika przede wszystkim z jego statusu religijnego — jako pomazańca Bożego, który ponosił szczególną odpowiedzialność przed Bogiem za swój lud. Rosyjska monarchia prawosławna opierała się na zasadzie religijnej, którą I. L. Sołoniewicz bardzo trafnie zdefiniował jako dyktaturę sumienia⁷⁶⁴.

Innymi słowy, poprzez odwoływanie się do abstrakcyjnych i wysoce teoretycznych pojęć ideolodzy dokonują symbolicznej legitymizacji reżimu politycznego, nadając mu pozory moralnego i duchowego odrodzenia.

Czwartym wektorem jest odwołanie do *bizantynizmu*, w szczególności do dziedzictwa Konstantina Leontjewa. Idea, że Rosja jest spadkobierczynią Bizancjum, pozostaje jedną z najbardziej rozpowszechnionych narracji ideologicznych. W wystąpieniach przywoływano idee Leontjewa w celu sakralizacji „silnej władzy autorytarnej”, która — zdaniem ideologów — „jest niezbędna do zachowania jedności narodów, grup etnicznych i regionów Rosji, charakteryzujących się odmiennymi kulturami i tradycjami”⁷⁶⁵.

Należy zauważyć, że niemal wszystkie wystąpienia — w mniejszym lub większym stopniu — odwołują się do idei rosyjskiej myśli religijnej. Oprócz prac stricte filozoficznych

⁷⁶³ Н. Сундюков, *Русская пустота, или к экзистенциальному пониманию истории*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 199.

⁷⁶⁴ В.Ю. Даренский, *Основные концепты русской идеологической обороны*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 128.

⁷⁶⁵ Ю.В. Пуцаев, *Настоящая цель СВО и войны: деападнизация Украины и России*, [w:] *Великое русское исправление имен*, dz. cyt., s. 171.

aktywnie wykorzystywane są także narracje literackie, co wiąże się z charakterystycznym dla kultury rosyjskiej zjawiskiem literaturocentryzmu. W pewnym sensie dzieła z XIX i XX wieku okazują się najbardziej „uniwersalne” pod względem możliwości konstruowania argumentacji ideologicznej. Przyczynia się to również do kształtowania emocjonalnego odbioru przekazu i wzmacniania jego perswazyjności.

4. Czwartą osią odniesień jest odwołanie do *narracji radzieckich i poradzieckich*. Myśl radziecka nie stanowi głównej narracji w omawianych konferencjach, niemniej jednak można wskazać pewne wyraźne tendencje.

Narracja radziecka również pojawia się w analizowanym materiale, jednak nie odgrywa tak zasadniczej roli jak w przypadku wyżej wymienionych narracji. Wykorzystywana jest przede wszystkim w odniesieniu do II wojny światowej czy rehabilitacji stalinizmu. Służy to sakralizacji samej wojny, a także wzmacnianiu wizerunków bohaterów i mitu zwycięstwa. W kontekście narracji wojennych warto również zwrócić uwagę na okres zimnej wojny, który coraz częściej zaczyna pojawiać się we współczesnych refleksjach rosyjskich. Widoczny jest — choć wciąż niezbyt szeroko rozpowszechniony — powrót do antyamerykańskich narracji z okresu zimnej wojny, które stanowią wygodne narzędzie budowania ideologicznej tożsamości.

W kontekście narracji radzieckich można zwrócić uwagę na odwołania do opowieści wojennych Andrieja Płatonowa, które są wykorzystywane w celu przedstawienia wojny jako doświadczenia nadającego życiu sens. Warawa interpretuje to jako „szansę uczynić swoje życie godnym, poprzez odzyskanie tej autentyczności, której nigdy nie brakowało w „pokojowym” życiu”⁷⁶⁶. W tym ujęciu wojna jawi się jako twórcza energia i forma zbawienia świata. Innym przykładem jest twórczość Aleksandra Gulygi, która wykorzystywana jest do wzmacniania obrazów wroga. Z tej perspektywy pojęcia „derusyfikacja” i „amerykanizacja” zostają zrównane i przedstawiane jako zjawiska tożsame.

Wśród poradzieckich narracji centralne miejsce zajmuje odwołanie do Aleksandra Panarina, zwłaszcza w kontekście jego koncepcji „rewanżu historii”⁷⁶⁷. Dziedzictwo Panarina jest chętnie wykorzystywane przez współczesnych rosyjskich ideologów, ponieważ wzmacnia ono ich antyliberalne i imperialne narracje, nadając im pozory ciągłości intelektualnej. Jednym z istotnych wątków w odwołaniach do Panarina jest jego synkretyczne podejście cywilizacyjne, którego centralnym założeniem jest pojęcie syntezy — rozumianej jako dążenie do połączenia tradycji duchowych, kulturowych i politycznych w ramach jednej, uniwersalnej wizji Rosji.

⁷⁶⁶ B.B. Варава, dz. cyt., s. 55.

⁷⁶⁷ Zob. А. Панарин, *Реванш истории. Российская стратегическая инициатива в XXI веке*, Москва: Издательство „Русский мир” 2005.

Prace Panarina można określić jako próbę interpretacji wydarzeń historycznych w oparciu o zasadę dychotomii. Po pierwsze, warto zauważyć, że autor był zdecydowanym przeciwnikiem wizji liberalnej, postrzegając ją jako swoisty „generator przyszłych katastrof”. Z perspektywy ideologii kremlońskiej takie ujęcie okazuje się szczególnie użyteczne, ponieważ w oficjalnych dokumentach państwowych liberalizm przedstawiany jest jako ideologia destrukcyjna. Po drugie, analizując twórczość Panarina, należy podkreślić, że jej zasadniczy charakter wiąże się z afirmacją imperialnej natury państwa rosyjskiego. Innymi słowy, Panarin konstruował dychotomię, w której Rosja jawi się jako prawosławna (neobizantyjska) cywilizacja, podczas gdy Zachód był określany przez niego poprzez pojęcie „demokratycznego rasizmu”. W kontekście dziedzictwa Panarina Paolo Pizzolo podsumowuje jego myśl następująco:

Analizując historię Rosji, Panarin uważał, że geograficzno-historyczne uwarunkowania kraju doprowadziły go do przyjęcia ustroju imperialnego. Rosja stanowiła, jego zdaniem, wiodącą siłę napędową konsolidacji alternatywnego modelu wobec globalizacji kierowanej przez USA. [...] W swojej pracy *Cywilizacja Prawosławna* [...] przedstawiał zachodnioeuropejski model jako oparty na zasadach kapitalizmu, hedonizmu, konsumpcjonizmu, racjonalizmu oraz tego, co nazywał „rasizmem demokratycznym”⁷⁶⁸.

Twórczość Panarina zyskała szczególną recepcję w kręgach religijnych, gdzie jego koncepcje są interpretowane jako próba połączenia myślenia teologicznego z wizją geopolityczną. W Rosji organizowana jest także coroczna konferencja poświęcona jego spuściźnie, co świadczy o trwałym wpływie jego idei na współczesny dyskurs ideologiczny. W pewnym sensie sam Panarin mógłby być postrzegany jako przedstawiciel tego typu myślicieli, których refleksja stanowi zasób dla rozmaitych projektów ideologicznych.

Narracje radzieckie i poradzieckie, choć nie stanowią głównej osi analizowanego przekazu, pełnią istotną funkcję wspierającą. Z jednej strony wzmacniają one mitologizację i sakralizację wojny oraz pamięci o zwycięstwie, z drugiej zaś — dostarczają narzędzi do konstruowania wizji geopolitycznej, opartej na dychotomicznym podziale świata na Rosję i Zachód. W efekcie przyczyniają się one do utrwalenia przekonania o historycznej misji Rosji oraz do legitymizowania współczesnych działań politycznych jako kontynuacji wielkiego projektu dziejowego.

Wspólnym mianownikiem wszystkich czterech osi narracyjnych jest ich funkcja legitymizacyjna. Wykorzystanie narracji polega bądź na jej dopasowaniu do własnych założeń, bądź na wyraźnej dekontekstualizacji. Umożliwia to arbitralne łączenie odległych tradycji w

⁷⁶⁸ P. Pizzolo, *Eurasianism: An ideology for the multipolar world*, Rome 2019 [Rozprawa doktorska, Luiss — Libera Università Internazionale degli Studi Sociali], s. 116.

jedną narracyjną całość, która pozornie zakorzenia współczesną politykę w wielowiekowym dziedzictwie duchowym. W ten sposób ideologia zaczyna pretendować do roli „filozofii państwowej”. W kolejnych częściach rozdziału uwaga zostanie skierowana na sposoby legitymizacji dyskursu politycznego Putina poprzez odwołania do narracji filozoficznych, służących uzasadnieniu współczesnych projektów politycznych.

5.2. Wybrane koncepcje w retoryce Putina: ku problemowi instrumentalizacji

5.2.1. Pasjonarność (Gumilow)

W ideologicznym dyskursie współczesnej Rosji wyraźnie widoczna jest recepcja neoeurazjatyckich poglądów Lwa Gumilowa. Temat ten — a zwłaszcza recepcja i instrumentalizacja idei Gumilowa w dyskursie politycznym — został szeroko opracowany w badaniach nad eurazjatyzmem. W tej perspektywie, jak zaznacza Bartosz Gołąbek „Swoistym łącznikiem między eurazjatyzmem międzywojennym a współczesnością rosyjską mógł okazać się Lew Gumilow”⁷⁶⁹.

Lew Gumilow (1912–1992) był rosyjskim historykiem, geografem i etnologiem, synem poetów Anny Achmatowej i Nikołaja Gumilowa. Jego działalność naukowa, wielokrotnie przerywana represjami radzieckimi, doprowadziła do sformułowania oryginalnej teorii etnogenezy, w której próbował połączyć elementy nauk przyrodniczych z refleksją historyczno-kulturową. Centralnym pojęciem jego koncepcji stała się *pasjonarność* — kategoria mająca wyjaśniać dynamikę rozwoju cywilizacji i narodów.

Odwoływania się do teorii pasjonarności są widoczne zarówno w kręgach politycznych, jak i religijnych współczesnej Rosji. Pojęcie to jest dziś aktywnie wykorzystywane w dyskursie ideologicznym, zwłaszcza w kontekście tożsamości narodowej oraz dynamiki procesów historycznych.

W dyskursie politycznym współczesnej Rosji pojęcie pasjonarności Gumilowa — rozwinięte w ramach jego teorii etnogenezy — należy do najczęściej przywoływanych kategorii służących legitymizacji wizji tzw. „woli narodu”. Koncepcja ta została sformułowana przez autora podczas pobytu w więzieniu „Kriesty” (ros. Кресты) w Petersburgu w latach 50. XX wieku, a następnie rozwijana w kolejnych dekadach, zwłaszcza w pracach *Etnogeneza i biosfera Ziemi* (ros. *Этногенез и биосфера Земли*) oraz *Etnosfera: historia ludzi i historia*

⁷⁶⁹ B. Gołąbek, *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012, s. 10.

przyrody (ros. *Этносфера: история людей и история природы*). Gumilow, łącząc elementy biologii, historii i geopolityki, dążył do wyjaśnienia mechanizmów rozwoju cywilizacji, posługując się kategoriami m.in. takimi jak etnos, energia, impuls czy pasjonariusze. Według jego ujęcia etnos powstaje w wyniku pasjonarnego impulsu, który inicjuje proces kształtowania się wspólnoty historycznej. Z kolei przez etnos rozumiał on swoisty „organizm społeczny” o własnej dynamice, zdolny do długotrwałego trwania, samoreprodukcji i rozwoju w określonych warunkach środowiskowych. Przez etnos rozumiał:

Zbiorowość osobników przeciwstawiająca się wszystkim innym zbiorowościom. Nie istnieje żaden realny wyróżnik pozwalający na określenie etnosu, który można by zastosować do wszystkich znanych nam przypadków: język, pochodzenie, zwyczaje, kultura materialna czy ideologia bywają czasem czynnikami decydującymi, lecz innym razem — nie. Jedno możemy wyłączyć poza nawias: uznanie przez każdego osobnika, że „my jesteśmy tacy, a wszyscy inni — inni”⁷⁷⁰.

W procesach etnogenezy szczególne znaczenie Gumilow przypisywał tzw. pasjonarności, która, jego zdaniem, odgrywa kluczową rolę w mechanizmach rozwoju etnosów. Pasjonarność — w ujęciu Gumilowa — to „nadmiar energii biochemicznej żywej substancji, przejawiający się jako zdolność człowieka do ponadnormalnego wysiłku”⁷⁷¹. Według Gumilowa stanowi ona cechę jednostki wyjątkowej, wyróżniającej się zdolnością do przekraczania przeciętnych granic ludzkiej aktywności. Można ją rozumieć jako wewnętrzną energię lub motywację napędzającą działania człowieka w procesie historycznym. Istotne jest podkreślenie, że, według tej koncepcji, pasjonarność może przejawiać się zarówno w sposób pozytywny, prowadząc do tworzenia i rozwoju cywilizacji, jak i negatywny, skutkując destrukcją oraz chaosem społecznym.

W kręgach akademickich teoria Gumilowa spotkała się z krytyką i została oceniona jako pseudonaukowa. Współcześni rosyjscy historycy wskazują na brak naukowego charakteru i metodologicznej rzetelności tej koncepcji⁷⁷². Badacze ci, odwołując się do analizy historycznej, podkreślają, że teoria Gumilowa nie spełnia podstawowych kryteriów naukowości. Na jej potencjalną niebezpieczność zwraca uwagę szczególnie Szniirelman, który zauważa:

Tymczasem koncepcje, które przedostały się do mediów masowych, a nawet do podręczników szkolnych, wcale nie są nieszkodliwe. [...] Z przedstawienia etnosów jako zamkniętych

⁷⁷⁰ Л. Н. Гумилев, *О термине „этнос”*, Электронная библиотека Royallib. https://royallib.com/read/gumilev_lev/o_termine_etnos.html#0 [dostęp: 11.03.2024].

⁷⁷¹ L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa: Polski Instytut Wydawniczy 2004, s. 278.

⁷⁷² O krytycznych tendencjach wobec koncepcji Gumilowa zob. m.in. В. Кореняко, *К критике концепции Л.Н.Гумилева*, Скепсис. Научно-просветительский журнал. https://scepsis.net/library/id_3308.html [dostęp: 15.03.2023].

całości, posiadających własny światopogląd i stereotypy zachowań, wynika idea ich kulturowej nieprzystawalności. Z kolei nauka o różnych „fazach etnogenezy” nieuchronnie prowadzi do przekonania o realnej nierówności, fatalnej niestabilności państw wieloetnicznych, a nawet o „konflikcie” cywilizacji. Współcześnie idea „kulturowej nieprzystawalności” stała się głównym hasłem nowego (kulturowego) rasizmu, który kładzie szczególny nacisk na rzekomo wyjątkowo trwałe wartości kulturowe, mające nieuchronnie skazywać „tubylców” na konflikt z „obcymi” lub „cudzoziemcami”⁷⁷³.

Sznirelman zwraca również uwagę na rosnącą popularność tej teorii w niektórych kręgach naukowych. Niemniej jednak koncepcja ta staje się jednym z fundamentów w procesie konstruowania humanistycznych podstaw współczesnej rosyjskiej ideologii.

W rosyjskim dyskursie politycznym pojęcie pasjonarności zajmuje istotne miejsce i często przywoływane jest w kontekście współczesnych interpretacji dziejów. Sam termin pasjonarność stanowi dość abstrakcyjny konstrukt, który może być wykorzystywany w celach ideologicznych, oferując społeczeństwu określony sposób myślenia o historii i tożsamości. Do koncepcji Gumilowa regularnie nawiązuje Putin, wykorzystując ją w retoryce dotyczącej narodowej siły i rozwoju państwa. Na przykład w 2012 roku, podczas przemówienia do Zgromadzenia Federalnego, odwołał się on do teorii pasjonarności w kontekście rywalizacji o zasoby w przestrzeni globalnej:

Globalny rozwój staje się coraz bardziej nierównomierny. Dojrzewa grunt pod nowe konflikty o charakterze ekonomicznym, geopolitycznym i etnicznym. [...] To, kto wysunie się na prowadzenie, a kto pozostanie outsiderem i nieuchronnie utraci swoją samodzielność, będzie zależeć nie tylko od potencjału ekonomicznego, ale przede wszystkim od woli każdego narodu, od jego wewnętrznej energii — jak mówił Lew Gumilow — od pasjonarności, od zdolności do ruchu naprzód i do zmian⁷⁷⁴.

Charles Clover w swojej analizie określił użycie tego pojęcia przez Putina jako sygnał wskazujący na ideologiczne znaczenie teorii Gumilowa w dyskursie politycznym współczesnej Rosji:

Mimowolne wspomnienie przez Putina zmarłego rosyjskiego historyka Lwa Gumilowa oraz użycie tego osobliwego słowa *pasjonarność* niewiele znaczyło dla osób niezaznajomionych z tematem; jednak dla tych, którzy znali konserwatywne teorie nacjonalizmu [...] miało to duże znaczenie. Był to klasyczny sygnał Kremla — to, co w polityce amerykańskiej określa się mianem *dog whistle* — czyli sposób komunikowania określonych treści wybranym grupom w sposób zrozumiały jedynie dla nich. Była to forma ogłoszenia w sposób zaprzeczalny tego, czego Putin prawdopodobnie nie mógłby powiedzieć wprost — że pewne kręgi w strukturach

⁷⁷³ В.А. Шнирельман, *Лев Гумилев: от „пассионарного напряжения” до „несовместимости культур”*, „Научное сообщество” 2009, nr 3, s. 214.

⁷⁷⁴ *Послание Президента Федеральному Собранию*, Президент России 12.12.2012. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/17118> [dostęp: 07.12.2021].

państwowych cieszą się jego zrozumieniem i poparciem⁷⁷⁵.

Do teorii pasjonarności odwołuje się również patriarcha Cyryl, który określił to pojęcie jako „zdolność narodu do dokonywania czynu heroicznego”⁷⁷⁶. Według niego pasjonarność stanowi potencjał umożliwiający przetrwanie cywilizacji⁷⁷⁷. W obrębie dyskursu religijnego termin ten funkcjonuje także w kontekście służenia cerkiewnego⁷⁷⁸. W tym kontekście pasjonarność wykracza poza pierwotne ramy teorii Gumilowa i staje się elementem również dyskursu religijnego.

Pomijając szczegóły teoretyczne i kontrowersje metodologiczne, warto zauważyć, że pojęcie pasjonarności pełni funkcję wygodnej kategorii interpretacyjnej, ułatwiającej ideologiczne racjonalizację dyskursu. Z natury kontrowersyjny i wysoce abstrakcyjny termin *pełni funkcję retorycznego wsparcia w rozwijaniu argumentacji dotyczącej rosyjskiego potencjału cywilizacyjnego poprzez tzw. „energię narodu”*. Zabieg ten służy wzmacnianiu tezy o tzw. „wyjątkowości rosyjskiej”.

5.2.2. Cywilizacja rosyjska (Danilewski)

Teorie cywilizacyjne stanowią jedno z kluczowych narzędzi konceptualizacji współczesnego rosyjskiego dyskursu ideologicznego. W oficjalnych dokumentach państwowych, jak pokazano w poprzednich rozdziałach, Federacja Rosyjska jest przedstawiana jako cywilizacja o charakterze unikalnym, co stanowi jeden z kluczowych elementów współczesnej narracji ideologicznej. Ukształtowanie tej wizji następowało w oparciu o podejście cywilizacyjne, które w rosyjskiej myśli historyczno-filozoficznej ma długą tradycję i łączy się z refleksją nad miejscem Rosji w świecie. Podejście cywilizacyjne w rosyjskiej historiozofii było reprezentowane przede wszystkim przez Mikołaja Danilewskiego, którego twórczość została szeroko zaadaptowana w dyskursie ideologicznym współczesnej Rosji.

Mikołaj Danilewski (1822–1885) był myślicielem o orientacji konserwatywnej, jednym z czołowych teoretyków panslawizmu oraz zwolennikiem podejścia cywilizacyjnego. Jego koncepcja opiera się na opozycji między Europą a Rosją, przy czym szczególny nacisk położony został na określenie konfrontacji dwóch cywilizacji — germano-romańskiej oraz

⁷⁷⁵ C. Clover, *Lev Gumilev: passion, Putin and power*, „Financial times” 11.03.2016. <https://www.ft.com/content/ede1e5c6-e0c5-11e5-8d9b-e88a2a889797> [dostęp: 08.12.2021].

⁷⁷⁶ Патриарх Кирилл считает важным для России развитие Арктики, Журнал Фома 28.02.2014. <https://foma.ru/patriarx-kirill-schitaet-vazhnyim-dlya-rossii-razvitie-arktiki.html> [dostęp: 10.12.2021].

⁷⁷⁷ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на II Международном православном студенческом форуме, Официальный сайт Московского Патриархата 14.10.2016. <http://www.patriarchia.ru/db/text/4640021.html> [dostęp: 11.12.2021].

⁷⁷⁸ Церковное молодежное служение должно быть пассионарным, Православие.ru 23.08.2018. <https://pravoslavie.ru/115288.html?ysclid=miuyqtewx87822241> [dostęp: 13.12.2021].

słowiańskiej. Centralnym elementem jego myśli jest pojęcie słowiańskiego typu kulturowo-historycznego, którego centrum, według niego, powinna stanowić Rosja. Autor wyróżnia cztery ścieżki rozwoju samoistnego, spośród których kluczową rolę przypisuje ścieżce religijnej:

Od strony obiektywnej, merytorycznej, Rosjanie i większość innych narodów słowiańskich byli historycznie przeznaczeni do tego, by wraz z Grekami być głównymi strażnikami żywej spuścizny prawdy religijnej — prawosławia, a więc być kontynuatorami wielkiego dzieła, które przypadło Izraelowi i Bizancjum, być narodami wybranymi przez Boga. Od strony podmiotowej, mentalnej, Rosjanie i inni Słowianie są obdarzeni pragnieniem prawdy religijnej, o czym świadczą zarówno normalne przejawy, jak i same wypaczenia tego duchowego dążenia⁷⁷⁹.

W jego ujęciu duchowy wymiar cywilizacji słowiańskiej ma charakter teocentryczny i mesjanistyczny. Według Danilewskiego idea słowiańska „powinna być najwyższą ideą, wyższą od nauki, wyższą od wolności, wyższą od oświecenia, wyższą od wszelkich ziemskich dóbr”⁷⁸⁰. W koncepcji tej utworzenie ogólnosłowiańskiej federacji stanowi „jedyne sensowne, a zatem jedyne możliwe rozwiązanie kwestii wschodniej”⁷⁸¹. Innymi słowy, Danilewski rozwija idee panslawizmu, przypisując Rosji kluczową rolę w procesie integracji i rozwoju cywilizacji słowiańskiej.

We współczesnej Rosji idee te znajdują szerokie odzwierciedlenie, a sama koncepcja „Rosji jako unikalnej cywilizacji” pełni funkcję aksjomatu ideologicznego. Widać to również w wypowiedziach Putina, który bezpośrednio odwołuje się do słów Danilewskiego:

Chciałbym tutaj przytoczyć słowa wielkiego rosyjskiego filozofa Nikołaja Jakowlewicza Danilewskiego, który uważał, że postęp nie polega na tym, aby wszyscy szli w jednym kierunku — jak do tego skłaniają nas niektórzy nasi oponenti — ponieważ w takim przypadku postęp szybko by się zakończył, jak zauważa Danilewski. Przeciwnie, postęp polega na tym, aby „przemierzyć całe pole, które stanowi obszar historycznej działalności ludzkości, we wszystkich kierunkach”. I dodaje on, że żadna cywilizacja nie może chęć się tym, iż reprezentuje najwyższy punkt rozwoju”⁷⁸².

Wypowiedzi Putina wskazują na ideologiczne wykorzystanie dorobku Danilewskiego, szczególnie w kontekście cywilizacyjnej konfrontacji z Zachodem i legitymizacji rosyjskiej wizji wielobiegunowego ładu międzynarodowego.

Warto przy tym zwrócić uwagę, że najczęstszym sposobem wykorzystania dorobku Danilewskiego przez współczesnych ideologów jest odwoływanie się do jego koncepcji w *celu*

⁷⁷⁹ Н. Данилевский, *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, Москва: Благословение. Институт русской цивилизации 2011, s. 577.

⁷⁸⁰ Tamże, s. 154.

⁷⁸¹ Tamże, s. 474.

⁷⁸² Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 27.10.2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/69695> [dostęp: 14.03.2023].

określenia tożsamości Rosji i jej cywilizacyjnej definicji. Przykładem współczesnej instytucjonalizacji tego dziedzictwa jest sekcja poświęcona Danilewskiemu w ramach VRNS, której konkluzje podkreślają narodocentryczny charakter rosyjskiej cywilizacji⁷⁸³.

Istotne jest również to, że współcześni ideolodzy w dużej mierze pomijają koncepcję słowiańskiego typu kulturowo-historycznego zaproponowaną przez Danilewskiego. Koncentrują uwagę przede wszystkim na Rosji, starając się poprzez odwołania do jego słów przedstawić ją nie jako część cywilizacji słowiańskiej, lecz jako samodzielną, unikalną cywilizację. Jak zauważa Patulski:

We współczesnej Rosji, nawiązując do klasycznych prac Danilewskiego, powszechnie uznaje się, iż Rosja stanowi osobny „świat” i osobny „typ kulturowo-polityczny”. W odróżnieniu od Danilewskiego współcześnie odrzuca się przekonanie o istnieniu cywilizacji „słowiańskiej”, której częścią byłaby Rosja, odrzuca się także Huntingtonowskie postrzeganie Rosji jako kraju-centrum cywilizacji prawosławnej, a podkreśla się, iż Rosja stanowi osobną, wieloetniczną i różnorodną religijnie samoistną cywilizację rosyjską, a rosyjscy uczeni starają się zidentyfikować i opisać jej istotę⁷⁸⁴.

Innymi słowy, można zauważyć bezpośrednie ideologiczne zawłaszczenie i reinterpretację dziedzictwa Danilewskiego. Właśnie z wykorzystaniem tego podejścia rozwijana jest koncepcja tzw. „ruskiego miru”, przy czym sam paradygmat cywilizacyjny służy nie tyle podkreślaniu odrębności kulturowej, ile tworzeniu intelektualnego zaplecza dla idei o odrębnej rosyjskiej cywilizacji, a w konsekwencji także legitymizacji motywów geopolitycznych. Warto jednak zauważyć, że współczesne interpretacje tego dziedzictwa eksponują różne elementy: prawosławie, język rosyjski, wspólną historię i inne czynniki kulturowe, co w efekcie doprowadziło do ukształtowania synkretycznego i ideologicznie niejednorodnego rozumienia pojęcia „rosyjska cywilizacja”. Choć Danilewski podkreślał szczególną rolę Rosji w rozwoju cywilizacji słowiańskiej, współczesne odwołania do jego myśli mają charakter wybitnie instrumentalny i retorycznie przesuwają akcent z tzw. cywilizacji słowiańskiej na kategorię cywilizacji rosyjskiej.

5.2.3. Kwitnąca złożoność (Leontjew)

Współczesny dyskurs ideologiczny odwołuje się do spuścizny Konstantego Leontjewa przede wszystkim poprzez koncepcję *kwitnącej złożoności* (ros. *цветущая сложность*), która

⁷⁸³ Zob. H.Я. — основоположник цивилизационного метода в исследовании истории, ВРНС. <https://vrns.ru/news/v-ramkah-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-sostoyalas-sektsiya-n-ya-danilevskiy-osnovopolozh/> [dostęp: 15.12.2021].

⁷⁸⁴ J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między, ideologicznym dyskursem a praktyką*. Gdańsk 2010, s. 220.

pełni funkcję figury cywilizacyjnej, zakładającej istnienie szczytowego etapu rozwoju.

Konstanty Leontjew (1831–1891) był rosyjskim myślicielem, publicystą i estetą, jednym z przedstawicieli filozofii konserwatywnej XIX wieku. Głównymi ideami wykorzystywanymi w rosyjskim dyskursie ideologicznym są dwie koncepcje. Po pierwsze, idea „kwitnącej złożoności” jako etapu rozkwitu w ramach „trójjedynego procesu rozwoju” społeczeństwa. Po drugie, idea bizantynizmu, rozumianego jako duchowo-polityczny ideał i fundament rosyjskiej tożsamości.

Leontjew pojmował bizantynizm nie tylko jako dziedzictwo religijne, lecz także jako model państwowości oparty na hierarchii, dyscyplinie i sakralnym charakterze władzy, zdolny przeciwstawić się moralnemu i ideowemu rozkładowi Zachodu. W dziele *Bizantynizm i słowiańszczyzna* (ros. *Византизм и славянство*) Leontjew formułuje wizję bizantynizmu jako nadrzędnej zasady porządku religijnego i państwowego, która, według autora, powinna zostać odrodzona w Rosji. Swego rodzaju jest to próba skonstruowania synkretycznej koncepcji o naturze rosyjskiej państwowości, która opiera się na idei połączenia słowianizmu plemiennego i bizantynizmu kościelnego⁷⁸⁵. Justyna Krocak podkreśla: „Bizantynizm stanowił zatem fundament kulturalno-światopoglądowy Rosji i określił dynamizm jej wzrostu i samodoskonalenia się”⁷⁸⁶.

W przeciwieństwie do Danilewskiego, Leontjew odrzucał egalitarną wizję cywilizacji słowiańskiej i dążył do wypracowania hierarchicznego modelu kultury, którego metaforą stała się „kwitnąca złożoność”. W tym kontekście istotne jest również podkreślenie różnic między Leontjewem a panslawistami, którzy również akcentowali prawosławny charakter kultury rosyjskiej. Jak zauważa Przebinda:

Ambiwalentny był stosunek Leontjewa do panslawizmu. Był on — co prawda — zwolennikiem teorii typów kulturowych Danilewskiego i uważał, zgodnie z nim, że Rosji dane będzie stworzyć nowy typ, który zastąpi kulturę romano-germańskiej Europy. Jednak marzenie Danilewskiego o wyzwoleniu Słowian uważał za ideę „platoniczną”, a nawet szkodliwą. Słowianie, zarówno zachodni, jak i południowi, mogą przynieść Rosji jedynie zło. Ideałem ich elit politycznych jest bowiem liberalizm, a nie bizantyjskie prawosławie. Leontjew był przeciwnikiem panslawizmu liberalnego (o który posądzal Danilewskiego), a zwolennikiem panslawizmu prawosławnego⁷⁸⁷.

W ramach rosyjskiego dyskursu ideologicznego Leontjew przywoływany jest przede

⁷⁸⁵ Zob. K. Леонтьев, *Византизм и славянство*, Москва: АСТ 2007.

⁷⁸⁶ J. Krocak, *Filozofowie rosyjscy o bizantyjskim dziedzictwie na Rusi*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2016, nr 2 (98), s. 410.

⁷⁸⁷ G. Przebinda, „Bizantyjski” estetyzm Konstantiego Leontjewa, „Roczniki humanistyczne” 1995, Tom XLIII, zeszyt 7, s. 193.

wszystkim w kontekście idei „kwitnącej złożoności”. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na przemówienie Putina podczas Klubu Wałdajskiego, które Szczipkow z kolei określił jako „wystąpienie na temat ideologii przyszłości”⁷⁸⁸. W swoim przemówieniu Putin, analizując problem deficytu strategii i ideologii przyszłości, odwołał się do myśli Leontjewa, wykorzystując jego koncepcję do podkreślenia cywilizacyjnego znaczenia i szczególnej misji Rosji w świecie. Jak powiedział: „Rosja, jak obrazowo ujął to filozof Konstantin Leontjew, zawsze rozwijała się jako «kwitnąca złożoność» — jako państwo-cywilizacja, scalone przez naród rosyjski, język rosyjski, kulturę rosyjską, Rosyjski Kościół Prawosławny oraz inne tradycyjne religie Rosji”⁷⁸⁹.

Leontjew jest wykorzystywany w rosyjskim dyskursie ideologicznym przede wszystkim jako narzędzie ukazywania potencjału Rosji oraz kreowania wizji jej przyszłości. W tym kontekście konstruuje się przeciwstawienie, według którego Europa przedstawiana jest jako przestrzeń „ponownego uproszczenia”, podczas gdy Rosja — jako uosobienie „kwitnącej złożoności”. Innymi słowy, kategoria ta pełni funkcję uzasadnienia tezy, że tradycje stanowią gwarancję „kwitnącej złożoności” rosyjskiej cywilizacji.

Permanentne odwoływanie się do idei Leontjewa jest widoczne na wszystkich płaszczyznach dyskursu ideologicznego, a także w środowiskach religijnych. Pod wieloma względami Leontjew przedstawiany jest jako filozof, którego dziedzictwo jest aktywnie reinterpretowane w tych obszarach. Samo pojęcie „kwitnącej złożoności” wykorzystywane jest w celu definiowania zarówno koncepcji „ruskiego miru”, jak i tzw. rosyjskiej idei eurazjatyckiej. Na przykład Dugin wskazuje:

Teza o „kwitnącej złożoności” Konstantego Leontjewa najlepiej nadaje się do opisu tego systemu, który stanowi istotę eurazjatyizmu. Nie uproszczenie nacjonalizmu, nie uproszczenie liberalizmu, nie dogmat marksizmu, lecz właśnie „kwitnąca złożoność” albo „imperium kwitnącej złożoności” stanowi kwintesencję filozofii politycznej eurazjatyizmu⁷⁹⁰.

Koncepcja „kwitnącej złożoności” *pełni funkcję figury retorycznej, za pomocą której uzasadniana jest idea cywilizacyjna.*

W odniesieniu do bizantynizmu należy natomiast zauważyć drugi wymiar recepcji, w

⁷⁸⁸ А.В. Щипков, *Политические речи Владимира Путина и перспективы развития национальной идеологии*. Синодальный отдел по взаимоотношениям Церкви с обществом и СМИ 08.02.2023. <https://sinfo-mp.ru/politicheskie-rechi-vladimira-putina-i-perspektivy-razvitiya-naczionalnoj-ideologii.html> [dostęp: 21.03.2023].

⁷⁸⁹ *Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 19.09.2013...[dostęp: 18.12.2021].

⁷⁹⁰ Дугин Александр: „Евразийская идея. Империя, цветущей сложности”, Евразийский философский конгресс 18.02.2024. <https://eaphilcong.com/tpost/vdyyns3cp1-dugin-aleksandr-evraziiskaya-ideya-imper> [dostęp: 23.03.2024].

ramach którego widoczne jest konsekwentne odwoływanie się do myśli Leontjewa oraz akcentowanie idei *ciągłości cywilizacyjnej z dziedzictwem Bizancjum*. Tendencja ta jest charakterystyczna dla rosyjskiej ideologii. Najczęściej odnosi się ona do historycznego wymiaru problemu ciągłości cywilizacyjnej Rosji, który sam w sobie pozostaje kwestią sporną w dyskursie akademickim. Bizantynolog Siergiej Iwanow w jednym z wywiadów określa tę tendencję jako przejaw ideologicznej mistyfikacji:

Mit jest zawsze prosty: jesteśmy prawosławni, co oznacza, że otrzymaliśmy wszystko od prawosławnego Bizancjum. Co więcej, od razu okazuje się, że ona też wiele od nas otrzymała: Słowianie mieli wspólnotę, którą przywieźli do Bizancjum, a Bizancjum żyło tak długo właśnie dlatego, że podobnie jak my Rosjanie miało wspólnotę chłopską. Okazuje się, że byliśmy jednym i tym samym⁷⁹¹.

Tego rodzaju narracja pełni funkcję ideologicznego narzędzia legitymizacji i kształtowania zbiorowej wyobraźni, opierając się na selektywnym wykorzystywaniu tradycji konserwatywnej.

5.2.4. Patriotyzm (Iljin)

Nawiązując do kwestii przedstawionej w ramach podejścia cywilizacyjnego, należy zwrócić szczególną uwagę na recepcję poglądów Iwana Iljina. W dyskursie medialnym Iljin często określany jest mianem „ulubionego filozofa Putina”⁷⁹². Warto podkreślić, że od początku swojej prezydentury Putin wielokrotnie odwoływał się do jego myśli i cytował jego wypowiedzi. W literaturze badawczej analiza odniesień do Iljina jest często interpretowana w kontekście porównań z retoryką faszystowską.

Iwan Iljin (1883–1954) — rosyjski filozof, prawnik i myśliciel religijny nurtu konserwatywnego, jeden z przedstawicieli filozofii emigracyjnej pierwszej połowy XX wieku. Jego idee łączą prawosławną antropologię, naukę o duchowej osobowości i świadomości prawnej z koncepcją „państwa prawnego” rozumianego jako organizm religijno-moralny. Iljin postrzegał Rosję jako odrębną cywilizację, której misją jest zachowanie duchowych podstaw kultury chrześcijańskiej i tzw. „służenie dobru poprzez ład państwowy”. Centralne miejsce w jego filozofii zajmuje pojęcie ducha narodowego, wyrażające wewnętrzną jedność narodu opartą na wierze, sumieniu i historycznym przeznaczeniu Rosji.

Warto zauważyć, że twórczość Iljina w analizach współczesnego rosyjskiego dyskursu

⁷⁹¹ Россия – наследница Византии?, Арзамас. <https://arzamas.academy/materials/877> [dostęp: 20.12.2023].

⁷⁹² Zob. m.in.: Иван Ильин – любимый философ Путина, Медуза 25.04.2024. <https://meduza.io/feature/2024/04/25/ivan-ilin-lyubimyy-filosof-putina-kotoryy-simpatiziroval-fashistam-v-rggu-rabotaet-politicheskaya-shkola-nazvannaya-v-ego-chest-ee-vozglavlyaet-aleksandr-dugin> [dostęp: 19.05.2024].

ideologicznego bywa interpretowana w powiązaniu z jego zainteresowaniem faszyzmem. Część badaczy zwraca uwagę na kompleksowy, rewizjonistyczny projekt ustrojowy obecny w jego pismach, charakteryzujący się militarystycznym pojmowaniem państwa, akcentowaniem tradycyjnych wartości, kultu przywódcy oraz idei silnej, scentralizowanej władzy. W literaturze przedmiotu podkreśla się również wyrażane przez Iljina sympatie wobec niektórych faszystowskich reżimów pierwszej połowy XX wieku.

Jednocześnie należy zaznaczyć, że w rosyjskim dyskursie politycznym przywoływane są selektywnie inne fragmenty jego twórczości, pozbawione najbardziej kontrowersyjnych akcentów i dostosowane do współczesnej narracji ideologicznej. Jak zauważa Laruelle:

Wszystkie te cytaty odzwierciedlają najbardziej tradycyjne postrzeganie Rosji, jej kultury i roli państwa, a żaden z nich nie odnosi się do najbardziej kontrowersyjnych wypowiedzi Iljina na temat faszystowskich Niemiec czy Włoch. Innymi słowy, Iljin został włączony do kremlowskiego panteonu właśnie za swoje raczej banalne wypowiedzi, a nie za faszystowskie idee⁷⁹³.

Niemniej jednak Iljin pozostaje ważnym punktem odniesienia we współczesnej refleksji politycznej w Rosji — jego cytaty regularnie pojawiają się w wystąpieniach Putina, zwłaszcza w momentach określanych jako „kryzysowe”.

Po aneksji Krymu w 2014 roku Putin w jednym ze swoich przemówień przywołał wypowiedź Iljina, eksponując w ten sposób kategorię tzw. duchowej jedności narodu rosyjskiego:

Przytoczę w tym kontekście jeden cytat: „Kto kocha Rosję, ten powinien pragnąć dla niej wolności; przede wszystkim wolności samej Rosji — jej międzynarodowej niezależności i samodzielności; wolności Rosji jako jedności kultury rosyjskiej i wszystkich innych kultur narodowych; i wreszcie — wolności dla rosyjskich ludzi, wolności dla nas wszystkich: wolności wiary, poszukiwania prawdy, twórczości, pracy i własności” (Iwan Iljin). Zawarty jest w tym głęboki sens i dobre przesłanie dla nas wszystkich w obecnych czasach⁷⁹⁴.

Podczas wystąpienia z okazji tzw. „przyłączenia” ŁNR i DNR do Federacji Rosyjskiej Putin odwołał się do kategorii „duchowej siły” narodu rosyjskiego, przeciwstawiając ją — w ramach retorycznego zabiegu — „agresywnej” polityce Stanów Zjednoczonych wobec reszty świata. W ten sposób zarysował dychotomiczną opozycję między „Rosją duchową” a „Zachodem materialistycznym”, będącą stałym elementem współczesnej narracji ideologicznej. Symbolicznym zwieńczeniem przemówienia było odwołanie do słów Iljina:

⁷⁹³ М. Ларюэль, *В поисках философа, вдохновившего Путина*, Riddle 19.04.2018. <https://ridl.io/ru/v-poiskah-filosofa-vдохновivshego-put/> [dostęp: 21.12.2023].

⁷⁹⁴ *Послание Президента Федеральному Собранию*, Президент России 04.12.2014. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/47173> [dostęp: 21.12.2023].

Chcę zakończyć swoje wystąpienie słowami prawdziwego patrioty, Iwana Aleksandrowicza Iljina: „Jeśli uważam Rosję za moją Ojczyznę, oznacza to, że po rosyjsku kocham, kontempluję i myślę, po rosyjsku śpiewam i mówię; że wierzę w duchowe siły narodu rosyjskiego. Jego duch jest moim duchem, jego los – moim losem, jego cierpienie — moim bólem, a jego rozkwit — moją radością”⁷⁹⁵.

Wśród tekstów, do których odwołuje się Putin, znajdują się właśnie cytowane fragmenty z *Naszych zadań. Losu historycznego i przyszłości Rosji* (ros. *Наши задачи. Историческая судьба и будущее России*)⁷⁹⁶ oraz z *Za narodową Rosję. Manifestu ruchu rosyjskiego* (ros. *За национальную Россию. Манифест русского движения*)⁷⁹⁷. Odniesienia te koncentrują się przede wszystkim wokół koncepcji patriotyzmu rozwijanej przez Iljina, w której istotne miejsce zajmują kategorie nacjonalizmu. W jednym ze swoich wystąpień Putin określił siebie mianem „głównego nacjonalisty”, definiując nacjonalizm jako szczególną formę patriotyzmu — gest ten można interpretować jako pośrednie nawiązanie do myśli Iljina, dla którego miłość do ojczyzny miała wymiar duchowy i ściśle łączyła się z ideą narodowej wspólnoty. Innymi słowy, współczesna recepcja Iljina w dyskursie politycznym opiera się przede wszystkim na podkreślaniu wątków nacjonalistyczno-patriotycznych, pomijając przy tym bardziej kontrowersyjne aspekty jego spuścizny.

Zwraca uwagę fakt, że spuścizna Iljina bywa wykorzystywana nie tylko ze względu na szeroki zakres poruszanych przez niego zagadnień, które stanowi punkt wyjścia dla formułowania określonych narracji ideologicznych, lecz także z uwagi na charakterystyczny, prawniczy sposób argumentacji i specyficzny styl wypowiedzi. Jak zauważa Adam Sawicki: „Iljin, mający wykształcenie prawnicze, ujmował problem sprzeciwiania się złu siłą w duchu państwa i prawodawstwa”⁷⁹⁸. Częste przywoływanie Iljina można tłumaczyć m.in. jego charakterystycznym, „prawniczym” stylem — suchym, bezpośrednim i nacechowanym formalnym tonem, co szczególnie uwidacznia się w treści jego manifestów. Refleksje Iljina na temat państwa, prawa i moralności zyskują dzięki temu szczególną siłę perswazyjną, co może tłumaczyć częstotliwość ich obecności we współczesnym rosyjskim dyskursie ideologicznym.

Jeśli na poziomie retoryki politycznej Iljin stanowi swoisty symbol utożsamienia patriotyzmu z nacjonalizmem, to należy zauważyć, że jego myśl zyskała dużą popularność w skrajnie nacjonalistycznych kręgach. Laruelle zauważa:

⁷⁹⁵ Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, Президент России 30.09.2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/69465> [dostęp: 23.12.2023].

⁷⁹⁶ Zob. И. Ильин, *Национальная Россия. Наши задачи*, Москва: Родина 2021.

⁷⁹⁷ Zob. И. Ильин, *За национальную Россию. Манифест русского движения*. <https://ivan-article.narod.ru/files/article.pdf> [dostęp: 12.06.2025].

⁷⁹⁸ A. Sawicki, *Rosyjscy myśliciele o przemocy i wojnie: Nikołaj Fiodorow i Iwan Iljin*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2025, vol. XX, fasc. 1, s. 43.

Jedna z tych ugrupowań ideologicznych dąży do rehabilitacji Iljina i nadania mu statusu męczennika białej emigracji [...]. Do tego środowiska należą Patriarchat Moskiewski oraz niektórzy z jego najbardziej upolitycznionych przedstawicieli, tacy jak ojciec Tichon, a także prawosławni przedsiębiorcy, wśród których należy wymienić Władimira Jakunina i Konstantina Małofiejewa, oraz grupa monarchistów wśród inteligencji, której najbardziej wyrazistym przedstawicielem jest Nikita Michałkow [...] To właśnie Cerkiew była głównym inicjatorem pomysłu ponownego pochówku szczątków Iljina i Denikina wraz z ich małżonkami w Monastyrze Dońskim w 2005 roku.⁷⁹⁹

W kontekście odwołań do twórczości Iljina warto podkreślić, że jego postać pełni przede wszystkim *funkcję sygnalizacyjną*, co wynika m.in. z kontrowersji związanych z jego fascynacją faszyzmem. Ze względu na selektywny charakter tych odwołań trudno uznać Iljina za kluczowy fundament współczesnych narracji ideologicznych. Odwołania do jego tekstów pojawiają się jednak często w *kontekście rozwijania retoryki patriotycznej*. Należy jednak zaznaczyć, że spuścizna Iljina funkcjonuje jako jeden z zasobów retoryki ideologicznej, wykorzystywany w sposób kontekstowy i instrumentalny.

5.2.5. Ocalenie narodu (Solżenicyn)

Współczesny dyskurs ideologiczny często sięga do spuścizny Aleksandra Solżenicyna, zwłaszcza w kontekście legitymizowania narracji o duchowej misji Rosji i jej przeciwstawieniu Zachodowi. Kluczowymi tekstami, które można przywołać w tym kontekście są jego przemówienie wygłoszone na Uniwersytecie Harvarda pt. *Rozdarty świat* (ang. *A World Split Apart*, ros. *Расколотый мир*)⁸⁰⁰ oraz minitraktat *Jak odbudować Rosję?* (ros. *Как обустроить Россию?*)⁸⁰¹

Aleksander Solżenicyn (1918–2008) był pisarzem i dysydem, który w swoich dziełach, takich jak *Archipelag Gułag*, demaskował mechanizmy radzieckiego systemu represji. Z jednej strony pozostaje symbolem oporu wobec totalitaryzmu, z drugiej zaś jego konserwatywne oraz narodowo-patriotyczne poglądy na temat Rosji, moralności i duchowości zostały częściowo zawłaszczone przez współczesny dyskurs ideologiczny, w którym służą one legitymizacji narracji tradycjonalistycznych i antyzachodnich. Warto również wskazać na bliskie powiązania Solżenicyna z Putinem, których rekonstrukcję w sposób szczegółowy przeprowadza Przebinda⁸⁰². W odróżnieniu od wcześniej wspomnianych intelektualistów, do

⁷⁹⁹ М. Ларюэль, *В поисках философа, вдохновившего Путина...* [dostęp: 21.12.2023].

⁸⁰⁰ Zob. A. Solzhenitsyn, *A World Split Apart*, The Aleksandr Solzhenitsyn Center. <https://www.solzhenitsyncenter.org/a-world-split-apart> [dostęp: 13.12.2024].

⁸⁰¹ А. Солженицын, *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения*, Ленинград: Советский писатель 1990.

⁸⁰² Zob. G. Przebinda, *Jak Putin zagospodarował Solżenicyna*, „Przegląd Rusycystyczny” 2025, nr 4 (192), s. 48–98.

których współczesny dyskurs rosyjski odwołuje się głównie w sposób pośredni i symboliczny, Sołżenicyn był postacią realnie obecną w przestrzeni politycznej — spotykał się z Putinem i pozostawał z nim w bezpośrednim kontakcie. Jego autorytet nie miał wyłącznie charakteru historycznego, lecz stanowił żywe źródło inspiracji dla kreowania współczesnych narracji ideologicznych. W kontekście niniejszej pracy celem pozostaje jednak identyfikacja kluczowych pojęć, do których odwołuje się współczesny rosyjski język polityki.

Po pierwsze, w recepcji ideologicznej poglądy Sołżenicyna *wykorzystywane są do utrwalenia narracji o konfrontacji z Zachodem*. Jego harwardzkie przemówienie koncentrowało się na analizie dwóch przeciwstawnych systemów światowych oraz na problemach tzw. trzeciego świata. Sołżenicyn poddał w nim krytyce zarówno totalitarny system wschodni, jak i liberalno-demokratyczny model Zachodu, wskazując na ich wspólne źródło w kryzysie duchowym współczesnej cywilizacji. W jego ujęciu Zachód, pomimo wolności politycznej i dobrobytu materialnego, utracił moralny kompas i pogrążył się w duchowej pustce. Przemówienie to stanowiło zatem nie tylko krytykę szeroko pojętej kultury zachodniej, lecz także apel o głęboką przemianę człowieka i świata, która — jak podkreślał autor — „będzie wymagała duchowego wybuchu”⁸⁰³.

W swoich wystąpieniach Putin wielokrotnie odwoływał się do myśli Sołżenicyna, w szczególności do jego słynnego przemówienia harwardzkiego. Podczas Forum Wałdajskiego w 2022 roku podkreślił, że Zachód dąży do unifikacji i narzucenia jednolitego modelu kulturowego. Warto zauważyć, że znaczna część tego wystąpienia była poświęcona krytyce Zachodu. W tym kontekście Putin przywołał przemówienie Sołżenicyna w Harvardzie, traktując je jako intelektualny punkt odniesienia dla własnej diagnozy współczesnych stosunków między Rosją a Zachodem:

Przytoczę cytaty ze słynnego przemówienia harwardzkiego Aleksandra Isaiewicz Sołżenicyna. Już w 1978 roku zauważył on, że dla Zachodu charakterystyczne jest „trwałe zaślepienie własną wyższością” — i właśnie to wciąż się dzieje — które „podtrzymuje przekonanie, że wszystkie rozległe obszary naszej planety powinny rozwijać się i dostosować do obecnych zachodnich systemów...”. Rok 1978. Nic się nie zmieniło⁸⁰⁴.

Warto zwrócić uwagę, że krytyka formułowana przez Sołżenicyna miała w dużej mierze charakter aksjologiczny, podczas gdy Putin wykorzystuje tę retorykę przede wszystkim w kontekście zaost్రzania geopolitycznej konfrontacji.

⁸⁰³ Речь Александра Солженицына в Гарварде, 1978. https://oblacy.info/ru/306-soljenicin_rech-v-harvard_ru/ [dostęp: 10.11.2025].

⁸⁰⁴ Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 27.10.2022... [dostęp: 14.03.2023].

Po drugie, istotną kategorią w myśli Solżenicyna była idea *ocalenia narodu* (ros. *сбережение народа*), która znalazła szerokie zastosowanie w rosyjskim dyskursie politycznym. Solżenicyn pojmował ją nie tylko w wymiarze demograficznym, lecz także moralnym i duchowym — jako wezwanie do ochrony życia, kultury i tożsamości narodu rosyjskiego. W jego przekonaniu podstawowym celem państwa powinno być ocalenie narodu: jego istnienia, kultury i duchowej ciągłości. W jednym z wywiadów zwracał uwagę na konieczność ratowania narodu w kontekście katastrofalnych strat ludzkich poniesionych przez Rosję w XX wieku.

Putin wielokrotnie artykułował również ideę „ocalenia narodu” jako cel narodowy, podkreślając jej znaczenie dla rosyjskiej tożsamości i przyszłości państwa. Jak zaznaczał: „Ale jestem głęboko przekonany, że w sercu naszej filozofii powinien znajdować się rozwój człowieka — rozwój moralny, intelektualny i fizyczny. Już na początku lat 90. Solżenicyn mówił o ocaleniu narodu po trudnym XX wieku jako o głównym celu narodowym”⁸⁰⁵.

Warto również dodać, że przyjęta w 2012 roku w ramach Światowego Rosyjskiego Soboru Narodowego tzw. „strategia zachowania narodu” w sposób retoryczny nawiązuje do sformułowanej przez Solżenicyna idei „ocalenia narodu”. Należy przy tym podkreślić także demograficzny wymiar tej idei, który we współczesnej polityce państwowej wykorzystywany jest m.in. jako uzasadnienie dla programów wspierających dzietność, ochronę tradycyjnego modelu rodziny oraz przeciwdziałanie tzw. „wymieraniu narodu”. Sformułowanie to okazuje się szczególnie „wygodne”, ponieważ umożliwia równoczesne odwoływanie się zarówno do dyskursu moralnego, jak i demograficznego.

Po trzecie, istotnym elementem ideologicznej recepcji Solżenicyna jest legitymizacja dyskursu *patriotyzmu*. W tej perspektywie patriotyzm przedstawiany jest jako wyraz odpowiedzialności obywatelskiej oraz czynnik integrujący społeczeństwo wokół wspólnych celów państwowych. W tym kontekście Putin odwołuje się do słów Solżenicyna, aby zdefiniować pojęcie patriotyzmu: „Jak mówił Solżenicyn: «Patriotyzm to uczucie organiczne, naturalne. Tak jak nie może przetrwać społeczeństwo, w którym nie utrwalono poczucia odpowiedzialności obywatelskiej, tak też nie może istnieć kraj — zwłaszcza wielonarodowy w którym utracono poczucie odpowiedzialności ogólnopaństwowej». Znakomite słowa — celne, w samo sedno”⁸⁰⁶. Cytat ten dobrze obrazuje sposób, w jaki refleksje Solżenicyna są reinterpretowane i wtłaczane w logikę aktualnych przekazów politycznych — służą jako *źródło*

⁸⁰⁵ Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 19.09.2013... [dostęp: 18.12.2021].

⁸⁰⁶ Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 12.12.2012... [dostęp: 07.12.2021].

legitymizacji postaw obywatelskiego podporządkowania i wspólnotowej lojalności. Jego dziedzictwo, niezależnie od oryginalnego kontekstu i intencji, jest aktywnie zawłaszczane i adaptowane do bieżących potrzeb władzy.

Należy podkreślić, że problem recepcji myśli Solżenicyna przez Putina stanowi odrębny temat badawczy, choćby ze względu na osobiste spotkania obu postaci oraz symboliczny wymiar tej relacji. Jak zauważa Przebinda: „Szukając jednak różnic i paralel między Solżenicynem a Putinem, pamiętać należy, że wielki pisarz, przez długie lata prawdziwe «sumienie Rosji», umarł na długo przed obecną wojną, nie dożywając zresztą także wojny Rosji z Gruzją (sierpień 2008)”⁸⁰⁷. Z tego względu odwoływanie się Putina do dziedzictwa Solżenicyna należy postrzegać nie jako jego wierną kontynuację, lecz raczej jako reinterpretację o charakterze ideologicznym — dokonywaną z pozycji władzy. Trafnie zauważa Przebinda, że jest to tendencja do „zafałszowania dobra”⁸⁰⁸ oraz „zagospodarowania Solżenicyna”⁸⁰⁹. Zjawisko to widoczne jest także w rozwoju innych współczesnych narracji — wykorzystywane są przede wszystkim te elementy dziedzictwa, które mogą zostać łatwo dopasowane do aktualnych potrzeb myślenia politycznego. Można je odczytywać jako proces selektywnego przywoływania i zawłaszczania, służący rozwijaniu retoryki na temat tzw. wartości tradycyjnych oraz patriotyzmu — również w perspektywie demograficznej.

5.2.6. Państwowość (różni myśliciele)

W rosyjskim dyskursie politycznym *idea państwowości* zajmuje centralne miejsce i rozwijana jest poprzez wzmacnianie jej wymiaru filozoficznego oraz historycznego, odwołującego się do różnych narracji.

Pierwszy wektor tej ideologicznej konstrukcji ujawnia się w tendencji do *reinterpretacji patriotyzmu jako kategorii ściśle utożsamionej z państwowością*. Idea państwowości rozwija się zarówno poprzez rozwijanie samego pojęcia państwa, jak i pojęcia ojczyzny, które w tym ujęciu stają się ze sobą nierozzerwalnie powiązane. Dyskurs ten obejmuje rozmaite zagadnienia — tradycyjne wartości, wojnę, historyczną ciągłość czy dziedzictwo kulturowe — jednak niezależnie od ich treści, w centrum pozostaje dążenie do umocnienia państwa jako podstawowej organizacji życia zbiorowego. W warunkach współczesnej Rosji, biorąc pod uwagę wieloaspektowy charakter społeczeństwa, właśnie pojęcie państwa staje się osią centralną, wokół której koncentrują się rozmaite tradycje i narracje — wykorzystywane w celu

⁸⁰⁷ G. Przebinda, *Rosyjskie idee i wojska*, „Przegląd Rusycystyczny” 2022, nr. 179, s. 215.

⁸⁰⁸ Tamże, s. 216.

⁸⁰⁹ Zob. G. Przebinda, *Jak Putin zagospodarował Solżenicyna...*

legitymizacji dominującego modelu ideowego.

W retoryce Putina charakterystyczne jest odwoływanie się do filozofów, pisarzy, działaczy państwowych i historyków. Dzięki temu zabiegowi dyskurs państwowości zyskuje pozory intelektualnej ciągłości i kulturowej głębi, a przywoływane autorytety służą legitymizacji współczesnej wizji państwa jako nośnika tradycji, moralności i tożsamości narodowej. Co istotne, w tym celu selektywnie wybierane są przede wszystkim elementy konserwatywnego dziedzictwa.

Po pierwsze, w odwołaniach do autorytetów przeszłości można dostrzec *strategię emocjonalnej mobilizacji* poprzez apel do osobistych uczuć i wartości moralnych. Przykładem takiego zabiegu jest wystąpienie Putina z 2016 roku, w którym, cytując słowa Nikołaja Karamzina, podkreślił:

W 2016 roku odbędą się wybory do Dumy Państwowej. Zwracając się do liderów partii i uczestników przyszłego procesu wyborczego, do wszystkich sił społeczno-politycznych, chciałbym zacytować wybitnego historyka Nikołaja Michajłowicza Karamzina. Oto, co pisał: „Kto sam siebie nie szanuje, tego, bez wątpienia, i inni szanować nie będą. Nie twierdzę, że miłość do Ojczyzny powinna nas oślepić i przekonywać, że jesteśmy najlepsi we wszystkim. Ale Rosjanin powinien znać swoją wartość”⁸¹⁰.

Putin tutaj odwołuje się do idei narodowej godności i wewnętrznego szacunku jako fundamentów tożsamości zbiorowej. W ten sposób indywidualne poczucie dumy i wartości zostaje symbolicznie powiązane z losem ojczyzny, co wzmacnia narrację o nierozzerwalności relacji między osobistą postawą moralną a państwowością.

Po drugie, chodzi o *normalizację doświadczeń tragicznych w historii*. W odwołaniu Putina do słów Aleksieja Łosiewa można dostrzec nie reinterpretację, lecz selektywne wykorzystanie cytatu, mające na celu osiągnięcie określonego efektu psychologicznego — normalizację cierpienia w imię nie tyle Ojczyzny, ile państwa:

To nasza wspólna historia i należy odnosić się do niej z szacunkiem. Pisał o tym również wybitny rosyjski, radziecki filozof Aleksiej Fiodorowicz Łosiew: „Znamy całą ciernistą drogę naszego kraju — pisał — znamy uciążliwe lata walki, niedostatku, cierpień, ale dla syna swojej Ojczyzny wszystko to jest jego własne, nieodłączne, rodzime.”⁸¹¹.

Przeszłość państwa postrzegana jest nie jako przestrzeń refleksji, lecz jako obszar wymagający emocjonalnego pojednania — nie zaś krytycznego rozliczenia czy namysłu nad błędami. W ten sposób cierpienie zostaje włączone w pozytywny wzorzec lojalności wobec państwa. Ojczyzna

⁸¹⁰ Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 03.12.2015. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/50864> [dostęp: 10.09.2022].

⁸¹¹ Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 01.12.2016. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/53379> [dostęp: 12.09.2022].

jawi się jako byt statyczny, pozbawiony dynamiki i zdolności do przemiany — jako niezmienny punkt odniesienia, mający jednoczyć „jeden i ten sam naród” niezależnie od historycznych traum i doświadczeń.

Po trzecie, *w celu podkreślenia idei obrony państwa* Putin odwołuje się również do postaci Piotra Stołypina. W tym kontekście „Rosja jako ojczyzna” jawi się jako byt, którego „należy bronić”. Wyraźnie widoczne są tu skojarzenia z pojęciami takimi jak siła i potęga, które stają się podstawą legitymizacji obowiązku ochrony państwa:

Chciałbym podziękować Państwu za tak odpowiedzialne i zdecydowane stanowisko oraz przypomnieć słowa patrioty i męża stanu Piotra Arkadijewicza Stołypina — zostały one wypowiedziane w Dumie Państwowej ponad sto lat temu, lecz w pełni współbrzmia z naszymi czasami. Powiedział on: „W dziele obrony Rosji wszyscy musimy zjednoczyć i uzgodnić nasze wysiłki, obowiązki i prawa, aby podtrzymać jedno historyczne najwyższe prawo — prawo Rosji do bycia silną”⁸¹².

W kontekście kreowania „obrazu ojczyzny” Putin odwołuje się również do słów Dymitra Mendelejewa. Cytat naukowca, pierwotnie pozbawiony wymiaru politycznego, zostaje wykorzystany jako potwierdzenie idei jedności narodowej i siły wspólnoty. W ten sposób autorytet uczonego służy *legitymizacji narracji o harmonijnym i zintegrowanym narodzie*, którego potęgą opiera się na jedności i lojalności wobec państwa:

Przytoczę jeszcze jeden cytat, całkowicie niespodziewany nawet dla mnie — słowa człowieka dalekiego od polityki. To słowa Dmitrija Iwanowicza Mendelejewa, wypowiedziane sto lat temu. Oto one: „Podzielonych nas natychmiast zniszczą. Nasza siła tkwi w jedności, w duchu wojskowym, w życzliwej rodzinności, pomnażającej przyrost ludności, oraz w naturalnym wzroście naszego wewnętrznego bogactwa i umiłowania pokoju”. Wspaniałe słowa, skierowane wprost do nas, dziś⁸¹³.

W rezultacie w analizowanym dyskursie państwowość nie jawi się jako neutralna forma organizacji życia zbiorowego, lecz jako aksjologiczny i sakralizowany rdzeń rosyjskiej tożsamości. Przywoływane cytaty — zarówno myślicieli, jak i postaci historycznych — pełnią funkcję narzędzi legitymizacji idei państwowości, nadając jej wymiar moralny i metafizyczny. Państwo zostaje utożsamione z dobrem wspólnym, porządkiem moralnym oraz duchową pełnią narodu, a lojalność wobec niego przybiera charakter quasi-religijnego obowiązku. W tym ujęciu narracja o państwie przekracza wymiar polityczny i przekształca się w element wiary w dziejowe posłannictwo Rosji, co prowadzi do sakralizacji zarówno samej idei państwowości, jak i władzy, która ją uosabia. W ten sposób dyskurs ten tworzy ideologiczną podstawę dla

⁸¹² *Послание Президента Федеральному Собранию*, Президент России 21.02.2023. <http://kremlin.ru/events/president/news/70565> [dostęp: 16.09.2023].

⁸¹³ *Послание Президента Федеральному Собранию*, Президент России 03.12.2015... [dostęp: 10.09.2022].

przedstawiania Rosji jako wspólnoty opartej na tradycji, duchowości i poczuciu historycznej misji.

Drugi wektor odnosi się do *pozorów historyzmu*, wykorzystywanych w celu uzasadnienia własnej wizji dziejów. Warto podkreślić, że Putin nie tyle podejmuje refleksję filozoficzną, ile stara się przedstawić siebie jako historyka-badacza. Przejawia się to przede wszystkim w jego artykułach, w których przyjmuje pozę badacza odwołującego się do faktów historycznych — traktowanych jednak w sposób selektywny i instrumentalny.

W kontekście refleksji nad miejscem Ukrainy Putin postrzega ją jako integralną część tzw. „ruskiego miru”, podejmując próbę reinterpretacji wydarzeń historycznych z perspektywy ideologicznej. W jego narracji szczególne znaczenie zyskuje moment powstania ukraińskiej państwowości, która — według niego — miała zostać sztucznie wykreowana dopiero po roku 1917. W tym celu Putin odwołuje się nie tyle do dziedzictwa kulturowego, ile do wybranych narracji historycznych powiązanych z postacią Włodzimierza Lenina. W ten sposób wzmacnia punkt widzenia, według którego określa Lenina mianem „architekta Ukrainy”. Putin stwierdza:

Współczesna Ukraina została w całości stworzona przez Rosję, a ściślej – przez Rosję bolszewicką, komunistyczną. Proces ten rozpoczął się praktycznie natychmiast po rewolucji 1917 roku, przy czym Lenin i jego współtowarzysze czynili to w sposób wyjątkowo brutalny wobec samej Rosji — kosztem oddzielenia i oderwania od niej części jej własnych historycznych terytoriów. Milionów ludzi, którzy tam mieszkali, oczywiście nikt o nic nie pytał. [...] „Ukraina imienia Włodzimierza Iljicza Lenina”. On jest jej autorem i architektem⁸¹⁴.

Narracja ta zostaje dodatkowo wzmocniona poprzez wyraźną krytykę Nikity Chruszczowa w kontekście Ukrainy. Jak wskazuje:

W 1954 roku Chruszczow, który [...] lubił uderzać butem w mównicę ONZ, z jakiegoś powodu podjął decyzję o przekazaniu Krymu Ukrainie. Dokonano tego wówczas z naruszeniem nawet obowiązującego prawa radzieckiego — wyjaśnię, na czym to naruszenie polegało. [...] Było to rażące, oczywiste naruszenie obowiązujących wówczas norm⁸¹⁵.

Podsumowując, można stwierdzić, że reinterpretacja polityki Lenina i Chruszczowa stanowi dla Putina element szerszej strategii ideologicznej, ukierunkowanej na negowanie współczesnej państwowości ukraińskiej. W przywołanych narracjach Lenin i Chruszczow pełnią role figur symbolicznych — odpowiedzialnych za „błędy” przeszłości, które miały doprowadzić do osłabienia integralności państwa rosyjskiego. Putin, występując w roli quasi-historyka, rości

⁸¹⁴ *Обращение Президента Российской Федерации*, Президент России 21.02.2022. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/67828> [dostęp: 10.09.2022].

⁸¹⁵ *Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 24.10.2014. <http://kremlin.ru/events/president/news/46860> [dostęp: 14.09.2022].

sobie prawo do ostatecznej interpretacji przeszłości, podporządkowując ją współczesnym celom politycznym i ideologicznym.

5.2.7. Konserwatyzm (Bierdiajew i in.)

Konserwatyzm stanowi jedno z kluczowych pojęć w ideologicznej konstrukcji współczesnej Rosji. W retoryce Putina zajmuje ono szczególne miejsce i służy jako punkt odniesienia dla wielu wątków jego narracji politycznej.

Po pierwsze, w ramach dyskursu ideologicznego Putin odwołuje się do retoryki tzw. „umiarkowanego” (rozumnego) konserwatyzmu. Jak zauważa Timothy Colton:

Podczas sesji plenarnej Międzynarodowego Klubu Dyskusyjnego „Waldaj” w październiku 2021 roku Putin posłużył się czterema wzajemnie wymiennymi formułami: „rozsądny konserwatyzm”, „zdrowy konserwatyzm”, „umiarkowany konserwatyzm” oraz „konserwatyzm optymistów”. Sugerował przy tym, że istnieje również forma konserwatyzmu „nierozsądna”, „niezdrowa”, „nieumiarkowana” lub „pesymistyczna”, która nie przyniosłaby Rosji żadnych korzyści⁸¹⁶.

Dla wzmocnienia tej idei Putin odwołuje się do myśli Nikołaja Bierdiajewa. Warto podkreślić, że wielokrotnie deklarował, iż Bierdiajew należy do grona jego ulubionych filozofów. Podczas wspomnianego już wystąpienia zaprezentowane zostaje konserwatywne stanowisko dotyczące rozwoju dyskursu o tradycyjnych wartościach. W tym kontekście Putin nawiązuje do słów Bierdiajewa, parafrazując je w następujący sposób:

Ale ja, mówiąc o zdrowym konserwatyzmie, zawsze przypominam sobie Nikołaja Bierdiajewa, którego zresztą już wielokrotnie wspominałem. To nasz wybitny filozof. Jak wiadomo, został on wygnany z Związku Radzieckiego w 1922 roku, ale był człowiekiem całym swoim jestestwem zwróconym ku przyszłości. On również był zwolennikiem konserwatyzmu. Przy tym mówił — może nie przytoczę tego cytatu dosłownie, ale jednak — że konserwatyzm to nie jest coś, co przeszkadza iść w górę i naprzód, lecz to, co powstrzymuje przed cofnięciem się w dół, ku chaosowi. Jeśli właśnie tak będziemy pojmować konserwatyzm, będzie on dobrą pomocą w rozwoju⁸¹⁷.

Konserwatyzm Bierdiajewa staje się jednym z elementów wykorzystywanych w procesie konstruowania retoryki tradycjonalistycznej. Należy jednak podkreślić, że sama postać Bierdiajewa oraz ewolucja jego poglądów są niezwykle złożone. Filozof ten bywa nazywany piewą rosyjskiej dwuznaczności i dychotomii, co utrudnia jednoznaczne wpisanie jego myśli w uproszczony schemat ideologiczny. W analizowanym kontekście widoczne jest jednak raczej

⁸¹⁶ Т. Колтон, *В чем смысл путинского консерватизма?*, „Россия в глобальной политике” 28.01.2022. <https://globalaffairs.ru/articles/smysl-putinskogo-konservatizma/> [dostęp: 02.03.2023].

⁸¹⁷ *Заседание дискуссионного клуба „Валдай”*, Президент России 21.10.2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66975> [dostęp: 05.03.2023].

selektywne wydobywanie cytatów i ich dopasowywanie do współczesnej retoryki konserwatywnej, niż rzeczywiste odwołanie do duchowego i intelektualnego potencjału jego filozofii.

Po drugie, retoryka Putina dotycząca konserwatyzmu opiera się często nie tyle na istocie samego konserwatyzmu, rozumianego jako „zachowanie utrwalonych norm” i „porządku moralnego”, ile na jego *opozycyjnym zestawieniu z liberalizmem*. Retorycznie widoczne jest dążenie do przedstawienia liberalizmu nie przez pryzmat wolności i indywidualnej odpowiedzialności, lecz jako ideologii narzucającej własne granice dopuszczalnego i wykluczającej odmienne poglądy. Na przykład Putin stwierdza:

Sama ideologia liberalna zmieniła się dziś nie do poznania. Jeśli początkowo klasyczny liberalizm pojmował wolność każdego człowieka jako wolność mówienia, co się chce, i robienia, co się chce, to już w XX wieku liberałowie zaczęli twierdzić, że tak zwane społeczeństwo otwarte ma swoich wrogów — okazuje się, że społeczeństwo otwarte ma wrogów — a wolność tych wrogów może, a nawet powinna być ograniczona lub zniesiona. Teraz zaś doszło już do absurdu, gdy każdy pogląd alternatywny ogłasza się podburzającą propagandą i zagrożeniem dla demokracji⁸¹⁸.

W tym fragmencie widoczna jest pośrednia krytyka koncepcji Karla Poppera *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*. W tej krytyce sprzeciw wobec użycia koncepcji „wrogów społeczeństwa otwartego” nie wynika z refleksji filozoficznej, lecz ma charakter retoryczny i pełni funkcję narzędzia delegitymizacji dyskursu liberalnego. Karl Popper w swoim fundamentalnym dziele (1945) przeciwstawił społeczeństwo otwarte, oparte na krytycznym myśleniu i wolności jednostki, społeczeństwu zamkniętemu, kierowanemu przez dogmaty i ideologię. „Wrogami” społeczeństwa otwartego są dla niego systemy dążące do podporządkowania jednostki idei absolutnego dobra lub „historycznej konieczności”. W ujęciu Putina koncepcja ta zostaje zredukowana do tezy o „liberalnej nietolerancji”, co pozwala odwrócić jej pierwotny sens i wykorzystać nazwisko Poppera w polemice przeciw liberalizmowi.

Warto dodać, że zjawisko to może się również wiązać z antysorosowskim dyskursem wokół Fundacji „Społeczeństwo Otwarte”. Soros, inspirowany ideami Poppera, stworzył fundację realizującą programy edukacyjne i obywatelskie w krajach postsocjalistycznych, lecz w rosyjskim dyskursie została ona przedstawiona jako narzędzie zewnętrznego wpływu. W ten sposób pojęcie „społeczeństwa otwartego” przekształcono w symbol zagrożenia ideologicznego, co służy legitymizacji izolacjonizmu i idei „suwerennej demokracji”.

⁸¹⁸ Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 27.10.2022...[dostęp:14.03.2023].

Po trzecie, w retoryce Putina istotne miejsce zajmuje *krytyka tzw. nieograniczonej wolności*, którą ilustruje odwołaniem do twórczości Dostojewskiego. Putin podkreśla:

Wszystko to zostało proroczo przewidziane jeszcze w XIX wieku przez Fiodora Michajłowicza Dostojewskiego. Jeden z bohaterów jego powieści *Biesy* nihilista Szygalow — tak opisał wymyśloną przez siebie świetlaną przyszłość: „Wychodząc z nieograniczonej wolności, dochodzę do nieograniczonego despotyzmu” — i właśnie do tego, nawiasem mówiąc, doszli nasi zachodni oponenci. Echo tych słów można znaleźć u innej postaci powieści — Piotra Wierchowieńskiego, który twierdzi, że potrzebne są powszechne zdrady, donosicielstwo i szpiegostwo, że społeczeństwu nie są potrzebne talenty ani wybitne zdolności: „Ciceronowi obcina się język, Kopernikowi wydłubuje oczy, Szekspira obrzuca kamieniami”. Do tego właśnie doszli nasi zachodni oponenci. Czymże innym jest współczesna zachodnia kultura unieważniania?⁸¹⁹

W ten sposób konserwatyzm w rosyjskim dyskursie ideologicznym zostaje zdefiniowany głównie w *opozycji do zachodniego liberalizmu*. Jednocześnie warto podkreślić, że Bierdiajew zostaje tu przedstawiony jako filozoficzny autorytet, którego idee wykorzystuje się do legitymizacji narracji o „rozumnym” i duchowym konserwatyzmie rosyjskim.

Podsumowania

Jak wielokrotnie podkreślono w niniejszym rozdziale, odwołania do narracji filozoficznych pełnią wyłącznie funkcję retoryczną. Współczesny dyskurs ideologiczny nie opiera się na rzeczywistej ciągłości z myślą poprzedników (jak mogłoby się wydawać), lecz jedynie adaptuje ich idee do własnych celów. Pojawia się zatem pytanie o cel tych działań.

Po pierwsze, chodzi o legitymizację dyskursu. Każde odwołanie do autorytetu intelektualnego może wzmacniać sam przekaz, tworząc iluzję ciągłości i kontynuacji. Taka praktyka rzeczywiście ma miejsce, lecz rodzi również pytanie: przed kim właściwie dokonuje się legitymizacji? Dla Rosjan rosyjska literatura pozostaje zjawiskiem znanym i bliskim, natomiast rosyjska filozofia — już znacznie mniej. Społeczeństwo prawie w ogóle nie wie, kim byli np. Bierdiajew czy Iljin. Nie jest to zatem działanie ukierunkowane bezpośrednio na społeczeństwo jako całość.

Po drugie, chodzi o funkcję sygnalizacyjną. Dla odbiorcy specjalistycznego (często zewnętrznego) wszystkie te narracje, odwołania i cytaty pełnią rolę sygnałów. Nie chodzi o to, czy putinowska narracja faktycznie opiera się na recepcji Iljina czy innych autorach — istotne jest to, że poprzez takie odwołania przekazywany jest system znaków. W odpowiedzi na to

⁸¹⁹ Tamże.

m.in. środowiska akademickie zaczynają intensywniej zagłębiać się w twórczość rosyjskich filozofów, by „zrozumieć sygnał”.

Trzeba przyznać, że ten zabieg działa. Pojawia się bowiem globalne pytanie: „jak zrozumieć Rosję?”. Jeśli przez Rosję rozumieć wyłącznie idee i obracać się wokół nich — zrozumienie być może nigdy nie będzie możliwe. Jeśli jednak przez Rosję rozumieć ludzi, należy pamiętać, że rosyjskie społeczeństwo w swojej masie tych idei nie zna. Źródła (teksty pierwotne) są zbyt trudne; z reguły nie występują ani w programach szkolnych, ani nawet uniwersyteckich. Lektura rosyjskiej filozofii sama w sobie jest wymagająca — to najczęściej teksty koncepcyjnie złożone, którymi zajmują się wężcy specjaliści. Łącznie jednak permanentne odwoływanie się do tych narracji tworzy impuls, który kieruje odbiorcę zewnętrznego do ciągłego badania tych treści w powiązaniu, w poszukiwaniu sensu i istoty rosyjskiej ideologii w przeszłości. Jednak budzi to poważne wątpliwości — czy rzeczywiście współczesne władze same również są w to równie głęboko zaangażowane? Znamienne jest to, że w nowym podręczniku historii autorstwa Miedzińskiego (o którym była mowa w rozdziale drugim) w wykazie zalecanej literatury znalazła się powieść Sorokina *Dzień oprycznika* — będąca ostrą karykaturą współczesnej Rosji. Fakt ten jedynie potwierdza komiczność i paradoksalność obecnej sytuacji ideologicznej, zwłaszcza w kontekście wykorzystywanych narracji.

Przeprowadzona analiza podważa założenie, że ideologia putinowska opiera się na intelektualnych tradycjach przeszłości, wskazując raczej na ich instrumentalne wykorzystanie. Na szczególną uwagę zasługuje przy tym zróżnicowany charakter tej instrumentalizacji, obejmujący zarówno selektywną recepcję, jak i dopasowanie bądź dekontekstualizację. Zabiegi te służą przede wszystkim wzmocnieniu własnej narracji poprzez odwołanie do autorytetu intelektualnego. Szczegółowa analiza tych procesów wykracza jednak poza ramy niniejszego opracowania i pozostaje domeną badań specjalistycznych.

Raz jeszcze warto zaznaczyć, że wszystkie te narracje pozostają w Rosji bardzo mało znane (o ile dana osoba nie należy do środowiska intelektualnego). Odwołania te są wyraźnie kierowane nie do odbiorcy wewnętrznego, lecz zewnętrznego. Ważne jest jednak, by pamiętać o zasadzie: nie należy doszukiwać się głębi tam, gdzie jej nie ma.

W dalszej perspektywie proces ten może prowadzić do swoistego unieważniania rosyjskiej kultury jako takiej. W rezultacie autorzy cytowani przez Putina bywają automatycznie utożsamiani ze współczesną władzą rosyjską. Ich „neutralne” badanie staje się dla badaczy coraz trudniejsze — samo zainteresowanie tymi autorami może bowiem prowadzić do sytuacji interpretacyjnie problematycznej, skutkującej albo swoistą apologetyką, albo —

przeciwnie — jednoznaczną krytyką. Zjawisko to wynika w dużej mierze z emocjonalnej wrażliwości towarzyszącej temu obszarowi badań. Wynika to również z trudności w oddzieleniu tradycji filozoficznej jako takiej od jej ideologicznego wykorzystania oraz z presji interpretacyjnych, które narzucają badaczowi określone oczekiwania. Należy przy tym raz jeszcze podkreślić, że problem nie dotyczy samych idei, lecz sposobu oddzielania przekazu politycznego od jego warstwy intertekstualnej. Pułapka ta doprowadziła do poważnych napięć w środowisku intelektualnym i pozostaje zagadnieniem nadal nierozstrzygniętym.

W tym miejscu warto raz jeszcze zasygnalizować, że współczesne myślenie często wykazuje tendencję do uproszczeń oraz do tworzenia silnych, automatycznych skojarzeń. Na tej podstawie konstruowane są schematyczne modele interpretacyjne, w których recepcja danego autora w dyskursie politycznym staje się głównym kryterium jego normatywnej oceny. Tego typu uproszczenia przenikają całe modele interpretacyjne. Mamy tu do czynienia z rozumowaniem sylogistycznie błędnym, które pociąga za sobą konsekwencje wykraczające daleko poza sferę samych idei filozoficznych, obejmując również szersze postawy światopoglądowe. Retorycznie stanowi to istotny problem współczesnych debat publicznych, o którym należy pamiętać. Mechanizm etykietowania odgrywa tu kluczową rolę, natomiast odwołania do narracji filozoficznych pełnią jedynie funkcję ilustracyjną.

Założeniem niniejszej pracy jest teza, że współczesna ideologia Rosji nie opiera się na ideach przeszłości, lecz wykorzystuje je instrumentalnie w celu wzmocnienia własnej retoryki. Wskazuje na to między innymi selektywny charakter odwołań do dorobku intelektualnego oraz brak pogłębionej refleksji nad kontekstem historycznym, w którym tworzyli poszczególni autorzy. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy w Rosji istnieje ciągłość tradycji intelektualnej w odniesieniu do specyficznego przekazu społecznego, zwłaszcza jeśli uwzględni się fakt, że w okresie radzieckim filozofia jako samodzielna dyscyplina naukowa *de facto* nie funkcjonowała. Wszelkie próby poszukiwania tradycji bądź autorytetów filozoficznych ujawniają zatem nie tyle jej pozorny monolit, ile raczej kruchość współczesnej ideologii rosyjskiej. W pewnym sensie pozostawia to jednak cień nadziei — należy bowiem pamiętać, że w rękach specjalistów reprezentujących poszczególne nurty intelektualne może spoczywać możliwość swoistego „ocalenia”: dzięki krytycznej analizie oraz zdolności identyfikowania błędnych interpretacji możliwe staje się demaskowanie ideologicznych nadużyć i fałszywych odczytań dawnych idei.

Zakończenie

Hipoteza badawcza została sformułowana przed 2022 rokiem, kiedy temat reideologizacji — choć szeroko obecny w badaniach — nie był jeszcze tak silnie aktualizowany i nie zajmował tak centralnego miejsca, jak ma to miejsce obecnie. Przeprowadzone badanie potwierdziło hipotezę o aktywnych procesach reideologizacji w Rosji. Podejście dyskursywne umożliwiło analizę szerokiego spektrum praktyk ideologicznych, co potwierdziło ich wielowarstwowy charakter oraz pozwoliło uchwycić specyfikę współczesnych przemian ideologicznych. Podsumowania niniejszej pracy można usystematyzować według następujących zagadnień:

- tendencje w zmianach instytucjonalnych;
- tendencje w obrębie dyskursu ideologicznego;
- rdzeń dyskursu ideologicznego;
- dominujące narracje (autorskie koncepcje ideologiczne uwzględnione generalnie w tej części wniosków);
- pytanie o istnienie (i charakter) ideologii;
- perspektywy dalszych badań.

Zmiany instytucjonalne

Po pierwsze, widoczna jest *wyraźna unifikacja w ramach poszczególnych ideologicznych aparatów państwa*. Tendencja do konsolidacji kontroli nad przestrzenią polityczno-medialną była zauważalna już od pierwszych kadencji Putina (budowa „wertykału władzy”, podporządkowanie mediów, monopolizacja sceny politycznej przez „Jedną Rosję”, ograniczenie roli związków zawodowych). Po 2014 roku proces ten rozszerzył się na sferę edukacji, kultury oraz religii.

Najbardziej widoczne zmiany zachodzą w *edukacji*: unifikacja standardów i podręczników — przede wszystkim historii (2015, 2022) — centralizacja ruchów szkolnych oraz nacisk na kształtowanie „postaw patriotycznych” poprzez politykę historyczną i militaryzację wychowania. Od 2022 roku podobne mechanizmy obserwuje się również w *szkolnictwie wyższym*, czemu towarzyszą inicjatywy tworzenia alternatywnej wobec Zachodu teorii stosunków międzynarodowych.

W kulturze ujednolicanie przekazu obejmuje przede wszystkim przestrzeń symboliczną: m.in. park-muzeum „Rosja – Moja historia”, projekty tożsamościowe (np. „DNK Rosji”), nowe pomniki i produkcje filmowe. W sferze religijnej po 2022 roku zauważalna jest dążenie

do centralizacji struktur wyznaniowych (islam, buddyzm) oraz wzrost kontroli państwa, szczególnie w ramach ustawodawstwa antyekstremistycznego (np. zakaz działalności Świadków Jehowych).

W efekcie procesy rozpoczęte jeszcze w pierwszych kadencjach Putina, początkowo ograniczone do aparatu polityczno-prawnego i informacyjnego, obecnie obejmują kolejne obszary życia społecznego. Jednocześnie ideologia pozostaje zjawiskiem wtórnym: zazwyczaj najpierw pojawia się działanie polityczne, a dopiero następnie tworzone są narzędzia jego ideologicznego uzasadnienia i przekazu.

Po drugie, zgodnie z logiką Althussera, aparaty państwowe — mimo ich bliskości — można podzielić na represyjne i ideologiczne. Opierając się na tej perspektywie, można zauważyć, że współczesny system polityczny w pierwszym rządzie opiera się *na mechanizmach represyjnych*. Po 2014 roku nastąpił widoczny wzrost i rozszerzanie struktur siłowych (m.in. rosgwardia), a następnie — intensywna rozbudowa bazy karno-prawnej. Kulminacją tego procesu były zmiany ustawodawcze po 2022 roku, które w sposób bezpośredni wyznaczają granice dopuszczalności wypowiedzi publicznych.

W tym ujęciu ideologizacja dokonuje się nie poprzez afirmatywną deklarację wartości, lecz przede wszystkim poprzez reglamentację i penalizację alternatywnych form wypowiedzi. Innymi słowy: to nie „deklaratywna” artykulacja ideologii definiuje ramy przekazu, lecz *system zakazów i ograniczeń*, który dopiero następnie zostaje dopełniony próbami formułowania pozytywnej narracji politycznej.

Po trzecie, w kontekście totalności przekazu oficjalnego warto zwrócić uwagę na dwa elementy.

1. W rosyjskim systemie politycznym widoczna jest *systematyczna eliminacja alternatywnych (opozycyjnych) treści*, ściśle powiązana z funkcjonowaniem aparatów państwowych. Proces ten przebiegał stopniowo. W pierwszych kadencjach Putina koncentrowano się przede wszystkim na usunięciu przekazów opozycyjnych z telewizji. Kolejny etap rozpoczął się po 2014 roku, natomiast jego kulminacją stały się zmiany wprowadzone po 2022 roku — zarówno w ramach rozszerzonego ustawodawstwa o „agentach zagranicznych”, jak i nowych przepisów karnych dotyczących m.in. „dyskredytacji armii” oraz rozpowszechniania tzw. „fejków”. Innymi słowy, po 2022 roku doszło niemal do całkowitej eliminacji alternatywnych narracji z przestrzeni publicznej.

2. Istotne jest podkreślenie, że mimo stosunkowo precyzyjnie wyznaczonych przez władzę granic oficjalnego przekazu, *w polu dyskursu ideologicznego nadal funkcjonują inni aktorzy, proponujący — choć częściowo zbliżone, to jednak odmienne od siebie — narracje*.

Zazwyczaj ich przekaz przyjmuje postać bardziej radykalną — intensyfikuje tezy obecne w dyskursie oficjalnym. Niemniej jednak ich aktywność pozostaje ograniczona do zaakceptowanych ram interpretacyjnych. Aktorzy dyskursu dostosowują się do oficjalnego przekazu w sposób dwukierunkowy: umiarkowani stopniowo radykalizują swoje stanowiska, zbliżając się do retoryki państwowej, natomiast bardziej radykalni łagodzą język, by pozostać w ramach dopuszczalności. Warto zarazem zauważyć, że złagodzenie języka nie przekłada się na „złagodzenie” praktyki ani reorientację ideową — zmiana dotyczy formy, a nie treści. W efekcie oficjalny przekaz funkcjonuje jako normatywny środek ciężkości dyskursu, względem którego poszczególni aktorzy kształtują i modułują swoje komunikaty.

Po czwarte, warto zasygnalizować, że w kontekście ideologicznego przekazu punktowo pojawia się oddolny entuzjazm, przejawiający się w dodatkowych inicjatywach niewynikających bezpośrednio z ogólnych poleceń. Jednakże na obecnym etapie brak jest wystarczającego materiału empirycznego, by stwierdzić, czy mamy do czynienia z rzeczywistą tendencją. Nie sposób także zweryfikować skali zjawiska ani wykluczyć, że część raportowanych inicjatyw ma charakter wyłącznie „papierowy” (chodzi przede wszystkim o sferę edukacji).

W efekcie, w pewnym sensie istnieje przestrzeń dla funkcjonowania zróżnicowanych narracji — pod warunkiem, że mieszczą się one w granicach wyznaczonych przez państwo. Oznacza to, że kontrola *ma charakter totalny nie tyle na poziomie treści, ile na poziomie ram interpretacyjnych*: państwo wyznacza granice, pozostawiając jednocześnie przestrzeń dla kontrolowanej polifonii treści w obrębie dyskursu ideologicznego. W kontekście ogólnego funkcjonowania ideologicznych aparatów państwa zauważalne jest nie tylko wszechobecne rozpowszechnianie treści propagandowych, lecz przede wszystkim dążenie do unifikacji przekazu na poziomie ogólnospołecznym — proces ten można metaforycznie określić jako „ideologiczne ofensywy”.

Tendencje w ramach oficjalnego dyskursu ideologicznego

W Rosji zauważalna jest wyraźna artykulacja pojęć ideologicznych, szczególnie po 2022 roku — w związku z inwazją na Ukrainę. Traktując wojnę jako geopolityczną konfrontację z Zachodem, państwo równolegle wzmacnia *artykulację* ideologii w dokumentach strategicznych i oficjalnych regulacjach, choć sam proces został zainicjowany już w 2020 roku.

Po pierwsze, proces ten rozpoczął się jeszcze przed wydarzeniami z 2022 roku — w latach 2020–2021 — i był związany z poprawkami do Konstytucji oraz aktualizacją Strategii Bezpieczeństwa Narodowego. Pojęcie „wartości tradycyjnych”, wcześniej obecne jedynie na

poziomie deklaratywnym, zostało wówczas podniesione do rangi kategorii kluczowej i jednoznacznie wyartykułowane w dokumentach państwowych. Po 2022 roku artykulacja ta uległa dalszemu wzmocnieniu, czego wyrazem jest przyjęcie odrębnego dokumentu dotyczącego ochrony tradycyjnych wartości. Tym samym *retoryka wartości tradycyjnych staje się centralnym elementem dyskursu i pozostaje motywem przewodnim na wszystkich poziomach funkcjonowania aparatów ideologicznych państwa*.

Po drugie, stosunkowo nowym, a jednocześnie wyraźnie wzmocnionym zjawiskiem w *funkcjonowaniu współczesnego dyskursu ideologicznego w Rosji jest mechanizm wyznaczania tzw. „czerwonych linii”*. To, co wcześniej pojawiało się głównie w kontekście retoryki geopolitycznej, obecnie zostaje intensywnie przeniesione na grunt wewnętrzny⁸²⁰. Choć wcześniej istniały tematy uznawane za wrażliwe lub problematyczne, to dopiero po 2022 roku zyskały one jednoznaczny status granic, których nie wolno przekraczać. W rosyjskim dyskursie publicznym można wyróżnić kilka takich obszarów.

Pierwszą i najważniejszą „czerwoną linię” stanowią wszelkie „niepożądane” (w rozumieniu władz) interpretacje *dotyczące wojny w Ukrainie*. Ich podważanie podlega najsurowszym sankcjom. W obrębie tej samej kategorii mieszczą się również tematy związane z *separatyzmem, naruszaniem integralności terytorialnej oraz podważaniem konstytucyjnego porządku państwa* — obszarem tabu jest tu każda narracja odbiegająca od oficjalnego przekazu (symbolicznym przykładem pokazującym, w jaki sposób władza wyznacza i komunikuje społeczeństwu „czerwone linie”, może być sprawa karna *Дело цему* z 2017 roku).

Drugą kategorię „czerwonych linii” stanowią interpretacje odnoszące się do historii, przede wszystkim narracja o *Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej*, której status symboliczny czyni ją elementem nienaruszalnym w sferze publicznej. W tej logice szczególnie wrażliwym obszarem staje się wszystko to, co może zostać zakwalifikowane jako „*rehabilitacja nazizmu*”. Do tej kategorii można również zaliczyć obszary wtórne — takie jak „*obrażanie uczuć religijnych*” — choć w ostatnich latach temat ten stopniowo traci na znaczeniu (symbolicznym przykładem w tej kategorii pokazującym, w jaki sposób władza wyznaczała i komunikowała społeczeństwu „czerwone linie”, może być sprawa Pussy Riot (2012) oraz Rusłana Sokołowskiego (2017).

Z jednej strony widoczna jest coraz wyraźniejsza artykulacja elementów oficjalnej ideologii, z drugiej — funkcjonowanie mechanizmu „czerwonych linii”. Z dyskursywnej perspektywy istotne jest podkreślenie, że komunikacja państwa z obywatelami oraz kształtowanie ideologicznego przekazu odbywają się nie tylko poprzez deklaratywne

⁸²⁰ O „czerwonych liniach” w geopolityce zob. m.in. badania A. Stulberga.

formułowanie wartości, lecz również poprzez wytyczanie granic niedopuszczalnych narracji („czerwonych linii”), które organizują pole dyskursu i określają warunki jego funkcjonowania.

Rdzeń dyskursu

Z perspektywy pojęciowej można wymienić następujące cechy:

Po pierwsze, w dyskursie wyraźnie pojawia się pojęcie *cywilizacji* jako kategorii służącej do określania miejsca państwa w porządku międzynarodowym. Tendencja ta nie jest nowa, jednak obecnie obserwujemy wyraźną artykulację cywilizacyjnego ujęcia świata. W kontekście ośrodków analitycznych warto również zwrócić uwagę na zmianę retoryki: podczas gdy wcześniej akcentowano przede wszystkim dychotomię „Rosja — Zachód”, obecnie widoczny jest wyraźny nacisk na opozycję *Zachód — Niezachód*.

Po drugie, rdzeń dyskursu ideologicznego stanowią pojęcia *wartości tradycyjnych*, szczególnie wyraźnie artykułowane od 2020 roku. Analiza tej retoryki wskazuje, że kluczową kategorią jest idea *państwa*, utożsamianego z pojęciem *ojczyzny* (w przestrzeni dyskursu funkcjonują konstrukcje leksykalne wzmacniające emocjonalny wymiar tej relacji — takie jak np. *отчизнолюбие*, miłość ojczyzniana). Warto przy tym zaznaczyć, że poszczególne wartości rozpatrywane oddzielnie nie tworzą pełnego znaczenia; dopiero ich zestawienie ujawnia, iż centralnym odniesieniem pozostaje *państwo i idea państwowości*.

Po trzecie, ściśle powiązane z „wartościami tradycyjnymi” jest pojęcie *patriotyzmu*, rozumianego przede wszystkim jako obowiązek wobec państwa, służba oraz gotowość do poświęcenia się. Retoryka ta często opiera się na narracjach historycznych, obejmując także wątki związane z bohaterstwem i poświęceniem dla ojczyzny.

Po czwarte, istotnym elementem są również pojęcia *wartości rodzinnych*, ściśle powiązane z narracją o wartościach tradycyjnych. Choć dyskurs ten może sprawiać wrażenie elementu szeroko rozumianej polityki moralnej, w istocie przybiera formę narzędzia polityki demograficznej.

Po piąte, choć nie jest to artykułowane wprost, w dyskursie wewnętrznym wyraźnie obecna jest idea *umiarkowanego dobrobytu*. Narracja ta rozwija się przede wszystkim w kontraście do tzw. „materialistycznego” Zachodu, przedstawianego jako przestrzeń nadmiernej konsumpcji i dekadencji. W tym kontekście podkreśla się wyższość wartości duchowych nad standardem życia. Zabieg ten można uznać za formę przygotowywania społeczeństwa na perspektywę trwałego „umiarkowania” — bez oczekiwania wysokich zarobków czy poprawy warunków życia. W ten sposób normalizuje się niższy poziom dobrobytu jako element „właściwej” ścieżki rozwoju, przenosząc punkt ciężkości z kategorii ekonomicznych na

aksjologiczne. Jednocześnie warto zauważyć wyraźną sprzeczność między tą narracją a praktykami społecznymi: rosyjskie społeczeństwo pozostaje konsumpcyjne, o czym świadczy m.in. ogromna popularność platform zakupowych (m.in. Wildberries, Ozon). W kontekście politycznych i estradowych elit sprzeczność ta staje się jeszcze bardziej jaskrawa, gdyż ich styl życia w oczywisty sposób przeczy propagowanej idei „umiarkowanego dobrobytu”⁸²¹.

Z perspektywy *korelacji z innymi dyskursami* można zwrócić uwagę na następujące tendencje:

Po pierwsze, w odniesieniu do *dyskursu geopolitycznego* istotne jest zrozumienie, jak funkcjonuje on w kontekście wewnętrznego przekazu ideologicznego. Aby ukazać różnice, w pracy przeanalizowano przekazy ośrodków analitycznych, które komentują i interpretują politykę zagraniczną. Jednocześnie analiza wykazała, że o ile na poziomie tych ośrodków aktywnie mówi się o wielobiegunowości, o tyle wewnętrzny przekaz ideologiczny w praktyce tego wątku nie podejmuje (albo bardzo słabo). Retoryka skierowana do odbiorcy wewnętrznego nie akcentuje problemu budowy wielobiegunowego świata, lecz koncentruje się na kwestiach takich jak bezpieczeństwo, suwerenność oraz tzw. „sprawiedliwość historyczna”.

Warto również zaznaczyć, że wewnętrzny przekaz ideologiczny nie operuje wyraźną retoryką dotyczącą innych „cywilizacji” w wymiarze światopoglądowym — w przeciwieństwie do analiz eksperckich, które często odwołują się do Chin i świata niezachodniego. Z kolei „Zachód” przedstawiany jest jako jednolita całość — bez istotnego rozróżnienia pomiędzy Europą a poszczególnymi państwami europejskimi, czy też pomiędzy Europą a Stanami Zjednoczonymi — które traktowane są jako jedna, wspólna przestrzeń.

W kontekście Ukrainy retoryka oficjalna nie uległa zasadniczej zmianie, lecz widoczne jest przesunięcie akcentów. Coraz bardziej zauważalne staje się przejście od narracji skoncentrowanej bezpośrednio na Ukrainie do narracji o tzw. „specjalnej operacji wojskowej”, wkomponowanej w mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Zabieg ten prawdopodobnie służy odwróceniu uwagi od konkretnej rzeczywistości i przeniesieniu dyskursu na poziom emocjonalnej mobilizacji patriotycznej.

Jednocześnie w płaszczyźnie propagandowej utrzymywane są wyraźne wątki antyukraińskie — przy czym dotyczą one przede wszystkim ukraińskich władz oraz Zachodu — natomiast w dyskursie ideologicznym widoczne jest odejście od wcześniejszych odwołań do mitu „bratnich narodów” i narracji pomocy (widocznych zwłaszcza po 2014 roku)⁸²². Obecnie nacisk przesuwany jest na kwestie tzw. „historycznej sprawiedliwości” z perspektywy

⁸²¹ Zob. m.in. śledztwa Fundacji Walki z Korupcją (FBK).

⁸²² O dyskursie pomocy zob. M. Poletyło, *Dyskurs pomocy jako dyskurs pomocy*, Warszawa: Scholar 2022.

rosyjskości. Warto dodać, że narracja ta ma charakter dynamiczny i podlega częstym przekształceniom.

Po drugie, w kontekście *dyskursu antyliberalnego* należy zauważyć, że mimo jego głębokiego zakorzenienia nie odnosi się on bezpośrednio do wymiaru wartościowego, lecz przede wszystkim do *geopolitycznej konfrontacji*. Innymi słowy: w oficjalnym dyskursie antyliberalizm nie rozwija się jako agenda aksjologiczna, lecz jako przede wszystkim jako forma sprzeciwu wobec Zachodu. Co istotne, społeczeństwo rosyjskie w wielu kwestiach obyczajowych pozostaje stosunkowo liberalne (w wymiarze światopoglądowym)— czego przykładem jest m.in. podejście do aborcji czy rozwodów (wyjątek stanowi wyłącznie silnie wyrażona homofobia). Jednocześnie społeczeństwo pozostaje w dużej mierze świeckie. Dlatego to, co określane jest jako dyskurs antyliberalny, w praktyce należy odczytywać przede wszystkim jako dyskurs antyzachodni.

Po trzecie, zauważalna jest tendencja do zmniejszenia roli *dyskursu religijnego*. Silniejsze akcentowanie religii obserwowano wcześniej, co prawdopodobnie wynikało z potrzeby wypełnienia tzw. „próżni ideologicznej”. Początkowo funkcję tę realizowano poprzez dyskurs religijny, następnie przekształcony w kategorię „duchowych więzi” (która z czasem nabrała wręcz charakteru memicznego), a obecnie — poprzez pojęcie „wartości tradycyjnych”, odpowiadające priorytetom dyskursu państwowego. Innymi słowy, na pewien czas elementy religijne wypełniły pustkę ideologiczną, jednak w aktualnym przekazie zostały one podporządkowane szerszej konstrukcji wartości tradycyjnych. Na poziomie dyskursu można zaobserwować pewne domknięcie procesu transformacji kategorii legitymizacyjnych: „ideologia marksizmu-leninizmu → „próżnia ideologiczna” → dyskurs religijny → duchowe więzi → wartości tradycyjne”.

Po czwarte, na poziomie przekazu skierowanego do odbiorcy wewnętrznego wzmacnia się *dyskurs antygenderowy i antyfeministyczny*, który można określić jako mający charakter peryferyjny. W wymiarze genderowym widoczne jest stygmatyzowanie seksualnych mniejszości, w tym poprzez uznanie ruchu LGBT za organizację ekstremistyczną. W odniesieniu do dyskursu feministycznego coraz częściej pojawia się pogardliwa leksyka dotycząca kobiet oraz sprowadzanie ich roli do funkcji reprodukcyjnej. Umacniają się obrazy kobiety jako matki, co pozostaje zgodne z patriarchalną logiką porządku społecznego.

Narracje dominujące

W kontekście narracji istotne jest podkreślenie sięgania zarówno do historii, jak i do dziedzictwa filozoficznego. Odwołania te mają charakter synkretyczny — różne porządki

historyczne i symboliczne są łączone w jeden spójny przekaz, służący budowaniu narracji o ciągłości rosyjskiej państwowości.

W kontekście narracji historycznych:

Po pierwsze, w obszarze narracji historycznych centralne miejsce zajmuje mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, stanowiący główny zasób symboliczny współczesnego przekazu. Jednocześnie obserwować można pojawianie się dodatkowych wątków, takich jak nawiązania do wojny zimowej. Inne elementy — jak podboje kosmiczne czy industrializacja — choć obecne, funkcjonują raczej peryferyjnie. W tym ujęciu nacisk kładziony jest przede wszystkim na logikę konfrontacji oraz ideę stref wpływów, choć elementy te rzadko artykułowane są wprost.

Po drugie, w odniesieniu do narracji staroruskiej odwołania mają charakter punktowy i powierzchowny. Nie przejawiają się one w rozwiniętej artykulacji koncepcyjnej, lecz raczej w budowaniu symbolicznej przestrzeni — poprzez selektywne wykorzystywanie motywów związanych z dawną Rosją. Jednak narracja ta jest często wykorzystywana w kontekście Ukrainy.

Po trzecie, w przypadku narracji bizantyjskiej warto zauważyć, że obecnie jest ona znacznie słabsza niż w latach bezpośrednio po 2014 roku, kiedy intensyfikację tych odniesień wzmacniała aneksja Krymu i związana z nią retoryka cywilizacyjna.

W kontekście *narracji filozoficznych*:

Po pierwsze, zauważalna jest tendencja do konstruowania swoistego „marki rosyjskiej filozofii”. Myśl rosyjska XIX–XX wieku zostaje przedstawiona jako jednolita tradycja intelektualna i przekształcona w zasób, który ma legitymizować współczesne koncepcje ideologiczne oraz wzmacniać przekaz państwowy. W praktyce oznacza to nie rekonstrukcję rzeczywistych stanowisk filozoficznych, lecz ich selektywne użycie i podporządkowanie aktualnym celom ideologicznym.

W kontekście przekazu politycznego widoczny jest wyraźnie instrumentalny charakter wykorzystania koncepcji filozoficznych: pełnią one przede wszystkim funkcję sygnalizującą i metaforyczną, bez realnego zakorzenienia w systemie współczesnej ideologii. Nie ma wrażenia, że dzisiejszy przekaz państwowy faktycznie opiera się na myśli filozoficznej XIX–XX wieku; przeciwnie — obserwujemy raczej selektywne użycie wybranych idei. Przykładem może być przekształcenie koncepcji słowiańskiej cywilizacji u Danilewskiego w narrację o „cywilizacji rosyjskiej”, czy też interpretacja pojęcia „ocalenie narodu” u Sołżenicyna, które traci swój aksjologiczny wymiar na rzecz funkcji konfrontacyjnej. Podobnie konserwatyzm — w oryginale złożony i aksjologiczny — zostaje włączony do retoryki antyzachodniej, pełniąc

funkcję narzędzia politycznej mobilizacji, a nie filozoficznej diagnozy. Innymi słowy, widoczna jest wyraźna instrumentalizacja i adaptacja tradycji intelektualnej do potrzeb współczesnego przekazu ideologicznego.

Po drugie, jednocześnie silne odwołania do narracji filozoficznych są wyraźnie widoczne w polu dyskusyjnym. To właśnie tam pojawiają się próby ideologicznego namysłu, które w niemal każdym przypadku opierają się na odczytaniach rosyjskiej tradycji filozoficznej. Dotyczy to m.in. eurazjatyizmu (Dugin, Karaganow), neostalinizmu (Prochanow) czy tradycjonalizmu (Szczipkow). Najsilniejszą pozycję zachowują koncepcje eurazjatyckie, podczas gdy myśl słowianofilska oraz pansławizm funkcjonują na obrzeżach współczesnego dyskursu ideologicznego. Refleksje „słowianofilskie” pojawiają się głównie w kontekście retoryki dotyczącej *soborowości*. Innymi słowy, wszyscy aktorzy roszczeni sobie prawo do formułowania ideologicznych ujęć współczesności odwołują się — w taki czy inny sposób — do zasobów filozoficznych. Na tej samej bazie powstaje również kierunek określany mianem tzw. „filozofii frontowej”, rozwijany przede wszystkim w kręgu Dugina. Przedstawia się go jako kontynuację „rosyjskiej tradycji filozoficznej”, choć w istocie stanowi on jej ideologiczne przekształcenie dostosowane do narracji wojennej i logiki konfrontacyjnej.

W efekcie warto podkreślić następującą obserwację: logika, w oparciu o którą rozwija się rozumienie tzw. „cywilizacji rosyjskiej”, koncentruje się przede wszystkim na obszarze byłego Związku Radzieckiego. W ujęciach ideologów pojawiają się różne kryteria jej definiowania — raz odwołuje się do zasady terytorialnej, innym razem do wspólnoty językowej, religijnej lub kulturowej. Jednocześnie jej ideowe uzasadnienie oraz tzw. „wartościowe wypełnienie” czerpane są nie z tradycji marksistowsko-leninowskiej, lecz z selektywnie odczytywanej tradycji „rosyjskiej filozofii”, która pełni funkcję aksjologicznego fundamentu dla współczesnych narracji cywilizacyjnych.

Ponadto warto zwrócić uwagę na rzadziej omawianą tendencję — proces systematycznego zapominania lub wyciszania określonych wydarzeń historycznych oraz narracji. Zjawisko to widoczne jest nie tylko w przestrzeni medialnej, lecz przede wszystkim w selektywnym podejściu do podręczników oraz w braku zainteresowania ideologów alternatywnymi zasobami interpretacyjnymi. O tematach wykraczających poza oficjalny przekaz lub uznawanych za niewygodne się nie mówi.

Czy zatem w Rosji istnieje ideologia?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy przypomnieć, że w niniejszej pracy ideologia rozumiana jest jako zjawisko niestatyczne, a jej analiza wymagała zastosowania kategorii

dyskursu ideologicznego, które okazało się podejściem bardziej adekwatnym niż ujęcie ideologii jako skończonego systemu doktrynalnego.

Jeśli natomiast ideologię rozumieć statycznie — jako całościowy projekt obejmujący wizję przyszłości (jak w przypadku ideologii radzieckiej, która oferowała projekt budowy komunizmu) — oraz uwzględnić fakt, że współczesne rosyjskie regulacje prawne wprowadzają jedynie deklaratywne zapisy, to w tym znaczeniu ideologii w Rosji nie ma.

Istnieje jednak aktywny proces reideologizacji, któremu towarzyszy intensyfikacja dyskursu ideologicznego. Od 2020 roku (wraz z poprawkami konstytucyjnymi), a następnie szczególnie od 2022 roku (po inwazji na Ukrainę), przekaz państwowy nie ogranicza się już do propagandy, lecz coraz wyraźniej artykułuje potrzebę ideologii jako fundamentu legitymizacyjnego.

Należy podkreślić, że dotychczasowe działania mają z jednej strony charakter totalny (nie mylić z totalitarnym) — widoczny w skoordynowanych „ofensywach ideologicznych” we wszystkich aparatach ideologicznych państwa, co przejawia się w ich silnie normatywnym charakterze. Regulacja ta opiera się w dużej mierze na wsparciu aparatów represyjnych, które wyznaczają granice dopuszczalnych treści. W efekcie ideologiczny przekaz kształtuje się przede wszystkim poprzez logikę „tego, czego nie wolno”, co ma pozwolić odbiorcy pośrednio zrekonstruować „to, jak należy”.

Z drugiej strony dostrzegalne są również próby konstruowania wartościowego rdzenia dyskursu. Niemniej jednak wciąż brak spójnej idei czy pozytywnego projektu przyszłości. Warto jednak zauważyć, że na poziomie edukacji coraz częściej pojawiają się odwołania do potrzeby budowania obrazu „atrakcyjnej Rosji” oraz kształtowania pozytywnej wizji przyszłości, choć na tym etapie pozostają one jedynie elementami rozproszonych prób artykulacji.

W kontekście wartościowego rdzenia analiza wszystkich typów dyskursu wyraźnie pokazuje, że centralnym elementem retoryki wewnętrznej jest czynnik państwowości. Innymi słowy, dyskurs ideologiczny budowany jest w logice etatystycznej. Mimo że często mowa o wartościach, to w centrum pozostają relacje *człowiek–państwo*, a nie *człowiek–człowiek* czy *człowiek–społeczeństwo*. Kategoria państwa zatem tworzy podstawowy rdzeń znaczeniowy. W tej logice dla władzy nie ma zasadniczego znaczenia, jaki światopogląd wartościowy reprezentuje jednostka — czy jest liberalna, czy tradycjonalistyczna. Kluczowe stają się lojalność, zaufanie oraz gotowość do oddania państwu, a nie określony zestaw przekonań moralnych czy ideowych. Ilustracją tej logiki jest rosyjska kultura influencerska i środowisko show-biznesu, które często nie wpisują się w narrację „wartości tradycyjnych” i obfitują w

niestandardowe modele zachowań czy stylów życia. Fakt, że tego typu treści są akceptowane w przestrzeni publicznej, po raz kolejny pokazuje, że kluczowe znaczenie ma nie zgodność z deklarowanym systemem wartości, lecz zachowanie lojalności i pietyzm wobec państwa.

W kontekście *etatyizmu* warto również podkreślić, że w rosyjskim dyskursie państwo jest często utożsamiane z aktualnym ośrodkiem władzy. W takiej perspektywie, jeśli centralnym elementem etatyizmu jest państwo jako wartość nadrzędna, to w jego rosyjskiej odmianie w centrum umieszczona zostaje *zarówno państwowość, jak i rządząca władza*. W tej optyce *putinizm* może być interpretowany jako specyficzna odmiana etatyizmu, w której centralne miejsce zajmuje nie tylko państwo jako instytucja, lecz również aktualny ośrodek władzy. W tym procesie identyfikacji z państwem czynnikiem decydującym okazał się nie tyle silnie rozwinięty kult jednostki, ile wpływ czasu i długotrwałość sprawowania władzy. Jednocześnie jest to kierunek interpretacyjny, który wymaga dalszych badań porównawczych i analitycznych.

Warto zaznaczyć, że niniejsza praca nie stawiała sobie za celu definiowania ideologii w perspektywie geopolitycznej. Należy jednak podkreślić, że sposób wyjaśniania społeczeństwu bieżących działań państwa utrzymany jest w logice *irredentyzmu*. W przekazie władzy nie pojawiają się otwarte odwołania ani do „imperium”, ani do kategorii kolonialnych; funkcję interpretacyjną pełnią raczej pojęcia związane z „odzyskiwaniem historycznych ziem” czy „przywracaniem integralności”. Jest to zatem specyficzna rama interpretacyjna, w której irredentyzm stanowi mechanizm legitymizujący, a nie nazwane wprost dążenie imperialne. Jednocześnie pytanie o to, jaką politykę faktycznie reprezentuje współczesna Rosja i gdzie przebiegają granice tej logiki irredentyzmu, należy już do odrębnego pola badań. W kontekście niniejszej pracy jedynie tzw. „doktryna ruskiego miru”, rozwijana przez Izborski Klub, podejmuje ten wątek i promuje określoną wizję geopolityczną. Można przypuszczać, że jej analiza może być użyteczna dla lepszego zrozumienia logiki rosyjskiego postępowania na arenie międzynarodowej, co w dalszej perspektywie pozwala na formułowanie bardziej trafnych prognoz.

W efekcie, odwołując się do mechanizmów interpelacji w ujęciu Althussera, można stwierdzić, że współczesny rosyjski dyskurs ideologiczny kieruje się ku wytwarzaniu takiego podmiotu, który odpowiada na wezwanie władzy poprzez uznanie państwa za wartość nadrzędna. Tym samym interpelacja ideologiczna kształtuje jednostkę w logice etatyizmu, w której centralne miejsce zajmuje nie autonomia obywatelska, lecz podporządkowanie interesowi państwa.

Perspektywy dalszych badań

W poprzednim punkcie zasygnalizowano dwa wątki dotyczące dalszych badań, bezpośrednio związane z tematyką niniejszej pracy. Warto jednak zwrócić uwagę również na szersze refleksje i zagadnienia, które pojawiały się w trakcie przygotowywania tego studium.

Po pierwsze — i jest to kwestia zasadnicza — warto podjąć badania nad naturą i *graniami (nie)zaufania społeczeństwa wobec władzy*. Na ile postawy społeczne kształtowane są przez działanie aparatów represyjnych, a na ile przez oddziaływanie aparatów ideologicznych? W refleksji nad reakcjami rosyjskiego społeczeństwa zachodni odbiorca często pomija znaczenie mechanizmów represyjnych, przenosząc sytuację rosyjską na własną siatkę pojęciową i normatywną. Tymczasem uwzględnienie realnej roli represji jest niezbędne do zrozumienia dynamiki zachowań społecznych i granic publicznego sprzeciwu. Oczywiście, jest to obszar, który wymaga dopiero przyszłych badań — nie tylko ze względu na ograniczony dostęp do danych empirycznych, lecz również z powodu szybko zmieniającego się kontekstu politycznego.

Drugim zagadnieniem w ramach tej problematyki jest logika etatyzmu, w której funkcjonuje społeczeństwo. W pewnym sensie istotnie ogranicza ona możliwość postrzegania własnego państwa jako potencjalnego źródła problemu. W konsekwencji myślenie krytyczne zostaje częściowo zablokowane: państwo — jako centralna kategoria porządku etatystycznego — nie może zostać uznane za „przeciwnika”, nawet wtedy, gdy w innych warunkach taka interpretacja byłaby możliwa. Otwiera to istotne pole refleksji nad tym, w jaki sposób ramy ideologiczne wpływają na możliwość formułowania alternatywnych ocen oraz jak konstruowana jest społeczna percepcja zagrożenia.

Po drugie, istotnym kierunkiem dalszych badań jest problem resentymentu. W nowszych pracach wiele uwagi poświęca się resentymentowi jako jednemu z czynników prowadzących do wojny. Jednak w tym kontekście kluczowe jest rozróżnienie między resentymentem władzy a resentymentem społecznym. Rzeczywiście, retoryka Putina w dużej mierze opiera się na kategoriach „resentymentogennych”, lecz stopień, w jakim treści te znajdują realny oddźwięk w społeczeństwie, pozostaje kwestią otwartą. Jeżeli rzeczywiście istnieje resentyment społeczny, to na jakiej podstawie miałby się on kształtować — w sytuacji względnie stabilnej gospodarki i braku wyraźnej, ofensywnej ideologii? A jeśli natomiast nie ma podstaw, by mówić o szerokim społecznym resentymentu, to pojawia się kolejne pytanie: czy mamy do czynienia raczej z resentymentem elit, czy może z indywidualnymi ambicjami politycznymi, które są następnie ekstrapolowane na poziom dyskursu państwowego?

Po trzecie, z problematyką resentymentu ściśle wiąże się blok zagadnień etycznych

dotyczących motywacji udziału w wojnie, zwłaszcza w odniesieniu do decyzji podejmowanych przez tzw. ochotników. Wstępne obserwacje wskazują, że znaczna ich część kieruje się przede wszystkim motywacjami ekonomicznymi, a nie pobudkami ideowymi. Prowadzi to do zasadniczego pytania: co faktycznie determinuje udział w tzw. SVO? Czy jest to idea o charakterze „resentymentogennym”? Bezwzględna lojalność wobec państwa? Ekonomiczna presja? Czy kalkulacja związana z potencjalnym zyskiem? Pytanie to ma fundamentalny charakter i pozostaje blisko tradycji refleksji Hannah Arendt nad motywacjami działania w systemach niedemokratycznych. Jednocześnie intuicyjnie nasuwa się przypuszczenie, że odpowiedź może prowadzić również do zmodyfikowanej wersji logiki marksistowskiej, w której podstawowe potrzeby ekonomiczne odgrywają rolę pierwszoplanową w procesach mobilizacji społecznej.

Po czwarte, istotnym — również z perspektywy etycznej — kierunkiem dalszych badań wydaje się analiza języka nie tylko władzy i ideologii państwowej, lecz także dyskursu opozycyjnego. W szerokim ujęciu warto przypomnieć, że w wielu narracjach dotyczących współczesnej Rosji pomijana bywa skala protestów i mobilizacji społecznej: wystarczy wspomnieć m.in. protesty na Placu Błotnym, ruch związany z działalnością Aleksieja Nawalnego czy wydarzenia w Chabarowsku. W literaturze akademickiej uwaga koncentruje się przede wszystkim — choć oczywiście nie wyłącznie — na analizie władzy i jej mechanizmów. Taki sam kierunek badań dominował również w niniejszej pracy. Jednak refleksja towarzysząca procesowi badawczemu pokazuje, że równie dużej uwagi wymaga szeroko rozumiany dyskurs opozycyjny i jego język, który stanowi nie tylko alternatywny sposób opisu rzeczywistości politycznej, lecz także odrębny zasób znaczeń, emocji i praktyk komunikacyjnych.

Po piąte, istotnym zagadnieniem jest narastający kryzys tożsamości. Wojna oznacza nie tylko indywidualne tragedie, lecz także głęboki wstrząs tożsamościowy. Różne modele zachowań, które ujawniły się w rosyjskim społeczeństwie (nie wspominając już o zewnętrznej percepcji Rosjan), „wytworzyły” odmienne tożsamości i mechanizmy radzenia sobie z rzeczywistością. Dotyczy to m.in. podziałów i wzajemnych oskarżeń między tymi, którzy wyjechali, a tymi, którzy pozostali; prób redefinicji własnej przynależności; a niekiedy także działań odwrotnych — prób zachowania dawnego status quo za wszelką cenę. Ta złożona paleta reakcji prowadzi niekiedy do wewnętrznych konfliktów, a nawet do autoagresywnej tożsamości, przejawiającej się w poczuciu winy czy odrzucenia samego siebie w powodu przynależności do tzw. „rosyjskości”. Na poziomie zawodowym obserwuje się natomiast zjawisko „wewnętrznej migracji”, co również stanowi formę odpowiedzi na kryzys

tożsamościowy wywołany wojną.

Wszystkie wskazane wyżej zagadnienia pozostają bezpośrednio związane z ideologią w szerokim rozumieniu tego słowa. Oczywiście nie sposób w ramach niniejszej pracy omówić problemów ściśle powiązanych z tą tematyką — takich jak kwestia pokuty, odpowiedzialności zbiorowej i indywidualnej czy moralnych konsekwencji uczestnictwa w wojnie. Wszystkie te obszary są jednak ze sobą ściśle powiązane i tworzą wspólne pole refleksji nad współczesną rosyjską rzeczywistością. Niniejsze opracowanie stanowi jedynie niewielki element znacznie szerszego spektrum pytań, które pozostają otwarte i wymagają dalszych, pogłębionych badań.

Bibliografia

I. ŹRÓDŁA (MATERIAŁ EMPIRYCZNY)

1. Druki zwarte

- Gumilow L., *Od Rusi do Rosji*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, Warszawa: Polski Instytut Wydawniczy 2004.
- Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Н.В. Арутюнов, Санкт-Петербург: издательство „Солнце севера” 2023.
- Второй большой философский собор, „Русский миф как основание русской идеи. Антропологические доводы”*, Москва: Русская философия 2024.
- Данилевский Н., *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому*, Москва: Благословение. Институт русской цивилизации 2011.
- Дугин А., *Археомодерн*, Москва: Арктогея 2011.
- Дугин А., *Основы геополитики*, Москва: Арктогея-центр 2000.
- Ильин И., *Национальная Россия. Наши задачи*, Москва: Родина 2021.
- Живая идея: мечта России. Кодекс россиянина в XXI веке*, Москва: Совет по внешней и оборонной политике 2025.
- Защита мира, земли, свободы выбора для всех стран: новые идеи для внешней политики России*, red. С.А. Караганов, Москва: Высшая школа экономики 2020.
- Кирилл (Патриарх Московский и всея Руси), *Семь слов о русском мире*, Москва: Всемирный русский народный собор 2015.
- Кортунов А.В., *Между полицентризмом и биполярностью: о российских нарративах эволюции миропорядка*, Москва: НИ РСМД 2019.
- Ильин И., *Национальная Россия. Наши задачи*, Москва: Родина 2021.
- Леонтьев К., *Византизм и славянство*, Москва: АСТ 2007.
- Матрица русской культуры: миф? двигатель модернизации? барьер?*, red. С.А. Караганов, Москва: Совет по внешней и оборонной политике 2012.
- Национальная идентичность и будущее России*, red. С.А. Караганов. Москва: Клуб Валдай 2014.
- О социальном учении Константинопольского патриархата, доклад Научно-аналитического центра ВРНС*, red. А.В. Щипков. Москва: Всемирный российский народный собор 2021.
- Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенков. Москва: РИСИ 2014.
- Первый большой философский собор „Об основаниях русской идеи. Онтологические доводы”*, Москва: Русская философия 2023;
- Поворот на Восток 2.0, или Сибиризация России*, red. С.А. Караганов, Москва: СВОП 2025.
- Политика России в отношении Мирового большинства*, red. С.А. Караганов, Москва: СВОП 2023.
- Панарин А., *Ревани истории. Российская стратегическая инициатива в XXI веке*, Москва: Издательство „Русский мир” 2005.
- Проханов А., Кугушев С., *Технологии „Пятой империи”*, Москва: Эксмо 2007.
- Солженицын А., *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения*, Ленинград: Советский писатель 1990.
- Тимофеев И.Н., *Асинхронная многополярность: векторы развития и параметры управления*, Москва: Российский совет по международным делам (РСМД) 2025.
- Харичев А.Д. i in., *Восприятие базовых ценностей, факторов и структур социально-исторического развития России*, „Журнал политических исследований”, 2022, t. 6, nr 3, s. 9-19.
- Щипков А., *Бронзовый век России. Взгляд из Тарусы*, Санкт-Петербург: Русская культура 2015.
- Щипков А., *Дискурс ортодоксии. Описание идейного пространства современного русского православия*, Москва: Издательство Московской Патриархии Русской Православной Церкви 2021.
- Щипков А., *До и после политики*, Москва: Пробел-2000.
- Щипков А., *Идеология социального традиционализма (социал-традиция)*, Москва: РПУ св. Иоанна Богослова 2023.
- Щипков А., *Прямое высказывание. Кто мы, православные, и куда идем*, Москва: Абрис 2019.
- Щипков А., *Социал-традиция*, Москва: Аст-пресс книга 2017.

Щипков А., *Традиционализм, либерализм и неонацизм в пространстве актуальной политики*, Санкт-Петербург: Алетея 2015.

2. Artykuly

- Solzhenitsyn A., *A World Split Apart*, The Aleksandr Solzhenitsyn Center. <https://www.solzhenitsyncenter.org/a-world-split-apart>.
- 80-е заседание Зиновьевского клуба: „Философский фронт России: идеология Победы”, Зиновьев.Инфо 12.03.2024. <https://zinoviev.info/wps/archives/8144>.
- Александр Проханов, Изборский клуб 07.11.2016. <https://izborsk-club.ru/10978>.
- Ананских И. i in., *Российская семья как основа отечественной государственности*, „Юридическая наука: история и современность” 2023, nr 3. s. 42-79.
- Биография Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, Официальный сайт Московской патриархии. <https://patriarch.patriarchia.ru/>.
- Боханов А.Н., *Победа определялась любовью русских людей к своей земле и к своей вере*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенков. Москва: РИСИ 2014, s. 29-33.
- Варава В.В., *Пацифизм как этаназия*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробова-Латынцева, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 38-58.
- Выступление российского философа, доктора политических и социологических наук, кандидата философских наук, профессора А.Г. Дугина, ВРНС 25.10.2022. <https://vrns.ru/documents/vystuplenie-rossiyskogo-filosofa-doktora-politicheskikh-i-sotsiologicheskikh-nauk-kandidata-filosofs/>.
- Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на II Международном православном студенческом форуме, Официальный сайт Московского Патриархата 14.10.2016. <http://www.patriarchia.ru/db/text/4640021.html>.
- Выступление Сергея Караганова на XXVI Всемирном русском народном соборе, Сергей Караганов 27.11.2024. <https://karaganov.ru/vystuplenie-sergeja-karaganova-na-xxvi-vsemirnom-russkom-narodnom-sobore/>.
- Горшков М.К., *Историческое самосознание россиян сегодня: социологический диагноз*, „Проблемы национальной стратегии” 2023, nr 4 (79), s. 38–51.
- Грушко А.В., *Россия и Европа: многосторонность мнений – залог безопасности Европы?*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 2 (83), s. 62-69.
- Гузенкова Т.С., *Патриотизм, глобализация и национальное государство*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенкова. Москва: РИСИ 2014, s. 15-28.
- Гумилев Л.Н., *О термине „этнос”*, Электронная библиотека RoyalLib. https://royallib.com/read/gumilev_lev/o_termine_etnos.html#0.
- Данилевский Н.Я. – основоположник цивилизационного метода в исследовании истории, ВРНС. <https://vrns.ru/news/v-ramkah-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-sostoyalas-sektsiya-n-ya-danilevskiy-osnovopolozh/>.
- Даренский В.Ю., *Основные концепты русской идеологической обороны*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 122-134.
- Доклад 65, [w:] *Первый большой философский собор „Об основаниях русской идеи. Онтологические доводы”*, Москва: Издательство „Русская философия” 2023, s. 615-621.
- Дегтерев Д.А., Петровская О.В., *Миротворчество в меняющемся мире. Проблемы национальной стратегии*, „Проблемы национальной стратегии” 2022, nr 2 (71), s. 10-13.
- Дегтярев М.В., *Патриотизм, он един, это любовь к России и русскому народу*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенков. Москва: РИСИ 2014, s. 9-12.
- Дугин А., „Солнечный” Путин победил „Лунного”, Изборский клуб 31.03.2022. <https://izborsk-club.ru/22555>.
- Дугин А., *Манифест великого пробуждения*, Изборский клуб 06.03.2021. <https://izborsk-club.ru/20749>.
- Дугин А., *Новая идеология России*, ВРНС 11.02.2023. <https://vrns.ru/news/a-g-dugin-novaya-ideologiya-rossii/>.
- Дугин А., *Основы русской идеологии*, Изборский клуб 04.01.2024. <https://izborsk-club.ru/25133>.

- Дугин А., *Украина как поле Армагеддона*, Изборский клуб 01.06.2023. <https://izborsk-club.ru/24378>.
- Дугин А.Г., *Актуальность Платона для России и платонический минимум*, Платонополис. <http://www.platonizm.ru/content/dugin-ag-aktualnost-platona-dlya-rossii-i-platonicheskiy-minimum>.
- Дугин А.Г., *Украина как территория Армагеддона*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 23-38.
- Ильин И., *За национальную Россию. Манифест русского движения*. <https://ivan-article.narod.ru/files/article.pdf>
- Караганов С., *В Евразию с интеллектуальной свободой*, „Россия в глобальной политике” 13.03.2025. <https://globalaffairs.ru/articles/v-evraziyu-karaganov/>.
- Караганов С., *Применение ядерного оружия может уберечь человечество от глобальной катастрофы*, Профиль 13.06.2023. <https://profile.ru/politics/primenenie-yadernogo-oruzhiya-mozhet-uberech-chelovechestvo-ot-globalnoj-katastrofy-1338893/>.
- Караганов С., *Часть людей потеряли страх перед адом. Нужно восстановить*, БизнесOnline 07.01.2024. <https://www.business-gazeta.ru/article/619108>.
- Кравец С.Л., Лукьянов Ф.А., *Путин Владимир Владимирович*, [w:] *Большая Российская Энциклопедия*. https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/5610195.
- Кутырев Г., *Незападные теории международных отношений в полицентрическом мире: опыт ряда стран АТР (Вьетнам, Сингапур и Таиланд)*, РСМД 02.06.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/nezapadnye-teorii-mezhdunarodnykh-otnosheniy-v-politsentricheskom-mire-opyt-ryada-stran-atr-vietnam-s/?sphrase_id=219176614.
- Лавров С., *Выступление на XI международном научно-экспертном форуме „Примаковские чтения”*, РСМД 25.06.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/vystuplenie-na-xi-mezhdunarodnom-nauchno-ekspertnom-forume-primakovskie-chteniya-/?sphrase_id=219176614.
- Либерализм назван тоталитарной идеологической системой, РИСИ 24.02.2016. https://riss.ru/news/smi/liberalizm-nazvan-totalitarnoy-ideologicheskoy-sistemoy/?sphrase_id=145118.
- Матвейчев О.А., *Николай Гоголь о „русском коде”*, [w:] *Первый большой философский собор „Об основаниях русской идеи. Онтологические доводы”*, Москва: Издательство „Русская философия” 2023. Доклад 36, s. 336-342.
- Мирбашир оглу Э., *Настало время для нового мира — многополярного*. РСМД 22.10.2024. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/global-governance/nastalo-vremya-dlya-novogo-mira-mnogopolyarnogo/?sphrase_id=219176614.
- Н. Я. Данилевский — основоположник цивилизационного метода в исследовании истории, ВРНС 2012. <https://vrns.ru/documents/v-ramkakh-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-sostoyalas-sektsiya-n-ya-danilevskiy-osnovopolozh/>.
- Назаров О.Г., *Послемюнхенская Европа и инициативы СССР по созданию антигитлеровской коалиции*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 2 (83), s. 70-93.
- Неменский О.Б., *Патриотизм и мультикультурализм*, [w:] *Патриотизм как идеология возрождения России*, red. Т. С. Гузенкова. Москва: РИСИ 2014, s. 61-71.
- Неменский О.Б., *Украинство — фиктивный национализм*, РИСИ 05.02.2015. <https://riss.ru/news/smi/oleg-nemenskiy-ukrainstvo---fiktivnyy-natsionalizm/>.
- Никонов В.А., *Цивилизационный фактор в современной геополитике*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 4 (85), s. 42-49.
- Польша станет хозяйкой Украины*, Красная Весна 28.02.2022. https://rossaprimavera.ru/news/9edc82d0?utm_source.
- Попов В., *Коллективного Запада больше нет. Наступило время цивилизаций*, РСМД 24.03.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kollektivnogo-zapada-bolshe-net-nastupilo-vremya-tsivilizatsiy/?sphrase_id=219176614.
- Попов В., *Многовариантность будущего*, РСМД 18.10.2024. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/mnogovariantnost-budushchego/?sphrase_id=219176614.
- Проблемы национальной стратегии. Незапад*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 1 (82).

- Проханов А., *Вероучение Русской мечты*, Изборский клуб 02.05.2024. <https://izborsk-club.ru/25611>.
- Проханов А., *Мы-сталинисты*, Изборский клуб 26.12.2015. <https://izborsk-club.ru/8077>.
- Проханов А., *Путин— трубочист русской истории*, Изборский клуб 17.11.2021. <https://izborsk-club.ru/21927>.
- Проханов А., *Религия победы*, Изборский клуб 22.06.2016. <https://izborsk-club.ru/9496>.
- Проханов А., *Русь соборная*, Изборский клуб 04.11.2015. <https://izborsk-club.ru/7614>.
- Проханов А., *Создание русской идеологии — это не каприз, а рецепт спасения погибающего народа*, Изборский клуб 05.11.2021. <https://izborsk-club.ru/21883>.
- Проханов А., *Царь и вождь*, Изборский клуб 22.06.2016. <https://izborsk-club.ru/9498>.
- Проханов А., *Четыре цвета Путина*, Электронная библиотека RoyalLib. https://royallib.com/read/prohanov_aleksandr/chetire_tsveta_putina.html#0.
- Путин В., *75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим*, Президент России 19.06.2020. <http://kremlin.ru/events/president/news/63527>.
- Путин В., *Об историческом единстве русских и украинцев*, Президент России 12.07.2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>.
- Путин В., *Россия: национальный вопрос*, „Независимая газета” 23.01.2012. https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html.
- Пуцаев Ю.В., *Настоящая цель СВО и войны: дезападнизация Украины и России*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 152-182.
- Речь Александра Солженицына в Гарварде*, 1978. https://oblacy.info/ru/306-soljenicin_rech-v-harvard_ru/.
- Русский мир и проблемы русофобии*, ВРНС 2015. <https://vrns.ru/documents/russkiy-mir-i-problemy-ruso-fobii/>.
- Скворцов А.А., *Война как обыденность и выход из небытия*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробова-Латынцева, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 135-151.
- Слово пастыря. Выпуск от 13 декабря 2014 года*, Официальный сайт Московского Патриархата. 13.12.2014. <https://www.patriarchia.ru/db/text/3878340.html>.
- Слово пастыря. Выпуск от 6 сентября 2014 года*, Официальный сайт Московского Патриархата. 07.09.2014. <https://www.patriarchia.ru/db/text/3728242.html>.
- Сюндюков Н., *Русская пустота, или к экзистенциальному пониманию истории*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробова-Латынцева, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 196-202.
- Тимофеев И.Н., *Политическая философия: атрибут сверхдержавы*. РСМД 27.02.2023. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/politicheskaya-filosofiya-atribut-sverkhderzhavy/>.
- Тихонов А.Е. i in., *Вызовы культурно-цивилизационной самобытности постсоветского пространства*, „Проблемы национальной стратегии” 2024, nr 4 (85), s. 12-41.
- Тренин Д., *Из-за Трампа мир стал многополярным раньше, чем можно было ожидать*, РСМД 26.03.2025. <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/iz-za-trampa-mir-stal-mnogopolyarnym-ranshe-chem-mozhno-bylo-ozhidat/>.
- Трухан А.В., *Священная война России в эсхатологической логике истории: идеократические основания третьей мировой войны*, [w:] *Великое русское исправление имен*, red. А.Ю. Коробов-Латынцев, Санкт-Петербург: Издательство „Солнце Севера” 2023, s. 183-191.
- Тюренов М., *Православная этика и дух солидаризма*, [w:] *Перелом*, red. А. Щипков, Москва: Издательство Пробел-2000 2013, s. 3-15.
- Черняев М., *Россия и Китай: двусторонние отношения в условиях формирования многополярности*, РСМД 09.04.2025. https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-kitay-dvustoronnie-otnosheniya-v-usloviyakh-formirovaniya-mnogopolyarnosti/?sphrase_id=198240902.
- Швыдкой М., *Комментарии членов автора*, РСМД. <https://russiancouncil.ru/mikhail-shvydkoy/comments/>.
- Щипков А., *Левый консерватизм*, [w:] *Перелом*, red. А. Щипков, Москва: Пробел-2000, s. 48-79.

Щипков А., *Российская идентичность и русская традиция на исходе эпохи глобализма*, „Тетради по консерватизму”, 2015, nr 3, s. 129-132.

Щипков А., *Фашизм Макса Вебера*, „Международная жизнь” 2025, nr 2, s. 22-25.

Щипков А.В., *Политические речи Владимира Путина и перспективы развития национальной идеологии*. Синодальный отдел по взаимоотношениям Церкви с обществом и СМИ 08.02.2023. <https://sinfo-mp.ru/politicheskie-rechi-vladimira-putina-i-perspektivy-razvitiya-naczionalnoj-ideologii.html>.

3. Wystąpienia prezydenckie

Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, Президент России 10.02.2007. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [dostęp: 11.03.2022].

Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 19.09.2013. <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>.

Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 24.10.2014. <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>.

Заседание дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 21.10.2021. <http://kremlin.ru/events/president/news/66975>.

Заседание международного дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 27.10.2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/69695>.

Заседание дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 07.11.2024. <http://kremlin.ru/events/president/news/75521>.

Заседание дискуссионного клуба „Валдай”, Президент России 02.10.2025. <http://kremlin.ru/events/president/news/78134>.

Обращение Президента Российской Федерации, Президент России 21.02.2022. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/67828>.

Подписание договоров о принятии ДНР, ЛНР, Запорожской и Херсонской областей в состав России, Президент России 30.09.2022. <http://kremlin.ru/events/president/news/69465>.

Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации. Президент России 25.04.2005. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>.

Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 12.12.2012. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/17118>.

Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 04.12.2014. <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/47173>.

Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 03.12.2015. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/50864>.

Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 01.12.2016. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/messages/53379>.

Послание Президента Федеральному Собранию, Президент России 21.02.2023. <http://kremlin.ru/events/president/news/70565>.

4. Dokumenty prawne

Перечень иностранных государств и территорий, совершающих в отношении Российской Федерации, российских юридических лиц и физических лиц недружественные действия. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_411064/e8730c96430f0f246299a0cb7e5b27193f98fdaa/.

Перечень поручений по итогам встречи с представителями Общероссийского фронта, Президент России 26.05.2014. <http://www.kremlin.ru/acts/assignments/orders/45813>.

Перечень террористов и экстремистов, Росфинмониторинг. <https://www.fedsfm.ru/documents/terrorists-catalog-portal-act?>.

Стратегия национальной безопасности Российской Федерации, 2021. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_389271/61a97f7ab0f2f3757fe034d11011c763bc2e593f/.

- Указ Президента Российской Федерации от 11.12.2015 № 617 „О создании Общероссийской общественно государственной просветительской организации «Российское общество 'Знание'»” (2015, № 617). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201512110006>.
- Указ Президента Российской Федерации от 24.03.2014 № 172 „О Всероссийском физкультурно-спортивном комплексе «Готов к труду и обороне» (ГТО)”. (2014, № 172) <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001201403250001?index=1>.
- Указ Президента Российской Федерации от 29.10.2015 № 536 „О создании Общероссийской общественно-государственной детско-юношеской организации «Российское движение школьников»” (2015, № 536). <http://publication.pravo.gov.ru/document/view/0001201510290016>.
- Указ Президента РФ от 09.11.2022 № 809 „Об утверждении основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей” (2022 № 809). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_430906/.
- Указ Президента РФ от 24.06.2009 № 715 „Об общероссийских обязательных общедоступных телеканалах и радиоканалах” (2009, № 715). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_88782/.
- Федеральный закон от 01.05.2019 № 90-ФЗ „О внесении изменений в Федеральный закон «О связи» и Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»” (2019, № 90-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_323815/.
- Федеральный закон от 04.03.2022 № 32-ФЗ „О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 31 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации” (2022, № 32-ФЗ) <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040007>.
- Федеральный закон от 05.05.2014 № 128-ФЗ „О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации” (2014, 128-ФЗ), https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_162575/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100009.
- Федеральный закон от 14.07.2022 № 255-ФЗ „О контроле за деятельностью лиц, находящихся под иностранным влиянием” (2022, 255-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_421788/.
- Федеральный закон от 25.07.2002 № 114-ФЗ „О противодействии экстремистской деятельности” (с изменениями и дополнениями). (2002, № 114-ФЗ) <https://base.garant.ru/12127578/>.
- Федеральный закон от 25.11.2017 № 327-ФЗ "О внесении изменений в статьи 10-4 и 15-3 Федерального закона «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» и статью 6 Закона Российской Федерации «О средствах массовой информации»" (2017, № 327-ФЗ). <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201711250002>.
- Федеральный закон от 28.12.2012 № 272-ФЗ „О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации”, (2012, № 272-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_139994/a2a2c3de18de17987c273111214cd45393805c36/.
- Федеральный закон РФ от 26.09.1997 О свободе совести и религиозных объединениях, (1997, № 125-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16218/.
- Федеральный закон РФ от 29.06.2013 № 136-ФЗ О внесении изменений в статью Уголовного кодекса Российской Федерации и отдельные законодательные акты Российской Федерации в целях противодействия оскорблению религиозных убеждений и чувств граждан (2013, № 136-ФЗ). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148270/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100009.

5. Programy, projekty oraz dokumenty statutowe w obszarze polityki i związków zawodowych

Народная программа „Единой России”, <https://er.ru/party/program>.

Проект женское движение Единой России, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/zhenskoe-dvizhenie-edinoi-rossii>.

Проект Историческая память, Партия „Единая Россия”.
<https://proekty.er.ru/projects/istoricheskaya-pamyat>.
Проект Крепкая семья, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/krepkaya-semya>.
Проект Мир возможностей, Партия „Единая Россия”. <https://proekty.er.ru/projects/mir-vozmozhnostei>.
Резолюция Всероссийского форума трудящихся женщин, Федерация независимых профсоюзов России 8.09.2023. <https://fnpr.ru/events/novosti-fnpr/rezolyutsiya-vserossiyskogo-foruma-trudyashchikhsya-zhenshchin.html>.
Устав Всероссийской политической партии „Единая Россия”, 2024. <https://er.ru/media/party-rules/January2024/AtDbE9G03Cdxkh0rsunP.pdf>.
Устав Общероссийского союза „Федерация Независимых Профсоюзов России”,
https://fnpr.ru/upload/iblock/679/xyivkm89yovp6uyf0bncn4en93gv4fzl/Ustav-FNPR-s-pravkami_29_10_2024.pdf.

6. Dokumenty instytucji religijnych

Основы социальной концепции Русской Православной Церкви, Официальный сайт Московского Патриархата 09.06.2008. <https://www.patriarchia.ru/article/105101>.
Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека, Официальный сайт Московского Патриархата 26.06.2008.
<https://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>.
Социальная доктрина российских мусульман, Совет муфтиев ДУМ РФ 14.06.2025.
<https://www.muslim.ru/actual/13636/>.
Стратегия развития ислама и мусульманских организаций в России до 2035 года, Централизованная религиозная организация Духовное собрание мусульман России 2020.
<https://dsmr.ru/strategiya-razvitiya-islama-i-musulmanskikh-organizatsij-v-rossii-do-2035-goda>.

7. Dokumenty deklaratywne ośrodków ideowych

Базисные ценности – основа общенациональной идентичности, ВРНС 2011.
<https://vrns.ru/documents/bazisnye-tsennosti-osnova-obshchenatsionalnoy-identichnosti/>.
Декларация о правах и достоинстве человека, ВРНС 2006. <https://vrns.ru/documents/deklaratsiya-o-pravakh-i-dostoinstve-cheloveka/>.
Декларация русской идентичности, ВРНС 2014. <https://vrns.ru/documents/deklaratsiya-russkoy-identichnosti/>.
Доктрина Русского мира, red. В. Аверьянов i in., Изборский клуб 26.09.2016. <https://izborsk-club.ru/10269>.
Идеология, Институт Царьград, https://tsargrad.institute/materials/rubric/ideologija.
Идеология Победы как национальный проект (интегральный доклад Изборского клуба), red. В. Аверьянов 24.10.2021 <https://izborsk-club.ru/21816> [dostęp: 21.12.2022].
Манифест русской философии, Едином. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F/manifest/>.
Наказ XXV Всемирного Русского Народного Собора „Настоящее и Будущее русского мира, ВРНС 2023. <https://vrns.ru/documents/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira/>.
Программный документ XIII Всемирного Русского Народного Собора: „Будущие поколения – национальное достояние России”, ВРНС 2009. <https://vrns.ru/documents/programmnyy-dokument-xiii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-budushchie-pokoleniya-natsionalnoe-do/>.
Резолюция секции „История России – история Отчизнолюбия. Проблемы патриотизма в современной России”, ВРНС 2012. <https://vrns.ru/documents/rezolyutsiya-sektsii-istoriya-rossii-istoriya-otchiznolyubiya-problemy-patriotizma-v-sovremennoy-ros/>.
Резолюция секции nr 6 „Историческая память России: моя семья, мой род, моя Родина, мой народ”, ВРНС 2011. <https://vrns.ru/documents/rezolyutsiya-sektsii-6-istoricheskaya-pamyat-rossii-moya-semya-moy-rod-moya-rodina-moy-narod/>.
Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании, ВРНС 2004.
<https://vrns.ru/documents/svod-nravstvennykh-printsipov-i-pravil-v-khozyaystvovanii/>.

- Соборное слово XVI Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС. <https://vrns.ru/news/sobornoe-slovo-xvi-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/>.
- Соборное слово XVII Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС 2013. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xvii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/>.
- Соборное слово XVIII Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС 2014. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xviii-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/>.
- Соборное слово XIX Всемирного Русского Народного Собора „Наследие князя Владимира и судьбы исторической Руси”*, ВРНС 2015. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xix-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-po-teme-nasledie-knyazya-vladimira-i-sudby-i/>.
- Соборное слово XXIV Всемирного Русского Народного Собора*, ВРНС 24.10.2022. <https://vrns.ru/documents/sobornoe-slovo-xxiv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora/>.
- Стратегия XXI (Версия для обсуждения)*, red. С.А. Караганов. https://svop.ru/wp-content/uploads/2014/02/00strategy21_intro.pdf.
- Стратегия народосбережения в Российской Федерации на период до 2050 года*, ВРНС 2019. <https://vrns.ru/documents/strategiya-narodosberezheniya-v-rossiyskoy-federatsii-na-period-do-2050-goda/>.

8. Rekomendacje metodyczne, programy i standardy edukacyjne oraz podręczniki

- История России. 1945–начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень. Учебник*, red. В.Р. Мединский, А.В. Торкунов, Москва: Просвещение 2023.
- Основы религиозных культур и светской этики. Федеральная рабочая программа начального общего образования*, Москва: Институт стратегии развития образования 2023. https://edsoo.ru/wp-content/uploads/2023/09/frp_orkse_4-klass.pdf.
- Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов, изучающих социогуманитарные науки*, red. С.В. Перевезенцев. Москва: Издательский дом Дело. Москва 2023.
- Основы российской государственности. Учебное пособие для студентов естественно-научных и инженерно-технических специальностей*, red. П.Ю. Уваров. Москва: Издательский дом Дело 2023.
- Разговоры о важном*, Институт изучения детства, семьи и воспитания. <https://xn--80aafadv9bifbaeqg0p.xn--p1ai/>.
- „Разговоры о важном”. Методические рекомендации*, red. И.М. Елкина. Москва: ФГБНУ „Институт стратегии развития образования” 2023.
- Семьеведение. Рабочая программа курса внеурочной деятельности*, Москва: Институт стратегии развития образования 2024. https://edsoo.ru/wp-content/uploads/2024/08/2_5300844784137559930.pdf.
- Федеральная образовательная программа дошкольного образования*, Утверждена приказом Министерства просвещения Российской Федерации от 25.11.2022 nr 1028. <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/405942493/>.
- Федеральная рабочая программа по учебному предмету „Основы безопасности и защиты Родины” на уровне среднего общего образования*. <https://xn--90amtk.xn--90akw.xn--p1ai/dokumenty/programmy-obzr/fpr-obzr-srednee-obshchee-obrazovanie/>.
- Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования*, Утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17.10.2013 nr 1155. <https://fgos.ru/fgos/fgos-do>.

9. Informacje instytucjonalne o organizacjach z obszaru kultury, edukacji i życia społecznego oraz ośrodkach ideowych

- Динасон*, <http://www.dynacon.ru/>.
- Герои спецоперации*, <https://xn--80afgaaqda2ccjchhj6ff.xn--p1ai/>.
- Движение Юнармия это*, Официальный сайт „Юнармия”. <https://yunarmy.ru/>.
- О движении*, Официальный сайт „Движение первых”. <https://xn--90acagbhgpca7c8c7f.xn--p1ai/history-movement/>.
- О клубе*, Валдай, ru.valdaiclub.com.
- О совете*. Общая информация, РСМД. <https://russiancouncil.ru/about/>.

Об институте, Институт Царьград. <https://tsargrad.institute/about>.
 Об обществе, Общество Знание. <https://znanierussia.ru/about>.
 Первый проект МЦ „Зиновьев-Центр”, Зиновьев.Инфо 30.07.2018.
<https://zinoviev.info/wps/archives/3952>.
 Положение об Учебно-научном центре „Высшая политическая школа имени Ивана Ильина”, РГГУ
 27.06.2023. <https://www.rsuh.ru/upload/main/vpsh/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%92%D0%9F%D0%A8.pdf>.
 Русофобы, <https://russophob.ru/>.
 Совет по внешней и оборонной политике, СВОП. <https://svop.ru/about/>.
 Устав ВРНС, ВРНС.
https://web.archive.org/web/20150509105311/http://vrns.ru/o_sobore/ustav.php.
 Устав Общероссийской общественно-государственной организации „Российское военно-историческое общество”, Москва 2022. https://rvio.ru/storage/media/ustav_rvio_2022.pdf.
 Устав общероссийской общественно-государственной просветительской организации „Российское общество «Знание»”, Москва 2024. <https://roz-events.storage.yandexcloud.net/media/documents/%D0%A3%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%92.pdf>.
 Цели и задачи русской философии, Едином. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F/celi-zadachi/>.
 Цели и задачи, РИСИ. <https://riss.ru/ob-institute/tseli-i-zadachi/>.

10. Programy i projekty organizacji oraz ośrodków ideowych

Аллея памяти, Официальный сайт „Юнармия”. <https://yunarmy.ru/alley-memory>.
 Выставки, Официальный сайт Россия моя история. <https://myhistorypark.ru/expositions/>.
 ДНК России, Общество Знание. <https://znanierussia.ru/cinema/collections/dnk-rossii>.
 Идентичность, безопасность и будущее западного сообщества 2019, Валдай
<https://ru.valdaiclub.com/programmes/2019/identichnost-bezopasnost/>.
 Курсы лекций, Солнце Севера. <https://solsevera.ru/>.
 Монументальная пропаганда, Российское военно-историческое общество.
<https://rvio.ru/projects/monumental-promotion>.
 Народный университет им. Дарьи Дугиной, Солнце Севера. <https://solsevera.ru/public-university>.
 Правила и ценности 2022-2023, Валдай. <https://ru.valdaiclub.com/programmes/2022-2023/pravila-i-tsennosti/>.
 Программа „Мама-студентка”, Всёбеременным 03.12.2023. <https://xn--90abjbba2cbia2ai3l.xn--p1ai/1575/>.
 Программа воспитательной работы общероссийского общественно-государственного движения детей и молодежи „Движение первых”, Москва 2023. <https://xn--90acagbhgpc7c8c7f.xn--p1ai/download/NDQ0/ZG9jdW1lbnRz/ZmlsZQ==/>.
 Программы — Клуб „Валдай”, Валдай. <https://ru.valdaiclub.com/programmes/>.
 Проект: Глобализация 2.0: новые подходы к преподаванию и исследованиям, РСМД 2014.
<https://russiancouncil.ru/projects/completededucational/globalization2/>.
 Проекты движения первых. <https://projects.pervye.ru/>.
 Русский собор, Едином 2022. <https://xn--d1abkqeg.xn--p1ai/%D1%80%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80/2022/>.
 Фильмы и книги РВИО, Российское военно-историческое общество. 14.02.2015.
<https://rvio.ru/activities/projects/fil-my-i-knigi-rvio>.

11. Programy telewizyjne oraz materiały audiowizualne

Андрей Ильницкий: „Нам нужна стратегия ментальной безопасности”,
https://www.youtube.com/watch?v=IvuNAkn7S_I.
 АнтиФейк – все выпуски и разборы эфиров, Я политик. <https://yapolitic.ru/antifeyk>.
 Большая игра, Первый канал. <https://ltv.promo/bolshaya-igra>.

Будем жить!, Первый канал 05.06.2025. <https://www.1tv.ru/shows/budem-zhit/o-proekte>.

Васильев С., *СВО: два года, которые изменили мир*. Лекция. Общество Знание. <https://znaniarussia.ru/library/video/svo-dva-goda-kotorye-izmenili-mir-4592?from=cinema>.

Джамбулат Умаров: *„Новая Русская Империя рождается в зоне СВО*. <https://www.youtube.com/watch?v=4fCMfwh1OSA>.

Дугин Александр: *„Евразийская идея. Империя, цветущей сложности”*, Евразийский философский конгресс 18.02.2024. <https://eaphilcong.com/tpost/vdyuyns3cp1-dugin-aleksandr-evraziiskaya-ideya-imper>.

Москва. Кремль. Путин. Смотрим. <https://smotrim.ru/brand/63170>.

Открытый урок с Президентом РФ Владимиром Путиным, Лекция. Общество Знание. 07.09.2021. <https://znaniarussia.ru/library/video/otkrytyj-urok-s-prezidentom-rf-66>.

Россия в мире, Документальный фильм. Общество Знание. <https://znaniarussia.ru/library/video/rossiya-v-mire-1922?from=cinema>.

Философский собор, YouTube 18.05.2022. https://www.youtube.com/watch?v=CVBMI5wvWWg&list=PLS5ACacLoKRqkMU_XxEzia50TkN9t8ei9&index=1&t=917s

Шаг к мечте, Первый канал 07.02.2025. <https://www.1tv.ru/shows/shag-k-mechte/o-proekte>

Юнармейцы и участники СВО: разговор на равных, Телеканал Хабаровск 20.02.2025. <https://www.youtube.com/watch?v=rOKuUgC0EkA>.

12. Materiały informacyjne i prasowe oraz komunikaty

„Человек он уникальный”. Мединский и Кравцов открыли у СпбГУ памятник графу Уварову, Фонтанка 24.11.2023. <https://www.fontanka.ru/2023/11/24/72951110/>.

Алексеева М., *Росфинмониторинг включил движение ЛГБТ в реестр экстремистских и террористических организаций*, Гарант 22.03.2024. <https://www.garant.ru/news/1692358/>.

Алимова Д., *Запрет пропаганды чайдлффри и налог на бездетность*, Гарант 8.11.2024. <https://www.garant.ru/article/1762102/>.

АПК Белгородчины: профсоюз учит патриотизму с юных лет, Федерация Независимых Профсоюзов России 30.04.2025. https://fnpr.ru/events/novosti-chlenskikh-organizatsiy/apk-belgorodchiny-profsoyuz-uchit-patriotizmu-s-yunyh-let_1746002877.html?sphrase_id=58765&.

Бюст Павлу Судоплатову установлен в Мелитополе, Российское военно-историческое общество 07.07.2022. <https://rvio.ru/activities/news/byust-pavlu-sudoplatovu-ustanovlen-v-melitopole>.

В Госдуме госпошлину за развод предложили увеличить в десять раз, Газета 14.04.2025. <https://www.gazeta.ru/family/news/2025/04/14/25554230.shtml>.

В детском саду Удмуртии показали спектакль „Колобок идет в армию”, Большой город 07.02.2025. <https://bg.ru/bg/children/kids-news/25338-colobok-v-armii>.

В Минпросвещения предложили вернуть школьные дискотеки, РБК 30.01.2025. <https://www.rbc.ru/society/30/01/2025/679bd3c09a79474d5862f52e>.

В музее «Россия-моя история» открылась выставка „Герои спецоперации”, Герои спецоперации. https://xn--80afgaqda2ccjchhj6ff.xn--p1ai/smi3_03.

В образовательные программы вузов будет включена компетенция по противодействию экстремизму, терроризму и коррупционному поведению, Минобрнауки 04.04.2023. <https://minobrnauki.gov.ru/press-center/news/novosti-ministerstva/66164/?utm>.

В России пошлины за развод увеличились почти в восемь раз, РБК 01.01.2025. <https://www.rbc.ru/society/01/01/2025/677474399a79476d84d18142>.

В России признали экстремистскими и запретили Facebook и Instagram, РБК 21.03.2022. <https://www.rbc.ru/politics/21/03/2022/623882d99a79476d9ca054ab>.

В центре Донецка установили памятник шахтерам – защитникам Донбасса, ТАСС 08.09.2023. <https://tass.ru/obschestvo/18683315>.

Власти Кемеровской области разово выплатят 100 000 рублей беременным школьницам, Ведомости 01.04.2025. <https://vedomosti.ru/strana/central/news/2025/04/01/1101542-beremennim-shkolnitsam>.

Встреча В. Путина с лауреатами всероссийских конкурсов в сфере образования, Президент России 03.10.2024. <http://kremlin.ru/events/president/news/75259>.

Глава „Юнармии” сообщил, что численность движения превысила 1,8 млн человек, ТАСС 08.05.2025. <https://tass.ru/obschestvo/23885015>.

Госдума ввела штрафы и арест за вовлечение детей в несанкционированные митинги, Медуза 18.12.2018. <https://meduza.io/news/2018/12/18/gosduma-vvela-shtrafy-i-arrest-za-vovlechenie-detey-v-nesanktsioniroannye-mitingi>.

Госдума приняла во втором чтении законопроект о декриминализации побоев в семье, ТАСС 25.01.2017. <https://tass.ru/obschestvo/3969852>.

Гранты от Путина дадут за пропаганду Русского мира и борьбу с педофилами, РБК 08.12.2015. <https://www.rbc.ru/politics/08/12/2015/5666f9cf9a7947d88622c924>.

Дугин и Малофеев в Казанском университете: „В науке у нас полная вражеская оккупация!”, БизнесOnline 15.05.2024. <https://www.business-gazeta.ru/article/632964>.

Дума приняла во II чтении пакет законопроектов о запрете ЛГБТ-пропаганды, Интерфакс 23.11.2022. <https://www.interfax.ru/russia/873871>.

Единые учебники по духовно-нравственной культуре появятся с 1 сентября 2026 года, ТАСС 11.02.2025. <https://tass.ru/obschestvo/23108325>.

Женщины должны рождать, пока „рожалка” работает: депутаты и чиновники предлагают россиянам срочно начать плодиться, Комсомольская правда 21.11.2024. <https://www.kp.ru/daily/27663/5013960/>.

Журналист Александр Смол стал ведущим программы „АнтиФейк” на Первом канале, Мой Красноярск 08.03.2022. <https://trk7.ru/news/138630.html>.

Заявление Президиума Профсоюза, Нефтегазстройпрофсоюз России 01.03.2022. <https://www.rogwu.ru/press-center/news/main/15446/>.

Информация в связи со спецоперацией на Украине, Федерация Независимых Профсоюзов России 2022. <https://fnpr.ru/events/operativnaya-informatsiya-v-svyazi-so-spetsoperatsiey-na-ukraine/>.

Как работает „пакет Яровой”, ТАСС 01.07.2018. <https://tass.ru/ekonomika/5335719>.

Конкурс „Первые едут в «Сондовон»”, Официальный сайт „Движение первых”. <https://id.pervye.ru/projects/2475>.

Кормильцева М., Российское движение детей и молодежи „Движение первых” зарегистрировало свой телеканал, „Российская газета” 21.03.2023. <https://www.gazeta.ru/social/news/2023/03/21/20020501.shtml>.

Образование и карьера мешают женщинам рожать детей? Разбираемся, что может реально помочь молодым матерям, Комсомольская правда 25.11.2023. <https://www.kp.ru/daily/27586.5/4856579/>.

Основатель „Царьграда” подтвердил, что женился на детском омбудсмене, РБК 10.09.2024. <https://www.rbc.ru/society/10/09/2024/66e074089a79475a443767ca>.

Путин назвал ветеранов СВО настоящей элитой России. ТАСС 09.12.2024. <https://tass.ru/armiya-i-opk/22618121>.

Патриарх Кирилл считает важным для России развитие Арктики, Журнал Фома 28.02.2014. <https://foma.ru/patriarx-kirill-schitaet-vazhnyim-dlya-rossii-razvitie-arktiki.html>.

Подписан закон о запрете пропаганды „Чайлдфри”, КонсультантПлюс 23.11.2024. <https://www.consultant.ru/law/hotdocs/87143.html>.

Политологи считают, что идеологией России должно стать социальное государство, ТАСС 02.06.2022. <https://tass.ru/politika/14806833>.

Преемственность Юнармии и детского сада как форма сетевого взаимодействия, Краснодарский научно-методический центр. <https://knmc.centerstart.ru/news/preemstvennost-yunarmii-i-detskogo-sada-kak-forma-setevogo-vzaimodeystviya>.

Путин отдельно встретился с Прохановым в Кремле, ТАСС 12.06.2025. <https://tass.ru/politika/24204395>.

Путин подписал законы о фейках и неуважении, Ведомости 18.03.2019. <https://www.vedomosti.ru/politics/news/2019/03/18/796652-putin-feiknyus-neuvazhenii>.

Россиян начнут лишать свободы за оскорбление в интернете представителя власти, ТАСС 23.09.2024. <https://tass.ru/obschestvo/21937993>.

Священный Синод Русской Православной Церкви признал невозможным дальнейшее пребывание в евхаристическом общении с Константинопольским Патриархатом, Официальный сайт Московского Патриархата 15.10.2018. <https://www.patriarchia.ru/article/61597>.

Старооскольский техникум агробизнеса: урок патриотизма, мужества и веры, Федерация Независимых Профсоюзов России 18.03.2025. https://fnpr.ru/events/novosti-chlenskih-organizatsiy/starooskolskiy-tehnikum-agrobiznesa-urok-patriotizma-muzhestva-i-very_1744800174.html?sphrase_id=58765.

Философия на линии фронта – 2022, Ломоносов 2022. <https://lomonosov-msu.ru/rus/event/7255/>.

Церковное молодежное служение должно быть пассионарным, Православие 23.08.2018. <https://pravoslavie.ru/115288.html?ysclid=miuyqtewx87822241>.

Юнармейцы с детского сада, „Когалымский вестник” 07.04.2023, nr 27 (1426). <https://kogvesti.ru/desyatiletie-detstva/media/2023/4/7/yunarmejsyi-s-detskogo-sada/>.

II. LITERATURA I MATERIAŁY BADAWCZE

1. Druki zwarte

- Althusser L., *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa*, przeł. A. Staroń, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2006.
- Antczak A., Plashkina I., *Kultowa propaganda: rosyjski dyskurs komunikowania politycznego w przekazie telewizyjnym stacji „Pierwyj kanal”*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2017.
- Arendt A., *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza 1989.
- Bäcker R., *Rosyjskie myślenie polityczne za czasów prezydenta Putina*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek 2007.
- Bauldrillard J., *Symulakry i symulacja*, przeł. S. Królak, Warszawa 2005.
- Bell D., *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1988.
- Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, przeł. P. Biłos, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar 2022.
- Brzeziński Z., *Wielka szachownica. Główne cele polityki amerykańskiej*, przeł. T. Wyżyński, Warszawa: Pałac Dożów 2024.
- Chawryło K., *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, nr 54, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich 2015.
- Debord G., *Społeczeństwo spektaklu oraz rozważania o społeczeństwie spektaklu*, przeł. M. Kwaterko, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 2006.
- Diec J., *Doktryna rosyjskiej polityki zagranicznej. Partnerzy najbliżsi i najdalsi*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2015.
- Getka J., Darczeska J., *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2023.
- Eco U., *Pięć pism moralnych*, przeł. I. Kania, Kraków: Wydawnictwo Znak 2008.
- Education and the Politics of Memory in Russia and Eastern Europe: Infested with History*, red. S. Rumyantsev, London: Routledge 2025.
- Eltchaninoff M., *Co ma w Putin w głowie?*, przeł. A. Bilik, Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka 2015.
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis*, London: Routledge 2010.
- Foucault M., *Archeologia wiedzy*, przeł. A. Siemek, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1977.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemilscy, Warszawa: Czytelnik 1993.
- Fukuyama F., *Koniec historii i ostatni człowiek*, przeł. T. Bieroń, M. Wichrowski, Kraków: Znak 2017.
- Getka J., Darczeska J., *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2023.
- Goldsmith F.C., *Yunarmiya: A New Wave of Russian Nationalism*, Chapel Hill 2020. <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/fj2367425> [Master's thesis, University of North Carolina at Chapel Hill].
- Gołabek B., *Lew Gumilow i Aleksander Dugin. O dwóch obliczach eurazjatyizmu w Rosji po 1991 roku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012.
- Herpen van M., *Putinizm. Powolny rozwój radykalnego reżimu prawicowego w Rosji*, przeł. J. Okuniewski, Gdańsk: Grupa Wydawnicza Harmonia Wydawnictwo Józef Częścik 2014.
- Hobsbawm E., Rander T., *Tradycja wynalizon*, przeł. F. Godyń, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2008.

- Horkheimer M., Adorno T.W., *Dialektyka oświecenia. Fragmenty filozoficzne*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 1994.
- Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Wydawnictwo Zysk i S-ka 2018.
- Ideology*, red. T. Eagleton, New York–London: Longman 1994.
- Jorgensen M., Philips L., *Discourse Analysis as Theory and Method*, London: SAGE Publications 2002.
- Klimenko E.V., *Church, State, and the „Russia – My History” Project. Narrating the National Past and Legitimizing the Political Regime in Contemporary Russia*, Warszawa 2023 [Rozprawa doktorska, Instytut Filozofii i Socjologii PAN].
- Komosa J., *Historia a polityka. Ukraina w rosyjskiej podręcznikowej narracji historycznej: ewolucja idei, celów, instrumentów*, Warszawa 2023 [Rozprawa doktorska, Instytut Historii Nauki PAN].
- Kremlin Media Wars: Censorship and Control Since the Invasion of Ukraine*, red. W. Sloane, A. Raspopina. London: Routledge 2025.
- Laclau E., Mouffe C., *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, London, New York: Verso 2001.
- Laruelle M., *Ideology and Meaning-Making under the Putin Regime*, Stanford: Stanford University Press 2025.
- Laruelle M., *Russia’s Ideological Construction in the Context of the War in Ukraine*, „Russie.Eurasie.Reports”, nr 46, Paris: Ifri 2024.
- Laruelle M., *Russian Nationalism: Imaginaries, Doctrines, and Political Battlefields*, London – New York: Routledge, 2019.
- Lazari de A., *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice: Śląsk 1995.
- Lipset S.M., *Political Man: The Social Bases of Politics*, Garden City (N.Y.): Doubleday, 1960.
- Mannheim K., *Ideologia i utopia*, przeł. P. Miziński, Warszawa: Aletheia 2008.
- Marcel H., *Putin's Propaganda Machine: Soft Power and Russian Foreign Policy*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2016.
- Marcuse H., *Człowiek jednowymiarowy. Badania nad ideologią rozwiniętego społeczeństwa przemysłowego*, przeł. S. Konopacki i in., Warszawa: PWN 1991.
- Marks K., Engels F., *Dzieła*, t. 3, przeł. K. Błeszyński, S. Filmus, red. I. Strumińska, Warszawa: Książka i Wiedza 1961.
- Marks K., Engels F., *Manifest Partii Komunistycznej (1848 rok)*, przeł. nieznany autor, Warszawa: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski) 2017.
- Pamięć jako przedmiot władzy*, red. P. Kosiewski, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego 2008.
- Pizzolo P., *Eurasianism: An ideology for the multipolar world*, Rome 2019 [Rozprawa doktorska, Luiss — Libera Università Internazionale degli Studi Sociali].
- M. Poletyło, *Dyskurs pomocy jako dyskurs pomocy*, Warszawa: Scholar 2022.
- Popper K., *Spółczesność otwarta i jego wrogowie*, przeł. H. Krahelska, Warszawa: PWN, T.2. 1993.
- Popper K., *Spółczesność otwarta i jego wrogowie*, przeł. H. Krahelska, Warszawa: PWN, T.1. 1993.
- Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2010.
- Rojek P., *Przekleństwo imperium. Źródła rosyjskiego zachowania*, Kraków: Wydawnictwo M 2014.
- Skaldanowski M., *Cywilizacja rosyjska według Aleksandra Dugina*, Lublin: Towarzystwo naukowe KUL 2019.
- Wielomski A., *Wstęp do współczesnej myśli politycznej*, Warszawa: Centrum Badań Polityki Europejskiej 2023.
- Žižek S., *Wzniosły obiekt ideologii*, przeł. J. Bator, P. Dybel, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2001.
- ван Дейк Т.А., *Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации*, przeł. Е.А. Кожемякина, Е.В. Переверзева, А. М. Амадова, Москва: Книжный дом „Либриком” 2013.
- Дестют де Траси А.-Л.-К., *Основы идеологии. Идеология в собственном смысле слова*, przeł. Д.А. Ланина, Москва: Академический проект; Альма Матер 2013.
- Каждан А.П., *Византийская культура (X-XII вв.)*, Санкт-Петербург: Алетея 2006.
- Ларюэль М., „Кадыровизм”: ислам на службе у Кремля?, „Russie.Eurasie.Reports”, nr 99, Paris: Ifri 2017.

- Ларюэль М., *Ислам в России. Поиск баланса между безопасностью и интеграцией*, „Russie.Eurasie.Reports”, nr 125, Paris: Ifri 2021.
- Митрохин Н., *Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы*, Москва: Новое Литературное Обозрение 2004.
- Шнирельман В.А., *Колено Даново: эсхатология и антисемитизм в современной России*, Москва: Издательство ББИ 2017.
- Эко У., *Отсутствующая структура. Введение в семиологию*, przeł. М. Г. Погоняйло и В.Г. Резник, Санкт-Петербург: ТОО ТК „Петрополис” 1998.

2. Artykuły

- Adamski Ł., *Rosyjska polityka historyczna*, [w:] *Polityka historyczna*, red. J. Lubecka, M. Zakrzewski. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Ignatianum 2023, s. 257-276.
- Barbashin A., Graef A., *Thinking foreign policy in Russia: Think tanks and grand narratives*, Atlantic Council 12.11.2019. https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/thinking-foreign-policy-in-russia-think-tanks-and-grand-narratives/#Chapter_3.
- Bartosiewicz M., *Militaryzacja rosyjskiego szkolnictwa w czasie inwazji na Ukrainę*, „Youth in Central and Eastern Europe” 2024, vol. 11, nr 18, s. 4-11.
- Bieleń S., Panrozjanizm w rpsyjskiej tożsamości mocarstwowo-imperialnej, „Dyplomacja i bezpieczeństwo”, 2015, nr 1(3), s.79-94.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności*, <http://hamlet.edu.pl/berlin-wolnosc>.
- Bertelsen O., *Russian Front Organizations and Western Academia*, „International Journal of Intelligence and CounterIntelligence” 2023, nr 36(4), s. 1184–1209.
- Brzozowski W., *Irvinga Kristola krytyka demokracji*, „Studia politologiczne” 2009, vol. 13, s.142-162.
- Burlinova N., *The Kremlin's Favorite Buzzword is Still „soft power”*, Russia Direct 10.08.2013. <http://www.russia-direct.org/content/kremlin%E2%80%99s-favorite-buzzword-still-soft-power>.
- Chawryło K., *Stalin w dzisiejszej Rosji. Popularny i potrzebny*, „Komentarze OSW” nr 252, 31.10.2017, s. 1-8.
- Curanović A., *Russia's Symbolic Power in the 21st Century*”, „Stosunki Międzynarodowe” 2016, tom 52, nr 4, s. 201-219.
- Curanović A., *Skazana na imperium? Lęki i dyskurs imperialny w procesie samoidentyfikacji Rosji poradzieckiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2021, nr 19, s. 43–65.
- Czachor R., *Reforma konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej w 2020 r.*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2021, nr 3 (61), s. 261-276.
- Dieriabin A., *Wybrane aspekty współczesnej rosyjskiej pamięci kulturowej*, „SenSuS Historiae” 2023, vol. LI, nr 2, s. 73–90.
- Domańska E., *The Paradigm Shift in the Contemporary Humanities and Social Sciences*, [w:] *Philosophy of History. Twenty-First-Century Perspectives*, red. J.-M. Kuukkanen, London – New York: Bloomsbury Publishing 2020, s. 180–197.
- Domańska M., *Zmiana konstytucji w Rosji – Putin na zawsze?*, Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW) 10.03.2020. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-03-10/zmiana-konstytucji-w-rosji-putin-na-zawsze>.
- Dulęba Ł., *Deskryptywne i normatywne koncepcje ideologii*, „Polityka i Społeczeństwo” 2019, nr 2 (17), s. 5–20.
- Eberhardt P., *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr.82 (2), s. 221-240.
- Edwards A., *Designing the „Good Russian Patriot”, Indoctrination, Education, and Youth in Russia*, „Russian Analytical Digest” 2024, nr 309, s. 8-12.
- Engels F., *List do Franciszka Mehringa z 14 lipca 1893 r.*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Listy wybrane*, przeł. nieznaną autor, Warszawa: Książka i wiedza 1951, s. 594-599.
- Fafara R., *Ideologia i filozofia arystotelewska*, „Rocznik Tomistyczny” 2019, nr 8, s. 13-21.
- Freedon M., *The Morphological Analysis of Ideology*, [w:] *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, red. M. Freedon, L.T. Sargent, M. Stears M, Oxford University Press 2013, s. 115-137.
- Habermas J., *Technika i nauka jako „ideologia”*, [w:] *Czy kryzys socjologii?*, wyb. i wstęp J. Szacki; tłum. A. Bentkowska i in., Warszawa: Czytelnik 1977, s. 342-381.
- Huntington S.P., *The Clash of Civilizations?*, „Foreign Affairs” 1993, nr 72 (3), s.22-49.

- Iwasiński Ł., *Konsumpcja jako źródło alienacji teorii szkoły frankfurckiej*, „Nowa krytyka” 2015, nr 34, s. 209-226.
- Kawa M., *Recenzja: Aleksandr Dugin, Manifest Wielkiego Przebudzenia i pisma czasu wojny*, „Rocznik Filozoficzny Ignatianum” 2025, vol. 31, nr 2, s. 577–585.
- Klimenko E.V., *Politically Useful Tragedies: The Soviet Atrocities in the Historical Park(s)* „Russia — My History”, „Problems of Post-Communism” 2023, t. 70, nr 5, s. 544–556.
- Kolesnikov A., „*Special Anthropological Operation*”: *How Ideology is Infiltrating Russian Education*, „Russia.Post” 07.08.2024. https://russiapost.info/society/russian_education.
- Kowalska M., *Ideologie po ideologiach. O cynicznej naiwności*, „Idea – Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2018, XXX/1, s. 5-24.
- Krocak J., *Filozofowie rosyjscy o bizantyjskim dziedzictwie na Rusi*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2016, nr 2 (98), s. 405-413.
- Kuczyńska A., *Rosja pisze własną historię. O bohaterach i wydarzeniach utrwalonych w aktach prawnych Federacji Rosyjskiej*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2011, nr 8, s. 115-123.
- Kwiatkowski S., *Czy Putin „mówi Duginem”? Porównanie myśli politycznej Aleksandra Dugina oraz Władimira Putina*, „Political Dialogues” 2023, nr 35, s. 61-80.
- Laruelle M., *A grassroots conservatism? Taking a fine-grained view of conservative attitudes among Russians*, „East European Politics” 2022, nr 39(2), s. 173–193.
- Laruelle M., Limonier K., *Beyond „hybrid warfare”: a digital exploration of Russia’s entrepreneurs of influence*, „Post-Soviet Affairs” 2021, nr 37(4), s. 318–335.
- Laruelle M., *The Izborsky Club, or the New Conservative Avant-Garde in Russia*, „The Russian Review” 2016, vol. 75, nr. 4, s. 626-644.
- Laruelle M., *The Kremlin’s Ideological Ecosystems: Equilibrium and Competition*, PONARS Eurasia 14.11.2017. <https://www.ponarseurasia.org/the-kremlin-s-ideological-ecosystems-equilibrium-and-competition/>.
- Laruelle M., *What is the ideology of a mobilized Russia?*, Russia Post 04.10.2022. https://russiapost.info/politics/war_ideology.
- Laruelle M., *Conservatism as the Kremlin’s New Toolkit: an Ideology at the Lowest Cost*, „Russian Analytical Digest” 08.11.2013, nr 138, s. 2–4.
- Mälksoo L., *The Human Rights Concept of the Russian Orthodox Church and Its Patriarch Kirill I: A Critical Appraisal*, „European Yearbook on Human Rights” 2013, s. 403-416.
- Mauer B., *Notes on Althusser: Ideology and Interpellation*, Texts & Technology. University of Central Florida 2017. <https://cah.ucf.edu/textstech/2017/01/27/notes-on-althusser-ideology-and-interpellation>.
- Max zamiast WhatsAppa: Rosja centralizuje kontrolę nad komunikacją cyfrową*, Instytut Europy Środkowej. <https://ies.lublin.pl/komentarze/max-zamiast-whatsapp-a-rosja-centralizuje-kontrolę-nad-komunikacją-cyfrową/>.
- Nowotniak J., *Słowo wstępne. Skąd ideologia?*, [w:] *W kręgu ideologii*, red. J. Nowotniak, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa 2019, s. 7-21.
- Olczyk S., *Karl Popper: teoria ewolucji a logika sytuacji*, „Filozofia nauki” Rok XI, 2003, nr 2 (42), s. 79-92.
- Olimpieva I., *Labor Unions in Contemporary Russia: An Assessment of Contrasting Forms of Organization and Representation*, „WorkingUSA” 2012, vol. 15, s. 267-283.
- Olimpieva I., *Pension Reform, Trade Unions, and the Manipulation of Protest*, The Wilson Center 9.08.2018. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/pension-reform-trade-unions-and-the-manipulation-protest?>
- Parfonov H., *Russian „Code” and Stalin’s Rehabilitation Highlight Kremlin’s Ideological Turn*, „Eurasia Daily Monitor” 2025, vol. 22, nr 120. <https://jamestown.org/program/russian-code-and-stalins-rehabilitation-highlight-kremlins-ideological-turn/>.
- Poole R.A., *Russian Orthodoxy, Human Rights, and the War on Ukraine*, Northwestern University Forum in Russian Philosophy, Literature, and Religious Thought 26.03.2023. <https://sites.northwestern.edu/nurprt/2023/03/26/russian-orthodoxy-human-rights-and-the-war-on-ukraine-2>.
- Potulski J., *Władza i kultura – Antonio Gramsci jako prekursor socjologii polityki*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2010, vol. 26, s. 126-138.

- Przebinda G., „Bizantyjski” estetyzm Konstantiego Leontjewa, „Roczniki humanistyczne” 1995, Tom XLIII, zeszyt 7, s. 177-196.
- Przebinda G., *Jak Putin zagospodarował Solżenicyna*, „Przegląd Rusycystyczny” 2025, nr 4 (192), s. 48-98.
- Przebinda G., *Rosyjskie idee i wojska*, „Przegląd Rusycystyczny” 2022, nr. 179, s. 196-220.
- Przyszczykowski K., *Polityczno-ideologiczne decorum (w) edukacji*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” 2018, tom 21, s. 41-51.
- Rădulescu B., *From Geopolitical Darwinism to Nuclear Mysticism – A Critical Analysis of the Karaganov Doctrine*, „Revista de științe politice și relații internaționale” 2025, tom XXII, nr 2, s. 50-64.
- Rodkiewicz W., Żochowski P., *Wróg z Zachodu. Nowa rosyjska strategia bezpieczeństwa*, Ośrodek Studiów Wschodnich (OSW) 08.07.2021. <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2021-07-08/wrog-z-zachodu-nowa-rosyjska-strategia-bezpieczenstwa>.
- Sawicki A., *Rosyjscy myśliciele o przemocy i wojnie: Nikołaj Fiodorow i Iwan Iljin*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2025, vol. XX, fasc. 1, s. 25-43.
- Schulte D., *To Ban or Not to Ban: Explaining Abortion Policy in Poland, Russia, and Turkey*, „Studies in Comparative International Development” 19.06.2025. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12116-025-09470-6?>
- Shnirelman V., *Alexander Dugin: Between Eschatology, Esotericism, and Conspiracy Theory*, [w:] *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion*, red. A. Dyrendal i in., Leiden: Brill 2018, s. 443-460.
- Siegień W., *Naprzód ku przeszłości! Nauczanie historii a zmiany ideologii państwowej w Rosji na początku XXI wieku*, „Forum Oświatowe” 2016, nr 28 (2), s. 185-202.
- Składanowski M., Smuniewski C., *The Secularism of Putin’s Russia and Patriarch Kirill’s Church: The Russian Model of State–Church Relations and Its Social Reception*, „Religions” 2023, nr 14 (1). <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/1/119>.
- Składanowski M., *Russian Criticism of Western Liberal Democracy: a Security Perspective*, „Studia Rossica Gedanensia” 2024, nr 11, s. 275-285.
- Słomski W., Czarnecki P., *Wstęp do filozofii Jean-François Lyotarda*, „Prosopon. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne” 2018, nr 25 (4), s. 119-142.
- Smółczyńska-Wiechetek A., *Rozmowy o rzeczach ważnych. Proces militaryzacji dzieciństwa w rosyjskim systemie edukacyjnym w latach 2022–2024*, „SenSuS Historiae” 2024, vol. LVI, nr 3, s. 99–128.
- Szmyt Z., *Syberyjskie mniejszości na wojnie w Ukrainie: od reprezentacji społecznych po wernakularne formy ideologizacji*, „Lud” 2023, nr. 107(1), s. 42-76.
- Szul R., *Sytuacja Rosji w opiniach geopolityków rosyjskich*, „Przegląd Geopolityczny” 2023, nr 45, s. 9–31.
- Świder K., *Klub Izborski wobec Ukrainy*, „Studia Polityczne” 2015, nr 38, s. 121-137.
- Świrek K., *Różnica klasowa: symboliczna, wyobrażeniowa i realna*, „Widok. Teorie i Praktyki Kultury Wizualnej” 2021, nr 30, s. 1-60.
- Świrek K., *Trzy końce ideologii – najważniejsze dwudziestowieczne ujęcia problemu*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2013, nr 1 (41), s. 43–55.
- Tyszka K., *Czy żyjemy w epoce „śmierci utopii”?*, „Kultura i społeczeństwo” 2009, nr 1, s. 83-103.
- van Veldhuizen, *Defining the old, creating the new: Post-ideology and the politics of periodization*, [w:] H. Paul, A. van Veldhuizen, *Post-everything: An intellectual history of post-concepts*, Manchester: Manchester University Press 2021, s. 60-78.
- Walecka A., *Totalitarna rzeczywistość Václava Havla i Herberta Marcuse’a jako przykład konwergencji Wschodu z Zachodem*, „Państwo i Społeczeństwo” 2003, t. III, nr 2, s. 81-100.
- Walicki A., *Czy Władimir Putin może stać się ideowym przywódcą światowego konserwatyzmu?*, „Przegląd Polityczny” 2015, nr 130, s. 36-50.
- Wawrzyńczak A., *Wielka Wojna Ojczyzniana w rosyjskim podręczniku historii a „Przekłęci i zabici” Wiktora Astafiewa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 2 (186), s. 41-61.
- Wyczyński G., *Powtórzenie jako mechanizm oddziaływania ideologicznego*, „Kultura i Wartości” 2017, nr 24, s. 69-88.

- Zajda J., Smith K., *History School Textbooks and Key Events: A Survey of Russian Teachers*, „Educational Practice and Theory” 2015, nr 37 (2), s. 59–78.
- Zajda J., *Transforming Images of Nation-Building: Ideology and Nationalism in History School Textbooks in Putin's Russia, 2001-2010*, [w:] *History Wars and the Classroom: Global Perspectives*, red. R. Guyver, T. Taylor. Charlotte, NC: Information Age Publishing, 2012. s. 125-142;
- Zajda J., Zajda R., *Globalisation, Ideology and the Politics of History School Textbooks: Russia*, „Education and Society” 2012, nr 30 (3), s. 67–78.
- Zenderowski, K. Cebul, *Polityka historyczna w zróżnicowanym społeczeństwie*, „Edukacja Międzykulturowa” 2020, nr 2 (13), s. 103-116.
- Баранец Н., Калантарян И., *Деидеологизация и реидеологизация современного общества: мифы или реальность?*, „Власть” 2012, nr 11, s. 97-99.
- Вальдман И.А., *Парк-музей „Россия – моя история” как опыт современной российской политики памяти*, Алтайская школа политических исследований 20.05.2019. <https://ashpi.asu.ru/ic/?p=17643&utm>.
- Верховский А., *Российское политическое православие: понятие и пути развития*, [w:] *Путями несвободы*, red. А. Верховский, Москва: Центр „Сова” 2005, s. 48-80.
- Верховский А., *Идеология патриарха Кирилла, методы ее продвижения и ее возможное влияние на самосознание Русской православной церкви*, SOVA Center 17.10.2012. <https://www.sova-center.ru/religion/publications/2012/10/d25570/>.
- Гаджиев К., *Конец или возрождение идеологии*, „Свободная мысль” 2016, nr 1 (1655), s. 93 – 104.
- Гревцова Д.В., *Участие профсоюзов в политическом процессе современной России*, „Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке” 2014, nr 2, s. 69-74.
- Грецкий М.Н., *Антонио Грамши и его „Тюремные тетради”*, [w:] А. Грамши, *Тюремные тетради*, przeł. Г.П. Смирнова, Москва: Политиздат 1991, Часть 1, s. 5-25.
- Гуторов В.А., *Посткоммунизм и некоторые проблемы интерпретации марксистской традиции*, „Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология” 2018, nr 3, s. 9-15.
- Дианина К., *Возвращенное наследие: Николай II как новодел*, przeł. А. Яковец, „Новое литературное обозрение” 2018, nr 1 (149). https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/149_nlo_1_2018/article/19434/.
- Зубец О.П., *Экспертная оценка оригинала-макета учебника „Основы светской этики” 4-5 кл. Бондаренко Л.И., Перов В.Ю.*, Институт философии Российской Академии Наук. <https://iphras.ru/page50562154.htm>.
- Козлов А.С., *Еще раз о византийско-российском континуитете: социальный аспект проблемы*, [w:] *Проблемы истории России: Россия и Запад в переходную эпоху от средневековья к новому времени*, Екатеринбург 2011. s. 64-84.
- Колесников А., *Научный путинизм. Как в России оформляется официальная идеология*, Carnegie 01.11.2022. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2022/11/scientific-putinism-shaping-official-ideology-in-russia?lang=ru>.
- Колтон Т., *В чем смысл путинского консерватизма?*, „Россия в глобальной политике” 28.01.2022 <https://globalaffairs.ru/articles/smysl-putinskogo-konservatizma/>.
- Кореняко В., *К критике концепции Л.Н.Гумилева*, Скепсис. Научно-просветительский журнал. https://sceptis.net/library/id_3308.html.
- Косиков Г., *Идеология. Коннотация. Текст*. [w:] Р. Барт, *S/Z*, przeł. Г.К. Косиков В.П. Мурат, Москва: Ad Marginem 1994. <https://forlit.philol.msu.ru/lib-ru/kosikov4-ru>.
- Кравченко М., *Неправомерное применение антиэкстремистского законодательства в России в 2023 году*, Исследовательский центр Сова 18.03.2024. <https://www.sova-center.ru/misuse/publications/2024/03/d49483/>.
- Красильникова Е.И., Вальдман И.А., *Практики политики памяти: парк-музей „Россия – моя история” в системе институциональных противоречий*, „Вестник Томского государственного университета” 2019, nr 444, s. 72-82.
- Лазари де А., *Чем страшна Европа польским и русским „славянам”?*, „Славяноведение” 2004, nr 1, s. 74-79.
- Ларюэль М., *В поисках философа, вдохновившего Путина*, Riddle 19.04.2018. <https://ridl.io/ru/v-poiskah-filosofa-vdohnovivshego-put/>.

- Ларюэль М., *Нужна ли мобилизации философия войны?*, Re: Russia 04.10.2022. <https://re-russia.net/analytics/024/>.
- Лекторский В.А., Огурцов А.П., *Философия в СССР и постсоветской России*, [w:] *Новая философская энциклопедия*. <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH4b33a2dd7a317a045fb64b>.
- Лученко К., *Хранитель фантома СССР. Почему РПЦ поддерживает войну за империю*, Центр Карнеги 20.01.2023. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2023/01/why-the-russian-orthodox-church-supports-the-war-in-ukraine?lang=ru>.
- Медушевский А., *Возрождение Империи? Российская конституционная реформа 2020 на фоне глобальных изменений*, „Вестник Европы” 2020, nr LIII. <https://www.vestnik-evropy.ru/issues/the-revival-of-the-empire-russian-constitutional-reform-2020-against-the-background-of-global-change.html>.
- Намли Е., *Православное богословие и искушение властью*, „Государство, Религия, Церковь” 2014, nr 3, s. 12-41.
- Отношение к религиям*, Левада-центр 23.01.2018. <https://www.levada.ru/2018/01/23/otnoshenie-k-religiyam/>.
- Пивоваров Д.В., *Кульм избранной нации россиян как разновидность социоцентрической религии*, [w:] *Проблемы укрепления и поддержания гражданского единения в регионе: философско-культурологические, искусствоведческие и религиозоведческие аспекты*, ч. 2, Пермь 2014, s. 139-146.
- Поппер К., *Письмо моим русским читателям (1992)*, [w:] К. Поппер, *Открытое общество и его враги*, przeł. В.Н. Садовский, Москва: Муждународный фонд „Культурная инициатива” 1992, Т.1, s. 7-17.
- Прибыловский В.В., *Справка: Всемирный Русский Народный Собор (ВРНС)*. <https://credo.press/79309/>.
- Религиозные представления*, Левада-центр 16.05.2023. <https://www.levada.ru/2023/05/16/religioznye-predstavleniya-2/>.
- Репродукция и аборт*, Левада-Центр 20.03.2017. www.levada.ru/2017/03/20/reproduktsiya-i-aborty/.
- Смирнов А.В., *Учебник нужен, но его придется переписать с нуля*, Институт философии Российской Академии Наук. https://iphras.ru/s_0.htm.
- Суслов М., *Генеалогия монархической идеи в постсоветских политических дискурсах Русской православной церкви*, „Государство, Религия, Церковь” 2014, nr 3, s. 75-116.
- Фокин К., *Состояние политической науки в России: кейс исследований в области международных отношений*, „Palladium” 2023, nr 7. <https://freeuniversity.pubpub.org/pub/p7-502/release/1>.
- Фурман Д., Кааринайнер К., *Религиозность в России в 90-е гг. XX – начале XXI в.*, [w:] *Новые церкви, старые верующие – старые церкви, новые верующие. Религия в постсоветской России*, red. К. Кааринайнен, Д. Фурман. Москва, Санкт-Петербург: Летний сад 2007, s. 6-88.
- Шнирельман В.А., *Лев Гумилев: от „пассионарного напряжения” до „несовместимости культур”*, „Научное сообщество” 2009, nr 3, s. 205-222.
- Шнирельман В.А., *Манеж 2013-2016: публичная история России для народа?*, „Историческая экспертиза” 2018, nr 3 (16) s. 92-116.
- Штекль К., *Подход Русской православной церкви к вопросу прав человека*, „Государство, Религия, Церковь” 2014, nr 3, s. 146-165.
- Экспертное заключение на учебный курс „Основы религиозных культур и светской этики”*, Московское бюро по правам человека 12.04.2010. <https://www.newsru.com/religy/12Apr2010/zaklyuchenie.html>.

3. Medialne artykuły analityczne

- Clover C., *Lev Gumilev: passion, Putin and power*, „Financial times” 11.03.2016. <https://www.ft.com/content/ede1e5c6-e0c5-11e5-8d9b-e88a2a889797>.
- Drezner D.V., *Is There Value in Valdai?*, „The Washington Post” 26.10.2016. <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/10/26/is-there-value-in-valdai/>.

- Kublik A., *Jak doradca Nixona i pomocnik Trumpa został propagandystą Putina. Teraz został oskarżony o łamanie sankcji wobec Rosji*, „Gazeta wyborcza” 09.09.2024. <https://wyborcza.biz/biznes/7,177151,31287237,jak-doradca-nixona-pomocnik-trumpa-zostal-propagandysta-putina.html>.
- Latypova L., *Full Support or Quiet Resistance: Ukraine War Splits Russia's Buddhists*, „The Moscow Times” 13.01.2025. <https://www.themoscowtimes.com/2025/01/13/full-support-or-quiet-resistance-ukraine-war-splits-russias-buddhists-a87585>.
- „Mózg Putina” od dawna chciał zniszczyć Ukrainę. Aleksander Dugin stał się głosem Rosji, Onet 21.08.2022, <https://kultura.onet.pl/wiadomosci/aleksander-dugin-geopolityk-i-filozof-nazywany-mozgiem-putina/s9kt5gt>.
- Przebinda G., *Piąte imperium Putina*, „Rzeczpospolita” 20.06.2014. <https://www.rp.pl/plus-minus/art5001521-piate-imperium-putina>.
- Putin nakazał prowadzenie propagandy w przedszkolach*, Moscow Times, Biuletyn informacyjny Studium Europy Wchodniej 05.10.2024. <https://studium.uw.edu.pl/moscowtimes-ru-putin-nakazal-prowadzenie-propagandy-w-przedszkolach/>.
- Rzeczkowski G., *Sluzba Putina do zadań specjalnych zatruwa Polskę. Tak działa RISI*, „Gazeta Wyborcza” 20.04.2022. <https://wyborcza.pl/7,75398,28351668,sluzba-putina-do-zadan-specjalnych-zatruwa-polske-tak-dziala.html>.
- YouTube Practically „Blocked,” In Russia, Expert Says, As Traffic Plummets*, RadioFreeEurope 24.12.2024. <https://www.rferl.org/a/youtube-practically-blocked-in-russia-expert-says/33251568.html>
- Аренина К. i in., *Дом советов. Путеводитель по путинским экспертам*, Проект 20.12.2023. <https://www.proekt.media/guide/experty-putina/>
- Белайчук О., *Что делать, если вашего ребенка принуждают изучать „основы православной культуры”*, Научно-просветительский журнал Скепсис 2012. https://sceptis.net/library/id_3279.html.
- Брандт Х., *Главный раввин Москвы: Евреи покидают Россию из-за войны*, DW 02.06.2022. <https://www.dw.com/ru/glavnyj-ravvin-moskvy-evrei-pokidajut-rossiju-iz-za-vojny-v-ukraine/a-62008573>.
- „Взглядам патриарха Кирилла отвечает католическая модель устройства церкви” Социологи религии Николай Митрохин – как изменилась РПЦ за 10 лет правления нынешнего патриарха, Meduza 01.02.2019. <https://meduza.io/feature/2019/02/01/vzglyadam-patriarha-kirilla-otvechaet-katolicheskaya-model-ustroystva-tserkvi>.
- Высказывания о концепции нового учебника истории*, ТАСС 31.10.2013. <https://tass.ru/info/754201>.
- Дмитрия Медведева взбесило, что YandexGPT не хочет рассказывать про Бандеру*, Meduza 21.05.2024. <https://meduza.io/feature/2024/05/21/dmitriya-medvedeva-vzbesilo-cto-yandexgpt-ne-hochet-rasskazyvat-pro-banderu>.
- Дугин, Проханов и Малофеев влияют на идеологию Кремля*, Радио Свобода 03.11.2022. <https://www.svoboda.org/a/meduza-dugin-prohanov-i-malofeev-vliayut-na-ideologiyu-kremlya/32113929.html>.
- Затари А., *„Мы русские, с нами Бог”. Как в России появились новые ультраправые и чем они отличаются от старых*, BBC News Русская служба 07.06.2024. <https://www.bbc.com/russian/articles/cxrrd7x0353o>.
- Зачем кремлевским идеологам культ Александра Невского? Объясняет историк Иван Курилла*, Настоящее время 18.09.2021. <https://www.currenttime.tv/a/russia-nevsky-anniversary-propaganda-interview-/31465401.html>.
- Зотова Н., *Новый учебник истории для старшеклассников. Что в нем переписали и как это повлияет на образование в России*, BBC News. Русская служба 08.08.2023. <https://www.bbc.com/russian/articles/cmlxgvm7rejo>
- Иван Ильин – любимый философ Путина*, Медуза 25.04.2024. <https://meduza.io/feature/2024/04/25/ivan-ilin-lyubimyy-filosof-putina-kotoryy-simpatiziroval-fashistam-v-rpggu-rabotaet-politicheskaya-shkola-nazvannaya-v-ego-chest-ee-vozglavlyaet-aleksandr-dugin>.

- Иванова А., *Агент КГБ? Что именно узнали в Швейцарии о патриархе Кирилле*, DW 07.02.2023. <https://www.dw.com/ru/agent-kgb-cto-imenno-uznali-v-svejcarii-o-patriarhe-kirille/a-64621841>.
- Калинина Т., „Богородица стала мамой в 15 лет и была лучшей матерью” С чем сталкиваются беременные школьницы, „Новая газета” 30.09.2025. <https://novayagazeta.eu/articles/2025/09/30/bogoroditsa-stala-mamoi-v-15-let-i-byla-luchshei-materiu>.
- Константинова М., *Учебник Мединского: история или взволнованная агитка?*, DW 09.08.2023. <https://www.dw.com/ru/ucebник-medinskogo-istoria-ili-vzvolnovannaa-agitka/a-66481442>.
- Круг П., *Кому ляжет на стол „русская доктрина”?*, „Новая газета” 5.09.2007. https://www.ng.ru/ng_religii/2007-09-05/4_doctrina.html.
- Медведев С., *Эпоха „Покорности”*, Радио Свобода 18.01.2020. <https://www.svoboda.org/a/30377957.html>.
- Мельников А., *Буддисты переходят под духовное управление Москвы*, „Новая газета” 06.08.2024. https://www.ng.ru/facts/2024-08-06/9_577_buddhists.html.
- Пушкарев И., *Школьникам расскажут про „уплывший Крым” и „антироссийский фронт”. Чем новые учебники истории отличаются от старых. По пунктам*, Знак 25.08.2016. https://web.archive.org/web/20220130105556/https://www.znak.com/2016-08-25/chem_novye_uchebniki_istorii_otlichayutsya_ot_staryh_po_punktam.
- Религиозные культуры распределили по школам*, „Независимая газета” 29.12.2012. https://www.ng.ru/religion/2012-12-29/11_schools.html?.
- Россия – наследница Византии?*, Арзамас. <https://arzamas.academy/materials/877>.
- Солдатов А., *Патриотический буддизм, или Всё – иллюзия. Чем объясняются „странности” в восприятии буддистами военных действий*, „Новая газета” 24.07.2024. <https://novayagazeta.ru/articles/2024/07/24/patrioticheskii-buddizm-ili-vsio-illuziia>.
- Специальная демографическая операция*, Медуза 28.03.2025. <https://meduza.io/feature/2025/03/28/spetsialnaya-demograficheskaya-operatsiya>.
- Стрельников А., *Как католики и протестанты живут в воюющей России*, DW 22.12.2023. <https://www.dw.com/ru/zapresali-molitsa-za-mir-kak-katoliki-i-protestanty-zivut-v-vouusejrf/a-67798868>.
- Суверенная философия. В российской философии – раскол из-за войны. Рассказываем, что происходит*, Холод 18.01.2024. <https://holod.media/2024/01/18/suverennaia-filosofia/>.
- Хазов-Кассиа С., *„Россия – моя история”. Дилетанты обратились к ученым, победила идеология*, Радио Свобода 07.10.2019. <https://www.svoboda.org/a/30201813.html>.
- Что думают учителя и эксперты о новом учебнике истории, восхваляющем „героев СВО”*, The Moscow Times. Русская служба 08.08.2023. <https://www.moscowtimes.ru/2023/08/08/что-думают-учителя-и-эксперты-о-новом-учебнике-истории-voshvalyayuschem-geroev-svo-a51388>.
- „Это попытка показать, что наследником Киевской Руси является не Киев, а Москва” – историк и скульптор о памятнике князю Владимиру*, TV Rain 14.09.2016. https://tvrain.tv/teleshov/here_and_now/vladimir-417093/.

4. Filmy oraz wywiady

- Вертикаль* Кадырова, reż. Р. Баданин, М. Маглов, 17.06.2024. <https://www.proekt.media/guide/vertical-ramzan-kadyrov/>.
- Кремлем управляет „секта”. Кто такие методологи*. Продолжение следует 08.07.2023 <https://www.youtube.com/watch?v=F6fXgTGHpbc>.
- Певчих – что коррупция сделала с Россией*, вДудь 06.02.2023. <https://www.youtube.com/watch?v=E-NJs8-29yw&t=6162s>.
- Я 25 лет изучаю Путина*, вДудь 13.09.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=ytLJssN2cJo>.

5. Inne

- Europejska pamięć historyczna: strategie polityczne, wyzwania i perspektywy*, Parlament Europejski, Dyrekcja Generalna ds. Polityki Kultury i Edukacji. Bruksela 2013. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT\(2013\)513977\(SUM01\)_PL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT(2013)513977(SUM01)_PL.pdf).

Independent International Commission of Inquiry on Ukraine Note by the Secretary-General. 18.10.2022 nr A/77/533. <https://www.ohchr.org/en/documents/reports/a77533-independent-international-commission-inquiry-ukraine-note-secretary>.

Russia: „Crimes Against History”, FIDH 2021, nr. 770a. https://www.fidh.org/IMG/pdf/russie-_pad-uk-web.pdf.

Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova, International Criminal Court 17.03.2023. <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> [dostęp: 13.04.2025].

Social Ethos Document. For the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church, <https://www.goarch.org/social-ethos>.

Ukraine, „war” versus „special military operation”: why words matter in international law, FIDH International Federation for Human Rights 24.08.2022. <https://www.fidh.org/en/region/europe-central-asia/ukraine/ukraine-war-versus-military-operation> [dostęp: 10.09.2024].

Дорожня карта індивідуальних санкцій: Рекомендації щодо санкцій против Російської Федерації, Документ Робочої групи #3: Додаток А, Міжнародна робоча група з питань санкцій проти Росії 18.10.2022. [46a9d3b250471880f01f0ae416c1823d_1666359477.pdf](https://www.fidh.org/en/region/europe-central-asia/ukraine/ukraine-war-versus-military-operation).